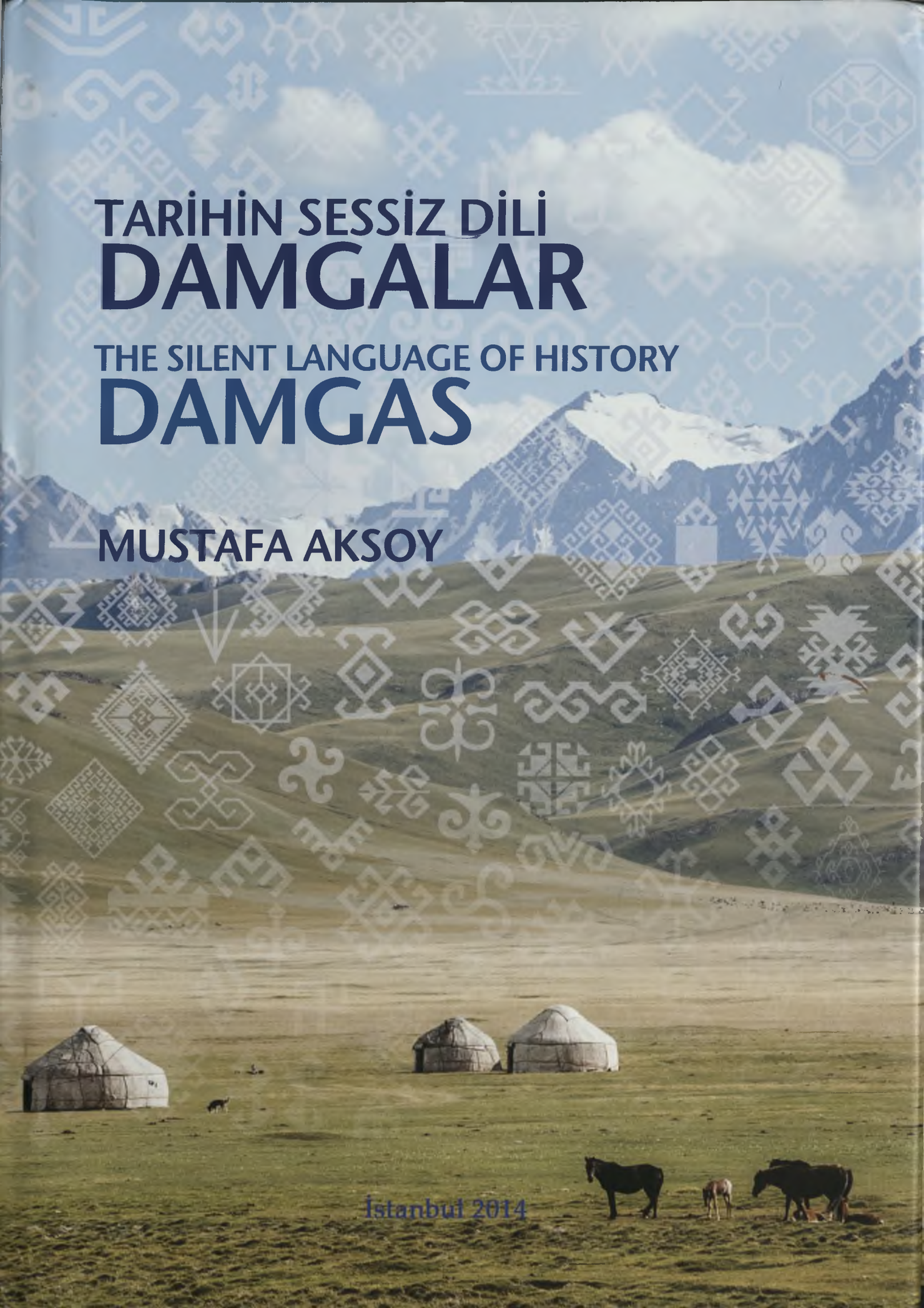

TARİHİN SESSİZ DİLİ
DAMGALAR

THE SILENT LANGUAGE OF HISTORY
DAMGAS

MUSTAFA AKSOY

İstanbul 2014

TARİHİN SESSİZ DİLİ
DAMGALAR

THE SILENT LANGUAGE OF HISTORY
DAMGAS

MUSTAFA AKSOY

Mustafa AKSOY
1959'da Kadirli'de dünyaya geldi.
1982 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümünde lisans öğrenimine başladı. Birinci sınıfın ikinci yarıyılında, girdiği bölümün adı YÖK kanunu ile değiştirildiğinden, 1986 yılında yeni adıyla Sosyoloji Bölümünden mezun oldu.
1989 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunduğu "Safahat'taki Bazı Kavramların Sosyolojik Tahlili" adlı teziyle yüksek lisans öğrenimini, 1995 yılında aynı enstitüde hazırladığı "Kültür Sosyolojisi Açısından Elazığ ve Ağrı Köylerinde Aileye, Evliliğe ve Sosyal Hayata İlişkin Gelenekler" adlı teziyle de doktorasını tamamladı.
Uzmanlık alanı uygulamalı sosyoloji ve kültür sosyolojisi olan Aksoy, saha araştırmalarına aşırı ilgisinden dolayı çalışmalarında, sosyolojinin en zahmetli alanlarından biri olan uygulamalı sosyoloji konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle kendi imkânlarıyla1990 yılından beri çeşitli ülkelerde ve bölgelerde saha çalışmaları yapmış olup, bu çalışmalarına devam etmektedir. Kendi deyimiyle, en mutlu olduğu anlar, saha araştırması sürecinde yeni bir insanla tanıştığı ya da bir kültür unsuru hakkında inceleme yaptığı anlardır.
Aksoy'un en büyük amacı, batıdan doğuya uzanan geniş kültür coğrafyasında saha araştırmaları yaparak Yakutistan üzerinden Alaska'ya varmaktır.

Saha Çalışması Yaptığı Ülkeler:
Tuva, Hakasya, Altay, Tataristan, Çuvaşistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Türkiye, Ukrayna, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova.

Yayımlanmış Eserleri:
1. Kültür Sosyolojisi Açısından Doğu Anadolu, İstanbul 1996.(Bu kitabın ikinci baskısı Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme (adıyla yayınlanmıştır), İstanbul, 2007.
2. Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı, İstanbul 1996.
3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları (Z. Avşar ile birlikte), Ankara, 1998.
4. Sosyal Bilimler ve Sosyoloji, İstanbul, 2000.
5. Mehmet Eröz Armağanı (Osman Yorulmaz ile birlikte), İstanbul 2011.
6. Avşar Kültür Coğrafyası ve Halk Kültürü (Y. Kalafat ve Adnan M. Kaya ile ortak), Ankara 2012.
7. Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi, İstanbul, 2013.
8. Aksoy'un diğer çalışmaları, makaleleri ve elinizdeki kitapla ilgili daha fazla görsel malzeme için bakınız:
www.mustafaaksoy.com

ALTAYLARDAN ANADOLUYA VE BALKANLARA GELEN KÜLTÜR
www.mustafaaksoy.com

TARİHİN SESSİZ DİLİ

DAMGALAR

THE SILENT LANGUAGE OF HISTORY

DAMGAS

Dr. Mustafa Aksoy

İstanbul 2014

TARİHİN SESSİZ DİLİ DAMGALAR
THE SILENT LANGUAGE OF HISTORY DAMGAS

Fotoğraflar/*Photographs*
Dr. Mustafa Aksoy

Sanat Yönetmeni/*Art Director*
Mehmet İbrahimağaoğlu
Ömer Onay

Baskı Hazırlık/*Prepress*
Burak Onay

Kapak/*Cover*
Ömer Onay

Yayın ve Dağıtım/*Publisher - Publication*
Yeni Ufuklar Derneği İstanbul Şubesi,
Abide-i Hürriyet Caddesi, Yonca Apt. No: 148/8, Şişli-İstanbul/Türkiye
Telefon: 0212. 230 86 59 Faks: 0212. 230 94 43
E. Posta: bilgi@yeniufuklaristanbul.org
http://www.yeniufuklar.org.tr

Maddi Destek/*Sponsor*
Yeni Ufuklar Derneği

Tercüme/*Translation*
Hilmi Demircioğlu

Baskı/*Print*
Oluşur Basım Hizmetleri San. Tic. A. Ş.

ISBN: 978-605-125-879-9

Basım Yeri ve Yılı/*Edition and Year*
İstanbul 2014

5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eseleri Kanunu kapsamında sayılan
tüm hak ve yetkileri Dr. Mustafa Aksoy'a aittir.

Under the Law No. 5846 on Intellectual and Artistic Works counted all the rights and privileges belong to Dr. Mustafa Aksoy.

İletişim/*Contact*
www.mustafaaksoy.com

"Bu çalışma sürecinde babalık görevini hakkıyla
yerine getirememekten hep mustarip olduğum, oğlum Mehmet Niyazi'ye
en derin sevgi ve dualarımla..."

To my son Mehmet Niyazi, for whom
I always felt sorrow for failing in my parental duties during this study,
with my deepest love and prayers..."

İçindekiler/*Contents*

Ön Söz 6
Preface

Mehmed Niyazi'nin Sunuş Yazısı 12
Presentation by Mehmed Niyazi

Tarihî ve Çağdaş Türk Coğrafyası 16
Historical and Modern Turkish Geography

- Orta Asya'da Türkler 20
  Turks in Central Asia
- Kafkaslar, İdil-Yayık ve Karadeniz'in Kuzeyiyle Balkanlarda Türkler 28
  Turks in the Caucasus, of İdil-Yayık and North of the Black Sea and Balkans
- Yakın Doğu, Güney Kafkasya ve Anadolu'da Türkler 34
  Turks in the Near East, South Caucasus and Anatolia

Araştırmanın Teorik ve Yöntem Çerçevesi 44
The Theoretical and Procedural Framework of the Research

- Bu Araştırma Nasıl Başladı ve Devam Etti? 47
  How Did This Study Start and How Did It Continue?
- Araştırma Alanı ve Amacı 54
  Field of Research and Its Goal
- Araştırmanın Yöntemi 56
  Research Method

Doğu ve Batı Sanatı 58
Eastern and Western Art

Kültür Kavramı, Kültür Teorileri ve Yeni Bir Yaklaşım 68
The Concept of Culture, Theories on Culture and a New Approach

- Kültür Kavramı ve Yeni Bir Bakış 68
  The Concept of Culture and a New Aspect
- Kültür Teorilerinin Eleştirisi ve Yeni Bir Kültür Teorisi 72
  Criticisms of Theories of Culture and a New Theory of Culture
- Sosyo-Kültürel Genetik Teorisi 82
  Socio-Cultural Genetics Theory

Kaya Resimleri, Damga Kavramı ve Türk Alfabesi 86
Rock Paintings, the Concept of Damga and the Turkish Alphabet

Gösterge Dili Olarak Damgalar 112
Damgas as an Indication of Language

- Koç Başı Damgalarının Sosyo-Kültürel Önemi 124
  Socio-Cultural Significance of Ram Head Damgas
- Mezar ve Mezarlardaki Damgalar 138
  Damgas on Graves and Tombstones
- Sanat ve Damgalar Neyi Anlatır? 150
  What do Art and Damgas Tell us?
- Sanat ve Sosyo-Kültürel Zihniyet 156
  Art and Socio-Cultural Mentality
- Sanat ve Din 160
  Art and Religion
- Sanat ve Sosyoloji 166
  Art and Sociology

Halı ve Kilim Sanatı Niçin Önemlidir? 170
Why are Carpet and Rug Arts Important?

Halı ve Kilim Sanatının Tarihi 178
History of Carpet and Rug Arts

Tarihî Kaynak Olarak Etnografya Eserleri 198
Ethnograph Artfiacts as Historical Sources

Damgaları İsimlendirmek ve Anlamlandırmak Mümkün mü? 204
Is it Possible to Name and give meanings to Damgas?

Sonuç 208
Results

Özet 214
Summary

Araştırmanın Maddi Belgeleri 217
Material Documents of Research

- Maddi Belgelerdeki Damgaların Karşılaştırılması 217
  Comparision of Damgas on Material Documents
- Mezar ve Mezar Taşlarındaki Damgalar 351
  Damgas on Tombs and Tombstones
- Kitap Kapaklarındaki Damgalar 375
  Damgas on Book Covers
- Paralardaki Damgalar 381
  Damgas on Money

Tarihî Belgeler 391
History of Material Documents

Genel Kaynakça 403
General Sources

Damgalar Dizini 415
Index of Damgas

Kelimeler Dizini 425
Index of Words

Ön Söz

"Tarihin sessiz dili" şeklinde tanımladığımız damgaları konu alan bu eser, 1996 yılında Kazakistan'la başlayıp Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Türkiye, Tuva, Hakasya, Altay, Ukrayna, Moldova, Romanya, Makedonya ve Kosova'da sürdürülen saha araştırmalarını kapsayan uzun soluklu bir araştırmanın neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi saha araştırmaları çok maliyetli ve zaman gerektiren çalışmalardır. Oysa bu araştırma, herhangi bir kişi ve kurumdan maddî yardım alınmaksızın yapılmak zorunda kalınmıştır. Bu nedenle araştırmalar yürütülürken kimi zaman arazide gecelenmiş, kimi zaman da akşamları seyahat, gündüzleri araştırma yapılarak çalışmalar sürdürülmüştür.

Bütün olumsuzluklara karşın bu çalışma, bir sevdanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle elinizdeki kitap âdeta "damga"ların izinde geçirilmiş yılların ürünüdür. Yorucu, büyük bir emek ve sabır isteyen on altı yıllık bir zaman dilimini kapsamış olsa da her araştırma sahasında ayrı bir mutluluk tadılmış, bu kitabın meydana gelebilmesi adına sevinç ve üzüntü duygularının birlikte var olduğu zorlu bir süreç yaşanmıştır.

Araştırmalarım sırasında "damgaları kimlerin ve niçin yaptığı, damgaların kaynağının ne olduğu" sorularına cevap bulmaya çalıştım. "Bu damgaları niçin yapıyorsunuz?" sorusuna on altı yıl boyunca aldığım cevaplar, "Atamdan böyle gördüm, anamdan böyle gördüm, bunlar bizim geleneğimiz, tarihten beri bunları hep yapıyoruz" şeklinde olmuştur.

Bir sevda ile 1996 yılında başladığım çalışmalarımda önemli aşamalar kat etmiş olmama rağmen çalışılması gereken saha itibarıyla düşünüldüğünde daha almamız gereken epeyce bir yol olduğunu belirtmem gerekir. Yani mevcut durumuyla çalışmanın nihayete erdiğini söyleyemeyiz. Aslında bir başlangıç olduğunu söylemek daha doğru olur. Bununla birlikte yakın dostlarımın belli bir seviyeye gelmiş bilgileri paylaşmam konusundaki aşırı ısrarları çalışmanın bu dönemde kitaplaşmasına vesile olmuştur.

Çalışmaya konu damgalar, Bozkır Türk kültürünün temel unsurlarından biridir. Anavatanları, tarihî Türk coğrafyasıdır. Oralarda ortaya çıkmışlar ve Türklerin tarih içindeki seyrine bağlı olarak diğer ülkelere yayılmışlardır. Bugün de Türklerin yaşadığı ülkelerde otantik ve stilize şekilleriyle yaygın olarak kullanılmaktadırlar. Başka bir ifade ile Türklerin tarihte ve günümüzde yaşadıkları coğrafyaların sınırları aynı zamanda damgaların ortaya çıktıkları ve yaşatıldıkları coğrafyanın sınırlarını

Preface

This book discussing damgas which we call it "The Silent Language of History" is completed as a result of long field research which started in 1996 in Kazakhstan (and continued in Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Azerbaijan, and İran, Turkey, Tuva, Altai, Ukraine, Moldova, Romania, Macedonia and Kosovo.

As well known, field studies are very expensive and time consuming. However, this research had to be conducted without any foundational or individual support of finance. Therefore, the research was conducted under difficult conditions, sometimes spending the night in the open field and sometimes travelling during nights and resuming the studies in the morning.

Despite all the difficulties, this study came about as a result of love. In other words, the book in your hands is the product of years of life spent in the print steps of "damgas". Even though it covered a period of 16 exhausting years of effort and patience, I experienced a process of different happiness and joy together with sadness in each research field in the name of bringing out this book.

During my studies, I tried to find answers to the questions of "who made damgas and why did they make them, what are the sources of damgas". The answers to the question "Why do you make these damgas" which I asked throughout 16 years, were; "I saw it this way from my father, I saw it this way from my mother, this is our tradition, we have been doing this since ancient times".

Even though I have covered important stages in my study since I started in 1996 with an enthusiasm, I should state that there is still a long way to be covered if it is thought from the point of field to be studied. That is, we cannot say that the study is over in its present state. It is more appropriate to say that this is the beginning. However, insistence of my close friends to share my knowledge which came to a level convinced me to convert my studies into a book in this period.

The damgas, the subject of this study, is one of the main features of the Turkish Steppe culture. Their homeland is ancient Turkish land. Damgas appeared in those areas and dispersed to other countries throughout the historical course of the Turks. Even today, they are widely used with their authentic and stylized shapes in the countries in which Turks live. In other words, the geographical borders where Turks lived in past and still live in the present also indicate the geographical borders where damgas appear and are kept alive. In order to visualize this geography in readers' minds, a piece of writing named "Historical and Modern Turkish Geography" written by Osman Yorulmaz has been placed at the beginning of this study as an introduction.

gösterir. Bu coğrafyayı genel hatlarıyla da olsa okuyucunun kafasında canlandırmak düşüncesiyle Osman Yorulmaz tarafından kaleme alınan "Tarihî ve Çağdaş Türk Coğrafyası" adlı yazı giriş mahiyetinde eserin başına konulmuştur.

Eserin bu seviyeye gelmesinde, sahaya çıktığım günden bu zamana kadar geçen süre zarfında, uzaktan yakından, tanıdığım tanımadığım pek çok kimsenin yardımı olmuştur. Öncelikle 28.10.1996 tarihinde çalışmak üzere gittiğim Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin bulunduğu Kazakistan/Çimkent'te henüz ilk gün tanıştığım değerli dostum genel Türk tarihi uzmanı Osman Yorulmaz'ın, bu araştırmanın kitaplaşmasında büyük rol oynadığını ifade etmem gerek. Çalışmalarımın Kazakistan ayağının her aşamasında bulunduğunu söylesem abartmış olmam. Çünkü hem sahadan derlediğim bilgi ve bulguları kendisiyle tartışma imkânı buluyor hem de onun aracılığıyla Kazakça ve Rusça kaynaklardaki bilgilere ulaşıyordum. Bazen bu tartışmalar sabahlara kadar devam ediyordu. Rusça kaynaklardaki bilgileri benimle paylaşmak ve bunların çevirisinde bana destek olmakla kalmayıp elinizdeki kitapta yer alan "Tarihî ve Çağdaş Türk Coğrafyası" adlı bölümü de bizzat kaleme alan aziz dostum Prof. Dr. Osman Yorulmaz'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Kendisinin destek ve teşvikleri olmasaydı bu eserin ortaya çıkması belki de daha uzun zaman alacaktı.

Araştırma için gittiğim Almatı'da beni bir ay boyunca misafir eden ve yakın ilgisini gördüğüm kıymetli dostum Hayrettin Şağdıç'a da müteşekkirim.

Kırgızistan'daki görevim sırasında, derlediğim damgalar ve konumla ilgili araştırmalar hakkındaki bilgilerini benimle paylaşan Kırgızistan'ın önemli Türkologlarından rahmetli Prof. Dr. Salican Cigitov'u da saygıyla anmak isterim.

1999-2000 eğitim-öğretim yılında saha araştırmaları yapabilmem için derslerimin belli günlerde toplanmasını sağlayan ve araştırmalarımı destekleyen Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkiye tarafı kurucu rektörü Prof. Dr. Arif Çağlar hocama da şükranlarımı sunarım.

Kırgızistan'da görev yaptığım süre zarfında hemen her gün görüştüğüm, saha araştırmalarına bazen birlikte çıktığım ve çok verimli bilgi alış verişlerinde bulunduğum, özellikle sıkıntılı anlarımda yakın moral desteğini gördüğüm aziz dostum halkbilimci Prof. Dr. Zekeriya Karadavut'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabın tamamını okuyup birtakım düzeltiler yapma ve bazı ekler yazma nezaketini gösteren halkbilimci Prof. Dr. İsmail Görkem ve Türkolog Prof. Dr. Dursun Yıldırım'a, kitabın son düzeltisini yapan Erol Kılınç ağabey ile Ekrem Ayyıldız'a; bir proje çerçevesinde beni davet ederek Moldova, Romanya ve Kosova'da araştırma yapmamı ve Balkanlarla tanışmamı sağlayan "Uluslararası Kalkınma Yardımları ve İş Birliği Derneği"nin o zamanki başkanı saygı değer Zeki Çalışkan'a teşekkür ederim.

Many people whether I know well or not helped the product to come to this level the day throughout I started field studies. Firstly, I must state that my dear friend Osman Yorulmaz, a specialist in Turkish history, played an important role to put my works into a book, whom I met the very day I went to Kazakhstan (Çimkent) to work at Ahmet Yesevi University on 28.10.1996. It isn't an exaggeration to say that he was with me in every phase of my study in Kazakhstan. I could discuss with him the discoveries compiled from the field and access to Russian and Kazakh sources of information. Sometimes these discussions went on until the morning. I cannot thank enough to my dear friend Prof. Dr. Osman Yorulmaz who not only shared and helped me translate Russian sources but also wrote the chapter titled "Historical and Modern Turkish Geography" in this book. If it were not for his support and encouragement, maybe it would have taken much longer for this product to be completed.

I am also thankful to my precious friend Hayrettin Sağdıç, for his hospitality and taking good care of me for a month in Almaty where I went for research.

I would like to commemorate the late Prof. Dr. Salican Cigitov with respect, one of the most important Turkologists of Kyrgyzstan who shared with me his knowledge about the damgas I compiled during my work in Kyrgyzstan and the researches on my subject.

I would like to thank my master Prof. Dr. Arif Çağlar, cofounder rector for the Turkish side of Kyrgyzstan -Turkey Manas University, who helped me with my academic schedule and arranged for all my lessons to be on certain days in order for me to conduct my field research in the 1999-2000 academic year and who also supported my research.

I would like to thank my dear friend Prof. Dr. Zekeriya Karadavut whom I met almost every day during my duty in Kyrgyzstan and who some days came with me on field research, shared valuable knowledge and gave me psychological support during tough times.

I would like to thank folklorist Prof. Dr. İsmail Görkem and Turkologist Prof. Dr. Dursun Yıldırım for being kind enough to read this book entirely, make some corrections and add some parts, to Ekrem Ayyıldız and Erol Kılınç for doing the final editing of the book and to Zeki Çalışkan, who was president of the International Development and Cooperation Association for making it possible for me to conduct field research in Moldova, Romania and Kosovo) and discover the Balkans by inviting me over for a project.

Çok yoğun çalışmalarından vakit ayırarak "Sunuş" yazan, fikir dünyasından ilham aldığım, üstadım Mehmed Niyazi'ye, göstermiş olduğu ilgiden dolayı çok teşekkür ederim.

Kitabın basılması için beni teşvik ederek eleştirileriyle katkı yapan, ismini zikretmemden çok da hoşlanmayacağını bildiğim muhterem Yusuf ağabeye, yine kitabın basılması için beni cesaretlendiren, yaptığı eleştirilerle beni yönlendiren, kadim dostum Alper Kanca'ya özel teşekkür etmem gerekiyor.

Bilindiği gibi bir araştırmanın yapılması kadar onun yayınlanarak kamuoyuna sunulması en azından araştırmanın yapılması kadar önemlidir. Bu nedenle çalışmamdan haberdar olduğu ilk günden itibaren çalışmama sahip çıkan ve elinizdeki kitabın basım masraflarını üstlenerek size ulaşmasını sağlayan Yeni Ufuklar Derneği'nin onursal başkanı Sayın İbrahim Sungur'a ve derneğin İstanbul, Kayseri şubeleri ile genel merkez yetkililerine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Kitabın tasarımı ve geneli hakkında yapmış oldukları katkılardan dolayı arkadaşlarım Mehmet İbrahimağaoğlu'na, Ömer ve Burak Onay'a, Zafer Kıbrıs'a Murat Filinta'ya ve İngilizce metinlerin düzeltilerini yapan Sayın Halil Demircioğlu'na ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bu araştırmada teşekkürü belki de en çok hak eden bir kesim daha var. Ne var ki onların adlarını da memleketlerini de sayma imkânına sahip değilim. O nedenle Tuva'dan Kosova'ya uzanan geniş alanda yaptığım araştırmalar sırasında beni evlerinde misafir eden; bilgilerini, yemeklerini ve evlerini benimle paylaşan güzel insanlara, Azerbaycan'dan Kars'a ulaşmamı sağlayan ve mütevazı sofralarında iki gün bana da yer açan, cefakâr kamyon şoförlerimize, sonsuz teşekkürler ederim.

Son olarak, önemli bir kısmı okuma yazma bilmese de, dokudukları otantik, yani geleneksel, el emeği göz nuru kilimlerle, farkında olmadan kadim Türk tarihine atıf yaparak tarih yazmış olan, yazmakta olan ve bundan sonraki zamanlarda da yazmaya devam edecek olan kadınlarımıza teşekkür ediyorum.

Mustafa AKSOY
Şubat 2014, Fatih/İstanbul

For his interest he showed, I would like to thank my master Mehmed Niyazi, whose world of idea I was inspired by, who wrote the "Introduction" sparing time from his intensive works.

I also want to thank my dear brother Yusuf, I know, wouldn't be glad of his name be mentioned, who encouraged me to print the book. I must specially thank my old friend Alper Kanca, who encouraged and guided me with his critiques.

As is known, printing and submitting a book is as much important at least as to do that study. Therefore, it isn't sufficient no matter how much I thank Mr. Ibrahim Sungur, Istanbul and Kayseri officials of his association, the honorary president of the New Horizons Association, who has owned my study since the first day he was informed about, and undertook the printing cost of the book and so realized it to reach to your hands.

Due to their contribution to my book with their critiques in general and about design of the book I also thank my friends Mehmet İbrahimoğlu, Burak and Ömer Onay, Zafer Kıbrıs, Murat Filinta and Hilmi Demircioğlu who made English correction of the book.

There is another segment that perhaps deserves to be thanked the most but unfortunately, I do not have the opportunity either to give their names or their countries. For this reason, I would like to thank the beautiful people who took me as a guest into their houses, who shared their food, knowledge and beds with me during my research over a wide geography from Tuva to Kosovo and to our enduring truck drivers who helped me pass from Azerbaijan to Kars and who spared a place at their humble dining table.

Finally, I would like to thank our women, who unconsciously wrote, write and will continue to write history referring to ancient Turkish history with their authentic, in other words traditional handicrafts and rugs even though some of them are illiterate.

Mustafa AKSOY
February 2014, Fatih/İstanbul

Mehmed Niyazi'nin Sunuş Yazısı

İnsan, tarihin ürünüdür, aynı zamanda tarih de insanın ürünüdür. Milletlerin kaderinde etkili olmak isteyenler tarihi göz ardı edemezler. Diğer yandan tarihe dair bilgiden mahrum olanlar, yaşadıkları zamanın ve ortamın esiri olurlar.

Türkiye'de tarihçilik geleneğinin en önemli sorunlarından biri, belki de en başta geleni Batı merkezli tarih algısının hâkim olmasıdır. Mesela Avrupalılar, İlk Çağ'ı, Roma'nın ikiye bölünmesi veya Batı Roma'nın yıkılmasıyla sona erdirirler. Oysa Roma'nın varlığından Çinlinin, Güney Afrikalının haberi yoktu. O hâlde Batılılar niçin evrensel tarihî dönemler belirlemişler? Çünkü Batılılar insanlığın geçmişini, yani tarihini belirlemekle, onun hafızasını kontrol altına alacaklarının ve bu sayede, geleceğini şekillendireceklerinin şuurundadırlar.

Cengiz Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel romanındaki "mankurt" tiplemesinde olduğu gibi başkası tarafından zulme uğrayarak hafızası parçalanan veya hafızasını kaybeden insanlar, bir müddet sonra hafızasını yok eden insanları, yaratıcısı olarak düşünmeye başlar ve onların dediklerini harfiyen yerine getirir. Batı tarih algısı ise tüm insanlığın hafızasını parçaladığı ve esir aldığı için biz artık neredeyse onlarla birlikte düşünmeye mahkûm olmuşuz.

Emperyalistler sınırları her zaman silahla geçmezler, değişik kılıklara girerler. Bunun için de tarihlerini bilmeyenler emperyalist güçlere en güzel ortamı hazırlarlar. Bu durumda tarih, emperyalizmin anahtarı konumuna düşmüş olur.

Elinizdeki eser; mezar taşları, kaya resimleri, halı-kilimler, evlerin dış duvarları, at koşum takımları ve benzerlerinin üzerindeki şekiller ve damgalar ile arkeolojik ve etnografik belgelerle de tarih yazılabileceğini kanıtlayan önemli bir çalışmadır. Ayrıca bu eserde Batı'nın tarih algısından kaynaklanan Doğu sanatına bakış, eleştirel açıdan değerlendirilerek ilgililere son derece önemli bilgi ve belge sunulmuştur.

Ciddi eserler uzun süren emek, zaman ve fedakârlık gerektirir. İşte bu kitap, Kasım 1996'da başlanan; on dört ülkede ve çok farklı bölgelerde kültür sosyologu bakış açısıyla, saha araştırmaları yapılarak Şubat 2014'de tamamlanmış olup uzun süren bir çalışmanın sonucunda ortaya çıkmıştır.

Neredeyse bir ayda kitapların yazıldığı ülkemizde, on Sekiz yılda yazılmış olması bu çalışmanın ne kadar özenle hazırlandığının bir işaretidir. Sayın Aksoy'u yakından tanıdığım için nasıl özenli çalıştığına bir örnek vermek isterim: Elinizdeki çalışma aslında bir yıl önce basılacaktı. Fakat Mayıs 2012'de baskı öncesi dizgi hazırlığı yapılırken ay sonunda dizgiden vaz geçildi. Yani Haziran ayında dizgi durdurularak bir konu hakkında yeniden araştırmaya başlandı. Bu araştırma Haziran 2011'den

Mehmed Niyazi's Presention

Humans are the product of history, but at the same time, also history is the product of humans. Those who want to have an influence on a nation's destiny may not ignore history. In addition, those who lack historical knowledge are slaves to the present time and place.

One of the most important problems, perhaps the most important one, of the historiographical tradition in Turkey is that a Western-based perception of history is dominant. For example, the First European Age ended as Rome divided in two or with the collapse of West Rome. In fact, the Chinese or South Africans did not know about Rome. In that case, why did Westerners define universal historical periods? Because Westerners know that by identifying the past of humans or history, they could control their memory, and thus, they could shape their future.

Just as the character "Mankurt" in Cengiz Aytmatov's novel "It happens to be a day which is worth a century" Gün Olur Asra Bedel, The people who are tortured and so mind-ripped one day start to see their torturers, and memory destroyers as their creaters and start to act as they instruct. As the westerners ripped and captivated all human memory, we are almost obliged to think as they do.

Imperialists do not always cross borders with guns; they change shape. Thus, those who do not know their past well, prepare the best environment for imperialist powers. In this case, history becomes the key to imperialism.

The book in your hand is an important study which proves that history can also be written with figures and damgas on tombstones, rock paintings, carpets-rugs, the outer walls of houses, horse harnesses and simulants and archeological and ethnographic documents. Also with this book, looking to Eastern art through the Western perception is evaluated in a judgmental way and highly important information and documents are provided to those whom it may concern.

Serious works require longtime exertion, time and sacrifice. The study in this book started in October 1996 and was completed in February 2014 as a result of field studies in 14 countries and many different regions in the context of cultural sociology.

In our country, where books are written in a month, writing over 18 years is an indication of how this study was conducted with such care. As I know dear Aksoy closely, I would like to give an example to illustrate how carefully he works: the book in your hand was actually going to be published last year. However, when pre-press typesetting preparation was going on in May 2012, at the end of the month the type

Temmuz 2012'ye kadar devam etti. On üç aylık araştırmanın sonunda kitap taslağına yalnızca üç sayfa ek yapıldığını biliyorum.

Elinizdeki eser birkaç bakımdan sahasında ilktir:

- On sekiz yılda on dört ülkede saha araştırması yapılarak hazırlanmıştır.

- Kültür sosyolojisi bakış açısıyla meydana getirilmiştir.

- Elde edilen bulgular tarih felsefesi ve kültür sosyolojisi bağlamında karşılaştırılıp tenkit edilmiştir. Bu tartışma sonunda elde edilen bilgileri, mevcut kültür teorilerine göre değerlendirmek mümkün olmadığından yeni bir kültür teorisi önerilmiştir.

- Maddî kaynakların tarihin sessiz dili ve şahitleri olduğu belirtilerek, âdeta maddî belgeler konuşturularak kültür tarihi yazılmıştır. Böylece tarih yazıcılığında maddî kaynakların önemi ortaya konmuştur.

- Damga ve şekillerin kadim tarihin en yalın belgeleri olduğu ve bazı konularda, yazılı kaynaklardan daha büyük önem taşıdığı tespit edilmiştir.

Elinizdeki eseri bizlere kazandırdığı ve tarihimizin bazı karanlık noktalarını aydınlattığı için Sayın Aksoy'a teşekkür eder, bu tip eserlerin çoğalmasını dilerim.

Mehmed NİYAZİ
Ocak 2014, Üsküdar/İstanbul

pressing was cancelled. In other words, in June typesetting was called off in order to do more research on a subject. This research continued from June 2011 to July 2012. I know that only 3 pages were added to the sketch of the book as a result of 13 months of research.

The book in your hands is the first in its field in various ways:

- It was prepared using field studies conducted in forteen countries over eigteen years.

- It was prepared from the perspective of cultural sociology.

- The findings are criticized by comparing them within the context of cultural philosophy and cultural sociology. Since it is not possible to evaluate the information obtained as a result of this discussion with present cultural theories, a new cultural theory is suggested.

- It has been stated that material sources are the silent tongues and witnesses of history, and a cultural book has been written by making material documents talk. In this way, the importance of material sources in historiography is presented.

- It has been determined that damgas and figures are the simplest documents of ancient history and they are more important than written history in some subjects.

I would like to thank dear Aksoy for bringing the book in your hands to us and for brightening some dark spots in our history. I hope these kinds of books will multiply.

Mehmed NİYAZİ
January 2014, Üsküdar/İstanbul

Tarihî ve Çağdaş Türk Coğrafyası

Osman Yorulmaz*

Türklerin siyasi ve kültür tarihini araştırmak oldukça zahmetli bir iştir. Çok fazla dil bilmeyi, farklı iklimlere sahip farklı coğrafyaları tanımayı, başta Çin, Hint, Fars, Arap, Rus ve çeşitli Avrupa milletlerinin siyasi ve kültür tarihlerini bilmeyi gerektirir. Birçok millet için belirli merkezler vardır. Onların tarihleri bir coğrafyada doğup, orada gelişmiştir. Türkler için ise, bu durum geçerli değildir. Çünkü Türkler, Altay dağlarıyla Sayan dağları havalisinde bugünkü Altay-Hakas-Tuva özerk cumhuriyetlerini içine alan coğrafyada ortaya çıkmış olmalarına rağmen, gelişimleri çok farklı coğrafyalarda olmuştur. Türkler için, Altaylar, Sibirya, Moğolistan ve Gobi Çölü, Kuzey Çin, Tanrı dağları, Kırgız, Kazak, Özbek ve Türkmen coğrafyaları, İdil-Yayık bölgesi, Kafkaslar, Karadeniz'in kuzey bozkırları, Orta Avrupa, Balkanlar, İran sahası, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır, Anadolu, Hindistan'ın bir bölümü, Afganistan ve daha birçok yer ayrı ayrı önem taşır. Çünkü buralar Türk siyasi ve kültür tarihinin doğup geliştiği coğrafyalardır.

Geçmişte ve günümüzde dünyanın farklı coğrafyalarında görülen Türklerin tarihi, kendisiyle ilgilenen herkeste şaşkınlık yaratmıştır. Aynı anda Çin'in kuzeyinde, Kafkaslarda, Orta Avrupa'da, Kazakistan'da, Yakın Doğu'da, Anadolu'da yaşayan insanların Türk olmalarının şaşkınlık yaratması gayet tabiidir. Peki, Türkler kimdir, nerede ortaya çıkmışlardır ve nasıl bu kadar geniş bir coğrafyaya dağılmışlardır?

Türkler, tarihin bilinen devirlerinden itibaren Çin'in kuzeyinden ve Tanrı dağlarından Sibirya'ya, Moğolistan'dan Yakındoğu ve Deşt-i Kıpçak (Güney Rusya) bozkırlarına kadar çok farklı coğrafyalarda karşımıza çıkmaktadırlar. Zikredilen coğrafyalarda yapılan arkeolojik ve antropolojik incelemelerde bu sosyal gruba ait kalıntılara rastlanması, araştıranları olduğu kadar Türk tarihiyle az çok ilgilenen herkeste şaşkınlık uyandırmış, doğal olarak Türklerin ana yurduyla ilgili tartışmalar başlamıştır. Almanya, Fransa, Rusya, Macaristan, Türkiye başta olmak üzere dünyanın farklı ülkelerinden araştırmacılar geçen iki asır içerisinde Türklerin ana yurdunu tespit edebilmek için uğraş vermişler ve neticede Türklerin asıl yurtlarıyla ilgili çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Bunlar, Altay dağları civarı, Tanrı dağlarından itibaren Kuzey Batı Asya sahası, Altaylar ile Ural dağları arasındaki Kazak bozkırları, Altaylar ile Kırgız bozkırları (Yenisey havzası) arası, Baykal gölünün güney batısı, Altayların doğusu vs.dir. Son zamanlarda yapılan dil çalışmaları Türk yurdunun Altay dağları ile Urallar arasında olduğu şeklindedir ve bu görüş diğerlerine göre

* Prof. Dr. Osman YORULMAZ, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı öğretim üyesi. Bu bölümü yazan ve Rusça eserlerin tercümesindeki katkılarından dolayı Yorulmaz'a saygılarımla teşekkür ederim.

Historical and Modern Turkish Geography

*Osman Yorulmaz**

It is a quite difficult task to investigate the political and cultural history of the Turks. It requires knowing many languages, to be familiar with different geographies with different climates and knowing the political and cultural histories of firstly Chinese, Indian, Persian, Arabic, Russian and various European nationalities. There are certain centers for various nationalities. Their histories were born and developed in that specific geographic location. However, this situation does not apply to Turks. This is because despite the fact that Turks first appeared in today's Altai -Hakasya (Khakasia)-Tuva Autonomous Republic which lies within the region of the Altai Mountains and Sayan Mountains, their developments were in many different locations. For Turks, Altai, Siberia, Mongolia and the Gobi Desert, northern China, the Tian Shan range of mountains, Kyrgyz, Kazakh, Uzbek and Turkoman geographal areas, the İdil-Yayık region, the Caucasus, northern deserts of the Black Sea, Central Europe, the Balkans, Iran, Iraq, Syria, Palestine and Egypt, Anatolia, parts of India, Afganistan and many other locations present importance separately because these locations are where Turkish political and cultural history was born and developed.

In the past and present, Turkish history which appeared in many different locations around the world, has amazed people who are interested in it. It is normal to cause some people to amaze that people living in the north of China, the Caucasus, Central Europe, Kazakhstan, the Near East and Anatolia are Turks. Well, who are the Turks, where did they first appear and how did they disperse over such a wide geographical area?

Turks appeared in many different locations from northern China and the Tian Shan range of mountains to Siberia, from Mongolia to the Near East and the deserts of Dasht-i Kipchak (southern Russia) since the beginning of known history. During the archeological and anthropological research in the mentioned geographical areas, it amazed people interested in Turkish history as well as researchers to come across artifacts belonging to this social group, and started discussions about the Turkish homeland. During the last two centuries, researchers from different countries in the world, mainly from Germany, France, Russia, Hungary and Turkey have tried to be able to identify the Turkish homeland and eventually proposed various opinions on this matter. These areas are around the Altai Mountains, the northwestern Asian region beginning from the Tian Shan range of mountains, the Kazakh deserts between the Altai and Ural Mountains, between the Altai and Kyrgyz deserts (Yenisey region) southwest of Lake Baykal, east of Altai, and so on.

* *Prof. Dr. Osman YORULMAZ, Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Sciences and Literature, History Department, Academic Member of Department of General Turkish History. I would like to thank Yorulmaz who wrote this chapter and helped with the translations of Russian (Rusya) treatises.*

daha ağır basmaktadır. Dikkat edileceği üzere, ileri sürülen görüşlerin hemen hepsi Türk ana yurdunun Orta Asya'da olduğu şeklindedir. Ancak kabul edileceği üzere Orta Asya çok geniş bir coğrafyadır. Bu nedenle Orta Asya'nın hangi bölgesi olduğu önem kazanmaktadır.

Orta Asya'da tespit edilen en eski tarihli kültür Batı Türkistan'da Aşkabat yakınlarında Anau'da ele geçmiştir. M.Ö. IV-I. binler arasına tarihlenen Anau buluntularından kesin olarak bir sosyal grup tayini yapılamamıştır. Tartışmalı bir konudur. Batı Türkistan'ın değişik yerlerinde ele geçen buluntularda da aynı durum söz konusudur. Altay dağları ile Sayan dağlarının güneybatı kısımlarında yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmalarda ise, Taş devrinin ilk devirlerinden itibaren iri yapılı bir sosyal grubun yaşadığı, bunların Tanrı dağlarıyla Kazakistan içlerine doğru yayıldığı anlaşılmıştır. Minusinsk bölgesinde tespit edilen ve araştırma sahasına izafeten Afanesyevo (M.Ö. 2500–1700) ve Andronovo (M.Ö. 1700–1200) şeklinde adlandırılan kültürlerin, Türklerin atalarına ait olduğu konusunda ortak bir kanaat hâkimdir. Afanesyevo kültürü esas itibarıyla Afanesyev civarındaki Bateney bölgesindeki 80 mezardan müteşekkil olup ayrıca, Sıda, Tes ve Kopen ile Kızıl Yar bölgesindeki buluntulardan ibarettir. Mezar yerlerinde çeşitli arkeolojik malzemeyle birlikte ele geçen koyun ve at kemiklerinin yanında av hayvanlarına ait kemikler(in) varlığı, bu kültürün sahiplerinin avcılıkla birlikte hayvan yetiştiriciliğiyle de uğraştığını göstermektedir. M.Ö. 2000'lerde Altay dağları ve Güney Sibirya olmak üzere iki kültür merkezi dikkat çekmektedir. Anlaşılmıştır ki, bu iki kültür de Oğuz tipindeki sosyal gruplar tarafından temsil edilmektedir ve kültür seviyesi bakımından komşularından üstündür. Bu merkezlerden başlayan tesirler yavaş yavaş Doğu ve Batı Sibirya ile Ural bölgesini ve Moğolistan'ı etkisine almaya başlamıştır.

M.Ö. 1700'lerden itibaren görülmeye başlayan Andronovo kültürüyle Orta Asya'da savaşçı ve göçebe bir kültür hâkim olmaya başlamıştır. (Zamanla Altayları ve Tanrı dağlarını etkisi altına alan bu kültür), Ural dağları kültürleriyle de sıkı temas etmişti ki, Türklerin Urallardaki Fin-Ugorlarla temasları bu devirde başlamış olmalıdır.

Araştırmacıların Andronova insanı diye adlandırdıkları bu kültürün sahipleri, yani Türklerin ataları proto-Türkler Andronovo kültürünün hâkim olduğu devirde Altay, Sayan ve Tanrı dağlarıyla Kazakistan'a yayılmışlardır. M.Ö. 700'lere gelindiğinde Türk ana yurdu olarak gördüğümüz Altay-Sayan dağlarının güney batısından yani Minusinsk-Tuva-Abakan bozkırlarından Türklerin, güneyde Ordos'a, batıda ise İdil Nehri ve Karadeniz'in kuzeyine doğru kaydıkları anlaşılmaktadır. Ana kütledeki bu ikiye bölünmenin Yakut (Saha/Saka) ve Çuvaş Türkleriyle, Doğu (Z'li konuşanlar) ve Batı Türkleri (R'li konuşanlar) arasındaki lehçe farklılıklarının orta-

Linguistic studies carried out recently suggest that the Turkish homeland is between Altai and the Urals and this opinion is more likely to be true. As it may be noticed, each opinion suggests that the Turkish homeland is within Central Asia. However, it is well known that Central Asia is a very wide geographical area. Therefore, it is important to determine which specific part of Central Asia is the Turkish homeland.

The oldest culture detected in central Asia was found at Anau around Ashkhabat in western Turkistan. It was impossible to determine any specific social group through the Anau artifacts between the IV-I. Millenium B. C. It is a controversial subject. The same situation applies for artifacts found in various locations in western Turkistan. In archeological and anthropological studies carried out in the Altai Mountains and southwestern locations of the Sayan Mountains, it has been found that a massive structured social group lived there from the first Stone Age and they were dispersed across internal parts of the Tian Shan range of mountains and Kazakhstan. There is a common opinion that the Afanesevo (B. C. 2500–1700) and Andronovo (B. C. 1700–1200) cultures, found in the investigations in the Minusinsk region and named after the research area, were ancestors of the Turks. Afanesevo culture basically consists of 80 graves found in the Bateney region near Afanesyev and also artifacts found in the Sida, Tes and Kopen and Kizil Yar regions. Various archeological tools, sheep and horse bones, and bones belonging to various game animals have been found in grave locations where members of this culture were dealing with hunting and animal husbandry. Around 2000 B.C. two cultural centers in the Altai Mountains and southern Siberia attracted attention. It is understood that both these cultures were represented by Oghuz-type social groups and they were superior to their neighbors in terms of cultural level. Beginning from these centers impacts slowly started to affect east and west Siberia, the Ural region and Mongolia.

Beginning from 1700 B. C, a warrior migratory culture started to be dominant in Central Asia with Andronovo culture. This culture which affected Altai and the Tian Shan range of mountains had close contact with Ural mountain cultures where contact between Turks and Fin-Ugors in the Urals must have started at this time.

This culture which researchers called the Andronovo people, in other words the ancestors of the Turks or proto-Turks, dispersed to Altai, Sayan and the Tian Shan (Tanrı) range of mountains during the time when Andronovo culture was dominant. It is understood that in 700 B.C Turks started to move to Ordos in the south, to the Idil River and north of the Black Sea to the west from the Altai-Sayan Mountains; in other words the deserts of Minusinsk-Tuva-Abakan which we call the homeland of the Turks. It is thought that division of the population into two caused to emerge the difference of the dialects between Yakut (Saha/Saka) and Chuvash Turks, northern Turks (speaking with Z) and western Turks (speaking with R).

ya çıkmasına sebep olduğu sanılmaktadır. Yine bu yayılma neticesinde Moğolistan, Gobi havalisi ile Çin'in kuzeyindeki bölgeler, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadıkları bölgeler haline gelmişlerdir. Bu durumun doğal sonucu olarak da tarih sahnesinde görülen ilk Türk siyasi oluşumları buralarda ortaya çıkmıştır (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar vs.).

Buraya kadar söylenenleri hülasa etmek gerekirse Türkler, Minusink-Tuva-Abakan bozkırlarında ilk olarak karşımıza çıkmışlar, buradan Sibirya, Moğolistan, Gobi Çölü, Tanrı dağları, Kazakistan ve Ural dağlarına yayılmışlardır.

Bu kısa ön bilgiyi verdikten sonra yazılı kaynakların kayıtları ışığında Türklerin tarih içerisindeki hareketlerine geçebiliriz. Ancak burada bir hususun altını çizmekte fayda mülahaza ediyoruz. O da, Türk tarihinin vücut bulduğu, geliştiği coğrafyaların farklılığıdır. İlk Türk siyasi teşekkülleri Orta Asya'da Altayların doğusunda Moğolistan, Gobi Çölü ve havalisinde ortaya çıkmıştır. Ancak, bir süre sonra bu bölgelerden yapılan göçlerle önce Altayların batısı (Altay dağları-Tanrı dağları-Amuderya ve Ural dağları arası) ile Kafkaslar, İdil-Yayık bölgesi, Karadeniz'in kuzey düzlükleri ve Balkanlar, X. yy.dan itibaren de Yakındoğu ve Anadolu yeni Türk yurtları olarak karşımıza çıkmaktadır. Coğrafyaların farklı olmasına bağlı olarak da Türk tarihinin gelişimi farklı özellikler arz etmektedir. Hem bu nedenle hem de bugün dünyanın üç kıtasına yayılmış halde bulunan Türklerin durumlarını izah edebilmek ve daha iyi anlaşılır hale getirebilmek için söz konusu coğrafyaları ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır.

Orta Asya'da Türkler

Orta Asya'da yazılı kaynakların kaydettiği ilk siyasi yapı olarak Sakalar (veya İskitler) görülür. M. Ö. VIII/VII-III. asırlar arasında yaşadıkları tespit edilen Sakalar, ilk olarak Güney Kazakistan ve Isık Göl havalisinde karşımıza çıkmaktadırlar. Daha sonra Güney Rusya bozkırlarına kayacak ve Anadolu içlerine kadar akınlar yapacak olan Sakaların menşei hakkında tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Bu tartışmaya girmemekle birlikte, Sak isminin günümüz Yakutistan'ın yerli Türk ahalisinin ismi olması, Kazakistan ve Kırgızistan'da yapılan Sak devri kurganlarındaki buluntular ile Yunan kaynaklarındaki bazı ifadelerden, Sakların yönetici kesimleri Türk olmasa bile yoğun bir şekilde Türk unsurları içinde barındırdığı anlaşılmaktadır.

Sakları bir yana bırakırsak, tarihte bilinen ilk Türk devleti Asya Hunları'dır (M.Ö. III - M.S. III. yy.) ve Moğolistan'da ortaya çıkmışlardır. Asya Hunlarının tarih sahnesine çıktıkları sırada Orta Asya bozkırlarına dağılmış durumda Ting-lingler yaşamaktaydı. Çin kaynaklarının ifadesiyle Türk olduklarında şüphe bulunmayan Ting-lingler, Baykal Gölünden Batı Kazak bozkırlarına ve Çin'e kadar geniş bir sahaya

Again as a result of this dispersion, the regions in the north of China such as Mongolia and the Gobi region became mainly populated with Turks. As a natural result of this situation, the first political formations seen in history appeared in these regions (Huns, Gokturks, Uigurs and Kyrgyzs, etc.).

If we summarize what has been said until now, Turks first appeared in the deserts of Minusink-Tuva-Abakan and from here, dispersed across Siberia, Mongolia, the Gobi Desert, the Tian Shan range of mountains, Kazakhstan and the Ural Mountains.

After this brief information, we can look at the historical movements of Turks in the light of written records. However here, we think it is usefull to underline a matter; it is the difference of geographies in which Turkish history was born and developed. The first political formations of Turks appeared in Mongolia, the Gobi Desert and the region in the east of Altai in Central Asia. However, after a while, with migrations from these regions, we see, as Turkish lands, the west of Altai (between the Altai Mountains-Tian Shan Mountains-Amuderya and Ural Mountains) and the Caucasus, İdil-Yayık Region, the northern plains of the Black Sea, the Balkans and after the X. century the Near East and Anatolia. Due to the geographic differences, the developments in Turkish history have different features. For this reason and in order to explain the situations of Turks dispersed into three continents and make it easily understood, it would be appropriate to handle these different geographies one by one.

Turks in Central Asia

Sakas or Scythians are seen as the first political formation in Central Asia recorded by written resources. Sakas detected to have lived between the dates VIII/VII-III. Centuries B.C firstly appeared in southern Kazakhstan and the Isık Lake region. Later on, they moved to the steppe of southern Russia and made invasions towards inner Anatolia. Debates about the origin of the Sakas still continue. We will not get into this debate, but the fact that the native Turkish population of today's Yakut have the name Sak, the findings in the Sak period cairns (kurgan) found in Kazakhstan and Kyrgyzstan and some statements in Greek sources suggest that they included a high number of Turkish factors even though Sak administrators were not Turkish.

Leaving the Saks aside, the first Turkish government known in history is the Asian Huns (III B. C- III A. D centuries) who appeared in Mongolia. During Asian Huns appeared in history, the Ting-Lings lived throughout Central Asian deserts. Ting-Lings, known as Turks according to Chinese records, were composed of a great number of tribes and tribal groups who dispersed over a wide geographical area from Lake Baykal to the Western Kazakh deserts and China. In the same period, the Kyrgyzes dwelled in the Yenisey region basin to the north of Huns. In the west of Huns, Uysins took part in the region from the River Çu

dağılmış çok sayıda boy ve boy birliğinden meydana gelmiş idiler. Aynı dönemde Hunların kuzeyinde Yenisey havzasında Kırgızlar, batısında Çu Irmağından Tanrı Dağlarına, Balkaş Gölünden Isık Göl'e kadar olan sahada Üysinler, hemen onların batısında Sırderya boyunda da Kang-ch'ü (Kanguy/Kang-kuo) bulunmaktaydı. Motun devinde (M.Ö. 209-174) ihtişamının zirvesine çıkan Hunlar, Mançurya'dan Aral ve Hazar denizine Kuzey Çin ve Tanrı dağlarından Sibirya'nın ıssız bölgelerine kadar hemen bütün Orta Asya'yı hâkimiyetlerine aldılar. Hun devletinin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak bu dönemde Türk boyları bir taraftan Çin'e diğer taraftan da Altayların batısına Kazak ve Kırgız bozkırlarıyla Maveraünnehir'e akmaya başladı. Batı istikametinde yayılma özellikle M.Ö. 55'te devletin ikiye ayrılması üzerine Çi-Çi Tanhu'nun devletin ağırlık merkezini Talas vadisine nakletmesiyle hız kazandı. Asya Hunları diye de adlandırılan bu devlet, M.S. III. asrın başlarında Çin baskıları sonucu iyice zayıfladı ve nihayet Moğol soylu Sien-pi'ler tarafından tarih sahnesinden silindi.

Asya Hunlarının yıkılmasından sonra, vaktiyle Çin'e giden Hun kütleleri Kuzey Çin'de, en uzun ömürlüsü Tabgaçlar olan çeşitli devletler kurdular. Tabgaçlar, IV. asrın ortalarından itibaren Çinlileşmekle birlikte, VI. asrın ikinci çeyreğine kadar varlığını korudu. Türk boylarının Çin'e göçleri Hunlardan sonra Moğol Juan-Juanlar, Göktürkler ve Uygurlar zamanında da devam etti. Kuzey Çin'e yerleşen Türk boyları Budizm'in de etkisiyle zamanla Çinlileşmekle birlikte söz konusu coğrafyanın Çin'in diğer bölgelerinden çok farklı bir hususiyet kazanmasına sebep oldular. Bu nedenle Çin'in kuzey bölgeleri erken devir Türk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Hunların yıkılması üzerine, vaktiyle Altayların batısına geçmiş olan Hun kütlelerine gelince, M.S. 350'lerde bir kısmı güneybatı, diğer kısmı kuzeybatı istikametinde olmak üzere iki koldan harekete geçerek büyük bir göç dalgası başlattılar. Güneye gidenler, Doğu Türkistan, Maveraünnehir, Afganistan ve bir kısım Hindistan topraklarında Ak-Hun veya Eftalit/Heftalit devletini kurdular. 557 yılına kadar Türkistan'ın önemli ticaret yollarına ve yerleşik kültürlerine hükmeden bu devlet sayesinde Türk kültürü ve boyları söz konusu coğrafyaya yayıldı ve böylece daha sonra yapılacak göçlerin önü açılmış oldu.

Aynı dönemde kuzey batı istikametinde harekete geçerek Avrupa'ya giden Hun kütlelerine aşağıda değinilecektir. Asya Hun devletinin yıkılmasından sonra Orta Asya'da kısa bir süre Moğol Juan-Juanlar hâkim oldular. Ting-ling'lerin yerini alan Gao-çılar yani Kanglılar başta olmak üzere Türk boyları da bu devlet ile Kuzey Çin'e hâkim Tabgaç ve Batı Türkistan hâkimi Akhunların idaresine girdiler. Bir kısmı da müstakil yaşamlarını devam ettirdi. Bu durum Göktürklerin tarih sahnesine çıkma-

to the Tian Shan range of mountains and from Lake Balkaş to Issyk Kul, and the Kang-ch'ü (Kanguy/Kang-kuo) lived in Sırderia just to the West of Uysins. Reaching the peak of their glory during the time of Motun (209-174 B. C), the Huns were dominant throughout Central Asia from Manchurya to the Aral and Hazar Seas, from Northern China and the Tian Shan range of mountains to lonely spots in Siberia. Due to the enlarging borders of the Hun government, Turkish tribes started to make invasions into China on one side and to the west of the Altai, Kazakh and Kyrgyz deserts and Maveraünnehür on the other side. Dispersion to the west gained speed especially as the Chi-Chi Tanhu moved the center of state to the Talas valley after the state split in two in 55 B.C. This state, also called as the Asian Huns, as a result of Chinese assaults, became weaker and eventually was erased from history by the Mongol Sien-pis at the end of the III. Century A. D.

After the collapse of the Huns, masses of Huns who had passed to China earlier formed various states and the State of Tabgaches lived longest all of them. Although The Tabgaches started to become Chinese beginning in the middle of the IV. Century and they kept their existence until the second quarter of the VI. Century. After the Huns, migrations of Turkish tribes to China continued during the time of the Mongol Juan-Juans, Gokturks and Uigurs. Turkish tribes which settled in Northern China became Chinese over time with the effect of Buddhism and this caused the aforementioned geographical area to gain a different situation from other parts of China. For this reason, northern parts of China have great importance for the early ages of Turkish history.

After the Huns collapsed, Hun masses which had come to the west of Altai earlier started a massive migration around 350 AD in two distinct groups; one group moved southwest and the other group moved northwest. The ones which moved south formed the Ak-Hun or Eftalit/Heftalit state in the lands of East Turkistan, Maveraünnehir, Afghanistan and some parts of India. By means of this state which took under control important commerce passages and settled cultures of Turkistan until 557, Turkish culture and tribes spreaded to the aforementioned geographical area and later migrations were made possible.

The Hun masses which moved todwards north and reached Europe will be discussed below. After the Asian Hun government collapsed, the Mongol Juan-Juans dominated Central Asia for a short while. Turkish tribes, firstly the Gao-chis that is, the Kanglis who took the place of the Ting-lings, entered the rule of Akhuns who dominated West Turkistan and Tabgaches ruling Northern Chaina. Some tribes continued their independent existence. This situation continued until the Gokturks appeared in history. Gokturk Khaganate which was formed in 552 started to take old Turkish lands under its control again. Gokturks, who had a more advanced culture than their coevals, dominated a vast region extending from Japanese Sea to the Crimean Peninsula, from northern China to Tian Shan range of mountains and from Amuderya to the desolate northern deserts of Asia. The Gokturks, who used the

sına kadar sürdü. 552 yılında Moğolistan'da Göktürk Kağanlığının kurulmasıyla eski Türk yurtları yeniden Türklerin idaresine alındı. Çağdaşlarına göre oldukça ileri bir kültüre sahip olan Göktürkler, Japon denizinden Kırım yarımadasına, Çin'in kuzey bölgeleriyle Tanrı dağları ve Amuderya'dan Asya'nın ıssız kuzey bozkırlarına kadar hâkim oldular. Türk adını, tarihte resmi anlamda ilk devlet adı olarak kullanan Göktürkler hâkim oldukları coğrafyada askerî, siyasi ve kültürel anlamda derin etkiler bıraktılar. İsimlerini yaşadıkları coğrafyaya verdiler. VI. yy.dan itibaren Orta Asya Türkistan olarak adlandırılmaya başlandı ki, günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Göktürkler devrinde de Türk boylarının bir taraftan Çin'e diğer taraftan da Kazakistan, Yedisu ve Maveraünnehir'e yerleştiklerini görüyoruz. Vaktiyle Moğolistan ve Gobi havalisi ile Çin'in kuzey bölgeleri olan Türklerin ağırlık merkezleri, bu dönemde batıya kaymış ve Altayların doğusuna nispetle batıda yoğunluk artmıştır.

Göktürk Devletinin yerini 740'larda bir başka Türk devleti olan ve Gao-çılar (Kanglılar) içinden çıkan Uygurlar aldılar. Kağanları Moyen-çor (747–759) zamanında epeyce güçlenen Uygurlar, Göktürk coğrafyasının ancak bir kısmına hâkim olabildiler. Göktürk devletinin batı kanadını teşkil eden On-Oklar (Türgişler) (VII. asrın sonu–766 yılları arası) müstakil bir devlet gibi hareket etmeye başladılar. Uygur Kağanlığı 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldı. Uygurların yıkılışı yeni bir göç dalgasına sebep oldu. Birçok Türk boyu güney istikametinde Çin'e ve batı istikametinde Altayların batısına göç etti. Uygurların bir kısmı Çin'in Kan-su bölgesine (Kançou Uygurları) diğer kısmı da Beş-balık, Turfan, Kuça (Turfan Uygurları) havalisine göç ettiler. Yeni yerlerinde bozkır hususiyetlerini kaybeden Uygurlar, günümüzde de aynı bölgelerde yaşamaktadırlar. Oğuzlar başta olmak üzere birçok boy da batıya çekildi. Türkler açısından Altay dağları-Tanrı dağları-Hazar denizi arası ile İdil-Yayık bölgesi ve Karadeniz'in kuzey bozkırları ön plan çıktı. Uygurların yerini alan Kırgızlar Türklerin kadim yurtları olan Moğolistan coğrafyasında tutunamadılar. 920 yılında Moğol K'i-tan'lar (Çin'deki Liao sülalesi) Kırgızları buradan sürerek bölgeye hâkim oldular. Bu hadiseyle birlikte Altayların doğusundaki Türk varlığının sona erdiği söylenebilir. Moğolistan, Kuzey Çin ve Sibirya'da az da olsa Türk boyları yaşamaya devam etmişlerdir ve hala da devam etmektedirler (Altay, Tuva, Hakas, Saka vd.). Ancak devlet kurmayı başaramamışlardır. K'i-Tan'larla birlikte Türklerin yerini Moğollar almışlar ve günümüze kadar da böyle devam etmiştir. Hemen belirtelim ki, 920'lerden itibaren Moğolların eline geçen Sibirya'dan itibaren Moğolistan ve Göbi havalisi maddi ve manevi Türk kültür yadigârlarıyla doludur. Dil başta olmak üzere Türk kültür tarihiyle ilgili yapılacak bir araştırmada bu sahayı incelemeden bir netice elde etmek imkânsızdır. Söz konusu edilen coğrafyada Türklere ait çok sayıda kaya resimleri, kitabeler, balballar, kurganlar, etnolojik malzeme ile yer-su isimleri vs. vardır.

name 'Turk' for the first time in history, left a deep impact in terms of military, politics and culture in the geographical area which they dominated. They gave their name to the geography where they lived. Beginning from the VI. Century, Central Asia started to be called Turkistan and still so called today. During the Gokturk era, it is seen that some Turkish tribes settled in China and some of them settled in Kazakhstan, Yedisu and Maveraunnehir. Earlier, Mongolia, the Gobi region and Northern China were heavily populated by Turks but during this period, Turkish population moved westwards and density increased in the west of Altais comparing to the east of it.

Around the 740s another Turkish government, the Uigurs, who came out of Gao-Çı (Kangs) took the place of the Gokturk state. The Uigurs who became powerful during the time of their Khagan Moyen-Çor (747-759) could only dominate a certain part of the Gokturk geographical area. The On-Oks (Türgiş) (the years from the end of the VII. century-to 766) which constituted the west wing of the Gokturk government started to act like an independent government. The Khanate of the Uigurs was defeated by the Kyrgyz and it collapsed in 840. The collapse of the Uigurs caused a new vawe of migration. Many Turkic tribes migrated north towards China and west to western Altai. One section of the Uigurs migrated to the Kan-su part of China (Kan-çou Uigurs) and another migrated to the (five fish) Beş-balık, Turfan and Kuça (Turfan Uigurs regions. Uigurs lost their feature of moor in their new homeland but still live in the same region. Many tribes, firstly the Oghuz'es, moved westwards. For Turks, regions between the Altai (Altay) -Tian Shan (Tanrı) range of mountains-Caspian Sea and İdil-Yayık region and the steppes of the north Black Sea became foreground. The Kyrgyzs who took the place of the Uigurs could not hold onto the ancient lands of the Turks, namely Mongolia. In 920 the Mongol K'i-tan's (the Liao family in China) wiped the Kyrgyz out of this region and dominated the area. With this event, it is possible to say that the existence of Turks in the east of Altai ended. Even though they are few in number, Turkish tribes in Mongolia, Northern China and Siberia continued to live there and they are still present in the area (Altai), Tuva, Hakasya (Khakasia), Saka, and so on.) However, they failed to constitue a state. After the K'i-Tan's forming a state, Mongols took the place of the Turks and they are still there. We should state that the area from Siberia (Siberya) to Mongolia (Moğolistan) and the Gobi region which came into the possession of the Mongols is full of Turkish spiritual and material relics. Without examining this region, it is impossible conclude a research on Turkish cultural history, especially about language. In the mentioned area there are a lot of rock paintings, inscriptions, monuments, tombs, ethnological materials and names of places-waters belonging to Turks.

It was stated earlier that since the Kyrgyz'es defeated the Uigur Khanate in Mongolia (Moğolistan), the east of Altai's lost its importance for Turkish history and Western Altais gained importance which consists of today's Kazak, Kyrgyz, Uzbek, Karakalpak and Turk-

Moğolistan'daki Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılmasıyla Altayların doğusunun Türk tarihi açısından önemini kaybettiği ve Altayların batısının yani bugünkü Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak ve Türkmenlerle meskûn, Altay dağları-Tanrı dağları, Hazar Denizi ve Ural dağları arasındaki coğrafyanın önem kazandığı belirtilmişti. Hemen ifade edelim ki, bu siyasi açıdan böyledir. Yoksa başlangıçta ifade edildiği üzere, daha Afanesyevo ve Andronovo kültürleri zamanından itibaren Kazakistan ve havalisi Türk boylarının mesken yeri olup ata yurt konumundadır. Türk siyasi ve kültür tarihinin doğup geliştiği ana kaynaklardan biri durumundadır ve tarihin hiçbir döneminde de bu özelliğini kaybetmemiştir. Sakaların burada ortaya çıktıkları ve Hunlar zamanında Yedisu ve Isık Göl havalisinde Üysinlerin, onların kuzey batısında Kang-ch'ü (veya Kanguy/Kang-kuo)lerin yaşadığı, Hunlar zamanında çok sayıda Türk boyunun doğudan Kazak ve Kırgız topraklarına geldiği ifade edilmişti. Hunların Avrupa'ya gitmesinden sonra Kazak topraklarının güneydoğusunda İli Irmağı ile Tanrı Dağları arasında Sabarlar, onların batısında Sırderya-Çu, Embi havzası ve Yayık civarı olmak üzere üç noktada bir diğer önemli Türk boy birliği Ogurlar tarih sahnesine çıktılar. Juan-Juan baskısıyla batıya doğru hareket ettiği düşünülen Sabarlar, Ogurları Uralların batısına iterek önce Tobol ve İşim ırmakları civarına oradan da Kafkaslara yerleştiler. V. yy.ın başlarında Ting-linglerin devamı da olduğu söylenen Gao-çıların (Kanglıların) bazı boyları, Çin'in kuzey bölgelerinden ve Gobi havalisinden aynı asrın başlarında batıya hareket ederek İli ve Sırderya kıyılarına geldiler. VI. yy.ın ortasında (552) Göktürk Kağanlığının tarih sahnesine çıkmasıyla Kazak-Kırgız ve Özbek coğrafyası bir anlamda Türk boylarının ata yurdu haline geldi ve Türkistan şeklinde anılmaya başlandı (Batı Türkistan). 630 yılında I. Göktürk Kağanlığının yıkılmasıyla birlikte Yedisu civarında Türgişler, Karluklar, Kanglılar, Yağmalar onların hemen batısında Peçenek-Kangarlar, Sırderya'dan Aral ve Hazar'a doğru Oğuzlar, İrtiş civarında Kimekler (Yemek) ve genel olarak Altay-Ural dağları arasındaki bozkırlarda Kuman-Kıpçaklar, Kafkaslarda Hazarlar ve Bulgarlar müstakil idareler olarak ortaya çıktılar. Tahminen 860'dan sonra Oğuz ve Hazar ittifakı sonucunda Peçenekler önce Don-Kuban havzasına ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerine, 1040'tan sonra da Balkanlara çekildiler. Onları Oğuzların batı kolu olan Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar takip etti. Oğuzların geri kalanı İslamiyet'i kabul edip Selçuklu devletini kurarak İran ve Anadolu'ya geçtiler. Yağmalarla birlikte Karluklar, Çiğiller vd. Doğu Türkistan, Kırgızistan, Maveraünnehir ile birlikte Güney Kazakistan'ı da içine alacak şekilde Karahanlı devletini (IX-XIII. yy.lar) kurdular. Karahanlı devleti önce Selçuklular (XII. asrın başları) sonrasında da onları alt eden (1130'lar) Karahıtaylara boyun eğmek durumunda kaldı. Karahanlı sahası Moğolların gelişine kadar Selçukluların mirasçısı olarak tarih sahnesine çıkan Harezmşahlar (1097–1231) ile Karahıtaylar arasındaki mücadelelere sahne oldu.

men regions lying between the Altai Mountains-Tian Shan (Tanrı) Mountains, Caspian sea and Ural Mountains. At this point, we must state that this is so, only from the political point of view. As noticed earlier, Kazakhstan (Kazakistan) and surroundings have been Turkish settlement areas and fatherlands since the time of Afanesevo and Andronovo cultures. This region is one of the sources where Turkish political and cultural history were born and developed and it has never lost its features in any period of time. It was stated earlier that the Sakas first appeared here, and during the Huns period the Üysins lived in the Yedisu and Issyk Kul regions, and to their northwest the Kang-ch (or Kanguy/Kang-kuo) lived. During the Huns period, many Turkish tribes came to Kazak and Kırgız lands from the east. After the Huns moved to Europe, the Sabars appeared between Ili River and Tian Shan mountains in the southeast Kazakh lands and in the east of Sabar, another Turkish tribe Ogurs appeard on the scene of history, in three important locations around Sırderya-Çu, Embi Basin and yayık. Sabars, who were thought to move to the east by the suppression of the Juan-Juan, pushed the Ogurs to the west of Urals and first settled around the Tobol and Ishim rivers and later moved to Caucasus. At the beginning of the V. century some Gao-Çı (Kangs) tribes who were said to be descendants of the Ting-Lings, moved to the west from northern parts of China and the Gobi region and came to the İli and Sırderya shores in the beginning of the same century. As the Gokturk Khanate appeared on the stage of history in the middle of the VI. Century (552), the Kazak-Kırgız and Uzbek geographical area became the fatherland of Turkish Tribes and called as Turkistan (West Turkistan). In 630 as the I. Gokturk Khanate collapsed, the Türgiş, Karluks, Kanglıs, Yağmas appeared around Yedisu, the Pechenegs-Kangars appeared in their west, the Oghuzes were dominant in the area extending from Siberia to the Aral and Caspian Seas, the Kimeks (Yemek) were seen around İrtiş and the Cuman (Kuman)-Kipczaks generally were in the steppes between the Altai -Urals and the Hazars and Bulgars at the Caucasus appeared as seperate managements. Probably after 860 as a result of an alliance between the Oghuz and Hazars, the Pechenegs first moved to the Don-Kuban Basin and the northern plains of the Black Sea and after 1040 they retreated to the Balkans. The Uz and Cuman-Kipczaks which were the western wing of the Oghuz followed them. The rest of the Oghuz peoples accepted Islam, formed the Seljuq Empire and moved to Iran and Anatolia. The Karluks with the Yağmas, Çiğils and others formed the Karahanlı Government (IX-XIII. centuries) in the lands of East Turkistan, Kırgızistan, Maveraünnehir and south Kazakhstan. The Karahanlı government was first defeated by the Seljuqs (beginning of the XII. Century) and then by the Karahıtays, who also defeated the Seljuqs (1130's). Karahanlı became a battlefield between the Karahıtays and Harezms (1097-1231) who were the heirs to the Seljuqs until the Mongols came.

From the beginning of the first quarter of the XIII. Century, invasion of Central Asia started by Genghis Mongols. Between the dates 1219-1221 Mongol domination was established in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkmen geography of today. When Genghis Khan

XIII. asrın birinci çeyreğinden itibaren Orta Asya Cengiz Moğollarının istilasına uğradı. 1219-1221 yılları arasında günümüz Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen coğrafyalarında Moğol hâkimiyeti kuruldu. Cengiz Han'ın (1206-1227) oğulları arasında yaptığı taksimatla ülke bölününce, söz konusu coğrafyanın kuzeyinde Altın Orda (1242-1502) güneyinde de Çağatay devleti (1227-XIV. yy.ın ortaları) ortaya çıktı. Türk boylarıyla meskûn bir coğrafyada kurulan bu devletler daha ilk hanlarından itibaren Türkleştiler. Çünkü yönetici kesim ve az sayıdaki Moğol asker hariç ahali tamamen Türklerden oluşmaktaydı. Altın Orda ve Çağatay sahasında kurulan Timurîler ve Moğolistan (Cete/Çete de denilen Doğu Çağatay Hanlığı) devletlerinin yıkılması neticesinde günümüz Orta Asya siyasi haritası oluşturan Kazak Hanlığı (Kazakistan), Hive Hanlığı (büyük ölçüde Türkmenistan), Buhara Hanlığı (Özbekistan), Hokant Hanlığı (kısmen Kırgızistan) ile diğer küçük hanlıklar ortaya çıktı.

Bu bahsi noktalamadan Güney Asya'da tesis dilen Türk hâkimiyeti hakkında da birkaç cümleyle de olsa bahsetmek gerekir. Timurîler devrinde daha Emir Timur'dan itibaren Afganistan ve Hindistan'ın önemli bir kısmı Türklerin idaresine girdi. Babür Şah'ın Hindistan'a geçmesiyle de bu sahada XIX. yy.da İngilizlerin bölgeye gelişlerine kadar aralıksız devam edecek olan Türk hâkimiyeti başladı. Hemen ifade etmekte fayda vardır. Türkler Hindistan havalisine ilk olarak Timurlularla gelmemişlerdir. Çok daha önceden Ak-Hunların buralara hâkim olduğu yukarıda belirtilmişti. Hindistan havalisine Türklerin asıl yerleşmeleri Gaznelilerle başlar ve bu devlet zamanında hemen bütün Güney Asya Gazne Türk Devletinin sınırları içinde yer almış, bu devlet yıkıldıktan Timurluların gelişine kadar da Delhi Türk Sultanlıkları denilen Mu'izzîler, Halacîler, Tuğluklular, Adil-Şahlar, Berid-Şahîler, Kutb-Şahîler, Havla Halacî Sultanları gibi idareler var olmuşlardır.

Kafkaslar, İdil-Yayık ve Karadeniz'in Kuzeyi ile Balkanlarda Türkler

Kaynakların ifadesine göre, Kafkaslara ve Karadenizin kuzeyine Türklerin bilinen ilk hareketleri, Asya Hun Devletinin yıkılması üzerine Kazakistan bozkırlarında bulunan Hun kütlelerinin göçüyle başlamıştır. Takriben IV. asrın ikinci yarısında harekete geçen Hunlar, önlerine çıkan İranlı, Cerman ve Slavyan kavimlerini yenerek, bunların bir kısmını kendi idarelerine alırken kalabalık kütlelerin de Batı ve Kuzey Avrupa'ya çekilmelerine sebep oldular. Tarihte "Kavimler Göçü" adıyla kaydedilen ve dünya tarihinde eşine az rastlanan bu olay neticesinde Hunlar, Macaristan merkezli Orta Avrupa'da Batı Hunları ya da Avrupa Hunları adıyla bilinen devletlerini kurdular (IV. asrın ikinci yarısı-469) ve hükümdarları Attila (öl. 453)

(1206-1227) divided the region between his sons, the Golden Horde (1242-1502) appeared in the north and the Chagatai Khanate (1227-middle of the XIV. century) appeared in the south of the aforementioned area. These governments that were formed in the area inhabited by Turkish tribes, Turkisation started with the first Khans because the inhabitants were Turkish except for only the administrators and a few Mongol soldiers. After Timuri and Mongolian (the East Chagatai Khanate also known as Cete/Çete) states collapsed which had been established on the soils of the Golden Horde and Chagatai Khanate, some new states were established namely as the Kazakh Khanate (Kazakhstan), Hive Khanate (mostly Turkmenistan), Buhara Khanate (Uzbekistan), Hokant Khanate (partly Kyrgyzstan) and other small khanates which compose today's political map of Central Asia.

Before finishing this part, Turkish domination which formed in southern Asia should be mentioned even if in just a few sentences. Beginning with Emir Timur, Afganistan and an important part of India came under the domination of Turks during the time of the Timuris. As Babur Şah entered India, Turkish domination in the region started and lasted until the British came to the region in the XIX century. It is worth to say that the Turks did not come to the Indian region with the Timuris for the first time. It was noted above that the Ak-Huns had dominated the region earlier. The actual settlement of Turks in Indian soils started with the Ghaznevids. During the period of this state, the entire southern Asia was inside the borders of this State. After the collapse of Ghaznevid, until Timuris came, some administrations appeared in the region namely as Mu'izzis who called the Delhi Turkish Sultanates, Halacis, Tuğluks, Adil-Şahs, Berid-Şahis, Kutb-Şahis and Havla Halaci Sultanate.

Turks in the Caucasus, North of İdil-Yayık and the Black Sea and the Balkans

According to records, the first known movements of the Turks to the Caucasus (Kafkasya) and the northern Black Sea started, after the Asia Hun Government collapsed, with the migration of Hun masses that were at the steppes of Kazakhstan. The Khuns, who started their movement approximately in the second half of the IV. Century forced the crowded masses to migrate to western and northern Europe by defeating the Persian, Cermanic and Slavian peoples, who opposed them, took some of them under their management. As a result of this unique event in history known as the "Migration Period", the Huns formed a Hungary centered state in the central Europe called Western Huns or European Huns government. During the period of the ruler Attila (death 453), they dominated the continent of Europe from the Aral Sea to the Caucasus (Kafkasya), İdil-yayık region and from the northern Black Sea to Western Europe (second half of IV. century-469). We should also mention their invasions to Palestine in 395/396 passing from the Caucasus (Kafkasya) through Anatolia. The Migration Period and short-lived European Hun Government had deep ethnic, literary,

zamanında Aral gölünden itibaren Kafkaslara, İdil-Yayık bölgesine ve Karadeniz'in kuzeyinden Batı Avrupa'ya kadar Avrupa kıtasına hâkim oldular. 395/396'da Kafkaslar üzerinde Anadolu'yu geçerek Filistin'e uzanan akınlarını da zikretmek yerinde olur. Kavimler göçü ve kısa ömürlü olan Avrupa Hun devleti Slavyanlar başta olmak üzere Avrupa milletler tarihinde etnik, edebî, estetik, siyasi, sosyal ve askerî alanlarda derin izler bıraktı. Türk tarihi açısından da fevkalade önemli olduğunu söylemek gerekir. Hunların Karadeniz'in kuzeyini takip ederek Avrupa içlerine girmeleri, hareket ettikleri sahaları (Aral gölünden Karadeniz'in kuzeyini takip ederek Orta Avrupa'ya kadar olan saha) İranlı, Germen ve Slav kavimlerinden temizlemiş ve doğudan gelecek Türk boylarına Avrupa kapılarını açmıştır. Bu coğrafya bundan böyle arkadan gelecek göçlerle tam anlamıyla yeni Türk yurtlarından biri haline gelecektir. Ayrıca, ifade edilmesinde fayda gördüğümüz bir husus da, Avrupa'da Hun siyasi varlığının sona ermesi üzerine Orta Avrupa'daki Hun kütlelerinin Karadenizin kuzey doğu sahillerine gelip yerleşmişleridir ki, bu kütleler kendilerinden sonra Avrupa'ya göç eden diğer Türk boylarıyla birleşerek yeni Türk devletlerinin kurulmasında rol almışlardır.

Avrupa Hun siyasi varlığının sarsıntı geçirdiği (460'lar) sıralarda doğudan Kafkaslara doğru yeni bir Türk göçü başladı. Vaktiyle Yedisu bölgesinden Tobol ve İşim havalisine gelip yerleşen Sabarlar (veya Sabirler/Sibirler), 461-463'lerde hareket ederek Uralların doğusunda yaşayan Ogurları ve yine aynı bölgede (Uralların ormanlık bölgeleri, Magna Hungaria diye anılan Başkurdistan havalisi) onlarla komşu Macarları batıya itip, VI. yy.a doğru Kuban havalisi merkez olmak üzere Kafkaslara yerleştiler. Ogurlar ve beraberlerindeki Macarlar ise, Sabarların batısındaki sahalara yani Kuban'dan itibaren Karadenizin kuzey doğu topraklarını mesken tuttular. Bu bölgede yaklaşık 400 yıl kadar Türk boylarıyla birlikte yaşayacak olan Macarlar IX. asrın sonlarında Peçenekler tarafından sıkıştırılmaları sonucu Orta Avrupa'ya geçip Macaristan (Hungaria)'ı kurdular (896). Macarlar da kendilerinden önce Avrupa'ya gelen Türkler gibi din değiştirip Hıristiyanlığa girmişlerse de günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır. Kuban Irmağı civarında yoğunlaştığı ifade edilen Sabarlara dönecek olursak, Sasani ve Bizans ile ilişkiler kurup Kayseri, Ankara ve Konya'ya kadar Anadolu içlerine akınlarda bulundular. Sasanilerle işbirliği neticesinde Ermeniye bölgesine kadar ilerledir. 557 yılında doğudan gelen Avarlar tarafından siyasi hâkimiyetlerine son verilen Sabarlar, batı komşuları Ogurlar ve Macarlar ile birlikte, Avarları takip ederek Kırım yarımadasına kadar hâkimiyetlerini genişleten Göktürklerin idaresine girdiler. Ancak Kafkaslardaki Sabar varlığı yok olmadı. 630 yılına kadar Göktürk hâkimiyetinde kalan Sabarlar, bu tarihte kurulduğu kabul edilen II. Sabar devleti de diyebileceğimiz Hazar Hakanlığının asıl nüvesini oluşturmuşlardır. Çağdaşlarına göre üstün bir kültüre sahip oldukları Batı

esthetic, political, social and military impacts on history of European nations, especially for European Slavs. We should say that it was also very important for Turkish history. As the Huns entered Europe by following the northern Black Sea, they cleared the area from Persian, German and Slavian tribes and opened the door to Europe for Turkish tribes to come from the east (the area from the Aral Sea to Central Europe through the northern Black Sea). This geographical area would be thoroughly one of the Turkish lands with later migrations. Also it is worth to say that as the Hun government ended politically in Europe, Hun masses in Central Europe settled on the northeastern shores of the Black Sea, and these masses later on united with other Turkish tribes which migrated to Europe and played an important role in the formation of new Turkish states.

During the period that European Hun political existence wobbled (around 460s), a new Turkish migration from the east to the Caucasus (Kafkasya) started. Sabars (or Sabirs/Sibirs) who had earlier settled in the Tobol and İşim districts from the Yedisu region started to move between 461-463 and pushed out the Ogurs and their neighbors in the same region (the forest regions of the Urals, the main Kurdistan region known as Magna Hungaria), the Hungarians, westwards and in the VI. Century, they settled in the Caucasus (Kafkasya) with Kuban district in the center. The Ogurs and with them the Hungarians settled in the northeast Black Sea region from the fields to the west of Sabars, in other words, Kuban. Hungarians who had lived with Turkish tribes in this region for about 400 years were pushed out by the Pechenegs at the end of the IX. Century and moved to Central Asia to form Hungary (Macaristan) (Hungaria) (896). The Hungarians changed religion to Christianity like the Turks who had come to Europe earlier but they managed to keep their existence. In addition, the Sabars who were centered on the River Kuban made invasions into inner Anatolia like Kayseri, Ankara and Konya as a result of relations with the Sasanis and Byzantines. As a result of collaboration with the Sasanis, they moved as far as the Armenian region. In 557 the Sabars' political domination was ended by the Avars and by following the Avars with their western neighbors the Ogurs and Hungarians, they came under the management of the Gokturks, who expanded their domination to the Crimean peninsula. However, the existence of the Sabars in the Caucasus did not end. The Sabars, who lived under the management of the Gokturks until 630, were the main core of the Hazar Khanate which could be taken as the II. Sabar State and is said to have formed in this year. The Sabars, who were said to have had a superior culture than their coevals by Western sources, made great contributions to the establishment of Turkish culture in the Caucasus.

The Avars who had to move westwards as the Gokturk Khanate was formed, defeated the Sabars and rapidly moved to central Europe. They formed the Avar Khanate which survived until 805 with Hungary (Macaristan) at its center. The Avars, who became the most powerful government in Central Europe, suppressed Byzantium, besieged İstanbul twice (first,

kaynaklarında ifade edilen Sabarlar, Kafkasya'da Türk kültürünün yerleşmesinde büyük katkı yapmışlardır.

Göktürk Kağanlığının kurulması üzerine batıya çekilmek durumunda kalan Avarlar, Sabarlara bir darbe indirdikten sonra hızla hareketlerine devam ederek Orta Avrupa'ya kadar ilerlediler. Macaristan merkez olmak üzere 805 yılına kadar yaşayacak olan Avar Hakanlığını kurdular. Orta Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelen Avarlar, Bizans'ı baskı altına alıp, iki defa İstanbul'u kuşattılar (birincisi, 617/619-ikincisi, 626), Frenklerle uzun mücadeleler yaptılar ve nihayetinde 805 yılında yıkıldılar. Avar kütleleri, Doğu Macaristan ve Balkanlara dağıldı, nüfusun azlığı ve Hıristiyanlığın etkisiyle yerli ahali arasında eridi. Ancak Avar etkisi devletin yıkılmasından sonra da uzun yıllar devam etti. Avarlar, Slavyanlar başta olmak üzere, Orta Avrupa ve Balkan milletleri üzerinde derin izler bıraktılar. Orta Avrupa onlardan kalan kültürel mirasla doludur.

Batıda Avar hâkimiyeti devam ederken doğuda Kuzey Kafkasya'da, ahalisi Ogur Türkleriyle Hunların karışımından meydana gelen Büyük Bulgar Devleti kuruldu (630). Bu devlete, Hazar Hakanlığı (630-975) 665'lerde son verdi. Devletleri yıkılan Bulgarların bir kısmı Hazar hâkimiyetini kabul ederken diğer kısmı iki koldan göçe başladı. Bir kol Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inip, Tuna Bulgar devletini kurdu (679). Günümüz Bulgarlarının temellerini oluşturan Tuna Bulgarları, 864 yılında Ortodoksluğu kabul ederek Hıristiyanlaşıp, Slav-Bizans kültür dairesine girdi ve tamamen Türklük hususiyetlerini kaybetti. Diğer kol ise, kuzeye hareket ederek İdil boyuna gelip İdil Bulgar devletinin temellerini attı. Burada Hazarların idaresinde İslamiyet'i kabul eden (921-922) İdil Bulgarları, 1236 yılında Moğol ordularına boyun eğdiler. Terek Muharebesi (1395) sonrası Altın Orda Han'ı Toktamış'ı takip eden Timur'un Bulgar şehrini tahrip etmesi üzerine, Kazan nehri boyuna göç ettiler. Buradaki Kıpçaklarla birlikte Kazan Hanlığının kuruluşunda görev alan İdil Bulgarları günümüz Tataristan'ının esasını teşkil ederler.

Kafkasya ve Doğu Avrupa 630'lardan itibaren daha teşkilatlı, güçlü ve uzun ömürlü bir başka Türk devletinin idaresine girdi. Bu devlet, Kafkasya'daki Bulgar Devletini yıktığını ifade ettiğimiz Hazar Hakanlığıdır. I. Göktürk Kağanlığının yıkılması üzerine tarih sahnesine çıkan Hazarlar, kısa sürede Kuzey Kafkasya'dan İdil-Yayık bölgesine, Kazakistan'ın batısından Ukrayna'ya kadar önemli bir coğrafyaya 300 yıl hâkim oldular. Ülkedeki barış ortamı ve ticarete verdikleri önem sayesinde Hazar ülkesi zamanının en önemli ticaret merkezi haline geldi. Ticaret, ziraat, zanaat, şehircilik, hayvancılık, arıcılık, bahçe tarımı en üst seviyede yapılmaya başlandı. Farklı dinlerden, dillerden insanlar Hazar şehirlerine yerleşti. Şehirler kuruldu. Hazarlar, Kafkaslarda Türk hâkimiyetinin yerleşmesi yanında özellikle Slavyanlar

617/619-second, 626), experienced long struggles with the Frenks and finally in 805 they collapsed. The Avar peoples dispersed to east Hungary and the Balkans. With the effect of low population and Christianity, they dissolved into the natives. However, the effect of the Avars continued long after the collapse. The Avars had deep impacts on Central Europe and Balkan people, especially for the Slavs. Central Europe is full of their cultural inheritance.

During the period when Avar domination continued in the west, the Great Bulgar State whose inhabitants were a mixture of Ogur Turks and Huns was formed in the east, in the north Caucasus (630). The Hazar Khanate (630-975) ended this government in 665. Some Bulgars, whose government had collapsed, accepted Hazar domination and the rest started to migrate in two branches. The first branch moved down to the Balkans from the northern Black Sea and formed the Tuna Bulgar State (679). The Tuna Bulgars, who formed the basis of today's Bulgars, became Christian by accepting Orthodoxy in 864, were assimilated within the Slav-Byzantine cultural circle and they lost their entire Turkish character. The other branch moved north to the Tuna coastline and laid the foundations of the İdil Bulgar government. The İdil Bulgars, who accepted Islam (921-922) here under the management of the Hazars, were defeated by the Mongol army in 1236. After the Timurs, who followed the Golden Horde Khan Toktamış after the Battle of Terek (1395) destroyed the Bulgar city, they migrated along the Kazan River. The İdil Bulgars, who participated in formation of the Kazan Khanate with the Kipczaks (Kıpçaklar) here, constituted the basis of today's Tatarstan.

The Caucasus and Eastern Europe went under the management of a more organized, powerful and longlasting Turkish government from the beginning of 630. This government was the Hazar Khanate which defeated the Bulgar Government in the Caucasus as we said earlier. The Hazars, who took to the historical stage after the I. Gokturk Khanate collapsed, took over an important geographical area from the northern Caucasus to the İdil-Yayık region and from western Kazakhstan (Kazakistan) to Ukraine within a short time and they dominated this area for 300 years. Because of the peaceful environment in the country and because they placed importance on trade, the country of the Hazars became the most important trade center of its time. Trade, cultivation, craft, urbanism, animal husbandry, beekeeping and garden agriculture started to be done at the highest level. People with different languages and religions started to settle in Hazar cities and the cities developed. Apart from the settlement of Turkish domination in the Caucasus, the Hazars had a great impact in every aspect, especially on the Slavs. In this period, the Caucasus, the northern steppes of the Black Sea and Central Europe was so much under Turkish influence that Western sources referred to the aforementioned geographical area with the name "Tourkhia" (Türkiye). East Tourkhia was under the management of the Hazars and West Tourkhia was under the management of the Hungarians.

üzerinde her açıdan büyük etki bırakmışlardır. Bu devirde Kafkaslar, Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Orta Avrupa o kadar Türk etkisindedir ki, Batı kaynakları söz konusu coğrafyayı "Türkiye" (Tourkhia) adıyla anmıştır. Doğu Türkiye Hazar, Batı Türkiye de Macar hâkimiyetindeki topraklardır.

Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzeyinde daha Hazar hâkimiyeti devam ettiği sıralarda Orta Asya'dan Kazak bozkırlarında yeni bir göç dalgası başladı. IX.-XI. asırlar arasında birbiri ardına Peçenek-Kangarlar, Uzlar (Rusların Tork dediği Oğuzların batı kolu) ve Kuman-Kıpçaklar İdil Nehrini aşarak önce Karadeniz'in kuzeyine sonra da Balkanlara indiler. Kuman-Kıpçaklar Moğolların gelişine kadar Kafkaslara ve Güney Rusya bozkırlarına hâkim oldular ve ancak Batu Han'ın batı seferi (1237-1242) sırasında Moğol idaresine girdiler. Moğolların eline geçen sahada 1242 yılında Altın Orda Devleti tesis edildi. Bu devlet uzun yıllar devam etti ise de, ahalinin Türk olması nedeniyle daha ilk yıllarından itibaren Türkleşmek durumunda kaldı. Altın Orda hanları "Kıpçak hanları" şeklinde anıldı. İşte bu nedenle kurucuları Moğol olan Altın Orda Devleti bir Türk devleti olarak kabul edilmektedir. 1502'de Altın Orda yıkıldı. Altın Orda sahasında Kazan, Kırım, Kasım, Sibir, Nogay, Astrahan (Astarhan, Hacıtarhan) hanlıkları ile Şeybaniler tarih sahnesine çıktı. Şeybaniler Timurîlerin yerini alırken, kuzeydekilerden Kırım Hanlığı hariç diğerleri Moskova Knezliğinin idaresine girdiler (XVI. asrın ortalarından-XVII. asrın başları). Kırım ise, Osmanlı Devleti ile tesis ettiği ilişki sayesinde 1783 yılına kadar varlığını korudu ve ancak bu tarihte o da Çarlık Rusya tarafından işgal edildi.

Bu bahisten anlaşılacağı üzere Kafkaslar, İdil-Yayık bölgesi ve Karadeniz'in kuzey bozkırları IV. yy.ın ikinci yarısından itibaren Türklerle meskûn olup, Türk yurdudur. Türk siyasi ve kültür tarihinin geliştiği önemli bir coğrafyadır. Maalesef Çarlık Rusya'nın bölgeye hâkim olmasından sonra başlayan Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma, sürgünler ve göçler neticesinde kısa sürede bölgenin dini, etnik ve kültürel yapısında önemli değişmeler olmuştur. Bugün İdil-Yayık havzasında Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Kırım da Kırım Tatarları ve Kafkasya'da Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay gibi Türk toplulukları var ise de, Rusların faaliyetleri sonucu nüfus önemli ölçüde azalmış, Türk Kültür varlıkları ciddi tahribata uğramıştır.

Yakın Doğu, Güney Kafkasya ve Anadolu'da Türkler

Mezopotamya medeniyetlerinden Sümerlerin Türklerle münasebeti, epeydir ilim âlemini meşgul etmektedir. Bu yöndeki görüşlere bağlı olarak çok eski yıllarda Türk ana yurdundan Orta Doğu'ya yapılan bir Türk göçünden söz edilmektedir. Ancak henüz bir görüş birliği yoktur. Her ne kadar durum böyle ise de, milattan önceye tarihlenen Mardin/Kızıltepe Girbelli höyüğünde (iki adet) ve Hakkâri mer-

A new wave of migration started in the Kazakh steppes from Central Asia during the period of Hazar domination continued in the Caucasus and the northern Black Sea. Between the IX-XI. centuries an done after another in turn, the Pecheneg-Kangars, Uzes (the western branch of the Oghuz which Russians called Torks), and the Cuman -Kipchak Khan passed through the İdil River and went down first to the north Black Sea and then the Balkans. The Cuman -Kipczaks dominated the Caucasus and south Russian steppes until the Mongols came and they only came under the management of the Mongols during the western campaign of Batu Han (1237-1242). The Golden Horde was formed in 1242 in the fields which the Mongols conquered. Even though this government lasted a long time because the natives were Turkish, they started to be Turkish even from the first years. The Khans of the Golden Horde were referred to as "Kipczak Khans". For this reason, the Golden Horde, even though the founders were Mongols, was accepted as a Turkish government. In 1502 the Golden Horde collapsed. In the fields of the Golden Horde, the Kazan, Crimea, Kasım, Sibir, Nogay Astrahan (Astarhan, Hacıtarhan) Khanates and Sheybanis took to the historical stage. The Sheybanis took the place of the Timuris and the northern Khanates came under the management of the Moscow Knez (from the middle of XVI. Century- beginning of the XVII. Century) except for the Crimean Khanate. The Crimea kept its existence thanks to its relations with the Ottoman Empire until 1783 but at this time, it was invaded by the Tsardom of Russia.

As it can be understood from this topic, the Caucasus, İdil-Yayık Region and the northern steppes of the Black Sea were lands of Turkish people beginning from the second half of IV. Century. It was an important region where Turkish political and cultural history developed. Unfortunately, as a result of Christianization, Russianization, banishments and migrations starting after the domination of the Tsardom of Russia in the region, important changes occurred in the religious, ethnic and cultural structure of the area in a short time. Even though today Turkish peoples like the Tatars, Bashkurts, Chuvash in the İdil-Yayık region, the Crimean tatars in Crimea, and the Karatchay, Balkar, Kumuk, Nogay in Caucasus exist, as a result of Russian activities, their populations decreased considerably and Turkish cultural entities were greatly diminished.

Turks in the Near East, Southern Caucasus and Anatolia

Relations between the Sumers from Mesopotamian civilzations and the Turks kept the world of science busy for a long time. Turkish migration from Turkish land to the Middle East is mentioned according to these opinions. However, no agreement has been reached about this even though tombstones found in the Mardin/Kızıltepe Basin (two items) and in central Hakkari (thirteen items) dating back to B.C are exactly the same. This situation makes this matter crucial.

kezinde bulunan (on üç adet) balbalların Orta Asya'nın değişik yerlerinde bulunan balballar ile birebir aynı olması bu mesele üzerinde dikkatle durulmasını elzem hale getirmektedir.

Bu meseleyi bir kenara bırakırsak, kabul görmüş bilgiler ışığında Türklerin Anadolu ve Yakın Doğu'da görülmeleri akınlar, ücretli asker olarak ve yurt kurma amacını taşıyan fetihler şeklinde olmuştur. İlkine örnek olabilecek Sakaların (veya İskitler), Avrupa Hunlarının (395-396) ve Sabarların (520'lere doğru) akınları yukarıda ifade edilmişti. Burada Kafkaslara yerleşen Kıpçakların akınlarını da zikretmek yerinde olur. Ücretli asker olarak bulunmaları ise, Avrupa'ya göç eden Türklerin Bizans ordularında ve Orta Asya bozkırlı Türklerin de, gulam olarak Abbasi ordularında görev almalarıyla gerçekleşmiştir. Özellikle Abbasilerde görev yapan Türk gulamların içlerinden bazıları önemli devlet hizmetlerine gelmişlerdir. İşte bu Türklerin sayıları çoğalınca kendi devletlerini kurduklarını görüyoruz. Mısır'da tarih sahnesine çıkan Tolunoğulları (868-905) ve Ihşidler (935-969) böyle kurulmuşlardır. Türklerin söz konusu coğrafyada yurt tutmalarına gelince bu, Türk akınları önünde uzun süre set vazifesi gören Abbasilerin zayıflamasıyla başlamıştır. Horasan ve Maveraünnehir'de Abbasilerin varisi Samanilerin yerini alan Karahanlı Devletiyle bu devletin güney batısında İran'dan Hindistan içlerine kadar hâkim olan Gazneliler (963-1187) önemlidir. Türk boylarının güney ve güney batı istikametinde yayılmalarında ve İran sahasıyla Afganistan ve Hindistan'da Türk hâkimiyetinin yerleşmesinde Gazneliler devrini vurgulamak yerinde olur. Gazneli Devleti, Ak-Hunlardan sonra bu coğrafyaya hâkim olan ikinci Türk devleti olması yanında İran sahasına yerleşerek Anadolu'nun, Afganistan ve Hindistan'a hâkim olarak da Güney Asya'nın kapılarını Türklere aşmıştır. Gaznelilerden sonra söz konusu coğrafyada Türk hâkimiyeti kesintisiz devam edecektir. Özellikle Timur'dan itibaren ve Babür'ün Hindistan'a geçmesiyle birlikte, XIX. yy.da İngilizlerin bölgeye hâkim olmasına kadar Güney Asya Türklerin elinde kalacaktır. Her ne kadar Avrupalı araştırmacılar Hindistan Türk sultanlıklarına Moğol demekte ısrar etseler de, onların Moğolluğundan daha Altın Orda ve Çağatay hanlıklarının ilk devirlerinde eser kalmadığı ve her açıdan Türkleştikleri yukarıda ifade edilmişti. Bu nedenle tarihi Türk coğrafyalarından biridir. Türklerin batıya hareketleri, bu devletin elindeki İran sahasının Selçukluların (1040-1157) eline geçmesiyle başlamıştır. Türk boylarının kütleler halinde Yakın Doğu, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmeleri bu sahaların Türk yurdu haline gelmesi hiç kuşkusuz Selçuklular sayesinde gerçekleşmiştir. 1040'ta Gaznelileri yenerek İran sahasına ve Azerbaycan'a hâkim olan Selçuklular, aynı zamanda Anadolu'ya akınlara başlamışlar, 1071 yılındaki Malazgirt galibiyetiyle de Bizans engeli ortadan kaldırılarak, kütleler halinde Anadolu içlerine ve Yakın Doğu'ya yerleşmeye başlamışlardır. Kısa sürede Azerbaycan, Irak, Suriye, Filistin Türklerin eline geçmiş-

Apart from this, under the light of the accepted knowledge, the Turks appeared in Anatolia and the Near East with invasions, paid soldiers and conquests in order to settle in. As an example of the first, invasions by the Sakas (or Scythians), European Khuns (395-396) and Sabars (towards 520) were mentioned above. It is accurate to mention invasions by the Kipczaks who settled in the Caucasus. Some Turks who had migrated to Europe served as paid soldiers in Byzantine armies and Turks of the Central Asian steppes serving in Abbasid armies were called as gholams. Especially some Turkish Gholams in Abbasi's armies reached important government positions. We see that as the population of these Turks increased, they formed their own states. The Tulunids (868-905) and Ihshidis (935-969) which took place on historical stage in Egypt were formed like this. The settlement of Turks in the said area started with the weakening of Abbasid which served as a barrier to Turkish invasions for a long time. The Karahanlı state which took the soils of the Samanis, the successors of the Abbasid, in Horasan and Maveraünnehir and Ghaznavids (963-1187) in the southwest of this government who dominated from Iran to India were important. It is appropriate to emphasize the importance of Ghaznavids' period for the spread of Turkish tribes to the south and south west and the domination of Iran together with Afganistan and India. Apart from being the second Turkish state to dominate this geographical area after Ak-Huns, the Gazneli state, by settling in the Iran area, opened the gates to Anatolia and by dominating Afganistan and India, opened the gates to southern Asia. After the Ghaznavids Turkish domination continued in the area uninterrupted. In particular starting with Timur, and Babür's passing to India, southern Asia remained under Turkish control until The English started to dominate the region in XIX. Century. Even though European researchers insist on calling the Indian Turkish Sultanate as Mongol, it is mentioned above that they lost their Mongolian characteristics at the first eras of Golden Horde and Chagatai Khanates and they were Turkicized. Thus, it is one of the ancient Turkish geographical areas. Turks started to migrate to the west with Seljuqs (1040-1157) who took over Iranian lands from the state of Iran. Without doubt, migration of Turkish tribes en masse to Near East, Azerbaijan and Anatolia and that these regions became Turkish lands were realized thanks to the Seljuqs. The Seljuqs, who defeated the Ghaznavids in 1040 and dominated Iranian and Azerbaijan soils, started invasions into Anatolia. And by the victory of Malazgirt in 1071 Byzantine obstacle was removed so they started to settle in inner Anatolia and the Near East en masse. Within a short time, Azerbaijan, Iraq, Syria and Palestine came under the control of the Turks. After the Seljuqs dominated the area, this region became Turkish land and it has been called Turkey (Türkiye) since the XII. Century. After the Seljuqs in Azerbaijan, the Near East and Anatolia, many Turkish governments were formed such as the Iraqi and Horasan Seljuqs, Syrian Seljuqs, Kirman Seljuqs, Anatolian Seljuqs, the Salgurlus, İldenizoğuls, Beg-Teginoğuls, Börilis, Zengis, Ayyubids, Saltuklus, Mengüceks, Danişmentlis, Artuklus, Eyyubis, Fatimis, Memluklus, Akkoyunlus, Karakoyunlus, Safevis, Ottomans, Azer-

tir. Selçukluların bölgeye hakim olmalarından sonra, bu bölge Türk yurdu haline gelmiştir ve XII. yy.dan itibaren Türkiye adıyla anılır olmuştur. Azerbaycan, Yakın Doğu ve Anadolu'da Selçuklulardan sonra Irak ve Horasan Selçukluları, Suriye Selçukluları, Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Salgurlular, İldenizoğulları, Beg-Teginoğulları, Börililer, Zengiler, Eyyubiler, Saltuklular, Mengücekler, Danişmentliler, Artuklular, Eyyubiler, Fatimiler, Memluklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler, Osmanlılar, Azerbaycan hanlıkları başta olmak üzere çok sayıda Türk devleti kurulmuş ve Osmanlılar zamanında Türkler Balkanlara ve Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi bağımsız Türk devletleri dışında İran'da, Irak ve Suriye'de, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Moldavya, eski Yugoslavya topraklarında varlıklarını muhafaza eden Türkler mevcuttur. Ancak hemen ifade edelim ki, Orta Doğu'ya, Kuzey Afrika'ya, Balkanlara ve Orta Avrupa'ya gidenlerin önemli kısmı milli kimlikleri son asırda kaybetmişlerdir.

Çok kısaca verilen bu bilgilerden tarihi ve çağdaş Türk coğrafyası hakkında bir kanaat edinmek mümkündür. Bu coğrafyanın doğu sınırı Mançurya'dır. Batı sınırı Orta Avrupa, Ege ve Akdeniz, güney sınırı Çin'in kuzeyinden ve Tanrı dağlarından itibaren kuzey Hindistan, Afganistan, Umman Denizi kıyılarına buradan Yakın Doğu'nun hemen tamamını içine alacak şekilde Kuzey Afrika kıyılarına uzanır. Kuzey sınırı ise, bütün Sibirya'yı içine alacak şekilde İdil-Yayık nehirlerinin üst akıntı bölgelerine, oradan Dinyeper nehrinin orta akıntı kısmından Macaristan'a uzanır. Siyasi tarihe bağlı olarak çizdiğimiz bu sınırları, sadece etnografya malzemelerini kullanmak suretiyle ya da Türk kültür tarihi üzerine yapılacak bir araştırmayla da tespit etmek mümkündür. Yukarıda zikredilen coğrafyanın her tarafında bugün hâkim unsur olarak Türkler yaşamıyor olabilir. Ancak Türk tarihi ve kültürü açısından bakıldığında, tarihi Türk kültür coğrafyasındaki bilgi ve belgeler Türk tarih yazılığına, Türkiye tarihine, dünya tarihe önemli katkılar yapacak özelliklere sahiptir.

baijan Khanates and during the Ottoman period, the Turks passed to Balkans and north Africa. Today, apart from independent Turkish governments like the Republic of Turkey, the Republic of Azerbaijan and the Turkish Republic of Northern Cyprus, Turkish communities keep existance in Iran, Iraq, Syria, Greece, Bulgaria, Romania, Moldavia, and former Yugoslavian lands. However, we should mention that a great number of Turkish communities who went to the Middle East, North Africa, Balkans and Central Europe lost their national identities in the last century.

It is possible to have an opinion about historical and modern Turkish geography making use of the above given brief information. The eastern border of this geography is Manchuria; the western border is Central Europe, the Aegean and the Mediterranean. The southern border extends from the north of China and the Tian Shan Mountains to Northern India, Afganistan, the Oman coast and from here to North African shores, encompassing the entire Near East. The northern border, encompassing the entire Siberian region, extends to the upper regions of the İdil-Yayık Rivers and from the upper middle region of Dinyeper River to Hungary. It is possible to determine the borders which we drew according to political history, only using ethnographic materials or conducting research on Turkish cultural history. Turks may not be living as dominant element in the above mentioned geography. However, when examined from the perspective of Turkish history and culture, information and documents on the geography of Turkish culture have the features to contribute greatly to Turkish historiography, Turkish history and world history.

Bu Bölümün Kaynakları/*Sources in this Chapter*

AHMETBEYOĞLU, A: Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001.

AKA, İ: Timur ve Devleti, Ankara, 1991.

AKIŞEV, K. A: Kuşayev, G. A.,Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinır. İli, Almatı, 1963.

ARTAMANOV, M. İ: İstoriya Khazar, Moskva, 1962.

BARTHOLD, V. V: Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Haz. H. D. Yıldız), Ankara, 1990.

BARTHOLD, V. V: Soçineniya, T. III, VII, Moskva, 1965, 1971.

BAYÇAROV, S. Y: Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri(Çev. M. Duranlı), Ankara, 1996.

BERNŞTAM, A. N: İzbrannıyeTrudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana, I, II, Bişkek, 1997, 1998.

BİÇURİN, N. Y: Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, T. I, II, III, Almatı, 1998-1999.

ÇANDARLIOĞLU, G: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, İstanbul, 2004.

DEVLET, N: Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul, 1989.

EBERHARD, W: Çin'in Şimal Komşuları (Çev. N. Uluğtuğ), Ankara, 1942.

EBERHARD, W: Çin Tarihi, Ankara, 1947.

ESİN, E: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1967.

GRAKOV, B. N: İskitler (Çev. A. Batur), İstanbul, 2008.

GUMİLEV, L. N: Tısyaçeletiye Vokrug Kaspiya, Baku, 1991.

GUMİLEV, L. N: Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskva, 1993.

KAFESOĞLU, İ: Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1983.

KARAL, E. Z: Osmanlı Tarihi, V-IX, Ankara, 1995-1996.

KARAMZİN, N. M: İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, T. I-IV, Moskva, 1988-1989.

KONUKÇU, E: Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi, Ankara, 1973.

KURAT, A. N: Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992.

KURAT, A. N: Rusya Tarihi, Ankara, 1987.

LEVŞİN, A. İ: Opisaniye Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaycatskih, Ord i Stepey, Almatı, 1996.

MERÇİL, E: Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991.

ÖGEL, B: Büyük Hun İmparatorluğu, Cilt I-II, Ankara, 1981.

ÖGEL, B: Sıno-Turcica, Ankara, 1964.

ÖGEL, B: İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1998.

POTANOV, L. P: Oçerki po İstorii Altaytsev, Leningrad, 1953.

RADLOFF, W: Sibirya'dan (Çev. A. Temir), Cilt II, İstanbul, 1956.

RADLOFF, W: Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı (Çev. A. Ekinci; Y. Ünlü), Ankara, 1999.

RASONYİ, L: Doğu Avrupada Türklük, İstanbul (Haz. Y. Gedikli), 2006.

RASONYİ, L: Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler (Haz. Ş. K. Seferoğlu; A. Müderrisoğlu), Ankara, 1983.

RASONYİ, L: Tarihte Türklük (Çev. H. Z. Koşay), Ankara, 1971.

SALMAN, H: "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 15, Aralık, 1981.

SALMAN, H: Türgişler, Ankara, 1998.

ŞEŞEN, R: İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1998.

TAŞAĞIL, A: Gök-Türkler, Ankara, 1995.

TAŞAĞIL, A: Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara, 2004.

TOGAN, A. Z. V: Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul, 1981.

TOGAN, A. Z. V: Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981.

UZUNÇARŞILI, İ. H: Osmanlı Tarihi, I-IV, Ankara, 1994-1995.

YAKUBOVSKİY, A. Y.,Altın Orda ve İnhitatı, İstanbul, 1955.

ZEKİYEV, M. Z: Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Moskva, 1998.

Yazarı Komisyon Olan Kaynaklar/ *Sources Written by Commission*

-İstoriya Sibirii, T. I-V, Leningrad, 1968–1969.

-İstoriya i Kultura Aralo-Kaspiya, Almatı, 2001.

-Kamennıy Vek Kazahstana i Sopredelnıh Territorii, Turkestan, 1998.

Tarihin Sessiz Dili Damgalar

The Silent Language
Of History damgas

Araştırmanın Teorik ve Yöntem Çerçevesi

Türkiye'de halı ve kilim sanatında kullanılan damgalar, Anadolu'da il bazında yapılan bir takım araştırmalarda, genellikle Türklerden önce yaşamış kadim kavimler ile ilişkilendirilerek açıklanmaktadır[1]. Bazı eserlerde de, Anadolu'nun kadim kavimleri ile Asya Türkleri ve onların sahip olduğu medeniyet arasında bir bağ kurulmaya çalışılsa da, bu çalışmaların ortaya çıkardığı açıklamaların, sorunu bir bütün olarak gerekli ve yeterli düzeyde anlaşılır kıldığı ve çözüme kavuşturduğu pek söylenemez[2]. Bu konuda iki türde de yapılmış, yayınlanmış araştırmaların yetersizliğe ve yanlış çözümlemelere sürükleyen temel nedenlerden biri ve en önemlisi, Türkiye'de kullanılan damgaların adlandırılmaları ve anlamlandırılmaları sırasında ortaya çıkmaktadır. Damgalar üzerine çalışan araştırmacılar, bu süreç içinde kendilerini Türklerin tarihî coğrafyalarının yaşam alanlarına yöneltmek yerine, bugün üzerinde yaşadıkları ve araştırma yaptıkları coğrafyaya tutsak edince, her şeyin kaynağının burada olacağı varsayımına da bilimsel bir veri gibi tutunmuşlardır.

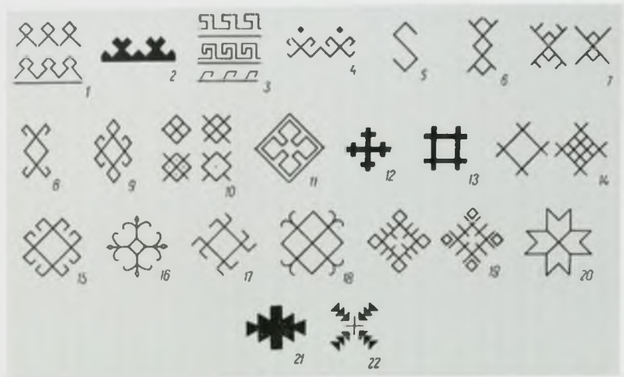

Fotoğraf 1: Doğu Sibirya, damgalar (İvanov, Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 108).

Photo 1: Eastern Siberia, damgas (İvanov, Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 108).

Oysa "tarih bir toplum için, geçmişin deneyim ve bilgi birikimlerinin toplandığı bir medeniyet ambarıdır. Geçmişin doğru anlaşılmasını, geleceğin doğru inşa edilmesini sağlar"[3]. Dolayısıyla kilim ve halı sanatında görülen damgaları da bu bağlam içinde değerlendirip incelemek gerekir.

Türk halı ve kilim sanatında görülen damgalara yukarıda belirtilen açıdan bakıldığında, Türkiye'de halı-kilimlerde kullanılan damga ve sembollerin isimlendirilmelerinin genelde yakıştırma olduğu ortaya çıkmaktadır. Mesela; "ana tanrıça"dan hareketle yapılan eli belinde, hayat ağacı, bereket, insan, saç bağı, koçboynuzu,

1- ERBEK, Güran: Anadolu Motifleri Sergisi.
-ERBEK, Güran: Anatolian Kilims.
-ERBEK, Mine: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri. [Not: Bu eser G. Erbek tarafından hazırlamış, ancak ölümünden sonra eşi Mine Erbek'in adıyla yayınlanmıştır. Bakınız: Eserin önsözü.]
-ACAR: Kilim ve Düz Dokuma Yazgılar.

2- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-YETKİN: Türk Halı Sanatı.
-GÖRGÜNAY: Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler: 2.
-ASLANAPA; DURUL: Selçuklu Halıları –Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı-.

3- YILDIRIM: "Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişme Süreçleri", s. 296.

Theoretical and Methodological Framework of the Study

Damgas used in carpet and rug art in Turkey in some city-based studies conducted in Anatolia have generally been associated with ancient tribes that lived before the Turks[1]. Even though there have been attempts to establish a bond in some handiworks between the ancient tribes of Anatolian and Asian Turks and their civilizations, it is not possible to say that the explanations brought out by these studies clarifed and solved the matter completely at a necessary and sufficient level[2]. In this matter, the main and the most important reason for these studies to be insufficient and have wrong analysis appears during naming and sense-making of the damgas used in Turkey. When Researchers studying the damgas, instead of directing themselves to the habitats of the historical geographies of the Turks, captured themselves in the geography where they live today and research, as a result, they held onto the hypothesis that the source of everything would be here as if it were scientific data.

Whereas, "history is a warehouse of civilization for a society where the experience and knowledge of the past is stored. It enables the past to be understood right and the future to be constructed right"[3]. Therefore, the damgas on the carpet and rug art should be evaluated in this context.

When the damgas on Turkish carpets and rugs are evaluated from the said point of view, it is seen that naming the damgas and symbols used in the carpets and rugs in Turkey are usually arbitrary. For example; the given names[4] as of "mother goddess" like hand on waist, tree of life, fertility, human, hair tie, cleat, earring, chest, love and union, star, waterway, burr, cross, beli boğu girl, chest-caldron handle, fertility-scorpion are far away from reflecting the existence of damgas wih these names. Also, those who wanted to associate the damgas on Turkish carpet-rugs with the Turkish world used the same given names basen on

1- ERBEK, Güran: Anadolu Motifleri Sergisi.
-ERBEK, Güran: Anatolian (Anadolu) Kilims.
-ERBEK, Mine: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri. [Note: This treatise was prepared by G. Erbek but after his death, it was published in his wife's name, Mine Erbek. See: Foreword of the treatise.]
-ACAR: Kilim ve Düz Dokuma Yazgılar.

2- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-YETKİN: Türk Halı Sanatı.
-GÖRGÜNAY: Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler: 2.
-ASLANAPA; DURUL: Selçuklu Halıları –Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı-.

3- YILDIRIM: "Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişme Süreçleri", s. 296.

4- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.
-ERBEK M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

küpe, sandıklı, aşk ve birleşim, yıldız, suyolu, pıtrak, haç, beli boğu kız, sandık-kazan kulpu, bereket-akrep ve benzeri isimlendirmeler[4] genelde, ad oldukları damganın varlığını yansıtmaktan uzaktır. Ayrıca Türk halı-kilimlerindeki damgaları Türk dünyasıyla ilişkilendirmek isteyenler de "ana tanrıça"dan hareketle yapılan isimlendirmeleri kullanmışlardır[5]. Diğer yandan Türkiye'deki halı-kilimlerdeki damgaları bir yöreye bağlı olarak açıklayanlar da nerede araştırma yapmışlarsa orada tespit ettikleri damgaları orada yaşayan aşiret, halk ya da coğrafya ile açıklamışlardır[6].

Damgalar Türklerin sosyal coğrafyalarının tamamında, özellikle de Orta Asya ve Sibirya Türklerinde tarihin bilindiği devirlerinden beri kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bu konuda Sovyetler Birliği zamanında hazırlanan ve bazılarını kaynakçada belirttiğim eserlerde bolca örnek vardır. Özellikle İvanov'un eseri[7] Sibirya Türklerinin kullandığı damgalar açısından son derece zengindir. Bu eserde ifade edilen damgaların hemen hepsini Türkiye'deki halı- kilimlerde de görmek mümkündür.

Damgaların asıl adları veya anlamları zamanla tarihî süreç içinde unutuluyor ve onlar yerlerini zaman içinde yeni ve uydurma adlara bırakıyor. Nitekim yukarıda verilen damgaların ad örnekleri de birer yakıştırmadır. Yerel çalışmaların ortaya çıkardığı verileri, bir bölgeye has isimlendirmeleri Türkiye geneline özgü bir durum tespiti gibi değerlendirmek ve sunmak bu türden yanlış, bilimsel yöntem ve ölçütlere aykırı, gerçeği yansıtmayan anlayışların doğmasına meydan vermektedir.

Eli belinde olarak isimlendirilen bazı damgaların koçboynuzu veya bereket olarak isimlendirilen damgalardan nasıl ve neden farklı bir biçimde adlandırıldığı da, ayrıca kendi başına açıklanmaya muhtaç bir sorundur. Halı ve kilim damgaları bağlamında bu ve benzeri örnekler istenildiği kadar çoğaltılabilir. Sorun teori ve yöntem eksikliği kadar, onun kendi kadim tarihî coğrafya bağlamı göz önünde tutulmadan açıklanmaya çalışılmasında yatmaktadır.

Türkiye'de kullanılan damgaların her şeyden önce tarihî kaynaklarının tespit edilmesi gerekir. Bu sebeple, yukarıda belirtilen çerçevede bir durum tespiti ve dam-

4- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.
-ERBEK M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

5- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler:2.
-DURUL: Türk Kilim Motifleri.
-ASLANAPA; DURUL: Selçuklu Halıları –Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı-.
-GÖRGÜNAY: Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler.
-ONUK- AKPINARLI: Şanlıurfa Karakeçili Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

6- Van Kilimleri.
-Hakkâri Kimleri.
-GÖRGÜNAY: Eşme Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

7- İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

"mother goddess"[5]. Morever, those who explained the damgas on carpet-rugs in Turkey in relation to a region explained the damgas according to the tribe, community or geography where they researched and discovered them[6].

Damgas have been used in the entire social geography of Turks especially in Central Asia and Siberia since the eras known in history. There are a lot of examples in the works prepared during the Soviet Union, some of which I referred in the sources. İvanov's work[7] in particular is rich with damgas used by Siberian Turks. It is possible to see almost all of the aforementioned damgas on carpets-rugs in Turkey.

By the time, the real names and meanings of damgas are becoming forgotten and replaced by new and fabricated names. As a matter of fact, the samples of the names mentioned above are fabrications. Evaluating and presenting data discovered during the regional studies, regional names as a general assessment for Turkey leads to the kinds of understandings which are wrong, against scientific methods and criteria and do not reflect the truth.

How and why some damgas named as hand on waist are different from those named as fertility and cleat is another problem that also needs to be explained on its own. Similar examples could be given in the context of carpet and rug damgas. The problem is not only caused by lack of theory and method but also by trying to explain it without taking its own ancient historical geography into consideration.

First of all, the historical sources of damgas used in Turkey should be located. Therefore, without making an assessment in the mentioned framework and listing damgas in the ancient geography, making comments on the explanation of the naming and giving meanings to the damgas on carpets and rugs may lead to results which cause highly inconvenient and wrong perceptions. Besides, sometimes correcting these intentional or unintentional mistakes is much harder than conducting new research. Hence, Those who study about damgas on carpets and rugs should do their research with interdisciplinary understanding.

5- *GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.*
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler.
-DURUL: Anadolu Kilimlerinden Örnekler:2.
-DURUL: Türk Kilim Motifleri.
-ASLANAPA; DURUL: Selçuklu Halıları –Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı-.
-GÖRGÜNAY: Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler.
-ONUK- AKPINARLI: Şanlıurfa Karakeçili Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

6- *Van Kilimleri (Editor: Soner YALÇIN) .*
-Hakkari Kimleri (Editor: Soner YALÇIN).
-GÖRGÜNAY: Eşme Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

7- *İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.*

galaların kadim coğrafya üzerinde bir dökümü yapılmadan halı ve kilimlerin damgalarının isimlendirilmeleri ve anlamlandırılmaları üzerine yorum ve açıklamalarda bulunmak son derece sakıncalı ve yanlış algılamalara yol açacak sonuçlar yaratabilir. Üstelik kimi zaman bilinçli veya bilinçsiz biçimde yapılan bu türden hataları düzeltmek, yeni araştırma yapmaktan çok daha zor olmaktadır. Dolayısıyla, hah ve kilim damgaları hakkında çalışanların olabildiğince disiplinler arası bir anlayışla araştırma yapmaları zorunluluğu da vardır.

Bu Araştırma Nasıl Başladı ve Nasıl Devam Etti?

Sosyoloji bölümünde hazırladığım bitirme tezi, köyümün (Yusufizzettin/Kadirli) sosyo-kültürel değişimi hakkında yapmış olduğum incelemeler, değerlendirmeler ve varılan sonuçlardan oluşuyordu. Teze bağlı araştırma çerçevesinde köyüme ait bazı etnografik eserler üzerinde de, değişim temalı bir araştırma yapmıştım.

Sosyoloji lisans öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. Bu süreç içinde Elazığ ve Kadirli'nin sosyo-kültürel yapısı hakkında da, bazı ön bilgiler edinmiştim. Elazığlı arkadaşlarım vasıtasıyla sık sık onların köylerine gidiyor ve şehrin değişken olan ve her bölgesinde yaşayan insanlarla tanışıyor, onların sosyo-kültürel yapısı ile Kadirli'yi karşılaştırıyordum. Bu türden temaslar bana ileride yapacağım tez çalışmasının alan seçimi konusunda da önemli bilgiler ve deneyimler kazandırıyordu. Doktora tezinde inceleyeceğim sorun, sosyo-kültürel değişim; yapacağım alan çalışmasının yeri de Elazığ olarak belirlenmiş oldu.

Elazığ'ın sosyo-kültürel değişimi üzerine hazırlamakta olduğum tezin[8] kapsamına, daha sonra aynı bağlamda yapmış olduğum Ağrı ili araştırmasını da dâhil ettim. Sosyo-kültürel değişim sorunu üzerine yapmış olduğum araştırma ve incelemenin malzemeleri arasında etnografik eserler bulunmuyordu. Ancak, araştırmalarım sırasında, etnografyaya karşı duyduğum şahsî ilgimden dolayı, bu konu hakkında da bilgi topluyor, yazılanları okuyor, anlamaya ve kendi kendime açıklamaya çalışıyordum. Gördüğüm damgalar, büyüleyici bir etki ile beni sürekli peşinden sürüklüyordu. Bunların sırrını çözmem, onları anlamam ve açıklamam gerektiğini düşünmeye başladım. Zira damgalar tarihçilerden habersiz, sessizce tarih yazıyorlardı.

Elbette, alan çalışması sırasında karşılaştığım damgaların kendilerini anlatan ve açıklayan bir dili olmalıydı ve muhakkak ki vardı. Sanki benim alanda karşılaştığım ve gördüğüm damgalar, kuşaktan kuşağa yenilenen biçimleri ile binlerce yıldan bu yana bize içlerinde sakladıkları bir bilgiyi anlatmaya çalışıyor, kendilerini çok iyi tanıyan eller ve zihinler vasıtasıyla nesilden nesile aktarılırken, geçmişi geleceğe ta-

8- Bu tez ilk olarak Kültür Sosyolojisi Açısından Doğu Anadolu (İstanbul, 1996), daha sonra ise Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme (İstanbul, 2007) adıyla yayınlandı.

How Did This Study Start and Continue?

My thesis which I prepared in the Sociology department consisted of examinations, evaluations and conclusions on the socio-cultural transformation of my village (Yusufizzettin/Kadirli). In the framework of the research connected to this thesis, I conducted transformation-themed research on traces belonging to my village.

I completed my sociology license education in Elazığ. During this period, I gained some pre-knowledge about Elazığ's and Kadirli's socio-cultural structure. Through my friends from Elazığ, I frequently visited their villages and met new people living in different parts in Elazığ and compared their socio-cultural structures with that of Kadirli's. These kinds of contacts would give me important information and experience to select the field of thesis in future. As a result, the subject matter of my doctoral became socio-cultural transformation and the region of study became Elazığ.

Later on I included the Ağrı city research into the thesis[8] about the socio-cultural transformation of Elazığ which I was studying on. There were not ethnographic works among the materials of research and examination about socio-cultural transformation on which I had been studying on. However, during my research because of my personal interest in ethnography, I gathered information, read the sources about the subject, and tried to understand them. The damgas I saw would continuously captivate me with a fascinating impact. I started to think that I must discover their mystery, understand and explain them because damgas wrote history silently, unaware of the presence of historians.

Of course, the damgas I encountered during my field study ought to have had a self-explanatory language and certainly they had. It was as if the damgas I encountered and saw in the field were trying to tell us the information they had hidden for millenniums with renewed forms from generation to generation and they carried the past into the future through hands and minds which knew them very well. It was as if they had been patiently waiting for experts who would solve their language and pass their secrets onto new generations.

I believe that damgas have a magical world. For that reason, what do damgas want to tell us? Why were they needed and how did they come about? Where was their homeland, which historical periods did they pass through to come to the present and how could they exist in various geographical areas? Answers to similar questions are needed to be found.

8- This thesis was first published as Kültür Sosyolojisi Açısından Doğu Anadolu - Eastern Anatolia (Anadolu) in Terms of Cultural Sociology (İstanbul, 1996) and later it was published as Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme - A Revision on Eastern Anatolian (Anadolu) Culture (İstanbul, 2007).

şıyorlardı. Dillerini çözecek ve sırlarını yeni nesillere aktaracak uzmanları sabırla bekleyen bir halleri vardı.

Damgaların büyülü bir dünyasının olduğunu düşünüyorum. O nedenle damgalar bize ne anlatmak istiyorlar? Bunlara niçin ihtiyaç duyulmuş, nasıl ortaya çıkmışlardı? Anavatanları neresiydi, hangi tarihî süreçleri aşarak günümüze gelmişler ve farklı coğrafyalarda nasıl var olabilmişler? Ve benzeri sorulara cevap aramak gerekiyordu.

Araştırmayı harekete geçiren ve beni kendi büyüsü ardından sürükleyen şey, onların zamana gösterdikleri bu olağanüstü direncin dayandığı kaynağa erişme isteğidir. Bu istek, benim açımdan bakıldığında, damgaların dilini çözme ve öğrenme güçlüklerini aşma bakımından büyük bir motivasyon oldu diyebilirim.

Bir gün,1996 yılı Haziran ayında, Nûbihar[9] dergisinin kapağında çok güzel ve otantik bir halı-kilim damgası gördüğümde hemen dergi yazı işlerini arayıp o kapağı niçin ve hangi açıklamaya dönük kullandıklarını öğrenmek istedim. Derginin o zamanki yazı işleri müdürü önce bilgi vermekten çekindi; ama konuşma ilerleyince, o damganın Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan Kürtler tarafından en çok kullanılan bir damga olduğunu söyledi.

Fotoğraf 2: Nubihar Dergisi.
Photo 2: Nubihar Journal.

Bundan bir süre sonra Ekim ayında Kazakistan'ın Türkistan (tarihî Yesi) şehrinde kurulu Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nden, Eski Türk İnançları hakkında araştırma yapmak üzere aldığım bir davet üzerine Kazakistan'a gittim. Üniversitenin bulunduğu Türkistan'a ulaşım Taşkent'ten daha kolay olduğu için, Özbekistan'ı kullanmıştım. Daha Taşkent havaalanından çıktığımda, sokaktaki bir elektrik direğinde Nûbihar dergisindeki damgayla karşılaştım. Aynı damga ve benzerleri, Taşkent'ten Çimkent'e (Kazakistan) giden yol boyunca pek çok defa karşıma çıktı. Öyle ki, insan elinin değdiği her yerde o damga vardı. Çok geçmeden, Nûbihar dergisinin yazı işlerinin Kürtlere ait dediği damganın, Kazak Türklerinin millî damgası olduğunu öğrendim.

Kazakistan'a İslam öncesi Türk inançları hakkında araştırma yapmaya gitmiş olsam da, bu duruma ilgisiz kalamazdım. Gördüğüm damgaları fotoğraflayarak arşiv oluşturmaya başladım. Çünkü başından beri sürekli beni kendilerine doğru çeken damgaların önemine olan inancım, karşıma çıkan bu benzerlikler nedeniyle ete kemiğe bürünmüşlerdi ve beni, dillerini öğrenmeye zorluyorlardı. Bu

9- Nûbihar Dergisi, Kürt dilinde (Kurdi-Kurmanci) Ekim 1992'den beri değişik periyotlar halinde yayınına devam etmektedir. Derginin resmi adı şu şekildedir: Nûbihar, "Mehnameya Çand û Huner û Edebiyatê" (Aylık Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi), Fatih-İstanbul.

What started the research and dragged me after its magic was my wish to reach the source of which damgas'extraordinary resistance to time based on. I could say that this wish, from my point of view, was a great motivation to overcome the difficulties of solving and learning the language of damgas.

One day, during the summer of 1996, when I saw a beautiful and authentic carpet-rug damga on the cover of Nûbihar magazine[9] I suddenly wanted to call the editorial department of the magazine and learn why and for which explanation they had used that cover. The editor-in-chief of the magazine hesitated to give information but as the conversation proceeded he told that the damga on the cover was the most frequently used damga by Kurds living in Eastern and Southeastern Anatolia.

After a while, in October, I went to Kazakhstan upon the request of Hoca Ahmet Yesevi International Turk-Kazakh University which was established in the Turkistan city (Historical Yesi City) of Kazakhstan in order to conduct research about Old Turkish Beliefs. Since it was easier to reach Turkistan using the way of Tashkent where the university was, first I went to Uzbekistan. As soon as I got out of Tashkent Airport, I encountered the damga that I had seen on Nübihar magazine right on a lamp post in the street. I came across many times, the same and similar damgas along the way from Tashkent to Chimkent (Kazakhstan), such way that it was everywhere hands of humans touched. Not long after, I learned that the damga which Nübihar magazine's editor-in-chief claimed to belong to Kurds was the national damga of Kazakh Turks.

Even though I came to Kazakhstan in order to make a research about pre-Islamic Turkish beliefs I could not disregard this situation. I started to create archives by taking pictures of the damgas I saw. My belief in the importance of damgas which had attracted me from the beginning became a reality with flesh and bones with these similarities and they forced me to learn their language. For this reason, along with my belief in the region, I started to examine ethnographic materials. In this way, in November of 1996, the subject of damgas I started to work on academically entered my life as not to exit again[10].

From November of 1996 to June of 1997 I conducted field research, in the area lying from Almaty city to Aral city near the Aral Sea, in other words southern Kazakhstan and sometimes in Uzbekistan and Kyrgyzstan.

9- *Nûbihar Magazine continues to be published in various periods since October 1992 in Kurdish (Kurdi-Kurmanci). The official name of the magazine is Nûbihar, "Mehnameya Çand û Huner û Edebiyatê" (Monthly Culture Art and Literature Magazine), Fatih-İstanbul.*

10-*I gave the first presentation about my studies at "Congress of Turkish Civilization (its Yesterday - Today - Tomorrow) on the Verge of Third Millennium (2-3 October 2000, Bishkek/Kyrgyzstan) with the name of "Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkiye'de Halı, Kilim ve Mezar Taşlarındaki Ortak Sembollel" (Mutual Symbols on Carpets-Rugs and Tombstones in Turkish Republics and Turkey). This presentation was published in the conference proceedings (Bishkek 2003).*

nedenle, inançların yanı sıra, aynı zamanda yörenin etnografik eserlerini de incelemeye başladım. Böylece 1996 Kasım'ında akademik anlamda çalışmaya başladığım damgalar konusu, bir daha çıkmamak üzere hayatıma girmiş oldu[10].

Kasım 1996'dan 1997 Haziran ayına kadar Almatı şehrinden Aral gölü kenarındaki Aral kentine kadar uzanan saha içinde, yani Güney Kazakistan'da, zaman zaman da Özbekistan ve Kırgızistan'a geçerek saha araştırmaları yaptım.

Haziran 1997'nin sonuna doğru Kazakistan'dan, kara yoluyla Özbekistan'a geçtim. Özbekistan'daki araştırmalarımın son halkasını oluşturan Karakalpakistan'dan Kazakistan'ın Hazar kıyısındaki Mangışlak yarımadasına geçtim. Türk tarihinin önemli kültür merkezlerinden biri olan Mangışlak'tan, Hazar Denizi kıyılarını takip ederek ulaştığım Türkmenistan'ın Balkan bölgesinde de araştırmalar yaptıktan sonra, bunları, Türkmenbaşı'ndan deniz yoluyla geçtiğim Azerbaycan/Bakü'deki çalışmalarım takip etti. Son olarak Gürcistan (Özel nedenler dolayısıyla Gürcistan'da araştırma yapamadım.) üzerinden Kars, Iğdır ve Van'da incelemelerde bulunarak İstanbul'a döndüm.

Türkistan deneyiminin önümde açmış olduğu yeni ufuklardan, edindiğim şaşırtıcı bilgilerden güç alarak yeniden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yüzümü döndüm ve 1997 Ağustos'unda büyük bir heyecanla henüz doğruluğunu gözüm ile görüp yeterince ifade edemediğimi düşündüğüm büyük sevdanın, damgaların dilinin ardına düşerek tekrar araştırmalara giriştim. Her ulaştığım veri, bendeki araştırma dürtüsünü körüklüyor ve ardı sıra sürüklüyordu. Bu heyecanla Eylül 1999'a kadar Türkiye'de çeşitli yerlerde araştırmalar yaptım.

1999-2001 yılları arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaparken, Üniversitedeki çalışmalarımdan kalan zamanlarda Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da damgalar ve etnografya hakkında araştırmalara devam ettim. Çalışmanın önemli ayaklarından birini 2001 yılı Ekim ayında gerçekleştirdiğim Sibirya gezisi oluşturdu. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Altay, Hakas ve Tuva cumhuriyetlerinde saha araştırmaları yaptım.

Türkiye ve Türk kültür coğrafyasıyla ilgili yerlerde1996'dan beri damgalarla ilgili etnografya ve arkeoloji eserleri hakkında saha çalışmaları yapmağa devam etmekteyim. Bu zamana kadar 2004 Ağustos'unda Ukrayna, 2005 Eylül'ünde İran, 2007 Mayıs'ında Kazakistan, 2008 Mayıs'ında Türkmenistan, Ocak 2008'de Romanya ve Moldova, 2008 Mayıs'ında Kosova, Ağustos 2012'de Makedonya, Şubat

10- Çalışmalarımla ilgili ilk bildirimi "Üçüncü Binyılın Eşiğinde Türk Uygarlığı (Dünü-Bugünü-Yarını) Kongresi (2-3 Ekim 2000 Bişkek / Kırgızistan)'nde "Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkiye'de Halı, Kilim ve Mezar Taşlarındaki Ortak Semboller" adıyla sundum. Bildiri, ilgili kongre kitabında (Bişkek 2003) yayınlandı. Daha sonra çeşitli sempozyumlarda bu konuda farklı bildiriler verdim. Ayrıca, aynı konuda çeşitli dergilerde ve elektronik ortamlarda muhtelif yazılarım yayınlandı.

Towards the end of June 1997, I passed from Kazakhstan to Uzbekistan by taking the highway. From Karakalpakistan which constituted the last circle of my research in Uzbekstan, I passed onto the Mangıshlak peninsula on the Caspian coast of Kazakhstan. From Mangyshlak, which is an important cultural center for Turkish history, I reached the Balkan region of Turkmenistan by following the shores of the Caspian Sea. After I conducted research there, I passed from Türkmenbaşı onto Azerbaijan/Baku travelling by sea and my studies continued there. Finally, I passed onto Kars, Iğdır and Van via Georgia (for personal reasons, I could not make research in Georgia) and after completing my studies, I turned back to İstanbul.

With the power of the new horizons my Turkistan experience granted me, and the amazing information I had gained, I turned my face to Eastern and Southeastern Anatolia once again. In August of 1997 and with great excitement, I started my research again pursuing this great passion, the language of damgas, the truth about which I thought I could not see with my own eyes yet and I could not express enough. Each area I reached strengthened my impulse to research and dragged me along. With this excitement, I conducted research studies in various places in Turkey until the September of 1999.

Between 1999 and 2001, while I was working in Kyrgyzstan-Turkey Manas University as an instructor, during the times left from my University duties, I continued my studies on damgas and ethnography in Kyrgyzstan, Kazakhstan and Turkmenistan. One of the important steps of the study was a trip to Siberia in October 2001. I conducted some field studies in the autonomous Altai, Hakas and Tuva republics of Russia.

I have been conducting some field researches on ethnographic and archeological materials related to damgas in Turkey and regions related to the Turkish cultural geography since 1996. In August 2004, I made field research on damgas in Ukraine, in September 2005 in Iran, in May 2007 in Kazakhstan, in May 2008 in Turkmenistan, in January 2008 in Romania and Moldova, in May 2008 in Kosovo, in August 2012 in Macedonia, in February 2013 in Bulgaria and in July 2013 in Ukraine, in February 2014 in Tatarstan and Chuvashia. I did my last study on damgas in Turkey in May 2012[11].

Fotoğraf 3: Bir elektrik direği, Kazakistan
Photo 3: An electrical pole, Kazakhstan.

11- *The expenses of my field research in Moldova, Romania and Kosovo (Kosova) were covered by UKİD (Uluslararası Kalkınma*

2013'de Bulgaristan, Temmuz 2013'de Ukrayna, Şubat 2014'de ise Tataristan ile Çuvaşistan'da damgalarla ilgili saha araştırmaları yaptım. Türkiye'de damgalarla ilgili en son saha çalışmasını ise 2012 Mayıs'ında gerçekleştirdim[11].

Araştırmanın Alanı ve Amacı

Damgaların dili ile ilgili araştırmanın coğrafyası kadim ve tarihî Türk coğrafyasıdır. Ancak, araştırmacının sahip olduğu veya olamadığı imkânlar ve imkânsızlıklar nedeniyle bu coğrafya tamamen çalışılamamıştır. Bu coğrafyalardan sadece Rusya Federasyonu içinde bulunan Altay, Hakasya, Tuva gibi özerk cumhuriyetler ile Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Türkiye, Ukrayna, Moldova, Romanya, Kosova ve Makedonya gibi ülkelerde alan çalışması yapılmıştır. Sınırlı zaman ve sınırlı olanaklar, araştırmanın zorluk açısından birbirini etkileyen iki önemli verisi olmuştur. Ancak, bu koşullar ve onların belirlediği sınırlı araştırma süreçleri araştırmacıyı hedefinden uzaklaştırmaya yetmemiş ve her şart altında yola devam edilmiştir.

Damgalar hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak, iki belirleyici unsur göze çarpar. Bunlardan birincisinde; araştırmacılar, hangi bölgede araştırma yapmışlarsa, tespit ettikleri halı ve kilimler ile onların taşıdığı damgaları genelde o bölgeye özgü olarak tanımlamışlardır ve bunların çok daha geniş bir coğrafya üzerinden buralara taşınmış olabileceklerini bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde göz ardı etmişlerdir. Bir başka deyişle, araştırıcılar, damgalar ve etnografik belgelere dair tespit ve açıklamalarında yerelden genele ulaşamamışlar ya da ulaşmak istememişlerdir.

Kürt halı-kilimleri konusunda Batılı kaynaklarda uzman olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Şam büyükelçilerinden Eagleton ve benzerlerinin çalışmalarında Türk halı-kilimleriyle damgaları, Kürt halı-kilimleri ve damgaları olarak ifade edilmiştir[12].

Bazı araştırmalarda da Anadolu'da tespit edilen kimi damgalar; Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Polatlı, Karataş, Semahöyük ve Alacahöyük kazılarında bulunan birtakım şekillere benzetilerek açıklama yoluna gidilmiştir. Yukarıda ifade edilen anlayışları sorgulamadan kabul ettiğimizde Kürtlere veya Anadolu'ya mahsus olduğu ifade edilen damgaların aynılarının Sibirya ve Türkistan'da (Orta Asya), hatta Amerika yerlilerinde görülmelerini nasıl izah edebiliriz?

11- Moldova, Romanya ve Kosova yörelerinde yapmış olduğum saha araştırmalarının masrafları UKİD (Uluslararası Kalkınma Yardımları ve İşbirliği Derneği) tarafından karşılanmıştır.

12- EAGLETON: An Introduction To Kurdish Rugs And Other Weavings.
-BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı.

Field of Research and its Goal

The geography of the research about the language of damgas is the ancient and historical Turkish geographical area. However, due to the opportunities that researchers have or do not have, this geography has not been studied in its entire. Field studies have only been conducted in the Autonomous republics of Altai, Yakutia, Tuva of Russia and Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Azerbaijan, Turkey, Ukraine, Modovo, Romania, Kosova and Macedonia. Limited time and opportunities were the two important factors which had an effect on researches in terms of difficulty. However, these conditions and the resultant limited research process couldn't stop the researcher from reaching his goal and under every circumstance the study was continued.

Two important determining factors are seen about the studies whice were carried out on damgas. The first is that researchers defined carpets and rugs and the damgas on them according to the region where research was conducted. And the researchers intentionally or unintentionally ignored the fact that they might have been carried from a wider geographical area to that specific region. In other words, they did not go or did not want to go from the specific to the general in terms of their determinations and explanations of damgas and ethnographic documents.

Turkish carpet-rugs and damgas were stated as Kurdish carpet-rugs and damgas[12] in the studies made on Kurdish carpet-rugs by the researches like Eagleton, an old ambassador of United States of America to Damascus, who is regarded as an expert by the western sources.

Some researchers, in their studies, tried to explain the damgas determined in Anatolia with the materials found in excavations in Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Polatlı, Karataş, Semahöyük and Alacahöyük associating them with some certain shapes. If we accept the above mentioned understandings without questioning, then, why the very damgas, which are stated to belong only to Kurds and Anatolia, are seen in Siberia and Turkistan (Central Asia) and even in Native American territories as well?

Therefore researchers should question the studies that neglect or ignore the damgas, scratched and weaved everywhere humans could touch, are the national damgas of Turks, primarily Kazakhs and Kyrgyz living in Turkistan and Siberia.

Yardımları ve İşbirliği Derneği-International Development and Cooperation Foundation). The rest of the field research expenses were covered by the researcher with his limited possibilities and his way of coping with difficulties.

12- *EAGLETON: An Introduction to Kurdish Rugs and Other Weavings.*
-BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı.

2013'de Bulgaristan, Temmuz 2013'de Ukrayna, Şubat 2014'de ise Tataristan ile Çuvaşistan'da damgalarla ilgili saha araştırmaları yaptım. Türkiye'de damgalarla ilgili en son saha çalışmasını ise 2012 Mayıs'ında gerçekleştirdim[11].

Araştırmanın Alanı ve Amacı

Damgaların dili ile ilgili araştırmanın coğrafyası kadim ve tarihî Türk coğrafyasıdır. Ancak, araştırmacının sahip olduğu veya olamadığı imkânlar ve imkânsızlıklar nedeniyle bu coğrafya tamamen çalışılamamıştır. Bu coğrafyalardan sadece Rusya Federasyonu içinde bulunan Altay, Hakasya, Tuva gibi özerk cumhuriyetler ile Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Türkiye, Ukrayna, Moldova, Romanya, Kosova ve Makedonya gibi ülkelerde alan çalışması yapılmıştır. Sınırlı zaman ve sınırlı olanaklar, araştırmanın zorluk açısından birbirini etkileyen iki önemli verisi olmuştur. Ancak, bu koşullar ve onların belirlediği sınırlı araştırma süreçleri araştırmacıyı hedefinden uzaklaştırmaya yetmemiş ve her şart altında yola devam edilmiştir.

Damgalar hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak, iki belirleyici unsur göze çarpar. Bunlardan birincisinde; araştırmacılar, hangi bölgede araştırma yapmışlarsa, tespit ettikleri halı ve kilimler ile onların taşıdığı damgaları genelde o bölgeye özgü olarak tanımlamışlardır ve bunların çok daha geniş bir coğrafya üzerinden buralara taşınmış olabileceklerini bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde göz ardı etmişlerdir. Bir başka deyişle, araştırıcılar, damgalar ve etnografik belgelere dair tespit ve açıklamalarında yerelden genele ulaşamamışlar ya da ulaşmak istememişlerdir.

Kürt halı-kilimleri konusunda Batılı kaynaklarda uzman olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Şam büyükelçilerinden Eagleton ve benzerlerinin çalışmalarında Türk halı-kilimleriyle damgaları, Kürt halı-kilimleri ve damgaları olarak ifade edilmiştir[12].

Bazı araştırmalarda da Anadolu'da tespit edilen kimi damgalar; Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Polatlı, Karataş, Semahöyük ve Alacahöyük kazılarında bulunan birtakım şekillere benzetilerek açıklama yoluna gidilmiştir. Yukarıda ifade edilen anlayışları sorgulamadan kabul ettiğimizde Kürtlere veya Anadolu'ya mahsus olduğu ifade edilen damgaların aynılarının Sibirya ve Türkistan'da (Orta Asya), hatta Amerika yerlilerinde görülmelerini nasıl izah edebiliriz?

11- Moldova, Romanya ve Kosova yörelerinde yapmış olduğum saha araştırmalarının masrafları UKİD (Uluslararası Kalkınma Yardımları ve İşbirliği Derneği) tarafından karşılanmıştır.

12- EAGLETON: An Introduction To Kurdish Rugs And Other Weavings.
-BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı.

Field of Research and its Goal

The geography of the research about the language of damgas is the ancient and historical Turkish geographical area. However, due to the opportunities that researchers have or do not have, this geography has not been studied in its entire. Field studies have only been conducted in the Autonomous republics of Altai, Yakutia, Tuva of Russia and Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Azerbaijan, Turkey, Ukraine, Modovo, Romania, Kosova and Macedonia. Limited time and opportunities were the two important factors which had an effect on researches in terms of difficulty. However, these conditions and the resultant limited research process couldn't stop the researcher from reaching his goal and under every circumstance the study was continued.

Two important determining factors are seen about the studies whice were carried out on damgas. The first is that researchers defined carpets and rugs and the damgas on them according to the region where research was conducted. And the researchers intentionally or unintentionally ignored the fact that they might have been carried from a wider geographical area to that specific region. In other words, they did not go or did not want to go from the specific to the general in terms of their determinations and explanations of damgas and ethnographic documents.

Turkish carpet-rugs and damgas were stated as Kurdish carpet-rugs and damgas[12] in the studies made on Kurdish carpet-rugs by the researches like Eagleton, an old ambassador of United States of America to Damascus, who is regarded as an expert by the western sources.

Some researchers, in their studies, tried to explain the damgas determined in Anatolia with the materials found in excavations in Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Polatlı, Karataş, Semahöyük and Alacahöyük associating them with some certain shapes. If we accept the above mentioned understandings without questioning, then, why the very damgas, which are stated to belong only to Kurds and Anatolia, are seen in Siberia and Turkistan (Central Asia) and even in Native American territories as well?

Therefore researchers should question the studies that neglect or ignore the damgas, scratched and weaved everywhere humans could touch, are the national damgas of Turks, primarily Kazakhs and Kyrgyz living in Turkistan and Siberia.

Yardımları ve İşbirliği Derneği-International Development and Cooperation Foundation). The rest of the field research expenses were covered by the researcher with his limited possibilities and his way of coping with difficulties.

12- EAGLETON: An Introduction to Kurdish Rugs and Other Weavings.
-BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı.

Kazaklar ve Kırgızlar başta olmak üzere Türkistan ve Sibirya bölgesinde yaşayan Türklerin pek çoğunun millî damgaları olan ve geçmişten günümüze, insan elinin değdiği her yere kazınan ve dokunan damgaları yok sayan ya da görmezden gelen çalışmaların mutlaka sorgulanmaları gerekir.

Bu araştırmanın temel amacı Türkiye ve araştırma sahasında bulunan etnografya eserlerindeki damgaların tarihî kaynaklarını tespit etmektir. İkinci amacı ise tespit edilen bulguları, disiplinler arası bir bakış açısı ile yorumlamak ve anlamaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Etnografik eserler hakkındaki çalışmalar, ağırlıklı olarak etnograflar, sanat tarihçileri ve halk bilimcileri tarafından büyük ölçüde tasvirî tarzda yapılmıştır. Çoğunlukla bu tür çalışmalarda, yeterli ve gerekli bilgiler derlenmeden, doğrulukları yeterince araştırılmadan veya göz önünde tutulmadan çok kesin ifadeler kullanılmıştır. Oysa kültür araştırmalarında en başta yapılması gereken, tespit edilen kültür unsurlarının tarihî kaynaklarına ve coğrafi dağılımına ulaşarak o bilgileri eldeki bilgilerle zaman ve mekân eksenlerini göz önünde tutarak karşılaştırmak suretiyle tenkit edip belli bir sonuca varmak olmalıdır. Bu sebeple saha araştırmasında tespit edilen görsel ve sözlü bilgiler bundan önce yapılmış çalışmalarla ve tespit edilen verilerle karşılaştırılmıştır. Öbür yandan son zamanlarda kullanılmaya başlanan bilimler arası araştırma usulü takip edilmiş ve olabildiğince antropoloji, psikoloji, arkeoloji, halk bilimi, etnografya, mitoloji ve sanat tarihinin sağladığı imkânlardan faydalanarak elde edilen bilgiler ve veriler kültür sosyolojisi bağlamında değerlendirilmiştir.

Araştırma sahasında, etnografik eserleri üreten ve bu konu hakkında malumat sahibi olan kişilerle konuşulmuş ve fikir alışverişinde bulunulmuştur. Karşılaştığımız insanlara en çok sorduğumuz sorulardan biri, "Niçin bu damgayı kullanıyorsunuz?" olmuştur. Bu soru karşısında alınan cevaplar genelde "Atamdan böyle gördüm. Eskiler/Büyükler böyle yapardı. Bu damga bizim. Bu damga bizim geleneğimiz, tarihimiz" şeklinde olmuştur.

Bu sebeple farklı coğrafyada farklı isimler altında yaşayan sosyal gruplarda tespit edilen damgalar, karşılaştırılarak tarihî süreç içindeki seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

The main purpose of this study is to determine the historical sources of damgas on ethnographic materials found in Turkey and in the research field. The second purpose is to interpret and understand the identified findings from an interdisciplinary perspective.

The Research Method

Studies on ethnographic materials are mostly made by ethnographers, art historians, and folklorists, usually using a descriptive methodology. In these kind studies, some very precise expressions are frequently stated without compiling sufficient and essential materials and without verifying or considering their accuracy. Wehereas, the first thing that should be done, in cultural research, is to access to the historical sources and geographical distribution of the identified cultural elements, and and come to a certaing conclusion comparing the findings with the available information, considering the time period and the geographical location. Thus, the visual or verbal information identified in the field research must be compared with earlier studies and data. In addition, the interdisciplinary research method, which has started to be used lately, was followed and by taking advantage of the opportunities provided by anthropology, psychology, archeology, ethnology, ethnography, mythology and art history as much as possible, the obtained information and data were evaluated in the context of cultural sociology.

In the research field, we talked and exchanged ideas with the people who produced the ethnographic materials and had knowledge about the issue. The answers of these people to the mostly asked question "Why do you use this damga?" were generally as; "I saw it from my father. Old-timers/elders used to do it like this. This damga is ours. This damga is our tradition, history".

For this reason, I tried to identify the damgas found with different names in different geographical locations in relation to their journey through the historical process.

Doğu ve Batı Sanatı

1879'da Santuola'nın Altamira Mağaraları'nda bulduğu erken paleotik döneme ait kaya resimleri bilim insanları arasında büyük yankı bulmuştur. Bu buluştan sonra İspanya ve Fransa'da çeşitli mağaralarda kaya resimleri bulunmuştur. Avrupa dışında kaya resimlerinin olduğu o yıllarda bilinmiyordu. Bundan dolayı bilim insanlarında sanatın merkezinin Batı Avrupa olduğu fikri oluşmuştu. Ancak Güney Ural'da Kapova Mağaraları'nda bulunan mamut ve at resimleri arkeolojide ve sanatta yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Bundan sonra Asya kıtasında araştırmalar yoğunlaşmıştır. Bu araştırmalarda kayalara çizili sanatın eski örneklerinden bazıları ise "Asya'nın kalbinde yani Moğolistan ile Altay" ve Pamir dağları ile Özbekistan'da bulunmuştur[13].

Yapılan araştırmalarda "MÖ 1700-1200 yıllarına ait Karasuk kültürünün yayıldığı bölgelerde, örneğin Yenisey kaya resimleri, Kem vadisinin batısı, Sibirya, Çungarya, Kögmen vb. bölgelerde görülen Tagar ve Taştık kaya resimlerinde Türklerin atalarına ait pek çok şey bulunmaktadır"[14]. Ancak bu bulgular Batıcı ve Batılı araştırmacılar tarafından genelde görmezden gelinmiş ya da Hint-Avrupa teorisi yani Aryanizm ile açıklanma yoluna gidilmiştir.

Batılı bakış açısı, Moğolistan ve Altaylarda bulunan kaya resimlerini yani sanat eserlerini yapanların Türk ya da Moğol halklarından birinin veya her ikisinin olabileceğini bir türlü kabul etmemiştir. Özellikle bu anlayış Pazırık kurganlarındaki buluntulardan sonra daha da katılaşarak devam etmiştir. Bundan dolayı 1967'de yazdığı bir yazıda İnan "*Aryanizm Avrupa'nın sömürgecilik ideolojisi idi. Türklerle meskûn sahalarda kazılar yapan birçok Rus tarihçi ve arkeologları hâlâ bu Aryanizm ırkçılığının kâbusundan kurtulamıyorlar. Kazılarda meydana çıkardıkları bütün kültür eserlerinin en önemlilerinin hep 'İranî' dilde konuşan gerçek veya mevhum ulusların malı olduğunu iddiada ısrar ediyorlar. Altay'daki Pazırık kültürünü keşfeden Rudenko, bu kültürü M.Ö. V. asırda yaşayan ve 'Aryanî kavim olan' İskitler'e mal etmiş. 'Her halde bu eserler Türk veya Moğolların eseri olamaz' diye kesin bir hüküm vermişti. Son zamanlarda onun M. Ö. V. Asır ile tarihlendirmesinin yanlış olduğu gibi 'İskit Kültürü' tezi de reddedildi*"[15] der.

Batılıların "... Asya sanatının, Avrupa ve Yakındoğu sanatları üzerindeki etkisine ilişkin sorular I. Dünya Savaşı sırasında önem kazanmıştır. Türkler bağlamında tartışma Viyanalı sanat tarihçisi Strzygowski'nin 1917'de yayınlanan Altai-İran adlı

13- NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie, s. 38-39, 53.
14- ÇORUHLU: Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, s. 69.
15- İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 269.

The Eastern and Western Art

A rock painting which found in 1879 in the Altamira Mountains of Santuola dating back to Paleolithic ages made a tremendous impression on scientists. After this discovery, rock paintings were discovered in various caves in France and Spain. It was not known that rock paintings existed in places other than Europe. For this reason, scientists formed the idea that the center of art was Western Europe. However, paintings of mammoths and horses which found in the Kapova Caves of the southern Urals started a new period in archeology and art. After this, the researches were intensified in the continent of Asia. In these researches, some old examples of rock paintings were found "in the heart of Asia", that is Mongolia and Altai and in the Pamir Mountains and Uzbekistan[13].

According to the researches, the Yenisay rock paintings found in the regions where Karasuk culture spread between the years 1700-1200 BC, Tagar and Taştık rock paintings which were seen in the west of the Kem Valley, Siberia, Çungurya, Kögmen and similar regions"[14] *have many features related to ancestors of Turks. However, these findings were usually ignored by western or westernist researchers or they tried to explain them with Indo-European theory that is Arianism.*

The western point of view did not accept that these rock paintings or artworks in Mongolia and Altai might have been made either by Mongols or Turks, or both of them. This understanding continued more hardening especially after the findings of Pazyryk kurgans. For this reason, Abdulkadir İnan, in an article in 1967, stated the situation as follows, "Arianism was a colonial policy of Europe. Many Russian historians and archeologists who made excavations in the fields inhabited by Turks still cannot get rid of the nightmare of Arianist racism. They insist that almost all the important cultural materials they discovered belong to the real or imaginary nations which speak "Persian" language. Rudenko, who discovered the Pazyryk culture in Altai attributed that culture to Scythians which is an 'Aryan tribe' that lived in the V. century BC. He probably made a definite judgment stating that, 'obviously these materials could not be the artworks of Turks or Mongols'. Lately, his dating to the V. century BC was proved to be wrong and his 'Scythian Culture' thesis was rejected"[15].

Westerners' "...The questions asked about the influence of Asian art on European and the Near Eastern arts gained importance during World War I. It can be said that

13- NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie, s. 38-39, 53.
14- ÇORUHLU: Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, s. 69.
15- İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 269.

kitabı ile başlamıştır denilebilir"[16]. Ancak Strzygowski'nin Macar olduğunu kabul edersek, Batı'nın Doğu sanatına bakışını eleştiren önemli çalışmanın yazarının tarihî olarak Doğulu, ancak ikametgâhını dikkate olarak Batılı olduğunu kabul etmek gerekir.

"*Batı sanat tarihi yazımının Riegl, Herzfeld gibi ünlü adları, bütün önemli sanat yaratmalarının Akdeniz çevresinde, yani tek merkezden geliştiği kanısında idiler. Bu tek merkezli teze karşı değişik yaratma merkezleri olduğu kanısında olan Strzygovvski Altai-İran adlı yapıtında göçer kültür ve sanatının genel dünya tarihi içindeki yerini ve katkılarını ortaya koymaya çalışmıştır. Strzygovvski'ye göre, Asya tarihi Helenizm, Budizm ve İslam'la başlamış olamazdı*"[17]. Dolayısıyla Batı dışı sanatın ve sanat eserlerinin araştırılması ve onların kabul edilmesi akademik ahlakın gereğidir. Ancak "Dünya kültürünün kaynağını Yakındoğu, Yunan-Roma ve Hıristiyan geleneklerine dayandırınca ve uygarlığı türlü aşamalardan geçmiş bir süreç değil, sadece son yüzyıllarda tarih yazımının tekelini üzerine almış yerleşik toplumların yaşam düzeni olarak kabul edince, göçerlere uygarlık düşmanı barbarlar olarak bakmak doğaldı. Hunların yaşam düzenlerini ve onların tarihin yönünü nasıl zorladıklarını öğrenmek önemli değil, fakat Avrupa tarihi için oluşturdukları tehlikeyi anımsamak önemliydi. İslam tarihinin ünlü uzmanları -bu arada Nöldeke-, aynı tutumla, Türkleri dünya tarihi için bir felaket olarak görüyordu. Bu tavırla göçer kültürü üzerinde nesnel yargılara ulaşmak olası değildi"[18] diyen Kuban ilim alanındaki ideolojik tavrın önemli bir örneğini vermiştir.

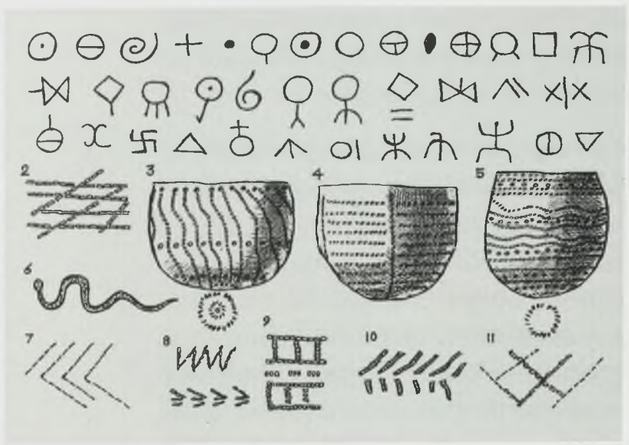

Fotoğraf 4: Damgalar, paleolitik çağ, Kazakistan (İbrayeva, Kazahskiy Ornament, s. 86).
Photo 4: Damgas paleolithic era, Kazakhstan (İbrayeva, Kazahskiy Ornament, s. 86).

Doğu ve Batı sanatı arasındaki diğer bir farklılık ise, zihniyet dünyasından kaynaklanmaktadır. Batılı için tabiat, insanın istediği gibi kullanması ve azami ölçüde faydalanması gereken bir alandır. Mesela Collingwoold, "hangi bağlamda kullanılırsa kullanılsın, doğa kavramı negatif bir anlam taşır"[19] diyerek adeta Batılı insanın genel felsefesini ortaya koymuştur.

16- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 48.
17- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 49.
18- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 49.
19- COLLINGWOOLD: Sanatın Felsefesi, s. 54.

the discussion in the context of Turks started with the Viennese art historian Strzygowski's book, Altai-Iran published in 1917"[16]. When we consider that the writer of this important study which criticizes the Western perspective to Eastern art is a Hungarian, it is necessary to accept that Strzygowski is historically an Easterner but a Westerner in terms of residence.

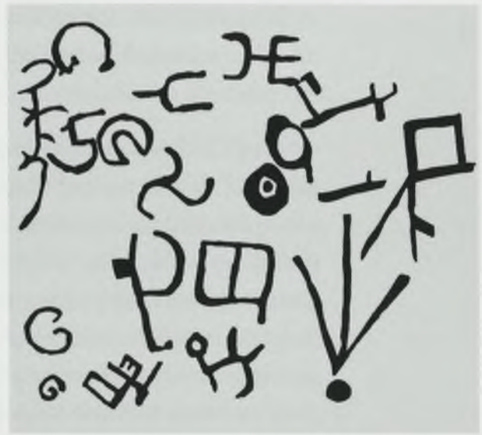

Fotoğraf 5: Kaya resimleri, Doğu Altay, Moğolistan (Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, s. 44).
Photo 5: Rock paintings, Eastern Altai, Mongolia (Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, s. 44).

"Famous names of western art historians like Riegl and Herzfeld had the opinion that the art creations developed from around the Mediterranean, in other words from one center. In opposition to this one-center thesis, Strzygovvski, who believed that various creative centers existed, tried to show the place and contributions of migrant culture and art in the general world history with the book Altai-Iran. According to Strzygovvski, Asian culture could not have started with Hellenism, Buddhism and Islam"[17]. *Therefore, the research and acceptance of the art and artworks other than Westerners' is a necessity of academic ethics. However, Kuban, gave an important example of the ideological attitude in the field of science with the statements "As basing the source of world culture only on the Near East, Greco-Roman and Christian traditions and accepting the civilization not as a process which passed through various phases but only as a livings order of the settled societies which monopolized writing history over the recent centuries, it was natural to look at migrants as barbarians, as the enemies of civilization. It was not important to learn the living orders of Huns or how they forced the course of history, but it was important to remember the danger they created for Europe. Famous experts of Islamic history –such as Nöldeke-, with the same ttitude, saw Turks as a disaster for world history. It is not possible to come to objective judgments with this attitude"*[18].

Another difference between Eastern and Western art stems from their private mental world. For the Westerners, nature is a field that humans should make uses of it at maximum level in any way he/she wants. For example, Collingwood expressed general philosophy of Westerners by saying, "The concept of nature carries a negative meaning, no matter in which context it is used"[19].

16- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 48.
17- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 49.
18- KUBAN: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, s. 49.
19- COLLINWOOD: Sanatın Felsefesi, s. 54.

Doğulu içinse, tabiatta kendine özgü bir düzen vardır. İnsanlar, bu düzeni bozmadıkları takdirde, tabiattan azami ölçüde faydalanabilir. Fakat bu düzeni bozdukları takdirde tabiat onlardan intikamını alan bir varlık olarak algılanır.

Doğu'da her zaman akıl metafizikle beraber, çoğu kez de metafizik akıldan önde gelirken; Batı'da ise, aydınlanma felsefesinden bu yana daima aklın her şeye egemen olmasına çaba harcanmıştır. Bu sebeple, Batı sanatı daha çok maddî nesneleri, yani somutluğu ifade eder. Belki bu sebeple olacak ki Jusdanis, "*Bizim sanattan anladığımız şey, yani edebiyat, mimarî heykel, dans, tiyatro ve opera gibi bütün güzel sanatları kapsayan sistem on sekizinci yüzyılın ürünüdür. Bu terime en yakın Eski Yunan sözcük ve bu terimin modern Yunancadaki çevirisi tekhne, bir sanatlar sistemine değil geniş anlamda zanaatkârlığa karşılık geliyordu*"[20] der.

Batı sanatının estetiğinde maddî olanın ağırlığına karşılık Doğu sanatında genelde soyutluk hâkimdir. Örneğin, Türklerin sanat eserlerinde kullandığı ok ve koçbaşı damgası, genelde maddî anlamda kullanılmamıştır. Ok, çoğunlukla, hâkimiyet, çağırmak, davet etmek, bağımsızlık; koçbaşı ise, yiğitlik, bağımsızlık, erkeklik, mevki gibi muhtelif anlamlarda kullanılmıştır. Mesela ok, Orhun abidelerinde "il teşkilatı, teşkilat"[21]; divan edebiyatında ise "kaza, kader; sevgilinin gamzesi, kirpiği, cevri, cefası ve aşkta uyandırdığı dert; âşığın ahı"[22] anlamında kullanılmıştır.

Collingwood, ise tarih felsefecisi olarak batı sanatının temel özelliğini şöyle açıklar: "*Sanat kelimesi alışılmış kullanımında üç anlama sahiptir... Sanatçı olarak isimlendirilen insanlar tarafından sanat eseri olarak adlandırılan nesnelerin yaratılması... Doğal olanın tam tersi olan ve yapay olarak adlandırılan eylemlerin peşine düşülmesi... Sanatsal olarak adlandırdığımız düşünce yapısı; güzelliğin farkında olduğumuz düşünce yapısı... Sanat eseri, estetik ruhun kendi emekleriyle sürekli bir şekilde kendisini besleyip büyüttüğü diyalektik bir süreçtir*"[23].

Hegel, de iki tarafın, yani Doğu'nun Batı'dan farklılığına dikkat çekerek şöyle der: "*...Sembolde belirsiz bir yön de vardır... Sembol, karışık ve gizemli karakteriyle tüm bir tarih dönemine, Oriental sanata ve onun olağanüstü yaratılarına özellikle uygundur. Sembol, Doğu uluslarının kendisiyle fikirlerini dile getirmeye çalıştığı bir anıtlar ve amblemler düzenini belirler*"[24]. Öbür yandan Arat'a göre, "Hegel'in ele aldığı anlamda sembol, sanatın başlangıcı sayılır"[25].

20- JUNDANIS: Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, s. 17.
21- ERGİN: Orhun Abideleri, s.106.
22- ÇAĞBAYIR: Ötüken Türkçe Sözlük, Cilt IV, s. 3595.
23- COLLINGWOOLD: Kısaca Sanatın Felsefesi, s. 9-10, 88.
24- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 42.
25- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 46.

To the Easterners, nature has its specific order. Mankind can benefit from it at maximum level unless its order isn't breached. As a living being, nature gets its revenge when its order is breached.

In the East, the mind always comes together with metaphysics and usually metaphysics precedes the mind, while on the other hand in the West, starting with the enlightenment philosophy, they struggled to make the mind dominant in everything. For this reason Western art always represented physical materials; concreteness. Maybe for this reason Jusdanis said, "Art is a system which covers every fine art like literature, sculpture, dance, theater and opera ant it is the product of the eighteenth century. The closest word to this term in ancient greek which means tekhne' in modern Greek meant craftsmanship, not a system of arts in general"[20].

In contrast to physical weight in the esthetics of Western art, the weight of abstractness is dominant in Eastern art. For example, arrow and ram head damgas in Turkish artworks were not used for their physical meanings. The arrow was used to refer to various meanings like domination, invitation, independence; and the ram head was used as; bravery, independence, manhood, status. For example, the arrow in Orhun monuments meant "city organization, organization"[21]*; and in Divan literature "fate and destiny; dimple, eyelash and the curse of lover, the agony that the love for the lover caused"*[22].

Collingwood, as a historical philosopher explains the main features of Western art as follows, "The word of art has traditionally three meanings; The creation of objects by the people which called artist, questing the activities that oppose to natural ones, and called artificial... mind structure which called artistic; mentality which is aware of beauty... Artwork is a dialectical process, esthetical soul that grows itself continuously with its own effort"[23].

Also Hegel, drawing attention to the difference of the west from the east, says, "... symbol has also a vague direction ...the symbol is appropriate for an entire historical period, oriental art and its extraordinary creations with its mixed and mysterious character. The symbol determines the layout of the monuments and emblems with which eastern nations try to express their ideas"[24]. *On the other hand, according to Arat, "Symbol in the meaning Hegel used is considered as the beginning of art"*[25].

20- JUNDANIS: Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, s. 17.
21- ERGİN: Orhun Abideleri, s.106.
22- ÇAĞBAYIR: Ötüken Türkçe Sözlük, Cilt IV, s. 3595.
23- COLLINGWOOLD: Kısaca Sanatın Felsefesi, s. 9-10, 88.
24- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 42.
25- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 46.

Batı'da sanat dendiğinde ilk akla gelen resim, heykel ve müziktir. Bununla birlikte, Batı'da güzellik kavramı sanatla o kadar iç içe kullanılmıştır ki, sanat genelde, estetik kavramıyla izah edilmiş; hatta sanat yerine çok defa estetik kavramı kullanılmıştır.

Özellikle İslam öncesi Türk sanatında doğal insan resmi ve heykeli çok az kullanılırken, günümüz Türkiye'sinde dahi bale, neredeyse bir grup insanın dışında, halka mal olmuş değildir. Bu konu hakkında Strzygowski, 1930'ların başında yazdığı bir makalede "*Türklerin sanat sezişlerinin mahsulü olan sanat tarzları, biz Batı Avrupalıların tarz ve muhteva itibariyle hissettiklerimizden büsbütün ayrıdır. Bunun sebebi ise pek basittir; çünkü Türkler ne taştan binalar yapmışlar ne de insan şekillerini düşüncelerine ölçü olarak almışlardır*"[26] der. Buna rağmen meydana gelen kültürel etkileşimler nedeniyle, yaygın olmasa da bir kültür unsurunun bazı örneklerini başka yerlerde de görmek mümkün olmaktadır. Mesela, "*16. yüzyıl içinde Doğu-İslam süslemelerinin Avrupa'da moda halini aldığını, egzotik sanatın çekiciliğine kapılan pek çok sanatçının kopya, taklit, yorumlama ve imitasyon ürünler yarattığını biliyoruz*"[27].

Türkler de, özellikle İslamiyet ile tanışıp İran ve Batı Avrupa içlerine yayıldıktan sonra, bazı sanat tarzlarını veya onların unsurlarını kendi sanat anlayışlarına katıp benzerlerini tertip etmişlerdir. Mesela ananevi Fars anlayışının ürünü olan asimetrik sembolleri bu nedenden dolayı kimi Selçuklu ve Osmanlı halılarında da görmek mümkündür. Sanat tarihçilerinin birçoğu da bu yüzden o halıları Türk düğümüyle ve Türkler tarafından dokunduğu için Türk halısı olarak ifade etmişlerdir[28]. Bu tür ifadelendirmeleri özellikle cami, çini ve halı konusunda çalışan çok sayıdaki Türk araştırmacının eserlerinde ve internet ortamındaki bilgilerde de görmek mümkündür.

Ananevi sanat eserleri yani etnografya eserleri, her şeyden önce, geleneklere bağlı sosyal grupların ürünüdürler. Dolayısıyla, bir halkın sanat hakkındaki bilgi ve eylemleri onun sosyo-kültürel tarihinden hareketle ele alınmalıdır. Böyle bakılmayıp, akılcı mantıkla bakıldığında; at kuşamları, kurganlar, balballar[29], mezarlıklar, kadınların el işleri (halı, kilim, keçe dâhil) ile yurt'ların (keçeden yapılan, Türklere has yuvarlak çadır) sanatsal değeri ya hiç yoktur ya da bunlar arkaik fantezilerdir.

26- STRZYGOWSKI: "Türkler ve Orta Asya Sanatı", s. 42.

27- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 159.

28- ASLANAPA: Türk Sanatı
-YETKİN: Türk Halı Sanatı

29- Biz balbal kavramını genel olarak bilinen anlamında değil de "insan üslubunda yapılmış mezar taşı" anlamında kullanıyoruz. Çünkü insan üslubunda yapılmış taşları, savaşta öldürülen düşman askerleri olarak tanımlamak, taşların bulunduğu yerler, yoğunlukları ve fiziki olarak Türklere benzemeleri nedeniyle doğru bulmuyoruz. Kaldı ki bir insanın savaşta öldürdüğü asker sayısını yakınlarının bilmesi çoğu zaman mümkün değildir.

When the art is meant in the West, the first things to be remembered are painting, sculpture and music. However, the concept of beauty and art are so frequently used interchangably in the West that the art is usually explained with the concept of esthetics; and even the concept of esthetics is used as the meaning of art.

Especially in pre-Islamic Turkish art, paintings and sculptures of humans were used very rarely. Even today except for a small community, ballet does not appeal to Turkish people in general. Strzygowski stated in an article he wrote at the beginning of the 1930s about this subject, as follows, "Art types as a product of the Turkish perception of art are completely different from our Western European feeling in respect of type and content. The reason for this is simple; Turks neither made buildings of stones nor took human figures as measures for their thoughts"[26].

Fotoğraf 6: Osmanlı halısı, New York Metropolitan Sanat Müzesi (http://www.metmuseum.org, erişim 25.2.2014).

Photo 6: Ottoman carpets, the New York Metropolitan Museum of Art (http://www.metmuseum.org, to access 25.2.2014).

Despite this, because of cultural interactions, even though it is not common, it is possible to see some examples of cultural elements in other locations. For example, "We know that during the 16. century, East-Islam ornaments became a fashion in Europe and many artists who were captivated by the exotic art created the products of copy, reprodution, variation and imitation"[27]. *The Turks on the other hand, especially after meeting Islam and spreading to the inner fields of Western Europe, also took some art types and their elements and mixed them into their own perception of art to produce similar artworks. For example, it is possible to see asymmetric symbols which are products of traditional Persian (Farslı) understanding in Seljuq (Selçuklu) and Ottoman (Osmanlı) carpets for this reason. For this reason, some art historians have stated that those carpets are made with Turkish knot and because they were woven by Turks, they were Turkish carpets*[28]. *It is possible to see these kinds of statements in many works by Turkish researchers who study mosques, tiles and carpets and also in information posted on the Internet.*

Traditional artworks, in other words ethnographic materials, are first of all products of social groups that are devoted to traditions. Therefore, the information and actions of a nation should be examined using its socio-cultural history. If it is not examined in this way and is instead examined using rationalist logic, horse harnesses,

26- STRZYGOWSKI: "Türkler ve Orta Asya Sanatı", Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, s. 42.

27- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 159.

28- ASLANAPA: Türk Sanatı
-YETKİN: Türk Halı Sanatı

Sonuç olarak, Doğu ve Batı arasında kendini gösteren sanat anlayışı farkı üzerine şöyle de söylenebilir: "Avrupa sanat hiyerarşisinin tepesi figüratif resim ve heykel tarafından tutulmuştur"[30]. Belki bu nedenle olacak Batı'da sanat estetik anlamında kullanılmıştır. Doğu sanatında ise birinci derecede önemli olan ahenktir ve anlatımda asıl olan somuttan soyuta gitmektir. Kısaca, Doğu sanatında genelde metafizik; Batı sanatında ise fizikî unsurlar ön plandadır.

30- BURCKHARDT: Aklın Aynası, s. 232.

cairns, tombstones[29], tombs, handiworks of women (including carpets, rugs and felt) and dorms (a special Turkish tent, made out of felt) would not have any artistic value or they would be archaic fantasies.

As a result, the following could be said about the understanding of art in the East and West: "the top of the art hierarchy in Europe is taken by figurative painting and sculpture" [30]. Maybe this is why art in the West is used for the meaning of esthetics. In Eastern art on the other hand, harmony is primarily important and what really matters is to pass to the abstract from concreteness. In short, in Eastern art, metaphysics; and in Western art, physical elements are in the foreground.

29- *We use the concept of Balbal not with its generally known meaning but as "tombstone made in the shape of human beings" because we do not find it appropriate to define human-shaped tombstones as killed enemy soldiers because of their density and location and because of their similarity to Turks. Besides, it is not usually possible for acquaintances of a soldier to know how many enemy soldiers that soldier had killed.*

30- *BURCKHARDT: Aklın Aynası, s. 232.*

Kültür Kavramı, Kültür Teorileri ve Yeni Bir Yaklaşım

Kültür Kavramı ve Yeni Bir Bakış

Sosyal bilimlerde kavramlar esastır. Bu sebeple, sosyal bilimler, kavramlarla meydana gelen sosyal yapılar veya alanlardır denilse abartılmış olunmaz.

İçtimai bir topluluktan bahsetmeye başladığımız andan itibaren aslında o topluluğun kültürünü tartışmaya başlamışız demektir. Bu sebeple sosyal grup ile kültür her zaman bir arada kullanılmıştır.

Kültürün yüz altmışa yakın tanımı yapılmış olsa da bu tanımların esas hususlar bakımından pek farklı olduğu söylenemez. Meselâ, Malinowski'ye göre "kültür, açıkçası, aletlerden ve tüketim mallarından, çeşitli toplumsal gruplaşmalar için yapılan anayasal belgelerden, insana özgü düşence ve becerilerden, inanç ve törelerden oluşan bütünsel bir toplam"[31]dır. Sosyal psikolog Moles, "Kültür, kısmen eğitim yoluyla kısmen de içinde bulunulduğundan dolayı, sosyal çevreden kaynaklanır ve bu, çevre ile birey arasında esas bağı kuran kitle iletişim araçları sayesinde gerçekleşir"[32] sözleriyle kültürün sosyal yaşantı sonucu oluştuğunu belirtir.

Turhan da klasikleşmiş eserinde kültürü çok genel olarak şöyle tanımlar: "*Kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddî ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyetin içinde mevcut olan her nevi bilgiyi, alakaları, ihtiyatları, kıymet ölçülerini, umumî atitüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyetin mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu öbür cemiyetlerden ayırt eden hususî bir hayat tarzı temin eder*"[33]. Turhan'ın öğrencilerinden olan Güngör ise kültür ve insan arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekerek "*Kültür, bir kavram veya bir teoridir; bize müşahhas olarak görünen şey, o kültürü taşıyan insandır. Bu yüzden kültür kıyaslamalarında insan hakkındaki değerlendirmeler büyük bir önem taşır. İki kültürün karşılaştırılması, iki insan tipinin karşılaştırılması demektir*"[34] der. Rothacker de "...kültür belli birtakım manevi kuvvetlere, formlar vermek, onları işlemek demektir"[35] tabiriyle kültürün bir başka cephesini işaret eder.

Kültür kavramı genelde yukarıdaki tanımların bazılarından da anlaşılacağı üzere insanların yaptıkları; yani insanın belli bir şekil verip meydana getirdiği bir sosyal

31- MALINOWSKI: İnsan ve Kültür, s. 39.
32- MOLES: Kültürün Toplumsal Dinamiği, s. 17.
33- TURHAN: Kültür Değişmeleri, s. 56.
34- GÜNGÖR: "Yabancı Kültür Karşısında Milli Kültür", s. 59.
35- ROTHACKER: Tarihte Gelişme ve Krizler, s. 68.

Concept of Culture, Theories on Culture and a New Approach

Concept of Culture and a New Aspect

Concepts are the fundamentals of the social sciences. For this reason, it would not be an exaggeration if the social sciences were described as social structures or fields made up of concepts.

As soon as we start to talk about social community, we start to discuss that community's culture. For this reason, the terms social group and culture are always used together.

Even though there are around 160 definitions of culture, these definitions are not much different from each other in terms of the basic subject. For example, according to Malinowski, culture is, "actually, the holistic sum of tools and consumption products, constitutional documents for various groupings, thoughts and skills special to human, beliefs and moral laws"[31]. The social psychologist Moles states that culture is formed as a result of social life with the following words, "culture consists of social surroundings partly because of being in it and partly through education and this happens thanks to mass communication tools which make the real connection between surroundings and humans"[32].

Turhan on the other hand describes culture in his vintage book in general as follows, "Culture is such a unity, composed of material and spiritual values of a community that it involves each kind of information, interest, caution, value criterion, public attitude, opinion, mentality and each kind of behavior a community has. All of these together provide a mutual and special life style for the members of this community separating them from other communities"[33]. *Güngör, one of Turhan's students, says the following by drawing our attention to the relationship between culture and humans,* "Culture is a concept or a theory; the thing which seems tangible is the human carrying that culture. For this reason, evaluations about humans have great importance in comparisons of culture. Comparison of two cultures means comparison of two human types"[34]. *Rothacker on the other hand points to a different side of culture, "...culture means forming, processing certain spiritual forces"*[35].

31-MALINOWSKI: İnsan ve Kültür, s. 39.
32-MOLES: Kültürün Toplumsal Dinamiği, s. 17.
33-TURHAN: Kültür Değişmeleri, s. 56.
34-GÜNGÖR: "Yabancı Kültür Karşısında Milli Kültür", s. 59.
35-ROTHACKER: Tarihte Gelişme ve Krizler, s. 68.

gerçeklik olarak ele alınmıştır. Bu sebeple olacak ki, yorumcu akımın temsilcilerinden Rabinow ve Sullivan, "Kültürel dünyayı anlamaya çalıştığımız zaman, yorumlar ve yorumların yorumlarıyla uğraşmaktayız"[36] diyerek kültür kavramına farklı bir bakış açısı kazandırmaya çalışırlar.

Kültürle din ya da inanç arasında ilişki kuran bazı çalışmalar da yapılmıştır. Buttiglione'nin bu konudaki görüşü sosyal bilimciler için hayli dikkat çekici olsa gerektir. O, "Avrupa'nın kültür kökenleri Hıristiyanlıktadır... Avrupa, vaftizden doğmuştur... Avrupalı veya Amerikalıysanız, bir Hıristiyan kültürüne katılıyorsunuzdur"[37] der. Kolakowski de "Kültür kutsal anlamını yitirdiği zaman, bütün anlamını yitirir... Dinî mirastan veya tarihî gelenekten tümüyle bağımsız kalmak insanın kendisini bir boşluğa yerleştirmesi ve böylelikle dağılıp gitmesi demektir"[38] diyerek dinin ve tarihin insanın sosyal hayatındaki önemini vurgular.

Bilgiseven, "*Bizler, şimdiye kadar kültürün tarifinde bile Batılı toplumbilimcilere uyma hatasını işlemişizdir; hâlbuki bizim kültürümüz sadece nesilden nesle intikal eden bir sosyal mirastan ibaret değildir. Kültürümüzün, tıpkı ozon ve üst toprak tabakalarını, bitki örtüsünü ve atmosferi hazır elde edişimize benzer bir tarzda vahiy yoluyla ulaştırılmış din kökenine dayalı bir bölümü vardır*"[39] diyerek kültürün dinî kaynaklarına dikkat çeker.

Dolayısıyla, buraya kadar yapılan tespitler ışığında, kültürün dört ana cephesinin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

Kültür; sosyal yaşantının sonucudur.

Kültür; vahiy kaynaklıdır.

Kültür; sosyo-kültürel temas sonucu oluşur.

Kültür; sosyal grubun veya grupların dinamiklerinden kaynaklanarak metamorfizm (başkalaşım-değişim) çerçevesinde meydana gelen bir değişimi yansıtır[40].

Yukarıdaki tüm söylenmiş sözleri inceleyip değerlendirdiğimizde de, kavram olarak kültür, aslında ne millî, ne de gayri millî bir kavramdır; çünkü o, kendi başına sadece soyut bir kelimeden ibarettir. Soyutu somuta dönüştürüp ona canlılık veren ve onu anlamlı kılan insanlardır. Asıl olan, onu yaratıp var eden sosyal gruplardır. Onlar, kültürün üreticisi ve taşıyıcısıdırlar. Bu nedenle; vahiy boyutu olan, sosyal

36- RABINOW; SULLIVAN: "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğası", s. 5.
37- BUTTIGLIONE: "İnançta Serbest Piyasa", s. 30-31.
38- KOLAKOWSKI: "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz ", s. 22.
39- BİLGİSEVEN: "Manevi Kültürümüz ve Batı Kültürü", s. 31.
40- AKSOY: Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, s. 25.

The concept of culture, as it could be understood from some of the definitions given above, is taken as a social realty that humans produce by giving it a shape. Maybe for this reason, Rabinow and Sullivan, as representatives of interpreters, tried to give the concept of culture a new aspect by saying, "When we try to understand the cultural world, we come across interpretations and the interpretations of interpretations"[36].

Some studies relating culture with religion or belief have also been conducted. Buttiglione's opinions about this subject must be particularly remarkable for social scientists. He said, "The cultural root of Europe is Christianity... Europe was born with baptism... If you are a European or an American, you are a part of a Christian culture"[37]. Kolakowski emphasizes the importance of religion and history in the social life of humans by saying, "When culture loses its sacred meaning, it loses its all meaning... Being completely independent from religious heritage or historical traditions means to place oneself in emptiness and thus to scatter"[38].

*Bilgiseven draws attention to religious sources of culture by saying, "*We have made the mistake of conforming to Western sociologists even about the description of culture until now; but our culture is not just a social heritage transferred from generation to generation. Our culture has a religious side which is transmitted to us through revelations similar to acquiring upper soil and ozone layers, plant cover and atmosphere*"[39]. So in the light of the determinations until now, we can say that culture has 4 sides. These are:*

Culture; is a result of social life.

Culture; originates from revelations.

Culture; is formed as a result of socio-cultural contacts.

Culture; reflects an alteration occurring as a result of metamorphism caused by the dynamics of a social group or social groups[40].

If we examine and evaluate all the statements above, we conclude that the concept of culture is neither national nor non-national; because it is an abstract word itself. What gives it life, by turning it from abstract into concrete and makes it meaningful, is humanbeing. What is essential is the social groups which produce it and keep it going on. They are the producers and carriers of culture. For this reason, the culture,

36- RABINOW; SULLIVAN: "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğası", s. 5.
37- BUTTIGLIONE: "İnançta Serbest Piyasa", s. 30-31.
38- KOLAKOWSKI: "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz ", s. 22.
39- BİLGİSEVEN: "Manevi Kültürümüz ve Batı Kültürü", s. 31.
40- AKSOY: Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, s. 25.

grupların faaliyetleri sonucunda şekillenen ve onların ortak hafızasını meydana getiren kültüre millî kültür, ya da bir sosyal grubun özel kültürü diyoruz.

Diğer yandan Batılı sosyal bilimciler de, sosyal bilimler için milletlerarası bir yöntemin olamayacağını ifade etmektedirler. Meselâ, Bennett, "Her sosyal yapının kendisine özgü sosyal meseleleri vardır ve hiçbir yöntem geliştirildiği toplumdan başka toplumların problemlerinin çözümü için tatbik edilemez ve sosyal bilimlerde determinizm olamaz"[41] der. Fallers, 1971'de yayınlanan bir makalesinde sosyal bilimlerin millî karakteri olduğunu ve metotlarının, bilim adamının içinde yaşadığı sosyal gruptan çıkardığı yorumlarla oluşmuş bulunduğunu belirtir. Akabinde, Türkiye'deki sosyal bilimcilerin, genellikle bildiklerini Avrupa ve Amerika'da yayınlanmış kitap ve dergiler yoluyla öğrendiğini, oysa bu yayınların Avrupa ve Amerika şartları için geliştirilmiş görüş ve düşüncelere dayandığını belirtir[42].

Yukarıda belirtilen isimlerle aynı konuda, sanki söz birliği etmişçesine Mills de şunları söylüyor: "Sosyal bilimlerin kapsamında yer alan değerler, Batı toplumunda yaratılmış değerlerden seçilmiş değerlerdir. Başka yerlerde ise, sosyal bilimler, dışarıdan ithal olunmuş bilimlerdir"[43]. Kişiler belirli bir sosyal grubun üyesidirler ve onun izlerini taşırlar. Kültür çevreleri de; insanların sosyal hayatı, sosyal mirası, alışkanlıkları, çıkarları gibi muhtelif etkenler sonucu meydana gelir. Bu sebeple, Yonung ve Schmid, Charles'dan yaptıkları atıfla "*Mevcut sosyal olayların sadece hâlihazır durumlarının doğrudan doğruya direkt bir müşahedesi, asla yeterli bir temel teşkil edemez. Bu suretle istenen amaca ulaşılamadığı gibi doğruyu elde etmek de mümkün olamaz. Buna bu olayların zaman, yani tarih içerisindeki gelişmelerinin incelenmesini de ilave etmek lazımdır*"[44] derler. Çünkü her sosyo-kültürel unsur, bir tarihî süreç içinde meydana gelerek kimlik kazanmaktadır.

Kültür Teorilerinin Eleştirisi ve Yeni Bir Kültür Teorisi

Kültürün kavram ve kapsamına kısa da olsa, yukarıda değindik. Şimdi ise, kültürle ilgili teorilerden evrimci (evolution) ve yayılmacı (difüzyon) görüşler üzerinde durup ardından bir öneri olarak kendi görüşümü açıklamaya çalışacağım.

Kültür tanımları gibi, mahiyetini açıklamak üzere ortaya atılmış muhtelif teoriler vardır. Süreç içinde ortaya çıkan bu çeşitli görüşler-teoriler esas itibariyle, yukarıda belirtilen iki ana görüşten kaynaklanır ve bunların hepsi, bu iki görüşün farklı yansımalarıdır. Aslında yayılmacılık (difüzyonizm) ve evrimcilik (evolutionizm)

41- BENNETT: Kültürlerin İncelenmesi - Saha Çalışması Teknik ve Metodolojisi Üzerine Bir İnceleme, s. 3-4, 26.
42- FALLERS: "Türkiye'de Sosyal İlimler", s. 230-231, 233.
43- MILLS: Toplumbilimsel Düşün, s. 274.
44- YONUNG; SCHMID: Bilimsel Sosyal İncelemeler ve Araştırma, s. 158.

having revelational dimention and being formed as a result of the actions of social groups and constituting their mutual memory is called the national culture or special culture of a social group.

On the other hand, Western sociologists also state that there cannot be an international method for the social sciences. For example, Mennett says that, "Each social structure has social problems special to itself and none of the methods could be used to solve the problems of any society other than the ones they developed for and there cannot be determinism in the social sciences"[41]. Fallers, in an article published in 1971, states that social sciences have a national character and methods are made up of the scientist's interpretations of the social group in which he/she lives. Subsequently, he states that Turkish sociologists learn through books and magazines published in Europe and America, but these depend on the remarks and the opinions developed for conditions in America and Europe[42].

*On the subject indicated above, as if they agreed on the same subject, Mills says, "the values in the context of the social sciences are the values chosen from the values developed in western societies. In other places, the social sciences are the imported sciences"[43]. Individuals are members of a particular social group and they carry the traces of that social group. As to the cultural environment, it is a result of various factors like social life, social heritage, rituals and interests. For this reason, Yonung and Schmid, with reference to Charles, say, "*It doesn't establish an enough foundation to observe directly social events only in their present situations. It is not possible to reach the goal and the truth in this manner. The course of events in time should also be added to this*"[44]. This is because each cultural factor develops and gains identity as a result of the historical process.*

Criticisms of Theories on Culture and a New Theory of Culture

Even if just a little, we mentioned the concept and extent of culture above. Now, I will talk about cultural theories of evolution and diffusion and then try to explain my view.

Like the definitions of culture, there are various theories likewise to explain its nature. The opinions-theories developed over the course of time, stem from two main views mentioned above and all of them are reflections of these views. Actually, dif-

41-BENNETT: Kültürlerin İncelenmes - Saha Çalışması Teknik ve Metodolojisi Üzerine Bir İnceleme, s. 3-4, 26.
42-FALLERS: "Türkiye'de Sosyal İlimler", Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, s. 230-231, 233.
43-MILLS: Toplumbilimsel Düşün, s. 274.
44-YONUNG; SCHMID: Bilimsel Sosyal İncelemeler ve Araştırma, s. 158.

mahiyet bakımından birbirlerine aykırılık göstermezler. Aksine, onlar, aynı sürecin açıklanmasında birbirlerinin tamamlayıcısıdırlar.

Evrimci görüş denince genelde akla gelen ilk isim Darwin olsa da, bu görüşün asıl kurucusu Spencer'dir. Spencer'in evrimi ve ırkçılığı esas alan görüşleri, Avrupa merkezli ırk veya sosyal grup oluşturma peşinde olanların, özellikle de antropologların neredeyse tamamının düşünce merkezini uzun yüz yıllar boyu biçimlendirip oluşturmuştur.

Evrimci teoriyi benimseyenlerin en büyük özelliği "...Asya'yı ve Afrika'yı yeterince bilmediği halde, Kuzeybatı Avrupa toplumlarını evrim merdiveninin en üst basamağına oturtmasıydı"[45]. Bu durum ise onların dünya kültürlerine karşı önyargılı davranmalarının en somut göstergesini meydana getirmektedir. Zaten evrimciliğin özünü "geri kalmış", yani kendileri gibi olmayan sosyal gruplar ile ileri gitmiş sosyal gruplar, yani Batılılar arasındaki evrimsel farklılık oluşturur.

Evrimcilere göre insan zihni her yerde aynı evrim sürecinden geçer; bu sebeple sosyal gruplar arasında nicelik yönünden değil, nitelik yönünden farklılık vardır. Bir başka ifade ile sosyal gruplar arasındaki fark, bu toplulukların evrimindeki hızdan kaynaklanmaktadır. O sebeple, Morgon, Spencer, Tylor, Bachofen, Maine, Marks gibi evrimciler, sosyo-kültürel evrimi ırk, din, aile, ekonomi ve iş bölümü gibi başlıklar altında ele alıp bir biyo-kültürel teori veya bir biyo-kültürel değişken ile açıklamaya çalışmışlardır[46].

Antropoloji araştırmalarında evrimcilik yirminci yüzyıl başlarında başta bir paradigma işlevi görür. Fakat aynı süreç içinde, "bütün insanlığın paylaştığı, ortak ve tek hatlı bir evrimin kabulüne ilişkin itirazlar da dile getirilmeye başlandı"[47]. Özellikle antropoloji alanında Alman araştırmacılar tarafından yürütülen saha ve müzecilik çalışmaları bu disipline, evrim teorisine aykırı farklı bilgiler ve bulgular taşıyordu. Kısaca bu süreçte Alman antropologların yapmış olduğu araştırmaların sonuçları evrimcileri doğrulamıyordu.

Evrimcilere ve tahminî tarihçilik mektebi mensuplarına karşı ortaya çıkan başlıca tepkiler, yine kendileri de evrimci anlayışa mensup "difüzyonistlerden ve Amerikan Okulu'ndan gelmiştir"[48]. Ratzel ve Froebenius'un çalışmalarını esas alan Alman etnologların göçler konusundaki incelemeleri ise, yayılmacı okulu meydana getirmiştir[49]. Yayılmacı görüşün başını çeken Alman araştırmacılar, kültürlerin yayılmasını karşılıklı alış verişlerle açıklıyorlardı.

45- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 75.
46- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 74-75.
47- ÖZBUDUN; ŞAFAK: Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, s. 65.
48- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.
49- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.

fusion and evolution are not contradictory in character. On the contrary, they are complementary to each other in the explanation of the same process.

Even though Darwin is the first person who usually comes to mind when evolution is mentioned, the founder of this idea is Spencer. Spencer's thoughts about evolution and racism, for long years, formed the center of the views of those, especially almost all the anthropologists, who for centuries sought to create a Europe-based race or social group.

The most evident character of those who adopted the evolutionary theory is "placing Northwestern Europe at the top of the evolution ladder, even though they did not know Asia and Africa enough"[45]. This situation is the most concrete indication of their prejudicial attitudes towards the world cultures. In fact, the difference between the "underdeveloped" social groups not looking like them and the developed ones the Westerners constitutes the essence of evolutionary theory.

According to evolutionists, the human mind goes through the same evolutinary process everywhere, thus the differences between social groups are not in quantity but in quality. In other words, the difference between social groups is due to the evolutionary speeds of societies. Therefore, evolutionists like Morgan, Spencer, Tylor, Bachofen, Maine and Marks tried to explain socio-cultural evolution with a bio-cultural theory or bio-cultural variable by placing it under the titles like race, religion, family, economy and division of labor[46].

Evolutionism first acted as a paradigm at the beginning of the twentieth century in anthropologic researches. However within the same process, "objections started to be mentioned about the acceptance of a common and single-line evolution shared by entire mankind"[47]. Especially in the field of anthropology, field and museological studies conducted by German researchers contained different information and findings opposing to this discipline, evolution theory. In short, the the results of studies German anthropologists conducted during this process did not verify evolutionists.

The main reactions to evolutionists and the members of the school of historiography came from "diffusionists and American School" [48] who also had an evolutionist understanding. German ethnologists' examinations on migrations, basing on the studies of Ratzel and Froebenius, created the diffusionist school[49]. German researchers who were presiders of the diffusionist view explained the diffusions of cultures by mutual exchange.

45-GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 75.
46-GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 74-75.
47-ÖZBUDUN; ŞAFAK: Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, . 65.
48-GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.
49-GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.

Özbudun ve arkadaşları yayılmacı görüşün ortaya çıkardığı durumu Kuper'e dayanarak şöyle dile getirirler: "Kültürel değişimin ana mekanizması, ödünç almalardır; kültürel değişim rastlantısal yerel süreçlerin -çevre baskıları, göçler, ticaret- sonucu olduğuna göre, tarihin sabit bir gelişim örüntüsünden söz edilemez"[50]. Başka bir tabirle, yayılmacılara göre "*keşifler, icatlar ve kültürel gelişmeler, belli bir yörede tarihin belli bir döneminde ve belli bir toplumda bir kez yer alıyor, oradan karşılıklı sosyal alışveriş neticesiyle komşu toplumlara ve dünyaya yayılıyordu. Tıpkı, suya atılan bir taşın sebep olduğu halkaların genişleyerek dağılıp yayılması gibi*"[51].

Yayılmacı görüşün ilk temsilcisi Ratzel gibi yayılmacı olan Benedict, kültürü alış veriş olarak değerlendirir[52]. Öbür yandan evrimcilerin ırk görüşüne "İnsanların özgürce gezip dolaştığı, toplumdaki en arzulanır kişilerin atalarında karışık evliliklerin bulunduğunu bildiğimiz bir çağda, utanıp sıkılmadan, hâlâ arı ırktan söz ediyoruz... Irk arılığına inananlar efsanelerin kurbanıdırlar"[53] diyerek itiraz eder.

Benedict, yayılmacı görüş yanlısı olmakla beraber, kültürün bütünlüğüne ve kültür-birey ilişkisine ehemmiyet verip üzerinde önemle duran bir alan uzmanıdır. Bu önemli ilişkiler üzerine o, "Altın Dal gibi kültür incelemeleri ve sıradan karşılaştırmalı budun bilim kitapları, özellikleri çözümsel olarak ele alıp irdeler ve kültürel bütünselliğin bütün yönlerini göz ardı eder... Hiçbir birey, katıldığı kültür olmadan kendi olasılıklarının eşiğinden içeri adımını bile atamaz"[54] diyerek dikkatimizi çeker.

Benedict'in eserine önsöz yazan antropolog Boas da "...genel ortamından çıkartıldığında, bir kültürün özelliğini anlamanın neredeyse imkânsız olduğu giderek daha fazla düşünülmeye başlanmıştır"[55] diyerek kültür unsuru ile içinde bulunulan, içinde var olunan sosyal yapı arasındaki ilişkiye vurgu yapar.

Burada üzerinde durmuş olduğum veya duramadığım pek çok kültürel görüş ve yöntemin yapılan çalışmalara-gelişmelere çok önemli katkıda bulunduğunu kabul etmekle beraber, kültürü anlamamızda, kültür unsurlarının yayılmasını izah etmede yeterli olduğunu düşünmüyorum. Bu itirazı yaparken halı ve kilimlerdeki damgalar, koçbaşlı mezar taşları ve balballarla ilgili yapmış olduğum araştırmalarımın ortaya çıkardığı sonuçları göz önünde tutuyorum.

Kadim zamanlardan kalma koçbaşlı ilk mezar taşı Moğolistan'da; sonuncusu da 1965 tarihli olup tespitlerime göre, Tunceli merkezinde bulunmaktadır[56]. Dolayı-

50- ÖZBUDUN; ŞAFAK: Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, s. 68.
51- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.
52- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 239.
53- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 32, 36.
54- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 64, 238.
55- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 20.
56- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da koyun-koç başlı mezar taşlarından çok sayıda örnek mevcuttur.

Özbudun and his colleagues explained the situation diffusionist view brought with regard to Kuper and they stated as follows, "The main mechanism of cultural exchange is borrowing; as cultural exchange is a result of random local processes –environmental oppression, migration, trade- constant advancement pattern of history cannot be mentioned"[50]. In other words, according to diffusionists, "discoveries, inventions and cultural advancements appeared in a location in a period and in a society, from there it diffused to neighboring societies and the world through mutual social exchange. Just like expansion and diffusion of water circles caused by a thrown stone" [51].

Bendict, also a diffusionist like Ratzel who is the first representative of diffusionist view, interprets culture as an exchange[52]. Moreover, he objects to the racist views of evolutionists, saying, "We are still talking shamelessly about pure race in the age people go around freely and we know that mixed marriages exist in the most esteemed people's ancestors, Those who believe in pure race are victims of myths"[53].

Although she is sided with diffusionist view, Benedict is a field expert who gives great importance to the unity of culture and the culture-individual relationship. He draws our attention to these important relationships by saying, "Cultural reviews like Golden Branch and ordinary race comparative science books take and examine features analytically but they ignore all the aspects of cultural totality... No one can take a step inside the doorstep of his/her own possibilities without the culture he/she attends"[54].

The anthropologist Boas, who wrote a foreword to Benedict's book, emphasizes the relationship between cultural factors and the existing social structure, by saying, "... it is being thought more as time passes that when removed from its common environment, it is almost impossible to understand that culture's trait"[55].

Even though I accept the fact that the various cultural views and methods mentioned or not mentioned here have made great contributions to conducted studies-advancements, I do not think they are sufficient to understand culture and explain how cultural factors are diffused. I make these objections according to the conclusions of my studies on damgas on carpets and rugs, tombstones with ram heads and balbals.

The first tombstone with a ram head from ancient history is in Mongolia and the last one dates back to 1965 and according to my determinations it is located in

50- ÖZBUDUN; ŞAFAK: Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, s. 68.
51- GÜVENÇ: İnsan ve Kültür, s. 77.
52- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 239.
53- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 32, 36.
54- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 64, 238.
55- BENEDICT: Kültür Kalıpları, s. 20.

sıyla, balbal ve koçbaşlı mezar taşlarının Moğolistan'dan Tunceli'ye kadar uzanan coğrafyada; sadece Türk kültür coğrafyasında görülmelerini evrimci veya yayılmacı kültür teorisiyle açıklamak mümkün görünmemektedir. Mesela bahsi geçen mezar taşları, Türklerin etkileşim içinde olduğu Çin, Fars, Arap ve Slav halklarında niçin yoktur? Yani evrimcilerin iddia ettiği gibi nasıl olmuş da bu halklar, yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen, evrim sürecini yaşamamışlardır?

Yazılı eserlerde genelde Farsların bir kolu (Fars halklarından) olarak gösterilen Kürtler ile Zazalar Farslarda olmayan koç-koyun başlı ve balbal üslubundaki mezar taşlarını kullanmışlar ve kullanmaktadırlar. Dolayısıyla bu değişim sürecinin nasıl ve neden olduğunun düşünülmesi gerekmez mi? Burada kültürel ve sosyal birlikteliğin duyuş ve yaratıcılık ruhunda muhafaza edilmesine mukabil, dilin, tarihin ve coğrafyanın getirdiği birliktelikler sonucu bu duruma gelmiş olabileceği ihtimali başka bir sorun olarak çözüm beklemektedir.

Bu damgaların dili kadim zamanlardan bugüne bozulmadan, tahribe uğramadan nasıl gelip çıkmıştır? Tarihi ve bizi yarınlara taşımaya devam eden ve birlikteliği haykıran bu damgalar, hâlâ bizlere kendilerini nasıl bıkmadan usanmadan anlatmaya devam edebiliyor? Biz insanlar, bu kadim mirasın sahipleri olarak, onların unutulan dilini yeniden öğrenmek ve taşıdıkları metinleri doğru anlamak ve anlatmak/açıklamak mecburiyetindeyiz diye düşünüyorum. Bu zorunluluk, kültürel mensubiyetten ziyade insan olmamızın bize yüklediği bir bilimsel sorumluluktan kaynaklanıyor.

Fotoğraf 7: Altaylar (Borisenko; Khudyakov, "Drevnetyurskie Pamyatniki Yeniseya", s. 153.) ve Tunceli/Türkiye.

Photo 7: Altay (Borisenko; Khudyakov, "Drevnetyurskie Pamyatniki Yeniseya", s. 153.) and Tunceli/Turkey.

Balballar Moğolistan'dan Saray Bosna'ya kadar uzanan Türk kültür coğrafyasında görülmektedir. Söz gelimi, Veli Sevin'in Hakkâri'de yaptığı bir arkeolojik kazıda, tarihi M.Ö XV-XI. yüzyıl arasında olan on üç adet balbal bulunmuştur[57]. Mardin/Kızıltepe Girbelli höyüğünde bulunan iki balbal ise M. Ö. IX. yy. olarak tarihlendirilmiştir. Balbalların tarihte ilk görüldüğü coğrafya, Altaylar ile Moğolistan'dır.

Bilindiği gibi bu bölge aynı zamanda Türkler hakkındaki ilk tarihî buluntuların bulunduğu, Türklerin tarih sahnesinde görüldüğü Türk kültür coğrafyasıdır. Altay kültür coğrafyasında yaşayan Hakas Türklerinin folklorunda da balbalların önemli yeri vardır. Çünkü "Hakas folklorunda kahramanlar öldüklerinde balbal taşlara ve kayalara dönüşürler. Canları ise dağ tanrılarına veya pırıldayan yıldızlara geçer"[58].

57- SEVİN: Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi.

58- BUTANAYEVA V; BUTANAYEVA, İ: Yenisey Kırgızları, s. 75.

central Tunceli[56]. Therefore, it does not seem possible to explain the appearance of tombstones with ram heads and balbals found only in Turkish land lying from Mongolia to Tunceli using evolutionist or diffusionist cultural theories. For example, why aren't these mentioned tombstones in Chinese, Persian, Arabic and Slav cultures which Turkish culture has interacted with? So, as evolutionists have claimed, how could these peoples not experience the period of evolution?

Kurds and Zazas, who are said to be a branch of Persians in written works, used and still use tombstones with ram-sheep heads and balbal-like tombstones which Persians do not. Hence, should it not be thought about how and why this change process occurred? Here, the problem of the possibility that this situation could be a result of togetherness brought about by language, history and geography as well as cultural and social togetherness stored in the soul of perception and creativeness is waiting to be solved.

Fotoğraf 8: Moğolistan (Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, s. 44) ve Hakkâri/Türkiye.

Photo 8: Mongolia (Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, s. 44) and Hakkâri/Turkey.

How could the language of these damgas have come from ancient times without being destroyed or ruined? How can the damgas which continue to carry history and us to the future and which shout out the togetherness keep telling themselves to us persistently without getting tired? I think that we, humans, as owners of this ancient heritage, must learn their language again and truly understand the messages they carry and tell/explain them. This obligation, rather than cultural relativity, stems from the scientific responsibility that is loaded on our sholders as humanity beings.

Balbals are seen in the Turkish geographical area lying from Mongolia to Sarajevo. For example, in an archeological excavation made by Veli Sevin in Hakkâri, thirteen balbals were found dating back to XV-XI centuries AD[57]. Two balbals found in Mardin/Kızıltepe Girbelli Mound were dated as IX century BC. Altai and Mongolia are the first geographical areas where balbals seen.

As is known, this location is the first location where historical findings related to Turks were discovered and the Turkish cultural geography where Turks appeared for the first time in history. Balbals also have an important place in the folklore of Hakas Turks who lived in the Altai cultural geography because "in Hakas folklore, when heroes die, they become balbal stones and rocks. Their life passes to mountain gods

56- Eastern and Southeastern Anatolia sheep-ram-headed numerous examples are available from gravestones.

57- SEVİN: Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi.

Bilindiği gibi Anadolu Alevî-Bektaşî inancında da dağların, taşların canı olduğuna inanılır. Mesela Tunceli'nin Nazımiye ilçesinin Kılköy'ünde yapmış olduğumuz bir saha çalışmasında okuma yazma bilmeyen 1928 doğumlu Sabriye Arslan isimli bir bayan bize dağları göstererek "taşlarımızın, dağlarımızın, ağaçlarımızın, duyguları var; onlar can taşıyor" demişti[59].

En eski balbal örneklerinin M.Ö III binli yıllardan kaldığı bilinmektedir. Biz de Makedonya'dan Tuva'ya kadar olan alanda yapmış olduğumuz saha araştırmalarında çeşitli tarihlerde yapılmış çok sayıda balbal tespit ettik. Ayrıca, Tunceli'de yaptığım bir araştırmada ise biri 1965 tarihli olmak üzere, muhtelif balballar tespit ettim[60].

Danık ise Tunceli/Pertek'de yaptığı bir araştırmada1960, 1968 ve 1969 tarihli insan üslubunda mezar taşları tespit etmiştir[61]. Gümüşoğlu'da Erzincan/Refahiye ilçesi Eskikonak ve Kırıktaş köyünde insan üslubunda yapılmış çeşitli mezar taşları tespit etmiştir[62].

Halı ve kilim dünyaya Türkler ve Farslar tarafında tanıtılmış-sunulmuş, kazandırılmış bir kültür unsurudur. Türklerin halı ve kilimlerde kullandığı işaretler, damgalar "simetrik"; Farsların kullandıkları ise "asimetrik"tir. Çin ve Slav dokumalarında da asimetrik şekiller hâkimdir. Ayrıca Türkler halıda çift düğüm kullanırken Farslar tek düğüm kullanırlar. Gerek bu tür özellikler ve gerekse, "Araştırma Alanı ve Amacı" bölümünde adı geçen ülkelerde yaptığım araştırmalar sonucunda ortaya çıkan halı-kilim ve mezar damgalarına bağlı bulgular, onların tarihi seyir ve kararlılık içinde yürüdüklerini kanıtlar.

Yukarıda ifade edilen evrimci ve yayılmacı kültür teorileri ile damgaların tarihî seyir içinde gösterdiği kararlılık/değişmezlik izah edilemez; bu bağlamda çevre kültürler ile etkileşime uğramadıkları anlaşılıyor. Oysa Türkler, yüzyıllarca Çin, Slav ve Fars halkları ile aynı coğrafya ve çevre dokusu içinde yan yana, bir arada yaşamışlardır. Bu milletlerin hayatında halı ve kilim damgaları açısından asimetrik şekiller yaygındır; ananevi/gelenekli bir mahiyeti olmasa da, söz konusu sosyal gruplar bazen simetrik şekilleri de kullanmışlardır ve kullanmaktadırlar. Türkler ise özellikle Farslarla tanıştıktan ve İslam dinine girdikten sonra simetrik şekillerin yanında, bir çeşit olması veya kolayca işlenmesi bakımlarından bazen asimetrik şekillere de yer vermişlerdir. Bu durum özellikle Selçuklu ve Osmanlı saray halıları ile Avrupa'ya halı ihracatının başladığı ve devam ettiği dönemin halılarında ağırlıklı olarak gö-

59- AKSOY, "Türk Kültüründe Ziyaret Yerlerinin Yaygın Eğitim Bağlamında Sosyolojik Analizi", s. 200.

60- AKSOY: "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", s.16-20.
-AKSOY: "Makedonya'da Balballar, İskitler-Türkler", s. 9-13.
-AKSOY: "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelleri ve Mezar Taşları", s. 29-31.

61- DANIK: "Dersim'de Unutulan Bir Gelenek: Büst Şeklindeki Mezar Taşları", s. 71-76.

62- GÜMÜŞOĞLU: Anadolu'da Bir Köy Eskikonak.

and shining stars"[58]. As is known, in Anatolian Alevi-Bektaşi belief, it is believed that mountains and stones have lives. For example, in a field study in Kılköy village, Nazımiye town in Tunceli, an illiterate woman born in 1928 named Sabriya Arslan told us, "our stones, mountains and trees have feelings; they carry a life" while pointing at a mountain[59].

It is known that oldest balbal examples date back to the III millennium BC. We discovered balbals made at various dates in field studies conducted in the geographical area from Macedonia to Tuva. Also, in a research study I conducted in Tunceli, I discovered various balbals, one dating back to 1965[60].

Danık on the other hand, in a research study in Tunceli/Pertek, discovered tombstones in the shape of human being from 1960, 1968 and 1969[61]. In addition Gümüşoğlu discovered various tombstones in the shape of human being in Erzincan/Refahiye in the villages of Eskikonak and Kırıktaş villages[62].

Carpets and rugs are cultural elements presented and brought to the world by Persians and Turks. Damgas, the signs Turks use on carpets and rugs, are "symmetric", while the ones Persians use are "asymmetric". Chinese and Slavic weavings are also mostly asymmetric. While Turks use double knots in carpets, Persians use single knots. Both these features and, if needed, the findings related to carpet-rug and grave damgas I found in the research I conducted in the countries mentioned in the "Field and Purpose of Study" chapter prove that they walk resolutely in the course of history.

The determination/constancy damgas have shown during the progress of history cannot be explained with above mentioned evolutionist and diffusionist cultural theories; in this context, it is understood that they did not interact with surrounding cultures. However, Turks, for hundreds of years, lived together with Chinese, Slavic and Persian peoples in the same geography and environment. Asymmetric shapes are common in the lives of these people in terms of damgas on carpets and rugs. Even though not traditional, they sometimes used and still use symmetric figures. On the other hand, Turks, especially after meeting Persians and accepting Islam, sometimes used asymmetric figures next to symmetric figures as it is easier and makes variations. This situation is seen mostly in the carpets of the Seljuq and Ottoman period

58- BUTANAYEVA V; BUTANAYEVA, İ: Yenisey Kırgızları, s. 75.

59- AKSOY, "Türk Kültüründe Ziyaret Yerlerinin Yaygın Eğitim Bağlamında Sosyolojik Analizi", s. 200.

60- AKSOY: "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", s.16-20.
-AKSOY: "Makedonya'da Balballar, İskitler-Türkler", s. 9-13.
-AKSOY: "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelleri ve Mezar Taşları", s. 29-31.

61- DANIK: "Dersim'de Unutulan Bir Gelenek: Büst Şeklindeki Mezar Taşları", s. 71-76.

62- GÜMÜŞOĞLU: Anadolu'da Bir Köy Eskikonak.

rülmektedir. Halı ve kilim dokumacılığında bütün bu karşılıklı ilişkilere karşın, her iki kültürün düğüm kullanım tarzı kadim tarihten beri değişmemiştir. Farslar halılarında daima tek düğüm; Türkler ise daima çift düğüm kullanmışlardır. Kilimlerde ise Türkler simetrik yani geometrik usulle elde edilen damgaları, Farslar ise asimetrik sembolleri yani ağaç, çiçek, hayvan, insan gibi doğal nesneleri kullanmışlardır.

Batı sosyolojisinin Batının egemenlik anlayışına dayandığını belirten Sezer bu görüşünü şöyle ifade eder: "Batı sosyolojisi, Batı'nın dünya egemenliğine de yaslanarak tartışmalarda vardığı sonuçları evrensel saymakta ve yargılarını bütün yeryüzü toplumlarına yaymakta bir sakınca görmemektedir"[63]. Bu görüş, yakın zamanlar içinde ortaya çıkan gelişmeler göz önünde tutulduğunda, Avrupa dışı/sosyal gruplar açısından göz ardı edilemeyecek bir gerçekliğe sahip görünüyor.

Eliade, evrimci antropologların, "insanlar, insan olmalarından dolayı farklı yerde ve farklı zamanlarda olsalar dahi aynı davranışları gösterirler" görüşüne karşı çıkarak "...bugün artık efsane ve âyinlerden 'genel olarak', ilkel insanın doğa karşısındaki tepkilerinin birliğinden söz edilemez"[64] der. Öbür yandan Eliade; Tylor, Mannhardt, Frazer ve bunların görüşlerini takip eden pozitivist antropolog ve psikologların, kültürler üstü evrensel davranışların bulunduğunu savunan evrimci-biyolojik anlayış sahiplerinin durumuna itiraz eder. Eliade, bir kültür unsurunu ve ona bağlı bir davranışı değerlendirirken, "hangi halk (?)", "hangi kültür"[65](?) sorusunun sorulması gerektiğini belirtir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Batı'nın evrimci veya yayılmacı kültür teorileri, saha araştırmalarında tespit ettiğimiz etnografya unsurlarının bir coğrafyada görülürken diğer sosyal coğrafyalarda görülmemelerini, açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple, yaptığım alan çalışmalarının bir sonucu olarak, Türklerin etnografya eserlerinde kullandıkları damgaların dilini, anlaşılmasını ve açıklamasını ortaya koyacak özelliğe sahip "sosyo-kültürel genetik teorisi"ni öneriyorum.

Sosyo-Kültürel Genetik Teorisi

Sosyal genetik, biyolojik genetik gibi, belli bir sistemi olan ve herhangi bir sosyal grubun-halkın tarihî süreç içinde oluşan sosyal zihniyetinden, dünyayı yorumlayış tarzından meydana gelmiş kültür unsurlarını ve sosyal hafızasını ifade eder. Dolayısıyla sosyal genetik biçiminde devam eden kültür unsurlarını açıklayan ve yorumlayan görüşe sosyo-kültürel genetik teorisi adını veriyorum.

63- SEZER: Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, s. 101.
64- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.
65- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.

especially on those started to be exported to Europe. Despite the mutual relationship in carpet and rug weaving, the knot usage of both cultures has not changed since ancient history. Persians always used single knot in their carpets, while Turks using double knot. In rugs, Turks used damgas made with symmetric, in other words geometric, figures while Persians used asymmetric, that is natural objects like tree, flower, animal and human figures.

Sezer, stating that Western sociology depends on the West's understanding of dominance, expresses his view like this, "Western sociology, depending on the west's dominance over the world, declares the results it concluded in discussins as universal and sees no harm in spreading its judgements to every society on the planet" [63]. This view, taking new advancements into consideration, seems to have reality which cannot be ignored by non-European social groups.

Eliade, opposes to evolutionist anthropologists' view who says, "human beings, since they are human, show the same behaviors regardless of time and place" by stating, "...today referring to myths and rituals, it can't be said that the eprimitive men in general reacted againt the nature in the same way"[64]. In addition to this, Eliade objects to Tylor, Mannhardt, Frazer and other positivist anthropologists and psychologists who follow their evolutionist-biological understanding defending the idea that supracultural and universal behaviors exist. Eliade states that while evaluating a cultural factor and behavior dependent on that, the questions "which people (?)", "which culture should be asked"[65]?

As we stated above, Western evolutionist and expansionist theories of cultur are not sufficient to explain why geographic factors we detected in field researches appear in a social geography while they don't apper in another one. For this reason, as a result of my field research, I suggest "socio-cultural genetics theory" which will reveal the language, meanings and explanations of damgas Turks used in ethnographic works.

Socio-Cultural Genetics Theory

Social genetics, like biological genetics, represent cultural factors constituted of social mentality and social memory developed through the historical process of a social group-people having a certain system, and their way of interpreting the world. Thus, I name the view which explains and interprets continuing cultural factors social genetics, the socio-cultural genetics theory.

63-SEZER: Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, s. 101.
64-ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.
65-ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.

Her sosyo-kültürel unsur bir sosyal coğrafyada ve tarihî süreçte meydana gelerek anlam ve kimlik kazanır. Bu unsurlardan bazıları sosyal gruplar için adeta tabu hükmündedir. Elinizdeki kitapta fotoğrafları bulunan etnografya eserleri üzerine işlenmiş birçok işaret ve damganın her sosyal yapıda yaygın olarak kullanılmaması; hatta bazılarının hiç görülmemesi kültürel tabunun en belirgin örneklerini oluşturur.

Kültürlerin alış-verişe açık yanlarıyla birlikte tutucu/koruyucu veya muhafazakâr yanları da vardır. Türk kültürünün muhafazakâr özelliğine dikkati çeken Kuban "*Türk sıfatı ile tanımlayabileceğimiz kültür ortamlarında, Doğu'dan Batı'ya ve uzun zaman süreleri içinde sürekli ilişkiler olmuştur. Fakat bu süreklilikleri o çağların sanatlarını belirleyici değildir. Kökenini en eski Türk tarihine götürebileceğimiz motifler bulunabilir*"[66] demektedir.

Kültürün tutucu cephesi sebebiyledir ki, her kültür unsurunun diğer sosyal gruplar tarafından yaygın, yani ananevi olarak benimsenmesi mümkün değildir. Bu görüşleri destekler mahiyetteki uygulamalar, sosyal grupların ananevi kültür unsurlarında, yani etnografya eserlerinde; doğum, ölüm, düğün gibi geleneğin ağırlığının hissedildiği hadiselerde açıkça görülebilir.

Bir psikiyatrist olarak Türk davranış kalıpları ve Türk kültür tarihini psikiyatrik ve psikolojik açıdan değerlendirerek çeşitli makale ve kitaplara imza atan Göka, bazı sosyo-kültürel değişmelerin biyolojik değişmelerden daha yavaş, yani geç olduğuna vurgu yapar. Ona göre "*tarihsel süreci yalnızca değişim boyutuyla ele aldığımızda, onun ekonomik, toplumsal ve siyasal birçok yönünü görürüz ama bu arada görece değişmeden kalan psikolojik yönü gözden kaçırırız. Psikolojik boyut, tarihin en yavaş değişen, neredeyse sabit boyutudur; tarih boyunca insanın ömrüyle ve fizyonomisiyle ilgili ortaya çıkan değişiklikleri düşünürsek, tarih içinde insan biyolojisinin bile psikolojiden daha hızlı yol aldığını söyleyebiliriz. Bugün insan toplulukları arasında görünen farklılıkların temelini de bu anlamda değişik grup psikolojilerine ve bu psikolojiye göre şekillenen grup davranışına bağlayabiliriz*"[67]. Göka bu ifadeleriyle tarihî süreç içinde günümüze kadar gelen ve "sosyo-kültürel DNA" dediğimiz sosyal yapının en zor veya en az değişen yapısını biyoloji ile karşılaştırarak sosyo-kültürel değişim teorileri ile evrimci kültür teorisinin tartışılmasına önemli katkı yapmıştır. Göka'nın çalışmalarını veya bizim önerimizi başka çalışmaların takip etmesini ve sosyal yapımızı anlayan, açıklayan ve anlatan özgün teoriler oluşturarak Türkiye'de tartışılmasını umut ederiz.

66- KUBAN: Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, s. 26-27.
67- GÖKA, Türk Grup Davranışı, s. 11.

Each socio-cultural factor gains meaning and identity in a social geography and historical process. Some of these factors are almost a taboo for social groups. The fact that signs and damgas on the ethnographic materials in the photos of the book in your hands are not used widely in every social structure; or even the fact that some of them are never seen is a significant example of cultural taboo.

Apart from being open to exchange, cultures also have conservative or preservative sides. Kuban, who draws attention to conservative characteristics of Turkish culture, says, "There have always been continuous relations from the East to the West in the cultural environments that we can define with the adjective 'Turkish'. However, this continuity is not determinative for the arts of that era. It means that patterns dating back to ancient Turkish history could be found"[66].

Due to the conservative side of culture, it is not possible every cultural factor to be adopted by other cultures commonly or traditionally. Applications supporting these views could be found in traditional cultural factors that is ethnographic materials of social groups such as; birth, death and wedding events where tradition is deeply felt.

Göka, who wrote books and articles as a psychiatrist evaluating Turkish behavioral patterns and Turkish cultural history in terms of psychiatry and psychology, emphasizes that some socio-cultural alterations are slower than biological alterations; their alterations take longer time. According to him, "when we evaluate historical processes just in terms of alterations, we see various changes in economic, social and political aspects but we overlook the psychological aspect remaining relatively unchanged in the meantime. Psychological dimension is the most slowly changing, almost fixed size of history; if we consider alterations in life and the physiognomy of humans through time, we can say that even biological change is faster than that of psychology. Today, we can relate the base of the differences exist between human societies to different group psychologies and behaviors shaped according to these psychologies"[67]. *With these statements, Göka made a great contribution to discussions of socio-cultural alteration theories and evolutionary cultural theory by comparing with biology, the hardest and the least changing part of social structure that we call "socio-cultural DNA" which has come to our time through historical process. We hope that some other studies follow Göka's studies and our suggestions or some original theories be conducted understanding, explaining and telling our social structure so that be discussed in Turkey.*

66- *KUBAN: Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, s. 26-27.*
67- *GÖKA, Türk Grup Davranışı, s. 11.*

Kaya Resimleri, Damga Kavramı ve Türk Alfabesi

Damgalar, geniş anlamda bir dilin alfabeleri, sosyal grupların tarihî mirası ve soyut anlatılar biçiminde tanımlanabilir. Bu sebeple damgalar, sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken öncelikli vesikalardır. Çünkü damgalar bir nesneyi ya da nesneleri ifade etmenin ötesinde, daha çok insanla ilgili soyut dünyayı ifade eder.

Tabiat bilimlerinde olayları ve nesneleri görme veya onlara bakma eylemi, bazen araçların ve özel bilgilerin varlığını zaruri kılar. İnsan ve kültür bilimlerinde ise, insanlar her baktıklarını bilmiş, dahası anlamış zannederler. Oysa durum hiç de sanıldığı gibi değildir; zira her görülenin bütünüyle anlaşılması mümkün olmamaktadır. Örneğin, insanların kullandıkları "semboller, kolektif amaçları ve değer biçimleri belirtmeleri sebebiyle, düşüncenin kişisel olmayan ve emir kipli (imperative) belirleyicileridirler"[68]. Bu durumda sembol, ferdî olmanın ötesinde sosyal bir hizmet de görür.

Sosyo-kültürel bir değeri anlamak; araç kullanmaktan öte, derin bir sezgi gücünü, empati (duygudaşlık) kurabilme becerisini ve uygun yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılar. Örneğin, bir kültür unsuru sadece tarih, antropoloji, halk bilimi, sosyoloji ve benzeri bilim dallarından biri esas alınarak yeterince anlaşılamaz; çünkü kültür unsurları tarihî süreç içinde sosyal ve fizikî coğrafyada oluşur ve değişir. Bu süreçte onları etkileyen âmiller daima birden daha fazladır. Dolayısıyla, sosyo-kültürel olaylar zannedildiğinin aksine en zor anlaşılan olguların başında gelir.

Damga kavramı Türk-Moğol halkları tarafından kullanılmakta olup, damgaların nasıl oluştuğu konusunda kesin bir hüküm yoktur. Ancak genel olarak, kayalardaki işaretlerin, resimlerin zamanla damgalara dönüştüğü genel kabul görmektedir. Bu konuda Mülayim "*insanın, öteki soydaşlarıyla anlaşmak üzere çizdiği çeşitli işaretler tarih öncesi çağlarda görülmeğe başlar. Bu anlaşmanın en eski biçimi, bilinen anlamdaki yazı değil fakat çizgi resimlerdir. Son derece basitleştirilmiş bu işaretler, sonunda harf yazısına yani alfabeye dönüşecektir*"[69] diyerek işaretten alfabeye geçişi ifade eder.

Rusçadaki yabancı kelimelerin etimolojisinin yapıldığı sözlükte "damga" kelimesinin Türkçe olduğu belirtilerek. Birinci manası, Moğol boy toplumunda, boya ait olan (mesela, hayvan) veya boy mensupları tarafından yapılan (mesela seramik, halı gibi) eşyalar üzerine vurulan özel mülkiyet işaretidir ki, sonradan aile ve şahıslara ait işaret haline gelmiştir. İkinci manası ise, 13-15 yy.larda Rusya'da, gümrüğe giren eşya üzerine vurulan özel damga karşılığı alınan gümrük vergisidir[70] denmiştir.

68- MILLS: Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine, s. 25.
69- MÜLAYİM, Bilim Olarak Sanat Tarihi- Aklın İzleri, s. 72-73.
70- Slovar İnostrannıh Slov, Russkiy Yazık, s. 497.

Rocks Paintings, the Damga Concept and the Turkish Alphabet

In general, damgas could be defined as the alphabet of a language, the historical heritage of social groups and abstract narrations. For this reason, damgas are the primary documents to refer to in socio-cultural research because beyond expressing an object or objects, damgas express the abstract world of humans.

In the natural sciences, the act of seeing events and objects or looking at them sometimes requires tools and specific knowledge. On the other hand, in human and cultural sciences, people believe that they know and moreover understand everything they see. In fact, the situation is not what they believe because it is not possible to completely understand what is seen. For example, "the symbols, because they indicate collective purpose and culture, are impersonal and imperative determiners"[68]. In this situation, beyond being impersonal, symbols also provide a social service.

Understanding a socio-cultural figure requires beyond using a tool, a deep power of intuition, empathy and the usage of proper methods. For example, a cultural factor could not be fully understood by just making use of any branch of science, history, anthropology, ethnology, sociology and so on; because cultural factors have developed and changed in social and physical geography throughout the historical process. In this process, there is more than one element affecting them. Thus, contrary to popular belief, socio-cultural events are the most difficult phenomenon to understand.

The concept of damga is used by Turkish-Mongol folks and there is no definite judgment regarding how they developed but generally, it is commonly accepted that signs and paintings on rocks turned into damgas over time. Regarding this subject Mülayim expresses the passing to the alphabet from signs by saying, "Signs that human drove in order to communicate with other cognates started to be seen first in prehistoric ages. The oldest way of communication was not writing in a common way but via outline drawings. These extremely simplified signs would eventually turn into letters in other words, an alphabet"[69].

In a dictionary in which the etymology of foreign words in Russian is fiven, it is said that the word "damga" is Turkish and its primary meaning is ownership signs made on belongings of a tribe (for example, animals) or things produced by a tribe (for example ceramics, carpets etc.), in Mongol tribes and later on it became the special signs of families or individuals. The second meaning is the customs imposed

68- MILLS: Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine, s. 25.
69- MÜLAYİM, Bilim Olarak Sanat Tarihi- Aklın İzleri, s. 72-73.

Drevnetyurkskiy Slovar adlı eserde ise eski Türkler, "damga/ tamga"yı, özel mülkiyet işaretinden başka, ayrıca bir şeyin üzerine basılan işaret, iz koymaya yarayan alet; mühür ve böyle bir aletle konulmuş belirti, işaret, yazı; nişan anlamlarında kullanmıştır[71] diye belirtilmektedir. 1916'da Kazan'da yayımlanan bir eserde de okuma yazma bilmeyen Başkurt ve diğer Türk halklarının sahip oldukları damgaları imza yerine kullandıkları belirtilmiştir[72]. Diğer yandan Kül Tigin kitabesinde, Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde, Dîvânü Lugâti't-Türk'te[73], Kutadgu Bilig'de[74] damga/ tamga'nın günümüzdeki anlamıyla mühür damga şeklinde kullanıldığına dair açık

Fotoğraf 9: Tataristan (Makarov, Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız, s. 112) Makaron'un eseri, Türkiye (Yalgın, Anadolu'da Türk Damgaları, s. 39.) ve Kosova Gora bölgesi.

Photo 9: Tatarstan (Makarov, Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız, s. 112), Turkey (Yalgın, Anadolu'da Türk Damgaları, s. 39.) and Gora region of Kosovo.

ifadeler de mevcuttur. Söz konusu eserlerde kaydedildiğine göre "damga-tamga"dan tamγačï (tamğaçı, damgacı), tamγala (tamğala, damgala), tamγa ur (tamğa ur, damga vur) gibi terimler[75] de türemiştir.

71- Drevnetyurkskiy Slovar, s. 530.

72- AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Damgaları, s. 175.

73- "tamga: Hakanın ve başkalarının damgası. tamgalığ: Hakanlar ibriklerini, kendilerine özger olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır; sonraları, Hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuş; böylelikle tamgalığ kelimesi her türlü ibrik ve sofra için ad olmuştur." "tamgalığ: Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmaya hazırlanmış sofra...". Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt I, s. 424, 527.
Aynı eser Cilt IV, sayfa 567'de ise tamga için "damga, hakanın ve başkalarının damgası" ifadesi kullanılmıştır.

74- Vezirlik angar bërdi tamğa ayağ tuğı kövrügi birle bërdi kuyağ. (Ona vezirlik, unvan ve mühür ile tuğ, davul ve zırh verildi.) Ayağ bërdi tamğa at üstem kedüt ağırladı aşru tükel boldı kut. (Ona unvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi; o ikbalin son derecesine vasıl oldu.)
Atım ersig erse bolur ok yaçı köni erse kılkı bolur tamğacı. (İyi nişancı ve cesur ise, o okçu ve yaycı olur; doğru tabiatlı ise, mühürdar olur.)
Yukarıdaki bilgilerin Türkiye Türkçesi Cilt II, asılları ise Cilt I'den alınmıştır.
-YUSUF HAS HÂCİB: Kutadgu Bilig, Cilt: I, s. 121, 193, 408.
-YUSUF HAS HÂCİB: Kutadgu Bilig, Cilt: II, s. 86, 135, 293.

75- Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde tamγa (Tamγa-tamğa); mühür, damga, baskı, iz (beg tamγasï elgiŋdä (Beyin, idarecinin damgası (mührü) kendi elinde.) ve büyüleyici işaret (örtrü etüz küzätgü tamγa tutmïš kergäk tamγasï (Bundan sonra bedeni koruyan işaret yapmak gerekir.) manasında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ise şu örneklere rastlanır: väzirliq aŋar berdi tamγa ajaγ (Tamga vererek vezirlik görevine getirdi), Tamγa ur (damgala, damgalamak, mühür lemek), kerāk... özi beklāsä qoδsa tamγa urup (Onun kendisinin muhafaza etmesi ve mühürlemesi / damgalaması gerekir), Tamγačï (tamğacı, tamgayı muhafaza eden kimse), köni bolsa gïlgï bolur tamγačï (Eğer o hakkaniyetli olursa, tamganın da muhafızı olacaktır.) Ayrıca damga; nišan (nişan), tamγa (tamga) şeklinde de geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud'dan da şu örnekleri vere biliriz: Tamγala (tamğala, mühür basmak), ol bitig tamγaladï (O, mektubu/yazıyı mühürledi/tamgaladı.) Kültegin Kitabesi'nde ise şu ifade buna ör-

on special stamps on materials coming to the customs house in Russia between the 13th-15th centuries[70].

In the book called "Drevnetyurkskiy Slovar", it is stated that ancient Turks used "damga/tamga" in the meaning of, as well as the sign of private property, also as a sign stamped on a material, a tool to make a sign on something; a seal and an indication made by a tool like this, sign, writing; mark[71]. In a book published in 1916 in Kazan, it was stated that illiterate Bashkort and other Turkish folks used damgas as signatures[72]. Moreover, in Kül Tigin tablets, in Uigur texts, in Dîvânü Lugâti't-Türk'te[73] and in Kutadgu Bilig[74] there are open expressions about how damga/tamga was used as a stamp of that day. According to records in the mentioned treatises, new terms like tamγačï (tamğachi, damgacı, one who stamps), tamγala (tamğala, damgala, stamp), tamγa ur (tamğa ur, damga vur, stamp) were also developed from "damga-tamga"[75].

It is understood that damga was used as a stamp between Mongols with this statement, "We should state that the property of animals was marked by the damga (tamga) sign; this damga was the same for each member of the tribe"[76].

The word damga, passed to Russians from Turks during the Golden Horde age (13th-15th centuries) and the word that was used to express customs taken for stamps on the materials coming to a Russian customs house today is derived from damga[77]. In a study about the Golden Horde and Russia (Rusya), it is said about "tamga"

70- *Slovar İnostrannıh Slov, Russkiy Yazık, s. 497.*

71- *Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, s. 530.*

72- *AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 175.*

73- *"tamga: Damga of the Khan and others. tamgalığ: Khans seal their kettles and their special dining tables; later, it was stamped so that people other than the Khan would not use it; accordingly the word tamgalığ was used as the name for every kettle and dining table." "tamgalığ: Dining table prepared to be stamped so people other than the Khan would not eat on it...". Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt I, s. 424, 527.*
In the same treatise Volume IV, page 567 damga was explained as "damga, damga of the Khan and others".

74- *Vezirlik angar bërdi tamğa ayağ tuğı kövrügi birle bërdi kuyağ. (He was made vizier, he was given a title, seal and aigrette, drum and sheathing.) Ayağ bërdi tamğa at üstem kedüt ağırladı aşru tükel boldı kut. (He was given a title, seal, horse, harness and caftan; he showed dignity; reaching the last level of prosperity.)*
Atım ersig erse bolur ok yaçı köni erse kılkı bolur tamğacı. (If he is a good shooter, he would become an archer and bowyer; if he is good, he would become the bearer of the seals). Translation of the information above was taken from Volume II and the originals were taken from Volume I
-YUSUF HAS HÂCİB: Kutadgu Bilig, Cilt: I, s. 121, 193, 408.
-YUSUF HAS HÂCİB: Kutadgu Bilig, Cilt: II, s. 86, 135, 293.

75- *In Uigurian text found in Turfan, tamga (Tamga-tamğa) is used to refer seal, stamp, print, marking (beg tamγasï elgiŋdä (the seal of the man, the ruler is in his own hands) and mesmerizing sign (örtrü etüz küzätgü tamγa tutmïš kergäk tamγasï (From now on one has to make a sign protecting the body). In Kutadgu Bilig following examples are seen: vāzirliq aŋar berdi tamγa ajaγ (He appointed a vizier by giving him a Tamga), Tamγa ur (to seal and sign), kerāk... özi beklāsä qoδsa tamγa urup (He has to protect and seal by himself), Tamγačï (the man holding and protecting tamga), köni bolsa gïlgï bolur tamγačï (If he is fair, then he will be the guardian of tamga) Also seal is reffered as nišan (badge), tamγa (tamga). We can give the following examples from Kâşgarlı Mahmud: Tamγala (to seal), ol bitig tamγaladï (He sealed that letter/writing.) Also in Kültegin Tablets this expression is an example: türgäš qaγanda magarač tamγačï oγuz bilgä tamγačï ketli (The man from Türgiş khan, guardian of Makraç and Oğuz Bilge tamgas, came.), (Drevnetyurkskiy Slovar, s. 530.)*

76- *VLADİMİRTSOV: Moğolların İçtimaî Teşkilatı, s. 91.*

77- *Kamennıy Vek Kazahstanai Sopredelnıh Territoriy, Türkistan, s. 497.*

Moğollar arasında da damganın mühür anlamında kullanıldığını şu ifadelerden anlıyoruz: "Şunu kaydetmeliyiz ki hayvanlar üzerindeki mülkiyet hususî bir nişan damga (tamga) ile işaretlenirdi; bu damga, bir kabilenin bütün azaları için ayni idi"[76].

Damga kelimesi Altın Orda devrinde (13-15. yy.larda) Türklerden Ruslara geçmiş olup, bugün Rusya'da gümrüğe giren malların üzerine vurulan damga için alınan gümrük vergisini ifade etmek için kullanılan kelime damgadan türemiştir[77]. Altın Orda ve Rusya hakkında yapılan bir çalışmada da "tamga" için "tüccarlardan alınan bu gümrük vergisi, en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir... Bu vergi Rus knezliklerinde Altın Orda'nın hâkimiyeti ile birlikte toplanmaya başlanmıştır... Kroniklerden başka yarlıklarda da tamga vergisine rastlanmaktadır"[78] denmiştir. "Nitekim Altın Orda Devleti'nin hazinesine en fazla gelir getiren vergi, olmuştur"[79].

Timurleng hakkında yapılan bir çalışmada da "tamga"; "merkezî hükümet makamları arasında en önemlisi, hükümdara çok yakın olan mühürdardı. Timur döneminde bu makam Farsça adıyla anılır, Türkçe'de geleneksel olarak kullanılan tamgaç adı ise gümrük vergisi (tamga) toplayanlara verilir oldu"[80] diye kullanılmıştır. Asya Türkleri hakkındaki bazı sözlüklerde ise tamga şu anlamlarında kullanılmıştır: "Tamga": "Damga, mühür"; "Tamha": "Damga, mühür"[81]. "Tamga": "Damga, işaret, arma"[82]; "Tamgasal": "Damga vurmak, işaret koymak"[83]. "Tamga": "Damga, mühür"; "Tamgalama: Damgalamak, mühürlemek, iz bırakmak, imzalamak"[84].

Rusya'da ilk olarak 13. yüzyılda teşekkül ettiği bilinen ve günümüzde de aynı şekilde kullanılmakta olan gümrük anlamındaki tamojnya, gümrük memuru anlamına gelen tamojennik ve gümrüğün sıfat biçimi olan tamojennıy kelimeleri eski Türkçe tamga[85]dan gelmektedir. 1916'da Kazan'da yayımlanan bir eserde okuma yazma bilmeyen Başkurt ve diğer Türk halklarının sahip oldukları damgaların imza yerine kullandıkları belirtilmiştir[86].

Damgalar konusundaki ilk geniş kapsamlı çalışmalar XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmaya başlanmıştır. Örneğin Aristov, Orta Asya Türkleri, Castagne, Kır-

nektir: türgäš qayanda magarač tamyačï oyuz bilgä tamyačï ketli (Türgiş kağanından Makraç ve Oğuz Bilge tamgalarını muhafaza eden kimse geldi.), (Drevnetyurkskiy Slovar, s. 530.)

76- VLADİMİRTSOV: Moğolların İçtimai Teşkilatı, s. 91.

77- Kamennıy Vek Kazahstanai Sopredelnıh Territoriy, Türkistan, s. 497.

78- KAMALOV: Altın Orda ve Rusya, s. 164-165.

79- KAMALOV: Altın Orda ve Rusya, s. 286.

80- MANZ: Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi, s. 230.

81- TOPRAKLI; VURAL; KARAATLI, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, s. 260.

82- TAVKUL, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, s. 375.

83- TAVKUL: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, s. 375.

84- ÖNER: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, s. 263.

85- Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya, s. 249.

86- AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 175.

that "this customs taken from merchants, is one of the most profitable taxes... This tax started to be taken in Russian princedoms with the domination of the Golden Horde. In addition to chronicles, tamga tax was found in other edicts as well" [78]*. "As a matter of fact, it was the most profitable tax for the Golden Horde government treasury"*[79]*. In a study on Timur Leng, it is said that "tam ga", "was the keeper of the great seal who was close to the emperor in the most important central governmental positions. In Timur's period, this position was referred to with its Persian name, and the word Tamgach, was traditionally used in Turkish to denote those who collected customs (tamga)"*[80]*. In some dictionaries of Asian Turks, tamga was used with the meanings of: "Tamga": "Damga, stamp"; "Tamha": "Damga, stamp"*[81]*. "Tamga": "Damga, sign, emblem"*[82]*; "Tamgasal": "Stamping, marking"*[83]*. "Tamga": "Damga, stamp"; "Tamgalama: Stamping, sealing, marking signing"*[84]*.*

The Russian words tamojnya meaning customhouse, tamojennik meaning customs official and tamojennıy meaning customs as an adjective which are known to have been discovered in the 13th century and which are still being used are derived from the Turkish word tamga[85]*. In a book published in 1916 in Kazan, it is stated that illiterate Bashkırt and other Turkish folks used damgas as signatures*[86]*.*

The first extensive studies on damgas started to be conducted in the first quarter of the XIX. Century. For example, Aristov Turkish of Central Asia, Castagne conducted extensive studies about Kyrgyz Turks, Akchokraklı about Crimean Tatars and Karpov about the Turkmens. In Turkey the first extensive studies about this subject were conducted by Yalgın[87]*.*

It is seen that though insufficient, some Soviet-based studies were conducted especially on damgas and their historical sources after findings in the Pazyryk cairns[88]*. For example, Orkun published first in 1941 states that Turkish writing consists of*

78- *KAMALOV: Altın Orda ve Rusya, s. 164-165.*

79- *KAMALOV: Altın Orda ve Rusya, s. 286.*

80- *MANZ: Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi, s. 230.*

81- *TOPRAKLI; VURAL; KARAATLI, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, s. 260.*

82- *TAVKUL, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, s. 375.*

83- *TAVKUL: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, s. 375.*

84- *ÖNER: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, s. 263.*

85- *Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya, s. 249.*

86- *AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 175.*

87- *ARISTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 263.*
-CASTAGNE: "LesTamgas des Kirghizes (Kazaks)".
-AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları.
-KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, 82.
-YALGIN: Anadolu'da Türk Damgaları.

88- *Pazyryk cairns were discovered by the Russian (Rusya) archeologists S.I. Rudenko and M.S. Gryaznov in Altai at 1929. When Rudenko opened four more cairns between 1947-1949, the Pazyryk findings drew the world's attention. At these cairns, horse corpses, mummified humans, carpets, various horse harnesses and various tools with damgas on them were found.*

gız Türkleri, Akçokraklı, Kırım Tatarlarının, Karpov ise Türkmenlerin damgaları hakkında geniş kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Türkiye'de ise bu konudaki ilk geniş kapsamlı çalışmalar Yalgın tarafından yapmıştır[87].

Pazırık kurganındaki buluntulardan[88] sonra özellikle damgalar ve onların tarihî kaynakları konusunda yeterli olmasa da Sovyet kaynaklı bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Mesela Orkun ilk baskısı 1941'de yapılan eserinde Türk yazısının "fikir belirten işaret" (ideogram, ideografik) anlamına gelen kaya resimlerinden oluştuğunu Y. D. Polivanov'a atfen belirtir[89]. Esin'de "*bilhassa ki M.Ö. IV. Yüzyıllarından sanılan Esik mezarında, gümüş bir kap içinde, Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olduğu sanılan harfler ile yazılmış ve Kazak âlimlerine göre, iki harfi yalnız Türkçede olan bir yazı bulundu. Bu çok önemli buluş, Kök-Türk yazısının Milâddan önce, belki Aristov, Orkun ile Kisilev'in sandıkları gibi, damgalardan gelişerek teşekkül ettiğini gösterir*"[90] der.

Üsergen boyunun tamgası: -
Üsergen boyuna bağlı Bişey kabilesinin tamgası: -
Bişey kabilesine bağlı Ibanay şubesinin tamgası: -
Ibanay şubesine bağlı ailelerin tamgası -

Fotoğraf 10: Başkuristan aile damgaları (Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 81).
Photo 10: Bashkortostan family damgas (uzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 81).

Orhun alfabesinin Türk damgalarından türemiş olduğuna dair teori, ilk defa olarak Aristov tarafından ifade edilmiştir. Ona göre "Orhun alfabesindeki 38 işretten 29'u günümüzde boylarda kullanılan tamgalara benzemekte veya şekil itibariyle yakınlık arz etmektedir"[91] der. Kuzeyev ise "Amanjolov'un tamgaları birer ideogram veya logogram olarak ele alma yönündeki önerisi ilgi çekmektedir"[92] der. Kuzeyev, eserinde Başkurtlardaki aile damgalarından çok sayıda örnekler verir. Bu damgalar dikkatlice incelendiğinde birçoğunun ilk Türk alfabesinde[93] de olduğu görülmektedir. Türkiye'de yapılan bir araştırmada da bir çoğu Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan damgalardan yirmi bir tanesinin Ahlat mezar taşlarında kullanıldığı tespit edilmiştir[94].

87- ARİSTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 263.
CASTAGNE: "LesTamgas des Kirghizes (Kazaks)".
-AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları.
-KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, 82.
-YALGIN: Anadolu'da Türk Damgaları.

88- Pazırık kurganları 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ile M. P. Gryaznov tarafından Altaylarda, bulunmuştur. Rudenko 1947-1949 yıllarında dört kurgan daha açınca Pazırık kurganı buluntuları dünyanın ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu kurganlarda üzerlerinde damga olan, at cesedi, mumyalanmış insan, halı, çeşitli at koşum takımları ile çok sayıda araç ve gerek bulunmuştur.

89- ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 16.

90- ESİN: İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cilt I/b'den Ayrı Basım), s. 23.

91- ARİSTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 274.

92- KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, s. 83.

93- Orhun alfabesi kavramıyla Moğolistan'da buluna bazı taş abidelerdeki yazı akla gelmektedir. Bu yazılar devrin şartlarını göre çok ileri seviyede olup, Türk alfabesiyle yazılmış, Türk tarih felsefesinin örneklerinin görüldüğü ve hitabet sanatının çok ileri seviyede kullanıldığı belki de ilk eserlerdir. O nedenle Orhun alfabesi yerine daha kuşatıcı, yani Orhun alfabesinden önceyi de ifade etmesi nedeniyle biz "ilk Türk alfabesi" kavramını tercih ediyoruz.

94- GÜLENSOY: "Ahlat'ta Türk Damgaları", s. 61-63.

rock paintings meaning a "sign indicating an idea" (ideogram, ideographic) in reference to Y. D. Polivanov[89]. Esin says, "Especially in Esik graves, thought to be from the IV. Century B.C, in a silver container, writing with letters believed to contain archaic shapes of letters with Turkish roots was found and accord-

Fotoğraf 11: Kırım aile damgaları (Akçokraklı, Kırım'da Tatar Tamgaları, Aile Damgaları, 165, 167).
Photo 11: Crimea family damgass (Akçokraklı, Kırım'da Tatar Tamgaları, Aile Damgaları, 165, 167).

ing to Kazakh scholars, 2 letters of that writing only existed in Turkish. This very important finding shows that maybe the root of Turkish writing from BC consisted of damgas, as Aristov, Orkun and Kisilev had believed"[90].

The theory that Orkhon alphabet was derived from the Turkish Damgas was first suggested by Aristov for the first time. According to him, "the 29 out of the 39 signs in Orkhon alphabet look like or similar, in size and shapes, to the damgas used by the tribes of today"[91]. Kuzeyev states that "Amanjolov's suggestion that tamgas should be handled as ideogram and logogram ideogram has drawn attention"[92]. Kuzeyev gives many examples of the family damgas of Bashkurts in his book. When these

89-ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 16.

90-ESİN: İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cilt I/b'den Ayrı Basım), s. 23.

91-ARİSTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 274.

92-KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, 83.

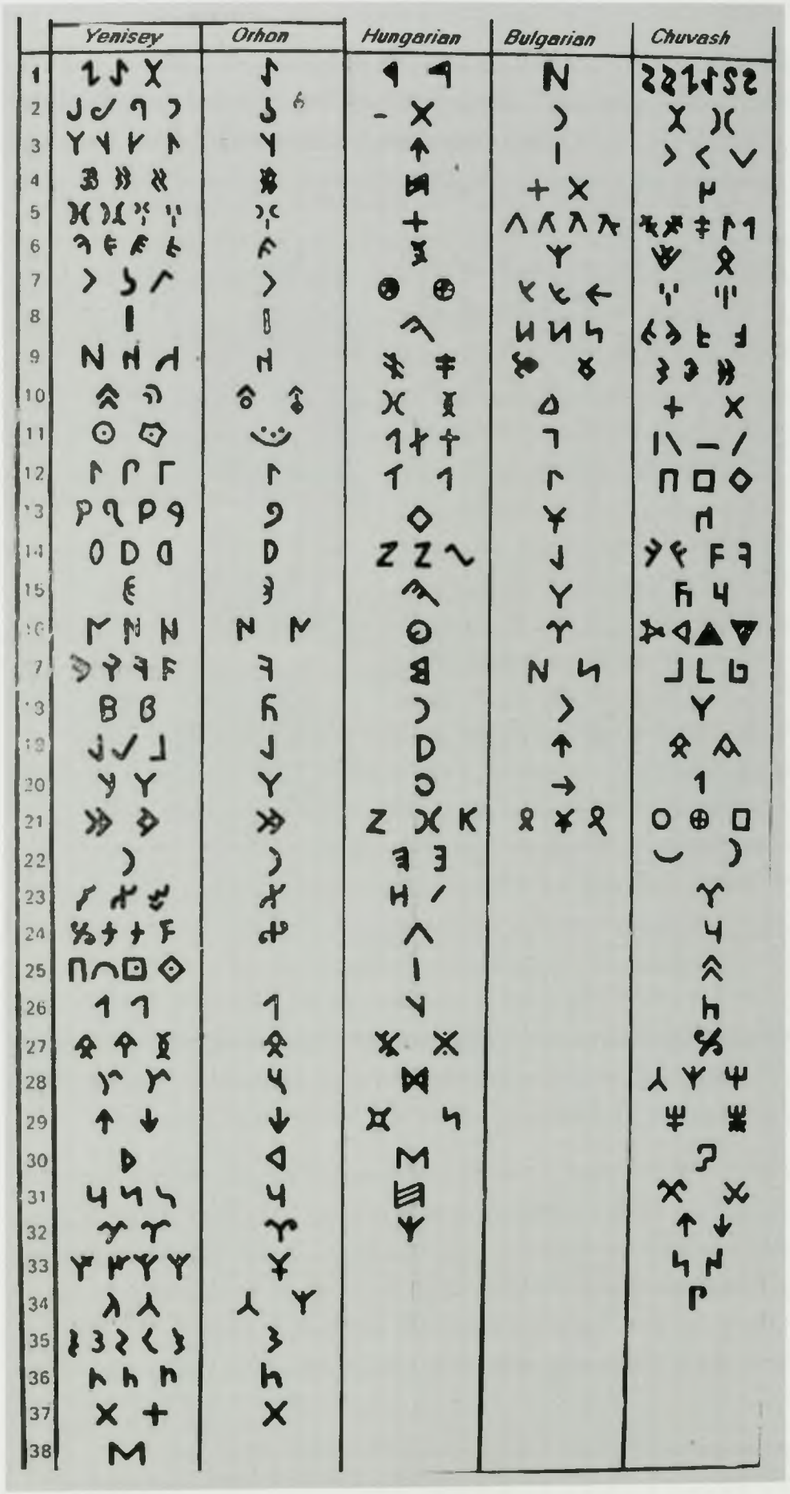

Fotoğraf 12: Kadim Türk alfabeleri (Trofimov, Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki).
Photo 12: Ancient Turkish alphabet (Trofimov, Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki).

damgas are examined closely, it is seen that most of them also existed in the first Turkish alphabet[93]. In research conducted in Turkey, it has been found that 21 of the damgas used in Orhun and Yenisey scripts were also used on Ahlat tombstones[94].

Kuzeyev, who expresses the relationship between Turkish damgas and the first Turkish alphabet, indicates the position of Turkish damgas in cultural history research by saying, "the stability and continuity of Turkish damgas makes it possible to conduct comparative studies about 'ethno genetics', 'ethnos' and 'neighboring ethnos' "[95].

Another researcher who draws attention to relationship between the first Turkish alphabet and Turkish damgas was Trofimov. He gave examples in his book by showing that Chuvash damgas used on trees, stones, graves, bracelets, containers, leathers, papers and documents also existed in Siberian writing, Yenisey writing, Orhun writing, old Hungarian writing and old Bulgar writing[96].

The presence of damgas on tombstones was not a special feature of Chuvash Turks only. It is possible to see them across the entire Turkish geographical area. For example, in our field research in Kazakhstan, Turkmenistan and Kyrgyzstan, we saw many damga examples on graves. We also found damgas on tombstones in the Gora region of Kosovo where Turks live densely. As for Turkey, we saw damga examples on the graves of Turks with Alevi beliefs in Tokat, Mersin and Çanakkale. Especially, we found interesting similarities between tombstones in Kazakhstan known as "kulpukulgu" stone and tombstones in Acısu village of Tokat/Zile, where the Ayşe Bacı mausoleum is present.

When the Turkish verbal tradition is observed, it is seen that some of them turned into rock paintings, rock paintings into damgas and some damgas into writing. Moreover, most letters of the ancient Turkish alphabet are found as damgas both in the past and present. Apart from being damgas of families or tribes, some of these damgas were also used in various places. Today we can see that damgas are used on the exterior walls of buildings, flowerpots, bus stops, Turkish carpet-rugs, graves, money, ethnographic materials and even toilet and dam walls, and so on.

On this subject, Sümer says, "we know that damgas belonging to Oghuz tribes, apart from being used on animals, are used as carpet, rug patterns,

93-*With the concept of the Orhun alphabet, writing on some stone monuments found in Mongolia (Moğolistan) comes to mind. These writings were ahead of their time and they used the Turkish alphabet. Maybe these are the first traces with the philosophy of Turkish history and high level art of oration. For this reason, because it is more comprehensive than the Orhun alphabet and because it also expresses a timeearlier than the Orhun alphabet, we prefer to use the concept of the "first Turkish Alphabet.*

94-*GÜLENSOY: "Ahlat'ta Türk Damgaları", s. 61-63.*

95-*KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, 81-82.*

96-*TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki, s. 51.*

Türk damgaları ile ilk Türk alfabesi arasındaki ilişkiyi ifade eden Kuzeyev, Türk damgalarında görülen istikrarlılık ve devamlılık "etnogenetik", "etnos" ve "komşu etnoslar" hakkında karşılaştırmalı araştırmaların yapılmasına imkân verir[95] diyerek, Türk damgalarının kültür tarihi araştırmalarındaki yerine işaret eder.

İlk Türk alfabesiyle Türk damgaları arasındaki ilişkiye dikkat çeken bir başka araştırmacı da Trofimov olup, o Çuvaşların ağaçlarda, taşlarda, mezarlıklarda, bileziklerde, kaplarda, deride, kâğıtta, dokumalarda kullandığı damgaların Sibirya yazıları, Yenisey yazıları, Orhun yazıları, eski Macar yazısı ve eski Bulgar yazısında da olduğuna işaret ederek kitabında örnekler vermiştir[96].

Mezar taşlarında damgaların olması sadece Çuvaş Türklerine mahsus bir durum olmayıp bütün Türk coğrafyasında görmek mümkündür. Örneğin bizim yaptığımız saha araştırmalarında özellikle Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'daki mezarlarda çok sayıda damga örneklerini gördük. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kosova'nın Gora bölgesindeki bazı mezar taşlarında da damgalar tespit ettik. Türkiye'de ise Tokat, Mersin ve Çanakkale'de Alevî inançlı Türklerin mezarlarında da bazı damga örneklerini gördük. Özellikle Tokat/Zile'deki Ayşe Bacı türbesinin olduğu Acısu köyündeki mezar taşları ile Kazakistan'da "kulpu-kulgu" taş olarak bilinen mezar taşları arasında çok ilginç benzerlikler tespit ettik.

Türk sözlü geleneği izlendiğinde, zamanla onlardan bazılarının kaya resimlerine, kaya resimlerinin bazılarının damgalara, damgalardan bazılarının da yazıya dönüştüğü görülmektedir. Hatta kadim Türk alfabesinin birçok harfi tarihte ve günümüzde karşımıza damga olarak çıkmaktadır. Bu damgaların bazıları zamanla Türk ailelerinin, boylarının damgası olduğu gibi bazen de çok farklı yerlerde kullanılmışlar. Günümüzde de bazı binaların dış cephelerinde, çiçek saksılarında, otobüs duraklarında, Türk halı-kilimlerinde, mezarlarda, paralarda, etnografya eserlerinde, hatta tuvalet ve baraj duvarında vb. yerlerde damgaların kullanıldığını görebilmekteyiz.

Bu konuda Sümer "*Oğuz boylarına ait damgaların Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına nakşedildiğini ve hatta mezar taşlarına çizildiğini biliyoruz*"[97] der.

Sosyo-kültürel bir değeri anlamak; araç kullanmaktan öte, derin bir sezgi gücünü, empati (duygudaşlık) kurabilme becerisini ve uygun yöntemlerin kullanılması-

95- KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, s. 81-82.
96- TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki, s. 51.
97- SÜMER: Oğuzlar, s. 206-207.

painted on building walls with ochre, painted on pots and pans and some cloths in order to bring good luck and are even painted on tombstones in Anatolia"[97].

Understanding a socio-cultural figure requires beyond using a tool, a deep intuition power, empathy and the usage of proper methods. For example, a cultural factor could not be fully understood by only taking one of the branches of science, such as history, anthropology, ethnology, sociology and similar, as the foundation because cultural factors have developed and changed in social and physical geography throughout historical process. In this process, there is more than one element affecting them. Thus, contrary to popular belief, socio-cultural events are the most difficult phenomenon to understand.

In terms of the usage of damgas, making or weaving carpets and rugs is not as easy a social activity as it is thought. These damgas, apart from knowledge and experience which have the power to explain the social history of a social group or nation, carry along expressions of emotions and thought, the esthetic perceptions of individuals or social groups. Thus, damgas, beyond being piece of art, are written stories, written historical documents put into words, each describing an emotion, socio-cultural life/lives, in other words social structures. Because they are not created by a governmental agency but by people themselves, they express the most simple

Fotoğraf 13: Talgar'da bir evin dışı, Kazakistan. Talas barajı, Kırgızistan. İstanbul'da bir evin dışı.
Photo 13: The outside of a house in Talgar, Kazakhstan. Dam of Talas, Kyrgyzstan. The outside of a house in Istanbul.

emotions and thoughts. Consequently, historians, those who are interested in art and those who are studying socio-cultural concepts should take damgas on ethnographic materials into consideration.

In treatises written about carpets and rugs in Turkey, the concept of symbol, especially motifs (pattern) is used instead of the concept of damga. These concepts are

97- SÜMER: Oğuzlar, s. 206-207.

nı zorunlu kılar. Örneğin, bir kültür unsuru sadece tarih, antropoloji, halk bilimi, sosyoloji ve benzeri bilim dallarından biri esas alınarak yeterince anlaşılamaz; çünkü kültür unsurları tarihî süreç içinde sosyal ve fizikî coğrafyada oluşur ve değişir. Bu süreçte onları etkileyen âmiller daima birden daha fazladır. Dolayısıyla, sosyo-kültürel olaylar zannedildiğinin aksine en zor anlaşılan olguların başında gelir.

Damgaların kullanımı açısından bakıldığında halı ve kilim yapımı/dokuması sanıldığı gibi basit bir sosyal faaliyet değildir. Bunlar, bir sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihini açıklayabilme gücüne sahip bilgiler ve deneyimlerin yanı sıra, duygu ve düşüncelerin ifadesini, bireylerin ve sosyal grupların estetik/beğeni algılamasını bünyelerinde taşırlar. Dolayısıyla, damgalar, birer sanat eseri olmaktan öte, her biri bir duygunun, bir sosyo-kültürel hayatın/ hayatların, başka bir ifadeyle, sosyal yapıların dile getirildiği yazılı anlatılar, yazılı tarih vesikaları hükmündedir. Bunlar resmî kurumlar tarafından değil de bizzat halk tarafından meydana getirildiği için en sade duygu ve düşünceleri ifade ederler. Dolayısıyla, tarih yazıcılarının, sanatla ilgilenenlerin ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanların etnografya eserlerindeki damgaları dikkate almaları gerekir.

Türkiye'de halı, kilim konusunda yazılan eserlerde damga kavramı yerine sembol, özellikle de motif kavramı kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından bu kavramlar şöyle tanımlanmıştır: Motif, Fransızca bir kelime olup "yan yana gelerek bir bezeme işini oluşturan ve kendi başlarına birer birlik olan öğelerden her biri" diye tanımlanır. Sembol, simge demektir; simge ise, dilimizde "duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret; remiz, rumuz, timsal, sembol" biçiminde açıklanır[98].

Bizim çalışmalarımızda sürekli kullandığımız damga adı ve terimi ise, motif ve sembolden daha farklı bir anlamı ifade eder[99]. Damgaların hepsi olmasa da, önemli bir kısmı mühür, bir boyun/aşiretin bayrağı veya bir ailenin eşyalarını ya da hayvanlarını başka ailelerin eşya ve hayvanlarından ayırmak için kullanılmıştır. Örneğin 1925 yılında Kırım'da yapılan bir saha araştırmasında "tavro" diye de bilinen bu damgaları Kırım Tatarları, başkalarının malından ayırt etmek için kendi hayvanlarına kızgın demir ile basarlar[100] denmiştir. 19. yüzyılda yaptığı saha araştırmalarıyla tanınan Türkolog Radloff da Altay'da yaşayan "muhtelif soylar atlarını tanıyabilmek için, bunların arka butlarına vurulan mülkiyet işareti (tamga) kulla-

98- Türk Dil Kurumu: http://www.tdk.gov.tr

99- Bu eserde bizim ifade ettiğimiz damga kavramı; bir sosyal grubun, olduğu gibi ya da asıl şeklinden kopmadan değişime uğramış olarak tarihten getirdiği etnografya eserleri ile bazı eşyalarda görülen, bir boyun, oymağın, idarecinin veya bir ailenin özel mülkiyet işareti (mührü) anlamında kullanılmıştır. Başka tanımla damga bir sosyal grubun etrafındaki nesneleri bir takım çizimlerle anlamlandırdığı sosyal DNA olarak kullanılmıştır.

100- AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 161.

described by the Turkish Language Society as follows: Motif (pattern) is a French word meaning "a component which lines up for adornment". Symbol means representation; representation is defined as a "concrete object or sign which represents things which cannot be expressed with feelings"[98].

The name and term of damga that we use constantly in our works has a different meaning than motif and symbol[99]. Even though not all of them, a significant number of damgas are used as a seal or flag of a tribe to separate their belongings or animals from other families' belongings and animals. For example in a field research in 1925 in Crimea, it was said that Crimean Tatars used these damgas, known as "tavro", to stigmatize their animals with brands in order to separate them from the properties of others[100]. Turkologist Radloff, who is known for field research conducted in the 19th century witnesses a tradition, saying, "Various tribes in Altai use a property sign (tamga) stigmatized to the posterior thighs of their horses in order to recognize them. I saw 12 tamgas like this" [101].

Today these kinds of damgas are still used by some families. In the works by Tavkul about Caucasia family damgas, Kuzeyev about Bashkurt family damgas, Makarov on Tatar family damgas and by Trofimov on Chuvash family damgas lots of family damga examples are given. In the book named Bashkurt family trees, compiled and published by Salihov, there are some examples of family damgas from Kügersin of Bashkurtistan indicated by Sokolov at the beginning of the 20th century[102].

I remember from my childhood that some families in the villages of Kadirli used various damgas on their animals. In our field research conducted in Kosovo and Macedonia, we found some damga examples used on animals. A lot of examples could be found in the book by Yalgın, who conducted the most extensive research on this subject[103]. Also from the following statement from ancient Turkish scripts; "yerdeki tamúalıġ yılkı bunsız erti (there were countless stamped jades on the floor - yerdeki damgalı yılkı sayısız idi)"[104] we understand that Turks branded their horses. The same tradition in the Turkish cultural world partly continues as private property damga.

98- *Turkish Language Society: http://www.tdk.gov.tr*

99- *In this treatise, the concept of damga was used as a special seal (stamp) of a tribe, an administrator or family showing private property seen on ethnographic materials. In other words, damga was used as the social DNA of a social group that makes sense of the world by drawing theobjects around them.*

100- *AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 161.*

101- *RADLOFF: Sibiraya'dan I**, s. 290.*

102- *TAVKUL: Kafkasya Gerçeği, s. 485-508.*
-TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki.
-MAKAROV: "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", s. 112-116.
-SALİHOV: Başkurt Şecereleri, s. 116.

103- *YALGIN: Anadolu'da Türk Damgaları.*

104- *ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 134.*

nırlar. Ben bu gibi 12 tamga gördüm"[101] diyerek tarihten gelen bir geleneğe şahitlik yaptığını belirtir.

Günümüzde de bu tür damgalar bazı aileler tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Kafkasya aile damgaları hakkında Tavkul'un, Başkurt aile damgaları hakkında Kuzeyev'in, Tatar aile damgaları hakkında Makarov'un, Çuvaş aile damgaları hakkında da Trofimov'un eserlerinde çok sayıda aile damgası örneği vardır. Salihov tarafından derlenen ve yayına hazırlanan Başkurt Şecereleri adlı eserde ise yirminci yüzyılın başlarında Sokolov tarafından Başkurtistan'ın Kügersin ilçesindeki aile damgaları hakkında bazı örnekler vardır[102].

Kadirli'nin köylerindeki bazı ailelerin, hayvanlarında birbirinden farklı damgaları kullandığını çocukluğumdan hatırlıyorum. Kosova ve Makedonya'da yaptığımız saha araştırmasında da hayvanlara vurulan bazı damga örneklerini tespit etmiştik. Bu konuda ise Türkiye'de en geniş kapsamlı araştırmayı yapan Yalgın'ın eserinde[103] bolca örnek vardır. Ayrıca kadim Türk yazıtlarından, Türklerin atları damgaladığını "yerdeki tamúalıġ yılkı buŋsız erti (yerdeki damgalı yılkı sayısız idi)"[104] ifadesinden öğreniyoruz. Türk kültür dünyasında aynı âdet, özel mülkiyet damgası olarak günümüzde de çok yaygın olmasa da kısmen devam etmektedir.

Saha araştırması yaptığım Türk coğrafyasında hayvan sahiplerinin hayvanlarını diğer ailelerin havanlarından ayırt etmek için tarihin derinliklerinden gelen, ata mirası damgaları eskiden beri kullandıklarını tespit etmiştim. Ayrıca, Tokat'ta, evlerde yapılan ananevi Tokat kumaşlarında, el aletleriyle çeşitli damgalar basılarak kullanılmaya hazır bezler ve giysiler yapılmaktadır. Türkistan'da da aynı anlayışla dokumaların yapıldığını Türkmenistan'daki kazılarda bulunan ve yapılış tarihi M.Ö.'lere dayandığı kabul edilen tarihî arkeolojik damgadan öğreniyoruz.

Damga kavramı Orhun Abideleri ve diğer taşların üzerine yazılan metinlerde "tamgaçı" yani "mühürdar"[105]; "tamγaçi" yani "damgacı, damga vuran, mühürdar"; "tamγala" yani "damgalamak"[106] şeklinde görülüyor. Taşlara yazılan metinlerden başka Oğuz Kağan Destanı'nda da bu kavram kullanılmıştır. Yazılı ifadenin yüzlerce yıllık sözlü geçmişini ve Türk tarihini esas aldığımızda damga kavramının tarihî derinliği ortaya çıkmaktadır.

101- RADLOFF: Sibiraya'dan I**, s. 290.

102- TAVKUL: Kafkasya Gerçeği, s. 485-508.
-TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki.
-MAKAROV: "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", s. 112-116.
-SALİHOV: Başkurt Şecereleri, s. 116.

103- YALGIN: Anadolu'da Türk Damgaları.

104- ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 134.

105- TEKİN: Orhon Yazıtları, s. 166.

106- ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 586.

In field research I conducted in the Turkish geographical area I determined that in the past animal owners used ancestor heritage damgas coming from ancient times to separate their animals from others. Also, in Tokat, cloths and garments ready to be used were made in houses by stamping various damgas on traditional Tokat fabrics with hand tools. We learn from archeological damga dating back to BC found in excavations in Turkmenistan that weaving with the same understanding was also done in Turkistan.

The concept of damga is seen in Orhun monuments and other writings on stones as "tamgachı" meaning "keeper of great seal"[105]; "tamγaçi" meaning "damgacı, stamper, and keeper of seal"; "tamγala"meaning"stamping"[106]. Apart from writing on stones, this concept was also used in Oghuz Kağan Saga. If we consider hundreds of years of verbal history of written statements and Turkish history, the historical depth of the concept of damga is revealed.

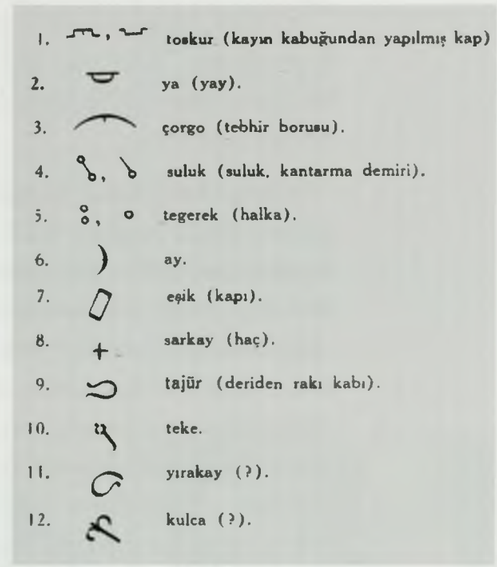

Fotoğraf 14: Altaylarda damgalar (Radloff, Sibirya'dan, Cilt I**, s. 290).
Photo 14: Damgas in Altai (Radloff, Sibirya'dan, Cilt I, s. 233).*

Radloff tells us that apart from being a special sign, damga is also used as a last name by saying, "the Chong-Bağış (great fallow deer) tribe, which is dependent on Kokand, lives nomadically in the west of Kashgar. Last names reported to me are: Askalı, Taro, Machak, Ush-Tamga, Kandabaş, Kosh-Tamga, Kuan-Duan (Tora families are widespread between Teleüts). Ush-Tamga and Kosh Tamga are without doubt Uzbek last names"[107]. Furthremore, Potapov states that damgas seen on high mountains, which are a common feature of the Turkish cultural geography, also have a religious side while talking about Teleüt shamanism in Altaisaying, "Shamans leave a sign with their special "tamga" on the peaks of mountains"[108]. Aristov says that "It is very likely that initially the tribe tamgas were composed the signs of gods or familiar spirits later on they were changed into simple geometrical signs so that could be stamped on animals as the ownership signs of tribe"[109].

105- TEKİN: Orhon Yazıtları, s. 166.

106- ORKUN: Eski Türk Yazıtları, s. 586.

107- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt I, s. 233.*

108- POTAPOV: Altay Şamanizmi, s. 177.

109- ARİSTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 27.

Damga bir özel işaret olmanın yanında ailelerin soy adı olarak da kullanıldığını "Kokand'a tabi olan Çong-Bağış (büyük sığın) kabilesi, Kaşgar'ın batısında göçebe olarak yaşar. Bana bildirilen soy adları şunlardır: Askalı, Taro, Maçak, Üş-Tamga, Kandabaş, Koş-Tamga, Kuan-Duan (Tora soyuna Teleüt'lerin arasında da çok rastlanılır). Üş-Tamga ve Koş Tamga hiç şüphesiz Özbek soylarıdır"[107] diyerek Radloff haber verir. Diğer yandan Türk kültür coğrafyasındaki çok sık görülen yüksek dağlardaki damgaların dinî bir tarafının olduğunu Altaylardaki Teleüt şamanlığından bahseden Potapov, şamanların dağın zirvesine kendi özel "tamga"ları ile işret koyarlar diyerek belirtir[108]. Aristov ise "*Çok muhtemeldir ki, boy tamgaları başlangıçta boyun tanrıları veya koruyucu ruhlarının şekillerinden ibaretti ve daha sonraları kazınmasını ve hayvana vurulmasını kolaylaştıracak basit geometrik şekiller, halinde boyun mülkiyet işaretleri haline dönüşmüştür*"[109] der.

Radloff, Altaylarda tespit ettiği damga geleneğinin Kao-çılar yani Kanglılar'da[110] da olduğunu "Kao-çe'ler ehlî hayvanlara birer mülkiyet damgası vururlar; sahrada bir hayvan yabancı bir halka karışırsa, onu hiç kimse kendi mülküne geçiremez"[111] diyerek işret eder.

Damga kavramının Kanglılar tarafından kullanıldığını ifade eden bir Çin belgesinde şunlar yazılıdır: Kao-ch'e lerde "*Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkarak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar. Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler, şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir... Uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler... Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atlara dönerek kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlarla evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar*"[112].

Yukarıdaki Çin metninde evlenmeyle ilgili başlık (kalın) olarak oğlan tarafının kız tarafına verdiği atları seçenlerin onları özel mülkiyetlerine geçirmek için damga

107- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt I*, s. 233.

108- POTAPOV: Altay Şamanizmi, s. 177.

109- ARİSTOV: Türk Halklarının Etnik Yapısı, s. 27.

110- Kanglıların tarih sahnesinde görüldüğü IV. yüzyıldan başlayarak Moğolistan'dan Türkiye kadar olan tarihi kültürel yapıları ve Türkiye'deki yerleşim yerleri hakkında sahasında yapılmış ilk ve tek eser için bakınız: Osman YORULMAZ, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, İstanbul 2012.

111- RADLOFF: Sibirya'dan I*, s. 128.

112- TAŞAĞIL: Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s. 39.

Radloff shows that Kao-chı's, or in other words Kanglıs[110] have the same damga tradition he found in Altai, saying, "Kao-che's stamp their domestic animals with property damgas; if an animal mixes with a foreigner community in desert, nobody can own it"[111].

In a Chinese document which states that damgas were used by the Kanglıs, the following is written in Kao-ch'e's, "During marriage giving a horse and steer had great importance. Affinity was established upon agreement. Relatives of the groom would bring the horses by riding them over and each relative of the bride would pick a horse. The owners of the horses would get out of the closed area, clap their hands and scare the horses. Those who didn't fall off the horses would get the horses they were on and the rest had to choose another horse. After the relative-in-laws picked their horses, the wedding ceremony would end. They would not cultivate grain, they would not make wine. On the wedding day, koumiss and dried meat would be served to the bride and groom... They would eat meat and drink koumiss all day long... The next day, the bride would go to her own father, the relatives of the groom would ride the horses to the bride's home. Relatives of the bride would pick and take some from these horses. The mother, father and close relatives of the bride would not say anything. They would see marrying a widow as appropriate. They would respect them. During walking outside, when they met a stranger, they would check whether anyone owns it or not and then they would stamp their animals with damgas"[112].

Fotoğraf 15: Damgalar, soldan sağa doğru, Türkmenistan (http://www.crystalinks.com/firstasians.html, erişim 24.2.2012), Türkiye ve Makedonya.
Photo 15: Stamps, from left to right, Turkmenistan (http://www.crystalinks.com/firstasians.html, to access 24.2.2012), Turkey and Macedonia.

The Chinese writing above states that the groom's relatives gave their horses as the bride's dowry and those who picked the horses would stamp the horses with a

110- For the first and only treatise about historical cultural structures and residential places of Kanglıs, starting from the IV. century, when they were first seen on the stage of history, to Mongolia (Moğolistan) and Turkey (Türkiye), please see: Osman Yorulmaz, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri (Kanglı Turks from Past to Present), İstanbul 2012.

111- RADLOFF: Sibirya'dan I, s. 128.*

112- TAŞAĞIL: Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s. 39.

kullandığını belirtmektedir. Ögel ise "Türk sınırları dikilen yazıtlarla adetâ mühürlenirdi. Eski Türk devletlerince sınır, çok büyük bir önem taşırdı. Eski Türkler'e göre sınır, bir 'yaka', yani devletin bir kıyısı gibi idi. Ele geçirilen bir yerin hemen sınırlarını tesbit etmek, yani "yakalatmak", kağanların en önemli bir işi olarak belirlenmişti. Sınıra ayrıca kazıklar da çakılırdı. Bunlara da "Çit" deniyordu. Kağanın veya Türk devletinin damga veya nişanlarının vurulduğu sınır taşları da vardı ki, Türkler buna, 'belgü' derlerdi"[113] diyerek damga kavramının bir başka anlamına ve devletle ilişkisine işaret eder.

Damga ifadesi Ögel'in eserinde "Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan/Elimizden düşmesin, ne yayımız ne kalkan/Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan"[114] şeklinde geçer.

Bang ile Arat'ın beraber hazırladığı çalışmasında da "Men sinlerge boldum kağan, alaling ya dakı kalkan, damğa biz-ge bolsun buyan..."[115]. Türkiye Türkçesiyle: "Ben sizlere oldum Kağan; alalım yay ile kalkan; nişan olsun bize buyan..."[116] olarak kullanılmıştır. Yukarıda damga kelimesinin "nişan" olarak ifade edilmiş olmasına rağmen bir makalesinde Arat "tamga" için "damga, mühür, kalıp"; "nişan" içinse "nişan, elle çizilmiş yazı veya şekil" ifadesini kullanır[117]. Arat, makalesinin bir başka yerinde de "yukarıda işaret edilmiş olduğu gibi, tamga kelimesi ile umumiyetle mühür ve nişan kelimesi ile de elle yapılmış hususi işaretler (imza) kastedilmiştir"[118] der. Ayrıca "nişan şekillerine gelince, bunları işaret ve yazı olmak üzere, iki bölüme ayırmak mümkündür"[119] der.

Tuva Türkçesinde de "damga" ve "şekil" farklı kelimelerle ifade edilir. Örneğin "tanma", "mühür, damga, kaşe"; "demdek" ise "nişan, işaret, sembol, simge, not, numara"[120] anlamında kullanılır.

Arat'ın makalesinde kullandığı vesikalarda damga ve nişan hakkında bazı örnekler: "Bu nişan damga biz A ve B, ikimizindir". "Bu nişan damga ben A'nındır". "Bu damga biz vesikada adı geçen cemaatlerindir". "Şâhit Kara Toyın. Bu damga benimdir. Ben Kaysın sorup yazdım. Bu damga ben Tavgaç-Yeke'nindir. Bu damga ben Asana'nındır". "Şâhit Ötüken (şahit) Temür. Bu mühür bizim ikimizindir. Ben Mongul Buka sorup yazdım". "Bu nişan ben Buyan-Temür'ündür"[121].

113- ÖGEL: Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 114.
114- ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, Ankara, 1988, s. 118.
115- BANG; ARAT: "Oğuz Kağan Destanı" (Almanca baskısı, Berlin, 1932), s. 619.
116- BANG; ARAT: "Oğuz Kağan Destanı", s. 620.
117- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 549.
118- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 552.
119- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 553.
120- MONGUŞ, D. A: Tuvaca-Türkçe Sözlük, s. 200, 63.
121- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 550, 558, 560, 564.

damga in order to make them their private property. Ögel shows another meaning of damga and its relationship with government by saying, "Turkish borders were almost sealed with scriptures. According to old Turkish governments, borders had great importance. According to ancient Turks, borders were like a 'shore' of the government. Determining the borders of a conquered area, making new 'shores', was the most important job of khans. Stakes were driven into borders. These were called "fences". There were also border stones on which the Khan's or Turkish government's damga or seal was stamped and Turks would call these 'belgü' "[113].

The statement about damgas in Ögel's book is mentioned as follows: "I have become Khan to you/ our arch and shield should not fall/ our damga should be our leading destiny" [114].

In a study conducted by Bang and Arat the statement exists as: "Men sinlerge boldum kağan, alaling ya dakı kalkan, damğa biz-ge bolsun buyan..."[115]. *In English: "I have become Khan to you; let's take arch and shield; our destiny should be our seal..."*[116]. *Even though the word damga is stated as "seal" above, in an article Arat uses the statements of "tamga" as "damga, stamp, and pattern"; "seal" as "seal, hand drawn writing or figure"*[117]. *In another part of his article, Arat, says that "as shown above, with the word tamga generally stamp is meant; with the word seal hand drawn special signs (signature) are meant"*[118]. *Also he says "about seal types, it is possible to divide them into signs and writing"*[119].

In Tuva Turkish, the words "damga" and "figure" are stated differently. For example, "tanma" is used with the meaning of "stamp, damga, cachet"; "demdek" on the other hand, is used with the meaning of "seal, sign, symbol, icon, note, number"[120].

As some examples of the damgas and seals in documents Arat used in his article, "this seal damga belongs to us, A and B". "This seal damga belongs to me, A". "This damga belongs to the communities mentioned in the document". "Witness Kara Toyın. This damga is mine. I, Kaysın, asked and wrote. This damga belongs to me, Tavgach-Yeke. This damga belongs to me Asana". "Witness Ötüken Temür. This stamp belongs to us both. I, Mongul Buka, asked and wrote". "This seal belongs to me Muyan-Temür"[121].

113- ÖGEL: Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 114.
114- ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, s. 118.
115- BANG; ARAT: "Oğuz Kağan Destanı", s. 619.
116- BANG; ARAT: "Oğuz Kağan Destanı", s. 620.
117- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 549.
118- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 552.
119- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 553.
120- MONGUŞ: Tuvaca-Türkçe Sözlük, s. 200, 63.
121- ARAT: "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 550, 558, 560, 564.

Bang ile Arat'ın eserini kaynak gösteren Reichl'in Türkçeye çevrilen eserinde, yukarıdaki ifade "Men senlerge boldum kagan, alalıng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan"[122] şeklinde ifade edilmiştir. Türkiye Türkçesine ise "Ben sizin hanınızım; yayımızı, okumuzu ve kalkanınızı alalım, düsturumuz 'şans' olsun"[123] şeklinde çevrilmiştir. İfadenin aslı İngilizce metinde "Men senlarga boldum qagan, alalirj ya taqi qalqan, tamga bizga bolsun buyan..." şeklindedir. Görüldüğü gibi üç ifadede bazı yazım farklılıkları vardır.

Ölmez ise yukarıdaki metni uluslararası ve Türkiye Türkçesini esas alarak "män sinlärgä boldum qayan, alalïŋ ya taqï qalqan, tamya bizä bolsun buyan" yani "men sinlerge boldum ḳağan, alalıŋ ya takı ḳalḳan, tamğa bize bolsun buyan" (olarak) okur ve yazar. Ayrıca metin hakkında şöyle der: "*Metnin günümüz Türkoloji-Uyguristik bilgilerine göre transkripsiyonu yukarıdaki gibi olmalı. Metin Uygurca değildir. Fakat Uygur harfleriyle yazılmıştır. Bu nedenle metne Uygurca yerine Orta Asya Türkçesi diyebiliriz. Ancak Uygurcadan fazla uzak değil. Orta dönem Türkçe, Harezm-Kıpçak dönemi ile eştir. Oğuz Kağan destanı dinî bir metin olmadığı için 'buyan' kelimesine burada dinî anlam verilemez*"[124].

Reichl, "tamga" kavramını Bang ile Arat ve Ekici'nin aksine kelimenin aslına sadık kalarak kullanmıştır. Ayrıca Türkçe olan iki eserdeki asıl sorunun "buyan" ve "tamga" kavramlarına yüklenen anlamlarda olduğu görülmektedir.

Caferoğlu, "buyan" kelimesinin Sanskritçe "punya"dan geldiği belirterek, "sevap, iyi amel, kut, saadet, mut, sevap" ve "buyançı" kavramının da "iyiliksever, din adamı"[125] anlamına geldiğini belirtir. Ögel'de Caferoğlu gibi "buyan Türkçe bir sözdür Türkçeye de Sanskritçe Puyan'dan girmiş olması muhtemeldir" dedikten sonra bunya kavramının Moğolların Gizli Tarihi'nde geçmediğini, ancak geç Moğolcada görüldüğünü belirtiyor[126]. Sanskritçe uzmanı Kayan ise punya'nın eril ve dişil olarak "hayırlı, erdemli, kutsal", nötür olarak da "dinsel değer, dindarlık"[127] anlamına geldiğini ifade eder.

Buyan kavramı Kaşgarlı'da "muyan" olarak yazılmış olup, "sevap" anlamına geldiği belirtilmiştir[128]. İnternet ortamındaki bazı sözlüklerde de "punya" kelimesi "kut, fazilet, erdem, üstünlük, avantaj, temiz, saf, doğru, düz, haklı, uygun, hayırlı uğurlu" an-

122- REICHL: Türk Boylarının Destanları, s. 33.

123- REICHL: Türk Boylarının Destanları, s. 33.

124- Bu bilgiler Yıldız Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinden dil bilimci Sayın Mehmet ÖLMEZ ile 26 Haziran-2 Temmuz 2012 tarihleri arasındaki yazışmamızdan derlenmiştir. Sayın Ölmez'e verdiği bilgiler için çok teşekkür ederim.

125- CAFEROĞLU: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. 37.

126- ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, s. 411.

127- KAYAN: Sanskrit-Türkçe Sözlük, s. 185.

128- KÂŞGARLI MAHMÛT: Divanü Lûgati'it-Türk (Haz: S. ERDİ; S. T. YURTESER), s. 346.

In the book by Reichl, who refers to Bang and Arat, the aforementioned statement is as follows: "Men senlerge boldum kagan, alalıng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan"[122]. It is translated into English as; "I am your Khan, let's take our arch, arrow and shield, our principle should be 'luck' "[123]. The original statement in English script, "Men senlarga boldum qagan, alalirj ya taqi qalqan, tamga bizga bolsun buyan..." As seen, there are some writing differences between the three statements.

Ölmez reads and writes the above script as, "män sinlärgä boldum qayan, alalïŋ ya taqï qalqan, tamya bizä bolsun buyan" meaning "men sinlerge boldum ḳağan, alalıŋ ya takï ḳalḳan, tamğa bize bolsun buyan" by taking international and Turkey Turkish as the base. He says this about the script, "Transcription of the script according to Turcological-Uiguristic knowledge should be like the one above. The script is not Uigur but it is written with Uigur letters. For this reason, we can say that the script is Central Asian Turkish instead of Uigur. But it is not far away from Uigur. It is the same as medieval period Turkish, the Harezm-Kipchak period. Since Oghuz Kağan Saga is not a religious script, the word 'buyan' could not be given a religious meaning here"[124].

Reichl used the concept of "tamga" remaining loyal to the origin of the word in contrary to Bang, Arat and Ekici. However, the real problem in these two Turkish books is the given meaning of the words "buyan" and "tamga".

Caferoğlu states that the word "buyan" comes from the Sanskritic word "punya" meaning "good deed, good practice, kut, bliss" and concept of "buyanchı" means "benefactor, religious functionary"[125]. Ögel, just like Caferoğlu, states that "buyan is a Turkish word, it is possible that it came from Puyan in Sanskritic" and adds that the concept of bunya is not present in the "Secret History of Mongols" but it is seen in late Mongolian[126]. Kayan, who is expert on Sanskritic, states that as masculine and feminine, punya means "good, virtuous, sacred" and as neuter it means "religious value, religionist"[127].

The concept of buyan in Kaşgarlı is written as "muyan" and it is stated that it means "good deed"[128]. In some dictionaries on the Internet, the word "punya" is

122- *REICHL: Türk Boylarının Destanları, s. 33.*

123- *REICHL: Türk Boylarının Destanları, s. 33.*

124- *This information was compiled from our correspondance with Mehmet ÖLMEZ, academic member of Yıldız Technical University, between 26 June-2 July 2012. I would like to thank dear ÖLMEZ for these very inportant data.*

125- *CAFEROĞLU: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. 37.*

126- *ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, s. 411.*

127- *KAYAN: Sanskrit-Türkçe Sözlük, Ankara, 2006, s. 185.*

128- *KÂŞGARLI MAHMÛT: Divanü Lûgati'it-Türk, s. 346.*

lamlarında kullanılmıştır. Tuvaca'da buyan "ihsan, iyilik, hayır, yarar"[129] anlamlarında kullanılmaktadır. Gabain de "buyan"a "ehliyet, iyilik, saadet"[130] anlamlarını verir.

Uzmanlık sahası eski Türkçe olan Aydın'da, Oğuz Kağan Destanı'nda geçen "buyan kelimesini 'şans' veya 'talih' biçiminde çevirmek uygun olmaz" diyerek, bu kelimenin Sanskritçede "iyi, güzel, olumlu, kutsal, erdem" anlamına geldiğini "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions"[131] adlı makaleye atfen ifade eder[132].

Halen (2012-) Türk Dil Kurumu Başkanı ve fakülteden arkadaşım olan Kaçalin ile "buyan" ve "tamga/damga" kavramı konusunda yaptığımız çeşitli söyleşilere bağlı olarak, konu hakkında yaptığı araştırma sonunda Oğuz Kağan destanında geçen "buyan" kelimesi için "kullanılan kavramların yanlış olmadığını, ancak bunun yerinin burası olmadığını" söylemiş, "burada 'buyan' yerine 'kut' kavramı kullanılması gerekirdi"[133] demiştir.

Dolayısıyla Oğuz Kağan Destanı'nda geçen "men sinlerge boldum ḳaġan, alalıŋ ya taḳı ḳalḳan, tamġa bize bolsun buyan" ifadesi "ben sizlere oldum Kağan, alalım yay ile kalkanı, damga/damgamız bize olsun kut"[134] olarak Türkiye Türkçesine aktarılması gerekir. Diğer yandan asıl metinde olmayan kelimelerin eklenmesi veya çıkarılmasını gerektirecek bir durumun olmadığı asıl metinden anlaşılmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi damga/tamga kavramı Türklerde, sembolden çok farklı olarak, ilk önce boyların işareti/soyut kimliği, devletin sınırlarını belirten sınır belgesi, mühür; daha sonra da her ailenin özel mülkiyet işareti, mührü ya da şahısların mührü, imzası olarak kullanılmıştır. Zamanla Türk boylarının ve ailelerinin büyümesi ve farklı sosyal coğrafyalara dağılmasıyla damgaların bir kısmı unutulmuş veya yeni damgalar meydana getirilmiştir. Günümüzde ise tarihî damgaların önemli bir kısmı yukarıda örneklerini verdiğimiz çeşitli eserlerde ve araç/gereçlerde varlıklarını devam ettirerek günümüze kadar gelebilmiştir.

Her aileye ait damga geleneği genel olarak 1990'lara kadar Türkiye'de de kullanılmıştır. Bu geleneğin Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kosova'nın Gora bölgesinde, günümüzde de devam ettiğini yaptığımız bir araştırmada tespit etmiştik.

Türklerin bugün ya da tarihte kullandığı damgaların önemli bir kısmı, bugünkü anlamda harflere bağlı yazının olmadığı zamanlara dayanmakta olup, o günden

129- ARIKOĞLU; KUULAR: Tuva Türkçesi Sözlüğü, s. 17.
-MONGUŞ: Tuvaca-Türkçe Sözlük, s. 48.

130- GABAIN: Eski Türkçenin Grameri, s. 271.

131- RYBATZKI: "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", s. 234-235.

132- Yukarıdaki bilgiler şahsına yazdığım bazı bilgilere, açıklık getirmek amacıyla Erciyes Üniversitesi öğretim üyelerinden Sayın Erhan AYDIN tarafından 2 Temmuz 2012'de şahsıma yazılan bilgilerden derlenmiştir. Verdiği bilgiler için Aydın'a çok teşekkür ederim

133- Sayın Mustafa S. KAÇALİN ile 18 Kasım 2011'de yaptığımız söyleşiden.

134- "Uğur, saadet, devlet, baht, talih, mutluluk, erdem. Tanrının verdiğine inanılan siyasi güç, mutluluk, hükümranlık".

used with the meanings of "happiness, virtue, merit, superiority, advantage, clean, naive, correct, straight, right, appropriate, good, and lucky". In Tıvian, buyan is used with meanings of "goodness, kindness, good, benefit"[129]. Gabain gave "buyan" the meanings of "merit, goodness, kut"[130].

Aydın, whose field of expertise is ancient Turkish, states in reference to the article called "Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions"[131] that "it is not appropriate to translate the word buyan in Oghuz Khan Saga as 'luck' or 'destiny", and he says that this word means "good, beautiful, positive, sacred, merit" in Sanskritic[132].

After discussions on the concepts of "buyan" and "tamga/damga" we had with Kachalin, who is still president of the Turkish Language Society (2012-) and who is a friend of mine from the faculty, he came to the conclusion in his studies that the concepts used for the word "buyan" in Oghuz Kağan Saga are not wrong, but they are not appropriate. Here "happiness" should be used for word "buyan"[133].

Thus, the statement in Oghuz Kağan Saga; "men sinlerge boldum ḳaġan, alalıŋ ya taḳı ḳalḳan, tamġa bize bolsun buyan" should be translated as "I have become khan to you, let's take arch and shield, our damga should be our happiness"[134]. Furthermore, it is understood from the script that there is no need to add words which are not present in the original script.

As stated above, the concept of damga/tamga for Turks, unlike symbol, was first used as signs of tribes/abstract identity and as a border document determining the borders of the government, and was later used as a private property sign or stamp of each family or individual. Over time, as Turkish tribes and families grew and dispersed to different social geographies, some of the damgas were forgotten and new damgas were created. Today, a significant number of damgas have arrived to the present by preserving their presence on various traces and tools we mentioned above.

The tradition of a damga belonging to each family was used in Turkey generally until the 1990s. We found out in a research study that this tradition continues to live today in the Gora region of Kosovo where there are dense populations of Turks.

129- ARIKOĞLU; KUULAR: Tuva Türkçesi Sözlüğü, s. 17.
-MONGUŞ: Tuvaca-Türkçe Sözlük, s. 48.

130- GABAIN: Eski Türkçenin Grameri, s. 271.

131- RYBATZKI: "Titles of Türk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions", s. 234-235.

132- The above information was compiled from information written for me on July 2nd 2012 by Erhan Aydın, academic member of Erciyes University. I would like to thank dear Aydın for this information.

133- From an interview with dear Mustafa S. KAÇALİN on November 18th 2011.

134- Luck, happiness, government, fortune, destiny, bliss, virtue, political power, happiness and empery were believed to be given by God.

bugüne kadar çeşitli Türk grupları tarafından kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bu damgaların bazıları Türklerin ilk alfabesinin bazı harflerini meydana getirmiştir; ancak alfabeye dönüşen işaret ve damgalarda önemli ölçüde anlam daralması meydana gelmiş olması da tabii bir durumdur; çünkü bir damga veya işaret bir konuyu anlatırken, bir harf, bir sesi yani tek bir şeyi ifade eder.

Bazı damgaları işaret olarak ifade etmek mümkün olsa da, yukarıda verdiğim bilgilerden de anlaşılacağı gibi, damga ve işaret birbirinden farklıdır. Örneğin her damga bir işarettir ama her işaret damga değildir. Dolayısıyla damga, mühür, aile veya boyların özel imzası, mülkiyet aracı; işaret ise belirti, iz, gösterge, sembolik biçim, nişan vb. anlamları ifade eder.

A significant number of damgas Turks used in the past or are still using today dates back to the period when letter-based writing was not present and these damgas have been used and are being used by various Turkish groups from that day to today. Some of these damgas generated some letters of the first Turkish alphabet; but it is normal that damgas turning into letters experienced a narrowing of meaning to a significant degree; because while a damga or sign expresses a subject, a letter expresses only a sound, a single thing.

Even though it is possible to express some damgas as signs, as it can be understood from the information I gave above, damgas and signs are different things. For example, each damga is a sign but not every sign is a damga. Thus, damga is a seal, special signature of families or tribes, a tool to identify property; on the other hand a sign is a mark, indication, symbolic shape, medal, etc.

Gösterge Dili Olarak Damgalar

Burada dil teorilerini ve dilbilimcilerin dil hakkındaki fikirlerini tartışacak değilim. Zaten bu çalışmanın asıl konusu da dil değil. Ancak, burada şunu belirtmeliyim ki, dilbilimciler genelde dilin, Achard'ın da ifade ettiği gibi "duyma ve ses üzerine kurulu"[135] olduğunu kabul etmektedirler. Böyle bir anlayışı Türkiye'deki dilcilerin hemen hepsinde görmek mümkündür. Örneğin, Karaağaç dil için "...seslerden örülü ortak iğretilemeler toplamıdır"[136] der. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi dilbilimciler dili, seslerden ve sese bağlı olarak meydana gelen yazıdan, yani ses imlerinden meydana gelen bir iletişim aracı olarak değerlendirmektedir. Bu sebeple dil anlayışına farklı bir bakış açısı getirir düşüncesiyle, "dilin sesli ve yazılı olmayan bir cephesinin de bulunduğu" düşüncesinden hareketle, damgalar ile dil arasındaki ilişkiye dikkat çekmeye çalışacağım.

Damgalar ile dil arasındaki ilişki konusunda söze Achard ile başlamak istiyorum. Achard diyor ki: "Dil, dilbilimciler tarafından dış yüzüyle ele alınır. Böylece diller toplumbilimin konusu olarak kalır"[137]. Böylece Achard, dilin bireyi kuşatan sosyal yapısına burada vurgu yapar. Böyle olmakla beraber, Karaağaç dili, seslerle ilgili olarak açıklamanın ötesinde, K. Vossler ve L. Bloomfield'den yararlanarak, "Türklerin de insan varlıklarının veya Türk kimliklerinin ancak Türkçede yaşayabildiği açıktır; kısaca, Türklerin anayurdu Türkçedir"[138] diye bir açıklama ortaya getirir ve dil ile millet arasında olmazsa olmaz bir bağ olduğunu ifade eder. Şüphesiz dil ile millet veya sosyal gruplar arasında bir ilişki vardır; ancak, bu ilişki o sosyal gruplar için bir olmazsa olmaz kuralı değildir. Örneğin, "Fishman farklı dillerin farklı toplumlara ait olduğu görüşünü eleştirmektedir"[139].

Perrot'a göre bir dil birçok millet tarafından kullanılabileceği gibi bir milletin de birden fazla dili kullanması mümkün olabilmektedir. Örneğin, Uzak Doğu'da Çince ile İngilizcenin, İngilizce ile Malezya dilinin; Afrika'da Fransızca, İspanyolca ve benzerlerinin etkisiyle karma diller'in (pidgin) meydana geldiği, dil çalışmalarında tespit edilmiştir[140]. Achard, bu konuda "16. yüzyılda Fransa'da "dil", edebî dil anlamına gelmekteydi (güncel kullanımlar alanın dışındaydı) ve Fransızca; Latince ve Yunancadan 'aşı alarak' bir kültür dili haline gelmekteydi. 17. yüzyılda, toplum dili ile merkezin dışındaki yerlerde konuşulan lehçeler, argolar ya da teknik diller arasında bir ayırım yapılması gerektiği kaygısı yaşandı. 18. yüzyılda

135- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 8.
136- KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 9.
137- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 17.
138- KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 7.
139- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 23.
140- PERROT: Dilbilim, s. 43-44.

Damgas as an Indication Language

I am not going to discuss language theories or linguists' opinions about language here. Besides, the main subject of this study is not language. Nevertheless, I should indicate here that as Achard says, linguists accept that language is "based on hearing and voice"[135]*. It is possible to see this kind of understanding with almost every linguist in Turkey. For example, Karaağaç says that language is "...a sum of mutual metaphors knitted with voices"*[136]*. As it can be understood from these statements, linguists evaluate language as a communication tool consisting of voices and writings developed according to voice, or in other words voice marks. For this reason, thinking that it might bring a new point of view to the understanding of language, I will try to draw attention to the relationship between damgas and language with reference to the idea that "language has another side which does not contain voice or writing".*

I would like to start talking about the relationship between damgas and language with reference to Achard. Achard says, "Linguists take language with its exterior faces. Thus, languages stay as a topic of sociology"[137]*. In this way, Achard emphasizes the social structure of language which surrounds the individual. Apart from this, beyond explaining it in terms of voices, Karaacağaç brings an explanation of language as, "Obviously the human existence of Turks or the Turk identity can only live in Turkish; in short, the motherland of Turks is Turkish"*[138]*, and with the help of K. Vossler and L. Bloomfield he states that there is an indispensable bond between a nation and language. Without doubt, there is a bond between language and nation or social groups but this relationship is not an indispensable rule. For example, "Fisman criticizes the opinion which states that different languages belong to different societies"*[139]*.*

According to Perrot, as it is possible for a language to be used by more than one nation, it is also possible that one nation can use multiple languages. For example, it has been determined in language studies that mixed languages (pidgin) were developed by combinations of Chinese and English and English and Malaysian in the Far East and French and Spanish and similar in Africa[140]*. On this subject, Achard draws attention to the relationship between language and nation and social structure by saying, "In the 16th century, in France "language" meant literary language (the*

135- *ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 8.*
136- *KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 9.*
137- *ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 17.*
138- *KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 7.*
139- *ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 23.*
140- *PERROT: Dilbilim, s. 43-44.*

ise dil, millete atfedildi"[141] diyerek dil ile millet ve sosyal yapı arasındaki ilişkinin seyrine dikkat çeker.

Modern dilbilimin kurucusu olan Saussure, dil ile millet arasındaki ilişkiyle dillerin değişmesi konularında şunları söyler:

"*Ülke ele geçirmenin bir türü olan sömürgecilik, bir dili değişik çevrelere götürür, böylece söz konusu dilde değişmeler olur. Bu konuda her türden olgu kanıt olarak gösterilebilir: Örneğin, Norveç siyasal bakımdan Danimarka'yla birleşince Danca'yı benimsemiştir... Dil ortaklığına bakarak kan birliği bulunduğu sonucuna varılabileceğini, bir dil ailesinin insanbilimsel bir aileyle denk düştüğünü sanmak yanılgı olur. Böylece, kan birlığiyle dil ortaklığı arasında hiçbir zorunlu ilişkinin bulunmadığı anlaşılıyor. Bunlardan birinin bulunduğu yerde öbürünün de bulunduğu sonucuna varılamaz*"[142].

Bu açıklamaları yapan Saussure, "Almanca konuşanların aynı ırkî özellikleri taşımadığı bir gerçektir"[143] der. Bu sebeple ana dili, genelde millî dil ile eş anlamlı kullanılsa da aslında ana dili, içinde bulunulan çevrenin dilidir. Mesela Türkçe konuşan bir ailenin çocuğu küçük yaşta bir Çinli aileye verilirse, o çocuğun konuştuğu ana dili Çince olacaktır.

Saussure, dil ile belli bir sosyal grup arasındaki ilişki konusunda "ırk birliği, tek başına, dil ortaklığının ancak ikincil ve hiç de zorunluluk taşımayan bir etkeni olabilir; ama çok daha önemli bir birlik vardır ve esas nitelikli birlik de budur: Toplumsal bağın oluşturduğu birlik. Ekin birliği diyeceğiz biz buna"[144] diyerek millet veya sosyal gruplar için kültür birliğine ve kültürün önemine vurgu yapar. Dil sınıflamalarına da karşı çıkan Saussure, şöyle der:

"Bir dil ailesinin hangi türe bağlandığını sormak; dillerin evrim geçirdiğini unutmak, üstü örtülü bir biçimde, evrimde bir değişmezlik öğesinin bulunduğunu belirtmek demektir. Hiçbir sınır tanımayan bir eyleme neye dayanılarak sınır çizilebilir?"[145]

Dil konusunda yapılan uluslararası araştırmalar, anlaşmalar ile sözleşmeler de, aynı dili konuşanların her zaman bir etnik grubu veya milleti ifade etmeyebileceğini ortaya koymuştur. Örneğin, İngilizce konuşan Avustralyalılar, Kanadalılar, Amerikalılar, kendilerini İngiliz; Fransızca konuşan Kanada'daki Quebecliler kendileri-

141- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 107-108.
142- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 23, 245-246.
143- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 245.
144- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 246.
145- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 252.

current usage was beyond this area) and French was becoming a language of culture from Latin and Greek as 'a vaccination'. In the 17th century there was concern about separating the society language and dialects, slangs or other technical languages spoken outside the center. And in the 18th century language was attributed to the nation"[141].

Saussure, who is the founder of linguistics, says the following about the alteration of languages with relationships between language and nation, "Colonialism, which is a way of conquering a country, brings a language to various places, thus alterations in the mentioned language happes. Facts of various types could be shown as evidence of this subject. For example, Norway adopted Danish while uniting with Denmark politically... Assuming that there is a blood association by looking at language association and believing that language family is equal to anthropological family would be a mistake. Thus, it is understood that there is not a compulsory relationship between blood association and language association. It cannot be concluded that if one of these exists, the other one must exist as well"[142]. *Saussure, who makes these explanations, says, "It is a fact that those who speak German do not share the same racial features"*[143]. *For this reason, mother language, even though it is used as a synonym of national language, is an environmental language. For example, if a child of a Turkish speaking family is given to a Chinese family at a young age, the mother language of that child will be Chinese.*

Saussure emphasizes cultural unity and its importance for a nation or social group by saying, "Racial unity, by itself, could only be a second and not compulsory factor of language association; but there is a much more important unity and the real qualified unity is this one; unity that social bond creates. We will call this cultural unity[144]. *Saussure, who also objects to the classification of languages says, "Asking to which type a language belongs is forgetting that languages evolve and implies that there is a constant factor in evolution. How could a border be drawn to an action which knows no limit?"*[145]

International research studies, agreements and contracts about language have shown that those who speak the same language do not have to represent the same ethnic group or nation always. For example, English speaking Australians, Canadians and Americans do not call themselves English; French speaking Québécois in

141- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 107-108.
142- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 23, 245-246.
143- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 245.
144- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 246.
145- SAUSSURE: Genel Dil Bilim Dersleri, s. 252.

ni Fransız; Almanca konuşan Avusturyalılar da kendilerini Alman kabul etmezler. Orta ve Güney Amerika'da da konuşulan dil İspanyolca ve Portekizcedir; böyle olmakla beraber, o devletler ve milletler ne Portekiz, ne de İspanyol devletinden ve milletinden değillerdir. Ayrıca, Tacar'a göre dünyada 1995 yılı itibariyle, 197 devlet olduğu halde, 6000'den fazla dil konuşulmakta ve bunlardan ancak % 2'si devlet dili olarak kabul edilmektedir. Örneğin, İngilizce 56, Fransızca 36, Arapça 22, İspanyolca 21, Portekizce 7, Almanca 5, Çince 3 ülkenin resmî dilidir. Çin'de ise, 24 Çinli ve 55 Çinli olmayan etnik grup olup, ülkede 140 dil kullanılmaktadır[146]. Dil ile millet ve devlet arasındaki ilişki konusunda Achard şu örneği verir: "Fansızca ve İtalyanca ayrı dillerdir[147]; Suriye ve Fas'ta ise aynı dil; yani Arapça konuşulur; ancak, Suriye'de konuşulan Arapçayla Fas'ta konuşulan Arapça arasında, neredeyse İtalyanca ve Fransızca arasında olduğu kadar fark vardır"[148].

Dil kavramına sosyoloji, özellikle de, kültür sosyolojisi açısından yaklaştığımızda dilin sosyal yönü ortaya çıkar. Dil, ilk bakıldığında bireye ait bir eylemdir ve bireyle ilgilidir; ancak, birey, bir grubun üyesi bulunduğu ve onunla var olduğu için, dil, aynı zamanda sosyal bir eylemdir. Mills bu hususu: "...Dilin anlamı, vazettiği ortak sosyal davranıştır. Semboller, sosyal davranışın 'yönlendirici eksenleri'dir. Ayrıca onlar, insan zihniyetinin zorunlu koşuludurlar"[149] biçiminde ifade eder.

Dilde ifadesini bulan her şey bireyin öğrendikleri ve yorumladıklarıdır. Dolayısıyla birey, öğrenmeyi ve yorumlamayı var olduğu sosyal gruptan elde ettiği kazanımlarla dile getirir ve onları anlamlandırır. Aynı kelimeler, aynı sesler kullanılsa da, onlara verilen anlamlar farklı olacaktır. Örneğin, insan kavramına verilen anlam, grupların dinî ve tarihî anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Bu sebeple tasavvuf inancına bağlı olan bireylerin söz ile ifade ettiği ya da zihninde canlandırdığı insan, akılcılığa bağlı olan insanların ifade ettiği ya da zihninde canlandırdığı insan, aynı insan değildir.

Burke'nin tarihçiler için söylediği şu sözler önemlidir: "Tarihçiler, imgelerden yararlandıklarında bile, bunları kitaplarında yorumsuz bir şekilde kullanır ve tasvirlere sadece birer resim olarak yaklaşırlar. İmgenin metin içinde ele alındığı durumlarda, bu kanıtlar yeni yanıtlar sunmak veya yeni sorular yöneltmekten ziyade, yazarın başka yolla zaten varmış olduğu çıkarımları göstermek amacıyla kullanılır"[150]. Burke'nin tarihçiler için ifade ettiği bu görüşler, aslında sosyal bilimlerde hâkim olan genel anlayıştır. Bu bağlamda sanat tarihçilerinin dahi etnografya eserlerinden

146- TACAR: Kültürel Haklar Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi, s. 70-71.

147- Bilindiği gibi 17-18. yüzyılda Fransızca ve İtalyanca aynı, yani tek dildi.

148- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 9.

149- MILLS: Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine, s. 23.

150- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları, s. 9.

Canada do not call themselves French and German speaking Austrians do not call themselves German. The spoken languages in Central and South America are Spanish and Portuguese; however those governments and nations are neither Spanish nor Portuguese. Also according to Tacar, in 1995, even though there were 197 countries, there were more than 6000 spoken languages and only 2% of them were accepted as governmental languages. For example, English is the official language in 56 countries, French is the official language in 36 countries, Arabic is the official language in 22 countres, Spanish is the official language in 21 countries, Portuguese is the official language in 7 countries, German is the official language in 5 countries and Chinese is the official language in 3 countries. In China, there are 24 Chinese and 55 non-Chinese ethnic groups and there are 140 languages used in the country[146]*. Archar gives this example about the relationship between a language, nation and government: "French and Italian are different languages*[147]*; in Syria and Morocco the same language, Arabic, is spoken; but there is a big difference between Arabic in Syria and Arabic in Morocco, just like the difference between French and Italian"* [148].

When we approach the concept of language in terms of sociology, and especially cultural sociology, the social aspect of language is revealed. Language is an action belonging to an individual and it is related to individualism but since an individual is a member of a group and he/she exists within it, in the meantime language is a social action. Mills describes this as: "... the meaning of language is common social behavior that it produced. Symbols are 'directive axes' of social behavior. Also, they are compulsory conditions of human mentality"[149].

Everything having its expression in language is what an individual learned and interpreted. Thus, an individual mentions and makes sense of the things what he/she learns in the way what he/she gains from his/her social group. Even though the same words and the same voices are used, the meanings given to them will be different. For example, the meaning given to the concept of human is closely related to the religious and historical understanding of a group. For this reason, the word human stated or referred by those who believe in Sufism is different from the human described or pictured in the minds of those who believe in rationalism.

Burke's statements about historiographers are important, "Historiographers, even when they make use of images, use these in their books without any comments and they approach descriptions as if they are only pictures. In the situations where

146- TACAR: Kültürel Haklar Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi, s. 70-71.

147- As known, in the 17-18th century, French and Italian were the same language.

148- ACHARD: Dilsel Toplumbilim, s. 9.

149- MILLS: Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine, s. 23.

yeterince faydalandığını söylemek mümkün değildir. Oysa "...bunların incelenmesi, 'kısaca insan'ı, tarihin koşullarıyla henüz uyuşmamış olanı anlamamıza olanak vermektedir. Her tarihsel varlık, tarih öncesi insanlığın büyük bir parçasını kendinde taşır"[151]. Aynı anlayışı, eleştirmen Bann, "...bir imgeyle karşı karşıya geldiğimizde tarih ile karşı karşıya geliriz"[152] diyerek ifade eder.

Düşüncelerin, tecrübelerin, yaşama tarzının, yani sosyo-kültürel mirasın genç nesillere aktarılması, bilhassa usta-çırak ilişkisi ile mümkün olmaktadır. İçtimai topluluk, yeni veya genç bireyleri şekillendirmektedir. Bir anlamda gösterilen davranışların mantığını/gramerini yeni katılanlara yaşatarak öğretmektedir. Bu nedenle varılan sonuçlar şu şekilde ifade ediliyor: "Dil; mekânları, insanları, öbür nesneleri, olayları ve hatta düşüncelerle duyguları betimlemek için özel olarak kurgulanmış bir araçtır"[153]. İşaret dili ise, ABC'nin bir başka tarzı olup, ABC'den önce gelir. İşaret dili, esasen insan tasavvurlarının işaretlerle, sembollerle damgalarla ifade edilmesi anlamına gelir. Arat da bu bağlamda "Cassirer'e göre sanat, sembolik bir dil olarak tanımlanabilir"[154] der.

Sanat ile dil veya sanat tarihinin yazılması ile dil arasındaki ilişki konusunda sanat tarihçisi Mülayim şunları söylüyor:

"Öncelikle yazı geleneğinin bulunmadığı veya az olduğu yöre ve dönemlerin sanatının kavranmasında sanat tarihine büyük destek sağlayan etnografya malzemeleri, bu iş için ayrılmış müzelerde korunmaktadır"[155]. Öbür yandan dil, tarih ve şekiller arasında da bir ilişki kuran Mülayim, "bazı şekillerin uğurlu, bazılarının da uğursuz sayıldığını" belirterek şekilleri "kaybolmuş bir dilin izleri"[156] olarak ifade eder.

Karaağaç da, dil ve yazı kaynağı ilişkisi bağlamında: "Seslerden doğan sözler dili meydana getirdiği gibi, resim halindeki işaretler, onların soyutlaşmasından doğan şemalar da yazıyı meydana getirir"[157] der. Ses ile yazı arasındaki ilişkinin yapısını irdelemek ayrı bir çalışma gerektirdiği için, burada sadece şunu ifade etmekle yetineceğim: Ses ile yazı arasında çok yakın bir ilişki olsa da, aynı sesi çıkaran sosyal grupların aynı yazıyı kullandığını söylemek her zaman mümkün değildir.

Hah, kilim, mimarî yapı, anıtlar ve mezarlar gibi etnografya eserleri üzerindeki damgalar veya süslemeler hakkında çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu eserle-

151- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 20.
152- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları, s. 13.
153- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 12.
154- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 60.
155- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 60.
156- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 135.
157- KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 16.

images referred in the texts, these evidences are used to show the historiographers' conclusions they came to using other methods instead of providing new answers or directing new questions"[150]. These statements of Burke's about historiographers are actually the dominant understandings in the social sciences. In this context, it is not possible to say that even art historiographers make use of ethnographic materials enough. Whereas, "...examination of these, help us understand, 'shortly human', the one who has not yet harmonized with the conditions of history. Each historical creature carries a big part of prehistoric human along with itself"[151]. Critic Bann states the same understanding, saying, "...when we come across an image, we come across history"[152].

The transfer of thoughts, experiences, styles of living, in other words socio-cultural heritage to young generations, is possible especially through a the master-apprentice relationship. The social group shapes new or young individuals. In one sense, it teaches the logic/grammar of the shown behavior to new participants by means of practice. For this reason, the conclusions are stated as follows: "Language is a specially designed tool to describe locations, humans, other objects, events and even thoughts and emotions"[153]. Sign language, on the other hand, is another type of ABC; preceding ABC. Sign language, actually, means expressing the imaginations of humans with signs, symbols and damgas. In this context, Arat says that "According to Cassirer, art could be described as a symbolic language"[154].

Art historiographer Mülayim says the following about the relationship between art and language or the writing of art history and language: "Ethnographic materials which help art history to understand the art of ages and places where the tradition of writing did not exist or barely existed, are kept in museums devoted to this subject"[155]. Moreover, Mülayim, who also establishes a relationship between language, history and figures, describes figures as "traces of a lost language"[156] by saying, "some figures are auspicious and some are inauspicious". As for Karaağaç, in the context of the relationship between language and the source of writing, says, "As words born from voices create language, signs in the form of pictures, diagrams formed from the absratced figures create writing"[157]. For it requires a separate study to examine the relationship between voice and writing, I will just say this: Even

150- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları, s. 9.
151- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 20.
152- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları, s. 13.
153- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 12.
154- ARAT: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 60.
155- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 60.
156- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 135.
157- KARAAĞAÇ: Dil Tarih ve İnsan, s. VII, 16.

rin yazarlarınca sembol veya motif olarak ifade edilenlerle ilgili ortaya konan anlamların adeta değişmez doğrular olarak kabul edildiği görülmektedir[158]; fakat bu konuda karşılaştırmalı çalışmalar yapmadan o ifadeleri olduğu gibi kabul etmek, sonu belli olmayan bir yola girmekten başka bir şey değildir, bir başka deyişle varmak istediğimiz gerçekler meçhulleşir. Dolayısıyla, "tarihsel boyutta yer almış olan formlar seti, sonuçta iletişim sisteminin kodlarından oluşur. Her motif, bir dilin hecesi gibidir"[159]. Bu sebeple, tarihî özelliği olan damgaların anlamlandırılması bazen çok zor, bazen de imkânsızdır; çünkü onların hangi kaygılarla, ne zaman meydana geldiği, neyi temsil ettiği ve nasıl tanımlandıklarıyla ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Dolayısıyla, göründüklerinden çok daha zengin ifadeleri dile getiren işaret dilinin unsurlarına herkes farklı anlamlar yükleyebilir ve onları herkes kendince yorumlayabilir. Mesela, Burke, çeşitli araştırmacılara yaptığı atıftan hareketle, "Kiliselere resimler kitaptan okuyamayanlar duvarlara bakarak okuyabilsinler diye konur"[160] der. Ayrıca Burke, "*...Tarihçiler sadece metinleri okumak zorunda kalsalardı, teknoloji tarihi pek yoksul kalırdı. Örneğin Çin'de, Mısır'da ve Yunanistan'da, milattan binlerce yıl önce kullanılmış olan arabalar, günümüze ulaşmış modeller ve mezar resimleri sayesinde yeniden kurgulanabiliyor*"[161] diyerek, sanatın şekle/biçime dönük yönüne vurgu yapar.

Kısaca ifade etmek gerekir ise, dil; ses, işaret, yazı gibi değişik biçimleriyle, kendi iç mantığı ve tutarlılığı geniş kitlelerle paylaşılmış bir iletişim aracıdır. Ancak, "dil sadece genlere bağlı bir öğe olamaz; çünkü kültürle yoğun bir bağı vardır. Pek çok insanî özellik, varlığını, sadece genetik kodlara değil, bir parçası olduğu toplumsal kültüre de borçludur"[162]. Bu sebeple dil, sosyolojik, psikolojik ve biyolojik bir özellik taşır.

Dil, bir başka deyiş ile: "insanların aralarında haberleşmelerini, duygu ve düşüncelerini, arzularını, isteklerini, birtakım olayları çeşitli mesajlarla birbirlerine nakletmelerini temin eden her çeşit işaretler topluluğuna verilen isimdir"[163] diye de tanımlanabilir. Örneğin, trafikteki kırmızı, sarı ve yeşil renkler işaret dilinin alfabesidir. Etnografya eserlerindeki damgalar da işaret dilinin alfabeleridir; yani etnografya eserleri, işaret diliyle yazılmış belgelerdir. Yukarıda da ifade ettiğim gibi,

158- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-GÖRGÜNAY: Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.
-ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.
-DURUL: Türk Kilim Motifleri.

159- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 133.

160- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa/Tarihin Görgü Tanıkları, s. 52.

161- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa/Tarihin Görgü Tanıkları, s. 89.

162- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 25.

163- SONGAR: Dil ve Düşünce, s. 11.

though there is a close relationship between voice and writing, it is not always possible to say that social groups which articulate the same voice always use the same writing.

Various studies have been conducted about damgas and ornaments on ethnographic materials like carpets, rugs, architectural structures, monuments and graves. It is seen that the meanings given by authors of these works to the symbols or patterns are accepted as unchangeable facts[158] *but accepting these statements as they are without doing comparative studies is nothing but entering in a way with an uncertain end. In other words, the conclusions we plan to come to become indefinite. Thus, "the set of forms which took place in the historical dimension eventually consists of the codes of a communication system. Each pattern is like a syllable of a language"*[159]*. Therefore it is so difficult and sometimes impossible to give meaning to damgas which have historical features because our knowledge is highly limited on with which regard and worries and when they were brought about, what they represented and how they were identified. Accordingly, anybody can give different meanings to the factors of the sign language which express richer statements than they look and explain them in his/her own way. Burke says in reference to various researchers,* "Images are put in churches so that those who cannot read from books can read by looking at walls" [160]. He also emphasizes the shape/style side of art by saying, "If historiographers had had to read only the texts, the history of technology would have been left poor. For example, cars used in China, Egypt and Greece thousands of years ago thanks to the models and tomb paintings survived up today can be reconstructed" [161].

Briefly, language, with its different styles as voice, sign and writing is a communication tool of which internal logic and consistency has been shared with large populations. However, "language cannot be a factor related only to genetics because it has a dense bond with culture. Many human features owe their existence not only to genetic codes, but also to the social culture which they are a part of" [162]*. Thus, language carries sociological, psychological and biological features.*

Language, in other words, could be described as; "a name given to a group of various signs making it possible for humans to communicate, pass emotions and

158- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-GÖRGÜNAY: Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.
-ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.
-DURUL: Türk Kilim Motifleri.

159- MÜLAYIM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 133.

160- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa/Tarihin Görgü Tanıkları, s. 52.

161- BURKE: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa/Tarihin Görgü Tanıkları, s. 89.

162- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 25.

bu belgeler halkların en yalın duygularının ifade edildiği somut göstergelerdir. Dolayısıyla, sosyal grupların kullandığı "işaret dilleri daha doğal dillerdir"[164]. Başka tabirle damgalar sosyal grupların en yalın dilleridir. Bu sebeple, damgalarla yazılan belgelerin okunması, tarihî gerçeklerin daha sağlıklı anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Nasıl ki biyolojide DNA'lar yolu ile bir veraset varsa, sosyo-kültürel hayatın DNA'ları da damgalardır ve bunlar bizim ile hep vardır. Bunları en sade şekliyle sosyal bir grubun inşa ettiği etnografik eserlerde görmek mümkündür. Halkın kullandığı bu damgalar, adeta sosyal grupların tarihini taşıyan şifreleri niteliğindedir ve günlük hayatta konuşulan dilden bağımsızdırlar. Bu dil, damgalara dayalı ayrı bir anlatım dili ve ayrı bir iletişim aracıdır. Hatta damgaların dili, ABC ile ilgili olan (yazıyla ilgili) dilden her zaman önce gelir. Örneğin, çocuklar, önce ses çıkarır, ses çıkarmayı öğrenir. Ardından el ve yüz mimikleri ve hareketleri devreye girer. En sonunda ise, çocuk yazıyı, yani seslerin imlerini veya damgalarını öğrenmeye başlar.

Sosyo-kültürel olaylar zannedilenin aksine, en zor anlaşılan olguların başında gelirler. Bu sebeple, damgaların kullanılması, basit bir sosyal faaliyet olmayıp sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihinin bireyleri tarafından ifade edilişinin bir sonucudur. Çünkü "motif, figür, sembol ve şekillerin tarihin belirli bir noktasındaki zihniyet ve tutumların ürünleri oldukları açıktır"[165]. Öte yandan Poloma'ya ve sembolik etkileşimcilere göre sosyal gruplar, "sembolik etkileşimler" sonucu meydana gelir[166]. Dolayısıyla, tarih yazıcıları ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanlar, öncelikle sosyal grupların kullandıkları sembolleri-damgaları ve onların anlamlarını dikkate almak zorundadırlar.

Yazının, görüntünün yanı sıra aynı zamanda bir de sesle ilgisi vardır. Örneğin, Sümerce, Akadca, Latince ve Hititçe gibi diller, bugün ses olarak yok olmuş veya günlük kullanımın dışında kalmıştır. Ancak, bu sesleri kullanan insanların varisleri günümüzde başka sesler kullanarak yaşamaya devam etmektedirler. Latince günlük konuşmadan yok olurken, yerini yine kendi varlığına dayalı Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce, Almanca ve benzerleri almıştır. Öbür yandan, sesle ilgili dil genelde şahsîdir; yani bireyin var olduğu ortamda şahsen kazandığı bir beceridir. Bireyin içinde yaşadığı ortamın değişmesiyle ses de değişir.

Damga dili ise, kültür ve geleneğe hastır; hatta bugün bu damgaların yenileri üretilmiş biçimleri bakımından birçoğu milletlerarası özellik taşır. Örneğin, trafik, sağlık, tehlike, askerî gibi damgalar/işaretler dünyanın her yerinde genelde aynı-

164- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 122.
165- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", s. 222.
166- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumlar, s. 228.

thoughts, desires, requests and some events with various messages"[163]. For example, red, yellow and green lights in traffic are the alphabets of sign language. Similarly, damgas in ethnographic materials are also alphabets of sign language so ethnographic materials are documents written in sign language. As I mentioned above, these documents are concrete indicators in which the simplest emotions of folks are expressed. Thus, "The sign languages that social groups use are more natural languages"[164]. In other words, damgas are the simplest language of social groups. For this reason, reading the documents written with damgas will make important contributions to a healthier understanding of historical facts.

Just as there is an inheritance through DNA in biology, damgas are the DNA of socio-cultural life and they always exist with us. It is possible to see them in their simplest form in the ethnographic works a social group built. These damgas that people use are in fact codes which carry the history of social groups and they are independent of the language spoken on a daily basis. This language is a separate language of expression and a separate communication tool based upon damgas. Moreover, the language of damgas comes before the language of ABC (about writing). For example, children first articulate sounds; they learn to articulate voice. Later hand and face mimics and gestures step in. And finally, they start to learn to write the symbols of voices or damgas.

Socio-cultural events, contrary to what is believed, are the hardest events to understand. For this reason, the usage of damgas is not a social activity but a result of the social history of a social group or nation expressed by its own members because, "it is obvious that patterns, figures, symbols and shapes are the products of mentalities and behaviors at a certain point in history"[165]. On the other hand, according to Poloma and other symbolic interactionists, social groups are the result of "symbolic interactions"[166]. Therefore, historiographers and those who study socio-cultural concepts should first take the symbols-damgas that social groups use and their meanings into consideration.

Writing, along with display, is related to voice at the same time. For example, languages like Sumerian, Akkadian, Latin and Hittite, disappeared or were left out of daily usage as a voice. However, the inheritors of the users of these voices continue to live today with different voices. Even though Latin disappeared from daily usage, French, English, Spanish, Portuguese, German and similar languages, which are

163- SONGAR: Dil ve Düşünce, s. 11.
164- CORBALLIS: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi, s. 122.
165- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", s. 222.
166- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumlar, s. 228.

dır. İşaret dili olarak kullanılmış olan ve kullanılan Türk damgalarının Türk kültür coğrafyasının her yerinde aynı şekilde veya zamanla oluşan bazı değişikliklerle -sanki yeni bir görünüm alarak- kullanılmaya devam ettiği görülmektedir; yani Yakutistan'dan Kosova'ya kadar olan Türk kültür coğrafyasındaki işaret dili olarak ifade ettiğimiz damgalar aynıdır.

Aynı kaynaktan hareketle birçok damga meydana getirilmiştir ve bunun teşekkülünde Türk damgalarının simetrik ve ikili, hatta üçlü[167] özelliğinin bulunması birinci derecede etkili olmuştur.

Sonuç olarak, "damgalar, hem tarihte yaşayan Türk boylarının hem de bugün ait oldukları bölge(ler)de yaşayanların geçmişleri, kültürel kimlikleri, yaşayış ve inanışları hakkında önemli ipuçları verecek, birçok bilinmezin aydınlatılmasına ışık tutacak grafiksel dil öğeleridir"[168]. Bu nedenle kayalardaki, halı-kilimlerdeki, binaların duvarlarındaki ve çeşitli etnografya eserlerindeki damgalar, kültür çalışmaları yapanları beklemektedir.

Koç Başı Damgalarının Sosyo-Kültürel Önemi

Türk halı-kilimlerinin genel karakteristik özelliğini koç başı damgasının oluşturduğunu düşünüyoruz. Koç başı damgası canlı ve farklı üsluplarla bütün Türk dünyasında çok belirgin olarak görülmektedir. Mezar taşlarından söz ederken tekrar ele alacağımız üzere Çay'a göre, koç başı damgalarını Türk hayvan üslubunun en güzel karakteristik örneği olarak en sade şekilleriyle Japonya'dan Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyadaki Türk mezar taşlarında görmek mümkündür[169].

Sümer, "*Oğuz boylarına ait damgaların Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına nakşedildiğini ve hatta mezar taşlarına çizildiğini biliyoruz*"[170] der. Rásonyi'ye göre de, Yenisey boylarında ve bir müddet Moğolistan'da yaşayan Kırgızlar'ın keçe cinsinden halılarının üzerindeki damgalar da koç başı damgalarıydı[171].

Yaptığım saha araştırmalarında Oğuzlardan önceki Türklerin, Oğuzların ve öbür Türk boylarının ilk kullandığı alfabedeki bazı harfleri yani damgaları; evlerde, mezarlarda, halı, kilimlerde, mumyalarda, at kuşamlarında, bazı yerleşim birimlerin-

167- Bir tek Türk damgasında bakış açısına göre farklı farklı damgalar görülmektedir. Bunu en iyi tespit etmenin yolu, damgaları oluşturan renk ile içindeki ve dışındaki renklere ayrı ayrı, birde damganın bütününe bakmaktır. Bu farklılığa bazı çalışmalarda algı yanılması denmektedir. Oysa Türk damgalarının özelliğinden kaynaklanan bu durum ile algı yanılması çok farklı iki konudur.

168- ALYILMAZ: "Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü", s. 87.

169- ÇAY: Anadolu'da Türk Damgası, s. 34.

170- SÜMER: Oğuzlar, s. 206-207.

171- RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük, s. 42.

based on Latin, took over its place. On the other side, the voice of language is usually personal; it is a skill that an individual gains from the environment. As the environment the individual lives in changes, the voice changes as well.

As to damga language, it is based on culture and tradition; moreover, the new damgas produced today carry international features in terms of production styles. For example, the damgas/signs of traffic, health, danger, military and similar are the same all over the world. It is seen that Turkish damgas which were used and are still being used as a sign language, continue to be used all over the Turkish cultural geography in the same way or with some little differences over time–as if with taking a new look. In other words, damgas, which we state as a sign language, are the same in the Turkish cultural geography from Yakutia to Kosovo.

From the same source, many damgas were produced and symmetric, dual and even tripled features of Turkish damgas were effective on the production of these at the first degree[167].

As a result, "damgas are graphical language factors which will give important clues about the histories, cultural identities, lifestyles and beliefs of Turkish tribes and those who lived in the same location in the past, and they will enlighten many unknown things" [168]. *Thus, damgas on rocks, carpets-rugs, the walls of buildings and various ethnographic materials are waiting for those who conduct cultural studies.*

Socio-Cultural Significance of Ram Head Damgas

We think that the ram head damga creates the general characteristic feature of Turkish carpets-rugs. The ram head damga is seen all around the Turkish world significantly with living and different styles. According to Çay, who we will mention again while discussing tombstones, it is possible to see ram head damgas in their simplest forms on Turkish tombstones within the geographical area from Japan to Anatolia as the most beautiful characteristic feature of Turkish animal types[169].

He says, "we know that damgas belonging to Oghuz tribes, apart from being used on animals, are used as carpet, rug patterns, painted on building walls with ochre, painted on pots and pans and some cloths in order to bring good luck and are even painted on tombstones in Anatolia" [170]. *Ac-*

167- According to a single point in Turkish damgas imprints are seen differently. To see this we need to look at damgas colors separately.

168- ALYILMAZ: "Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü", s. 87.

169- ÇAY: Anadolu'da Türk Damgası, s. 34.

170- SÜMER: Oğuzlar, s. 206-207.

deki bazı mekânlarda, tespit ettim. Bunun yanı sıra aynı damgaları örneğin otobüs duraklarında, tuvaletlerde, plajlarda, paralarda, Talas barajında, bazı alkollü içeceklerin kutusunda, giyim eşyalarında ve bunun gibi günlük yaşamda kullanılan araç ve gereçlerinin üzerinde tespit etmek mümkündü. Bu damgaların arkaik örneklerini Otar, Akçokraklı, Kuzeyev, Nowgorodowa, İbrayeva, Trofimov, Ögel, Gülensoy, Tavkul, Esin, İvanov ve benzerlerinin eserlerinde görmek mümkündür[172].

Fotoğraf 16: Cenaze çadırı, Bişkek/Kırgızistan.
Photo 16: Funeral tents, Bishkek / Kyrgyzstan.

Göktürklerde en önemli kurban hayvanlarını, başta at ile dağ koyunu ya da koçun teşkil ettiği ve bunlardan atın göğe, koçun da toprağa kurban edildiği bilinmektedir[173]. Türk cumhuriyetlerinde anlatılan Dede Korkut destanlarında da birçok defa attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kurban edildiği zikredilmektedir[174]. Tatarlar'da ise ölen biri için at kurban edilir, eti yendikten sonra derisi saman ile doldurulup sırıklar üzerinde mezarın tepesine dikilirdi[175]. Türklerdeki kurban geleneği hakkında bilgi veren İnan da "Göktürkler ölüyü çadıra koyarlar, akrabaları onun için at ve koyunlar kurban ederler, onların kafataslarını ise kazıklar üzerine koyarlar"[176] demektedir.

Biz de, araştırma yaptığımız Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in merkezinde topak çadır/keçeden yapılmış çadırın (Kırgızların "boz üy" dediği) yani evin giriş kapısının sağ tarafına uzaktaki akrabalarının gelmesini beklemek için üç günlüğüne konmuş (üçüncü gün ceset defnedilir) bir bayan cesedini ve at kurban edildiğini gördük. Eğer ölen insan erkekse o zaman ceset çadırın sol tarafına, ancak ölen evin reisi ise Anadolu'da başköşe, Kırgızların ve Kazakların "tör" dediği yere konur. Tör ise çadırın girişinin tam karşısındaki alandır. Diğer yandan burada Hoca Ahmet

172- OTAR: O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) İsimli Kitabı Vesilesi İle Notlar.
-AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları.
-KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri.
-NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie.
-İBRAYEVA: Kazahskiy Ornament.
-TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bişivki.
-ÖGEL: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi.
-GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-TAVKUL: Kafkasya Gerçeği.
-ESİN: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş; Türk Sanatında İkonografik Motifler; Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu; Türk Kültürü El-Kitabı.
-İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

173- DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 92.

174- GÖKYAY: Dedem Korkudun Kitabı.

175- LIGETI: Bilinmeyen İç Asya, s. 104.

176- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 177-178.

cording to Rásonyi, the damgas on goat-type carpets of Kyrgyzs who lived on the Yenisey banks and for some time in Mongolia were also ram head damgas[171].

During my field research, I detected some letters, damgas of the first alphabet that the Turks before the Oghuzs, the Oghuzs and other Turkish tribes used on houses, graves, carpets, rugs, mummies, horse harnesses and some places in some residential areas. In addition to this, it was possible to identify the same damgas on for example, bus stops, toilets, beaches, money, Talas dam, cans of alcoholic beverages, clothes and tools used on a daily basis. It is possible to see archaic examples of these damgas on Otar, Akçokraklı, Kuzeyev, Nowgorodowa, İbrayeva, Trofimov, Ögel, Gülensoy, Tavkul, Esin, İvanov relics and similar[172].

It is known that the most important sacrificial animals for the Gokturks were horses and mountain sheep or rams; horses were sacrificed to the sky and rams were sacrificed to the soil[173]. In Dede Korkut epics, told in Turkish Republics, it is told many times that animals from horses to stallions, from camels to adult male camels and from sheep to rams were sacrificed[174]. As for the Tatars, horses were sacrificed for the deceased, their meat was eaten and then their leather was filled with straw and erected on the grave with stakes[175]. İnan, who gave information about the sacrifice tradition of Turks, says that Gokturks placed the deceased in a tent; his/her relatives sacrificed horses and sheep and put their skulls on stakes[176].

We saw in the center of Bişkek, the capital of Kyrgyzstan, that a female corpse was placed to the right of the entrance of a dorm/tent made out of felt (the Kyrgyz call it 'boz üy'), or in other words home, for 3 days (the third day the corpse was buried) in order to wait for her relatives who were far away and a horse was sacrificed. If the deceased is male, he is placed to the left of the tent, but if the deceased is the father, he is placed at the seat of honor, the place the Kyrgyz call "tör". Tör is the place right in front of the entrance. Moreover, it is important to say that Hoca Ahmet Yesevi's

171- *RÁSONYI, László: Tarihte Türklük, s. 42.*

172- *OTAR: O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) İsimli Kitabı Vesilesi İle Notlar.*
-AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları.
-KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri.
-NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie.
-İBRAYEVA: Kazahskiy Ornament.
-TROFİMOV: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bişivki.
-ÖGEL: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi.
- GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
-TAVKUL: Kafkasya Gerçeği.
-ESİN: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş; Türk Sanatında İkonografik Motifler; Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu; Türk Kültürü El-Kitabı.
-İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

173- *Diyarbekirli: Hun Sanatı, s. 92.*

174- *GÖKYAY: Dedem Korkudun Kitabı.*
-Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı.

175- *LIGETI: Bilinmeyen İç Asya, s. 104.*

176- *İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 177-178.*

Yesevi'nin mezarının da çadır ve tör geleneğine göre yapıldığını belirtmekte fayda vardır[177]. Kazak Türklerinin defin töreni hakkında Kazakistan'da uzun süre görev yapmış Yorulmaz'ın ayrıntılı çalışması vardır[178]. İsteyenler daha geniş bilgi için o kaynağa bakabilirler.

Kazakistan'da Dede Korkut'a Korkut Ata derler. Korkut Ata'nın esas mezarı Seyhun nehrinin taşması sonucu sular altında kalmıştır. Temsilî mezarı ise, nehirden zarar görmeyecek şekilde bir tepenin başına yapılmış olup, mezarına giden yol üzerinde bir koç heykeli bulunmaktadır. Korkut Ata'nın bu mezarı Kızılorda-Aral yolu üzerinde Kızılorda'ya 150 km mesafede olan Jusalı kentinden Seyhun nehrine doğru uzanan yolun 25. kilometresinde olup, mezarın üzerindeki borulardan rüzgârın hızı ve yönüne göre ney, tambura, davul, kopuz, tar gibi birçok müzik aletinin sesini dinlemek mümkündür.

Hunlarda tanrılara kurban edilen hayvanların arasında en makbul olanı koçtu. Ayrıca Türkler'de kurban hayvanlarından özellikle at ve koç mezar taşı olarak da kullanılmıştır. Diğer yandan Diyarbekirli'ye göre Altaylarda, VIII. veya X. yüzyıllara ait olduğu düşünülen bir mezarda erkeğin yanında at, kadının yanında da koç bulunmuştur[179].

Uluğ Türkistan coğrafyasında yapmış olduğum saha araştırmaları sonucunda, doğal koç başı veya boynuzları ile koç başlı mezar taşlarının sadece erkek mezarlarında[180]; koç başı damgası işlenmiş mezar taşlarının ise, hem erkek ve hem de kadın mezarlarında kullanıldığını tespit ettim. Elinizdeki eserde de görüldüğü üzere, Türkler, koç başını çeşitli eşyalarına işlemekten de uzak kalmamışlardır. Örneğin, "koç başı ya da boynuz nakışı; Oğuzlar, Avarlar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Çuvaşlar, Bulgarlar ve daha birçok Türk topluluklarında az değişikliklerle her çeşit malzemeyi süslemek için kullanılmıştır"[181].

Koç başı damgası, kadimliği göz önünde tutulduğunda, Türk kültürünün bir mührü gibi bugün hâlâ Altaylar'dan Ön Asya ve Balkanlara kadar uzanan coğrafyadaki çeşitli mezar taşlarında, halı ve kilimlerde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Anadolu'da ananevi anlayışa göre dokunan halı ve kilimlerdeki hâkim damga koç başıdır. Mezar taşlarındaki koç başı damgası, özellikle Doğu Anadolu mezarlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, koç heykelinin en son örneklerini de Tunceli ilindeki mezarlıklarda görmekteyiz. Türkiye'deki koç başlı mezarları ele

177- AKSOY: "Kazakistan'dan Adana'ya Tör Kavramı".

178- YORULMAZ: "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", s. 387-401.

179- DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 92-93.

180- Tunceli/Mazgirt'te bir köyde koyun başlı mezar taşı gördük; ancak, mezar sahibinin kadın mı, erkek mi olduğunu tespit edemedik.

181- DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 93.

grave was made according to tent and tör tradition[177]. There is a detailed study by Yorulmaz, who served for a long time in Kazakhstan, about the burial ceremonies of Kazakh Turks[178]. Those who want more information can take a look at that source.

In Kazakhstan, they refer to Dede (grandfather) Korkut as Ata (father) Korkut. The actual grave of Ata Korkut was submerged as a result of the River Seyhun flooding. His representational grave was built on top of a hill in order not to suffer from floods, and there is a ram statue on the way to the grave. This grave of Father Korkut is 25 kilometers on the route from Jusalı city, which is 150 km from Kızılorda on the way from Kızılorda to Aral, to the River Seyhun. According to the direction and speed of the wind, pipes above the grave makes musical noises of instruments like reed flute, drum, lute and tar.

The most grateful sacrifice to the gods for the Huns was the ram. Also Turks used horses and rams as sacrificial animals as tombstones. In addition, according to Diyarbekirli, in Altai, in a grave, thought to be in the VIII. or X. Centuries, a horse was found next to a male and a ram was found next to a female[179].

In my field research in the Greater Turkistan geographical area, I found that tombstones with natural ram heads or horns were only used in male graves[180]; but tombstones marked with ram head damgas were used both for male graves and female graves. As you can see on the work in your hands, Turks did not stay away from marking various properties with ram heads. For example, "ram head or horn decoration was used by the Oghuzes, Avars, Kırgızes, Karakalpaks, Chuvashes, Bulgars and many Turkish societies with slight differences to garnish every kind of materials"[181].

When considered the antiquity of the ram head damga is considered, it still exists as a seal of Turkish culture on various tombstones, carpets and rugs in the geographical area from Altai to Asia Minor and the Balkans. Also according to traditional understanding in Anatolia, the dominant damga in woven carpets and rugs is the ram head damga. The ram head damga on tombstones is used widely especially on tombstones of Eastern Anatolia. In this context, we see the last examples of ram statues in graveyards in Tunceli. In an article about graves with ram heads in Turkey, it is said, "It has been accepted that sheep and ram statues in Anatolia belong to the Akkoyunlular, Karakoyunlular; but nothing has been said about horse statues. Actually, that the sheep and ram statues were found in the region where

177- *AKSOY: "Kazakistan'dan Adana'ya Tör Kavramı".*

178- *YORULMAZ: "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", s. 387-401.*

179- *DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 92-93.*

180- *We discovered a tombstone with a sheep head in a village in Tunceli/Malazgirt. However, we could not determine whether if it belonged to a man or woman.*

181- *DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 93.*

alan bir makalede, "*Anadolu'daki koç ve koyun heykellerinin Akkoyunlularla Karakoyunlulara ait oldukları öteden beri kabul edile gelmiştir; fakat at heykellerinin hangi boya ait olabileceği hakkında bir şey söylenmemiştir. Filvaki, Anadolu'daki koç ve koyun heykellerinin Akkoyunlular ve Karakoyunlular'ın hâkim oldukları sahalarda bulunmaları; Ahlat'ta Orta Okulun bahçesinden müzeye kaldırılan koyun heykelinin 803/1400-1401, Ahlat Kırklar Mezarlığı'nda insitu olarak bulunan heykel ile Bitlis'te Kız Enstitüsü bahçesinde bulunan heykelin Akkayunlu ve Karakoyunlular'a ait olduğu fikrini doğrular*"[182] denilmektedir.

Oysa koç başı mezar taşlarını Karakoyunlu veya Akkoyunlularla açıklamak yerine, kadim Türk tarihiyle açıklamak daha yerinde olur. Kadim bir kültür içinde biçimlenip ortaya çıkan damgalar dilinin, yaratıcıları ile birlikte, tarih ve coğrafya üzerinde dağılarak yürüyüşünü bu koçbaşı damgalarında görüyoruz.

Anadolu sahasında bulunan heykellerin yaşları ve bulundukları alanlar, gerçekten de bu konudaki görüşlerin Akkoyunlu ve Karakoyunlu olgusu üzerine toplanmasına olanak veriyor. Ancak, o zaman, elinizdeki çalışmaya göre, Altay dağlarından Kosova'ya kadar uzanan coğrafyadaki Türk gruplarında, kadınların halı ve kilimlerine işledikleri koç başı damgalarını; mezarlar ve türbelerdeki koçbaşlarını nasıl izah edeceğiz? Bütün bu gerçekler ışığında koç başı damgaları sorununa baktığımızda, kültür tarihi açısından kapsamlı bir biçimde ve her bağlam içinde çalışılması icap eden bize özgü farklı bir anlatım dili olduğunu düşünüyorum.

Bilindiği gibi Gürcistan ve Ermenistan coğrafyasında da koç, koyun ve at başlı mezar taşları vardır. Ermeni ve Gürcüleri Hint-Avrupa toplumlarından kabul eden görüşe göre yukarıda ifade edilen mezar taşlarının açıklanması çok zor görülmektedir. Çünkü sık sık ifade ettiğimiz gibi bir kültürün en keskin ve direnç gösteren cephesini mezarlar ve ölüm kültürü göstermektedir. Dolayısıyla Ermeni ve Gürcülerde görülen o mezar taşlarının Türklerle olan etkileşimden dolayı olduğunu ifade etmek yeterli olmaz. Diğer yandan bu görüşü kabul edecek olursak, aynı geleneğin Farslar, Ruslar ve Araplarda da olmasını beklemek gayet doğal olmalıdır. Oysa bu saydığımız halklarda öyle bir gelenek yoktur.

Gürcistan'da yapılmış bir araştırmaya göre Gürcistan coğrafyasında görülen ve bazıları Hıristiyan Gürcülere ait olan koç, koyun ve at başlı mezar taşlarının Azerbaycan Türklerinden kalma olduğu ifade edilmektedir[183]. Karamağaralı ise haklı olarak "*Bizanslılar ve diğer Hıristiyan toplulukların da koç, koyun ve at şeklinde mezar heykeli mevcut olmadığı için, Ermeni ve Gürcüler tarafından yapılmış olan bu tip*

182- KARAMAĞARALI: "Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", s. 18.

183- MEHMEDOV; NEMETOVA; KULİYEVA: Gürcüstanda Azerbaycanlıların Milli Tarihi Medeniyetinin İrsi Olan Heykelleri.

the Akkoyunlus and Karakoyunlus lived proves that sheep statue 803/1400-1401 found in a schoolyard in Ahlat and the statue found in the schoolyard of the Girls' Institute in Bitlis belongs to the Akkoyunlus and Karakoyunlus"[182].

However, instead of explaining tombstones with ram heads with reference to the Karakoyunlu or Akkotunlus, it is more appropriate to explain it as old Turkish history. We see the language of damgas, which appeared and was shaped in an ancient culture walk dispersedly across history and geography, on these ram head damgas along with their creators.

The age and place where such statues have been found in Anatolian fields indeed gives the opportunity to relate these to the Akkoyunlus and Karakoyunlus but if so, how are we going to explain the damgas woven on carpets and rugs by women and ram heads on graves and mausoleums in Turkish groups in geographical area ranging from the Altai Mountains to Kosovo? In light of all these facts, when we look at the problem of ram head damgas, I believe that it is a special language of expression for us which should be studied in detail in the context of cultural history and every aspect.

As it is known, there are tombstones with sheep, ram and horse heads in Georgia and Armenia. According to the view which accepts Armenians and Georgians as a part of Indo-European societies, it is hard to explain the tombstones mentioned above. Because as we have mentioned frequently, the sharpest and most resistant sides of a culture are graves and death cultures. Thus, it is not enough to explain tombstones seen in Armenian and Georgian cultures with interactions with Turks. Furthermore, if we accept this view, it should be normal to explain such a thing in Persian, Russian and Arabic cultures as well. However, the mentioned communities do not have such a tradition.

According to a study conducted in Georgia, it is stated that tombstones with sheep, ram and horse heads belonging to Christian Georgians remains of Azerbaijan Turks[183]*. Karamağaralı rightly says,* "Because there are no grave statues shaped as rams, sheep or horses in the societies of Byzantines or any other Christians, these tombstones made by Armenians and Georgians are left rootless. We believe these are documents of the influence of Turkish culture on Armenian and Georgian cultures, or the remains of Turks who were Christianized by these societies but kept their own beliefs and traditions"[184]*. We also saw examples confirming Karamağaralı, or in other words, tombstones with horses, rams*

182- KARAMAĞARALI: "Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", s. 18.

183- MEHMEDOV; NEMETOVA; KULİYEVA: Gürcüstanda Azerbaycanlıların Milli Tarihi Medeniyetinin İrsi Olan Heykelleri.

184- KARAMAĞARALI: "Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", s. 19.

mezar taşları köksüz kalmaktadır. Kanaatimizce bunlar Türk kültürünün Ermeni ve Gürcülere tesirinin belgeleridir, ya da bu topluluklar tarafından Hıristiyanlaştırılan, fakat kendi inanç ve adetlerini yaşatan Türklerin bıraktıkları hatıralardır"[184] demektedir. Karamağaralı'yı doğrulayan bazı örnekleri yani at, koç, koyun mezar taşlarını biz de Tuva, Hakasya ve Batı Sibirya'da yaşayan ve Müslüman olmayan Türklere ait mezarlarda görmüştük. Rasim Efendi tarafından Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Nahçıvan coğrafyasında koç, koyun, at ve insan suretli mezar taşları hakkında yapılan geniş kapsamlı bir araştırmada da Karamağaralı'yı doğrulayan bazı örnekler tespit edilmiştir[185].

Diyarbekirli'ye göre, koç başı damgası Türkler tarafından, Hunlardan beri kullanılagelmiş olup bu damga "türbede önemli bir adamın hatta bir mukaddes kimsenin yattığına delalet eder"[186]. Esin ise, bu konu hakkında şunları ifade eder: "*Zoomorfik motiflerden, oturmuş koç heykelleri de Siwet-ulan ve Moğolistan'daki Gök-Türk muhitine has görünmektedir. Bunların bilhassa mezarlarda bulunması, henüz daha anlaşılmamış bir mana ifade etmiş olsa gerek. Tabgaç mezar taşındaki koçbaşlı ejder tasvirini de bu münasebet ile hatırlıyoruz. Siwet-ulan üslubunda, bir çift karşılıklı koç heykeli Kül Tigin külliyesinde, yazılı taşın bulunduğu avlunun girişinde durmakta idi. Bu koç heykelleri, Türk mezarlarının bir hususiyeti olarak, Türklerin göç ettiği yollar boyunca dizilmiş ve Mangışlak'dan geçerek Anadolu'ya kadar uzanmıştır*"[187].

Benim tespitlerime göre ise, en son bulunan koç başlı mezar taşları Tunceli'dedir. Bunlardan ikisi, 1955 ve 1962 tarihli olup Tunceli/Ovacık'taki bir köy mezarlığında; öbürü ise, 1965 tarihlidir ve Tunceli merkezindeki bir mezarlıkta bulunmaktadır.

Tunceli'den başka koç heykelleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok yerleşim yerinde karşımıza çıkmaktadır. Mesela yapmış olduğumuz saha araştırmalarında Kars, Iğdır, Van, Bitlis, Erzincan, Diyarbakır, Elazığ, Rize illerinde koç başlı heykelleri tespit ettik. Kaya da 2007'de Hakkâri/Yüksekova'da iki adet koç başlı mezar taşı tespit etmiştir[188]. Ben de, Hakkâri'de bulunmuş olan bir koç başlı mezar taşını Van müzesinde görmüştüm.

Kazakistan'da koç; erlik, yiğitlik ve bağımsızlık damgası olarak bilinir. Eski zamanlarda Kazak askerlerinin dizlerinde, göğüslerindeki zırh parçalarında ve ellerindeki kalkanlarında koç damgası bulunurmuş. Bu anlayışı Kırgızistan'ın Talas

184- KARAMAĞARALI: "Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", s. 19.
185- EFENDİ: Kamennaya Plastika Azerbaydjana.
186- DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 94.
187- ESİN: Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II, Kısım I-A, s. 50.
188- KAYA: Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent, s. 410.

and sheep in graveyards belonging to non-Muslim Turks living in Tuva, Yakutia and West Siberia. Some examples confirming Karamağaralı were identified in a study by Rasim Efendi on tombstones shaped as rams, sheep, horses and humans in Georgia, Armenia, Azerbaijan and Nahçivan[185].

According to Diyarbekirli, the ram head damga has been used by Turks since the Huns and this damga "shows that there is an important and even holy person lying in the mauseloum"[186]. *Esin says the following about this subject:* "According to zoomorphic patterns, it is seen that sitting ram statues belong to the Siwet-ulan and Gök-Türk neighborhoods of Mongolia. Since they are found in graveyards, they should mean something unusual. With this, we remember the tombstone shaped like a dragon with a ram's head on a Tabgaç tombstone. In Siwet-ulan behavior, two ram statues facing each other stood at the entrance of the yard in the Kül Tigin complex. These ram statues, as a feature of Turkish graves, were placed among the routes along which Turks migrated and continued to Anatolia passing through Mangyshlak"[187]. *According to my findings, the last tombstones with ram heads are in Tunceli. Two of them are from 1955 and 1962 and are in a village graveyard in Tunceli/Ovacık. The other one is dated as 1965 and it is in a graveyard in the center of Tunceli.*

Apart from Tunceli, other ram statues can be found in many places in Eastern and Southeastern Anatolia. For example, in our field studies, we identified ram head statues in Kars, Iğdır, Van, Bitlis, Erzincan, Diyarbakır, Elazığ and Rize. Kaya also identified two tombstones with ram heads in Hakkari/Yüksekova in 2007[188]. *I saw a tombstone found in Hakkari in Van Museum.*

In Kazakhstan, the ram is known as a damga of manliness, bravery and freedom. There were ram damgas on armor on the knees and chest and on the shields in their hands. I identified this understanding in my research on the Manas region of Talas city in Kyrgyzstan where the hero of Manas Epic, Manas' mausoleum is. There are ram head damgas on the shield, arch and armor of Manas.

Kazakhs call rams koçkar. The head of a Koçkar is accepted as blessed and people use it as a charm in order to avoid evil[189]. *It is possible to see examples of these Kazakh Turks who Settled in Istanbul's Zeytinburnu district migrating from East Turkistan. In addition, it is known that the ram head is used as a charm in the Black Sea region.*

185- EFENDİ: Kamennaya Plastika Azerbaydjana.
186- DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, s. 94.
187- ESİN: Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II, Kısım I-A, s. 50.
188- KAYA: Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent, s. 410.
189- The same understanding is also dominant in the Black Sea region in Turkey.

kentindeki Manas bölgesinde bulunan Manas Destanı'nın kahramanının, yani Manas'ın türbesinin olduğu yerdeki araştırmam esnasında tespit ettim. Manas'ın kalkanında, yayında, kuşandığı zırhında hep koç başı damgaları vardır.

Kazakistan halkı arasında koç'a koçkar derler. Koçkarın başı kutlu sayılır ve insanları kötülüklerden korumak için nazarlık olarak da kullanılır[189]. Bunun örneklerini Doğu Türkistan'dan göç ederek İstanbul'un Zeytinburnu ilçesine yerleşmiş Kazak Türklerinde de görmek mümkündür. Diğer yandan Karadeniz bölgesinde de koç başının nazarlık olarak kullanıldığı bilinmektedir. Hatta İstanbul'a yerleşen Karadenizlilerin sahibi olduğu bir yolcu gemisi ile otelin giriş kapısının üzerinde koç başlarını görmüş ve fotoğraflamıştım.

Radloff da yapmış olduğu araştırmada "Kazakçada koyuna koy, koça koşkar, ana koyuna Tu koy (doğuran koyun), erkek koyuna erkak koy denir"[190]der. Ayrıca Altay Türklerinden bahsederken Teleüt Türklerini meydana getiren soylardan birinin "Koçkor-Mundus" olduğunu belirtir[191]. Bugün önemli bir kısmı Alevî inançlı olup da genel olarak, Türkiye'de Tunceli, Erzincan, Bingöl ve Muş illerinde yaşayan Hormeklerin ataları hakkında ise İbn Fazlan şu ifadeleri kullanır:

"Türklerin diğer bir kısmına Kun (Hun) denir. Bunlar Nastur mezhebindendir. Kitay (Hitay) Hakanı'ndan korktukları ve meraları dar geldiği için Kitay ülkesinden ayrıldılar. Harzemşah Ekinci b. Koçkar (ölm. 491 h. = 1097 m.) onlardandı"[192].

Şeşen ise aynı sayfada yazdığı dipnotta bu konuda şu açıklamayı yapar: "*Ekinci b. Koçkar, Cüveynî'ye göre Sultan Sencer'in memlûkü (azadlısı) idi. İbn el-Esîr ise onun Berkiyâruk'un azadlılarından olduğunu söyler. Berkiyâruk 487 (1083 m.) yılında sultan olduğuna göre, Ekinci'nin Harzemşah olarak tâyini 490 (1096) senelerine rastlamalıdır*".

Koçkar kavramının ve inancının Altaylardan Anadolu'yu gelişi hakkında Togan da bilgi verir. Ona göre "*Moğollardan önce Kırım'da Sudak'ı ilk defa fetheden Kastamonu beyi Çoban olduğu gibi Sinop'ta Emir Beklemiş bin Emir Taybuga bin İlbasmış bin Koçkar bin Oğulbek bin Beşbek'in H. 679 (1280) senesine ait Türbesinin bulunduğunu da zikretmeliyim. Çünkü İlbasmış ve Beşbek, bilhassa Kıpçaklar arasında tesadüf edilen isimlerdir*"[193].

189- Karadeniz bölgemizde de aynı anlayış hâkimdir.
190- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt II**, s. 433.
191- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt I*, s. 217.
192- İBN FAZLAN: Seyahatnâme, s. 101.
193- TOGAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 319-320.

Moreover, I saw and took pictures of ram heads on a ship and in the entrance of a hotel belonging to people from the Black Sea region, who had settled in İstanbul.

Fotoğraf 17: Kentav/Kazakistan; Zeytunburnu; Akçaabat/Trabzon; Üsküdar İstanbul.
Photo 17: Kentav/ Kazakhstan; Zeytinburnu/Istanbul; Akçaabat/Trabzon; Uskudar/Istanbul.

Radloff says in a study he conducted, "In Kazakh they call sheep koy, ram koşkar, mother sheep Tu koy (a sheep which gives birth) and male sheep erkak koy[190]". Also he states that one of the races that used Teleüt Turkish were the "Koçkor-Mundus" when he discusses the Altai Turks[191]. İbn Fazlan says the following about the fathers of Hormeks, who mostly have Alevi beliefs and live in Tunceli, Erzincan, Bingöl and Muş cities in Turkey, "Another branch of the Turks are called the Kuns (Khuns). They are of Nastur religion. Because they were afraid of Kitay (Hitay) Khan and their field was narrow, they left the county of Kitay. Harzemşah Ekinci b. (death 491 h. = 1097) Koçkar was one of them"[192]. Şeşen makes this explanation in a footnote on the same page: "According to Cüveyni, Ekinci b. Koçkar was mameluk (forgiven) of Sultan Sencer. İbn el-Esir is one of the forgiven of Berkiyaruk. As Berkiyaruk became Sultan in 487 (1083 m.), Ekinci's assignment as a Khwarazm

*190- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt II**, s. 433.*
191- RADLOFF: Sibirya'dan, Cilt I, s. 217.*
192- İBN FAZLAN: Seyahatnâme, s. 101.

Çay'ın Türk kültüründe keçi ve koyun hakkındaki geniş kapsamlı eserinde de "Koçkar, Türkistan'da dağ-teke veya yabanî erkek koyunlara verilen ad olup kişi adı olarak kullanılmıştır" ifadesinden sonra "Emir Koçkar, 417 yılında Memlûklar'ın Halep valisidir"[194] denilerek bir örnek verilmiştir.

Alan araştırmalarım sırasında koç ile ilgili ilginç tespitlerden birisi kesilen koçun başıyla ilgiliydi. Kazakistan'da, kurban olarak koç kesilmişse koçun başını ancak baba parçalar ve çocuklarına dağıtır. Baba evde değilse, koç başı parçalanmadan haşlanmış olarak bekletilir. Öbür yandan, evde dede (ata baba) varsa, dede oğlundan ayrı bir evde oturuyor olsa da, koç başını parçalama hakkı dedenindir; ancak, dedenin izin vermesi durumunda oğlu koç başını parçalayabilir. Cenaze ya da toy'larda (çeşitli eğlence törenleri) koç kurban edilmişse koçun başını parçalama hakkı o cemaatteki en yaşlı ve saygıdeğer kişinindir. En yaşlı ve saygın insan koç başını parçaladıktan sonra koçun kulağını oradaki yaşça en küçüğe verir. Bunun anlamı "çok dinle az konuş" demektir. Daha sonra parçalanmış koç başından sırayla herkes bir parça alır ve böylece parçalama işlemi sona erer.

Yukarıda belirtilen bütün seremoniler, işlemler ve bunların hiyerarşik düzenin belirleyici bir unsuru biçimine dönüşme hali, koç başının Türkler arasında nasıl önemli bir yere sahip olduğunu bize gösteriyor. Ancak, araştırmalarım esnasında, "Niçin başka hayvan değil de koç?" dediğimde, bu hususlarda doğrusu kimseden açıklayıcı ve doyurucu bir bilgi alamadım. Bunun temel nedeni belki, damganın kendisinin, işlevlerinin ve ona kaynaklık eden bilgilerin zihinlerden silinip gitmiş olması ile açıklanabilir. Belki de ben, bir araştırmacı olarak bu hususta bilgi sahibi kimselere rastlayamamış olabilirim, bilemiyorum. Doğrusu, bu konuyla ilgili yaptığım alan çalışmasından toplayabildiğim bilgiler sınırlıdır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Koç, ilk kesilecek kurbanlık hayvandır. At, bölge insanı için hayati öneme sahip olduğundan sık sık kurban edilmesi pek mümkün değildir. Bölgede keçi, inek gibi hayvanlar ise sayıca çok fazla bulunmamakta. Bütün bu bilgiler, daha çok, hayvanların kurban edilme işlevleri ile ilgilidir.

Sonuç olarak yukarıda açıklanmaya çalışılan bağlam dâhilinde şunlar da söylenebilir: Arkeolog, sanat tarihçisi, sosyolog, antropolog ve kültür tarihçilerinin koç-koyun damgaları üzerine yapacağı çalışmalar ve açıklamalar, kültür tarihine ve dolayısıyla damgaların dilinin yarattığı "metinlerin" anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

194- ÇAY: Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri -I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek), s. 120.

Shah should have been in 490 (1096)". *Togan gives information about the arrival of the Koçkar concept and belief to Anatolia from Altai. According to him,* "I should say that the first Kastamonu ruler who conquered Sudak in the Crimea before the Mongols was Çoban and there is a mausoleum in Sinop from 1280 belonging to Emir Beklemiş bin Emir Taybuga bin İlbasmış bin Koçkar bn Oğulbek bin Beşbek because İlbasmış and Beşbek are names used frequently especially by the Kipczaks" [193]. *In Çay's treatise about sheep and rams in Turkish culture, he says, "Koçkar is a name given for mountain goats or wild male sheep and it is also used for people". He continues with an example, "Emir Koçkar was the governor of Halep in Memlüks in 417"*[194].

One of the most interesting discoveries about rams during my research was about the head of a ram which had been chopped off. If a ram was sacrificed in Kazakhstan, only the father could shred the head into pieces and give them to his sons. If the father was not home, the ram head was kept waiting without being shredded into pieces. On the other side, if the grandfather (the father's father) was home, even if he lived elsewhere, the right to shred the head belonged to the grandfather. The father could only shred it if the grandfather gave permission. If the ram was sacrificed at a funeral or toy (various entertainment ceremonies), the right to shred the head of the ram belonged to the oldest and most respectable person in the community. After the oldest and most respectable person shredded the head of the ram, he gave the ear of the ram to the smallest in age. This means "speak less, listen more". After this, everybody took a piece of the ram's head and in this way, the process of shredding the head of the ram ended.

The ceremonies, processes and the way these become determining factors of hierarchic order show how important the ram head is for Turks. However during my studies, I could not get any satisfying explanation from anyone to the question "Why not any other animal but ram?" The main reason for this could perhaps be explained by the disappearance of knowledge about damga itself, its functions and its sources, or maybe I could not meet the people with ths information. To be honest, the knowledge I could gather from field studies about this is limited. It is possible to put it in order like this: Ram is the first animal to sacrifice. Since they are important for human life, it is not possible to sacrifice horses frequently. Animals like goats and cows are not in large quantities in the region. All of this information is mostly about the process of sacrificing the animals.

193- *TOGAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 319-320.*

194- *ÇAY: Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri -I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek), s. 120.*

Çay'ın Türk kültüründe keçi ve koyun hakkındaki geniş kapsamlı eserinde de "Koçkar, Türkistan'da dağ-teke veya yabanî erkek koyunlara verilen ad olup kişi adı olarak kullanılmıştır" ifadesinden sonra "Emir Koçkar, 417 yılında Memlûklar'ın Halep valisidir"[194] denilerek bir örnek verilmiştir.

Alan araştırmalarım sırasında koç ile ilgili ilginç tespitlerden birisi kesilen koçun başıyla ilgiliydi. Kazakistan'da, kurban olarak koç kesilmişse koçun başını ancak baba parçalar ve çocuklarına dağıtır. Baba evde değilse, koç başı parçalanmadan haşlanmış olarak bekletilir. Öbür yandan, evde dede (ata baba) varsa, dede oğlundan ayrı bir evde oturuyor olsa da, koç başını parçalama hakkı dedenindir; ancak, dedenin izin vermesi durumunda oğlu koç başını parçalayabilir. Cenaze ya da toy'larda (çeşitli eğlence törenleri) koç kurban edilmişse koçun başını parçalama hakkı o cemaatteki en yaşlı ve saygıdeğer kişinindir. En yaşlı ve saygın insan koç başını parçaladıktan sonra koçun kulağını oradaki yaşça en küçüğe verir. Bunun anlamı "çok dinle az konuş" demektir. Daha sonra parçalanmış koç başından sırayla herkes bir parça alır ve böylece parçalama işlemi sona erer.

Yukarıda belirtilen bütün seremoniler, işlemler ve bunların hiyerarşik düzenin belirleyici bir unsuru biçimine dönüşme hali, koç başının Türkler arasında nasıl önemli bir yere sahip olduğunu bize gösteriyor. Ancak, araştırmalarım esnasında, "Niçin başka hayvan değil de koç?" dediğimde, bu hususlarda doğrusu kimseden açıklayıcı ve doyurucu bir bilgi alamadım. Bunun temel nedeni belki, damganın kendisinin, işlevlerinin ve ona kaynaklık eden bilgilerin zihinlerden silinip gitmiş olması ile açıklanabilir. Belki de ben, bir araştırmacı olarak bu hususta bilgi sahibi kimselere rastlayamamış olabilirim, bilemiyorum. Doğrusu, bu konuyla ilgili yaptığım alan çalışmasından toplayabildiğim bilgiler sınırlıdır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Koç, ilk kesilecek kurbanlık hayvandır. At, bölge insanı için hayati öneme sahip olduğundan sık sık kurban edilmesi pek mümkün değildir. Bölgede keçi, inek gibi hayvanlar ise sayıca çok fazla bulunmamakta. Bütün bu bilgiler, daha çok, hayvanların kurban edilme işlevleri ile ilgilidir.

Sonuç olarak yukarıda açıklanmaya çalışılan bağlam dâhilinde şunlar da söylenebilir: Arkeolog, sanat tarihçisi, sosyolog, antropolog ve kültür tarihçilerinin koç-koyun damgaları üzerine yapacağı çalışmalar ve açıklamalar, kültür tarihine ve dolayısıyla damgaların dilinin yarattığı "metinlerin" anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

194- ÇAY: Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri -I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek), s. 120.

Shah should have been in 490 (1096)". *Togan gives information about the arrival of the Koçkar concept and belief to Anatolia from Altai. According to him,* "I should say that the first Kastamonu ruler who conquered Sudak in the Crimea before the Mongols was Çoban and there is a mausoleum in Sinop from 1280 belonging to Emir Beklemiş bin Emir Taybuga bin İlbasmış bin Koçkar bn Oğulbek bin Beşbek because İlbasmış and Beşbek are names used frequently especially by the Kipczaks" [193]. *In Çay's treatise about sheep and rams in Turkish culture, he says, "Koçkar is a name given for mountain goats or wild male sheep and it is also used for people". He continues with an example, "Emir Koçkar was the governor of Halep in Memlüks in 417"*[194].

One of the most interesting discoveries about rams during my research was about the head of a ram which had been chopped off. If a ram was sacrificed in Kazakhstan, only the father could shred the head into pieces and give them to his sons. If the father was not home, the ram head was kept waiting without being shredded into pieces. On the other side, if the grandfather (the father's father) was home, even if he lived elsewhere, the right to shred the head belonged to the grandfather. The father could only shred it if the grandfather gave permission. If the ram was sacrificed at a funeral or toy (various entertainment ceremonies), the right to shred the head of the ram belonged to the oldest and most respectable person in the community. After the oldest and most respectable person shredded the head of the ram, he gave the ear of the ram to the smallest in age. This means "speak less, listen more". After this, everybody took a piece of the ram's head and in this way, the process of shredding the head of the ram ended.

The ceremonies, processes and the way these become determining factors of hierarchic order show how important the ram head is for Turks. However during my studies, I could not get any satisfying explanation from anyone to the question "Why not any other animal but ram?" The main reason for this could perhaps be explained by the disappearance of knowledge about damga itself, its functions and its sources, or maybe I could not meet the people with ths information. To be honest, the knowledge I could gather from field studies about this is limited. It is possible to put it in order like this: Ram is the first animal to sacrifice. Since they are important for human life, it is not possible to sacrifice horses frequently. Animals like goats and cows are not in large quantities in the region. All of this information is mostly about the process of sacrificing the animals.

193- *TOGAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 319-320.*

194- *ÇAY: Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri -I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek), s. 120.*

Mezar ve Mezarlardaki Damgalar

Mezarlıklar ve ölümle ilgili gelenekler, sosyal bilimcilere önemli bilgiler sunmaktadır. Çünkü bir kültürün en muhafazakâr ve kalıcı unsurlarının muhafaza edildiği kültür alanlarından birini ölüm ve mezar kültürü teşekkül eder.

Bu araştırmanın alanını temsil eden coğrafyada yaşayan Türkler, yabancı bir kültür ve ideoloji olarak, en fazla Rus kültürünün ve Marksist/komünist ideolojinin etkisinde kalmışlardır. Tıpkı bizlerin Anadolu yani, Ön Asya Türkiye'sinde, Batı dünyası kültürleri ve ideolojileri etkisi altında kalmamız gibi, şüphesiz onlar da etkisi altında kaldıkları kültür çerçevesinde bir değişim geçirmişlerdir.

Kazak ve Kırgız Türkleri Ruslarla aynı işyerlerinde çalışmış, aynı partide en üst makamlara kadar gelmiş, çok yaygın olmasa da kız alıp vermiş olmalarına rağmen, mezarlarını farklı yerlere yapmışlardır. Daha da ilgi çekici olan şudur ki evli çiftlerden Rus olan Rus mezarlığına, Türk olan Türk mezarlığına gömülmüştür. Yahudilerden de Ruslarla evlenenlerin olduğunu mezar taşlarından öğreniyoruz. Örneğin, Yahudilerin Ruslarla evli olanlarının mezarları Rus mezarlığındadır ama o mezar taşı üzerinde, bugün İsrail bayrağında yer alan, altı köşeli yıldız vardır; Hıristiyan olan eşinin mezar taşı üzerinde ise, haç sembolü bulunur. Küçük yerleşim birimindeki mezarlıklar ile büyük şehirlerin bazı mezarlıkları ikiye bölünerek, bir tarafında Türkler; diğer tarafında ise Ruslar ve Müslüman olmayan diğer milletlerin mensupları ölenlerini defnederler. Sadece Kırgızistan/Bişkek'te, Kırgız asıllı önemli şahsiyetlerin olduğu mezarlığın bir tarafında Kırgızların, diğer tarafında ise Yahudilerin mezarları bulunmaktadır.

Mezarların biçimleri, onların kimlere ait olduğu konusunda hiç bilgisi olmayanlara dahi önemli ipuçları vermektedir. Örneğin, Türklerin mezarlarında genelde orak-çekiç[195], kızıl yıldız[196] (Bunlar Sovyetlerin dağılmasından sonra önemli ölçüde silinmeye başlanmıştır.), hilal, koç boynuzu, koç başı damgası, lale, ay yıldız işaretleri vardır. Rusların mezarlarında ise, sadece orak-çekiç, kızıl yıldız ve haç işaretleri vardır. Türkistan-Yesi mezarlığında, ay yıldız, hilal, koç başı damgalarının yanında, bugün bir de, Hoca Ahmet Yesevî türbesinin resmi (Buna Kazakistan'daki her mezarlıkta az da olsa rastlamak mümkündür.) mezar taşlarını süslemektedir. Kırım'da 1926'da yayınlanan bir araştırmada yukarıdaki görüşlerin benzeri şu şekilde dile getirilmiştir: "Kırım'ın şimal yarısındaki Tatar köylerinin her birinde mezarlıklarda bu damgaları görmek mümkündür. Damgalı taşlarda tarih ve yazı olmaz. Bu damgalar, ancak, kabirde yatan ölünün hangi kabileye 'ulusa' mensup

195- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni temsil ediyor.

196- Komünizmi temsil ediyor.

As a result, the following could be said about the context I tried to explain above: Studies and explanations of archaeologists, art historiographers, sociologists, anthropologists and culture historiographers about ram-sheep damgas will make great contributions to cultural history and accordingly, to the understanding of the "texts" that the language of damgas create.

Damgas on Graves and Tombstones

Traditions about graveyards and deaths provide important information to social scientists because death and grave culture is one of the cultural areas in which a culture's most conservative permanent factors are kept.

Turks living in the research area of this study are mostly left under the influence of Russian culture and Marxist/communist ideology. Just like we, Turks living in Anatolia, Turkey of Asia Minor who are left under the influence of Western cultures and ideologies, without doubt they experienced an alteration in the framework of the culture they are left under the influence of.

Despite the fact that Kazakh and Kyrgız Turks worked in the same businesses with Russians, reached top levels in the same parties, and even though not commonly, they married each other, they made their graveyards in different places. More interestingly, between married couples, Russians were buried in Russian graveyards and Turks were buried in Turkish graveyards. We learn from the tombstones that Jews also married Russians. For example, a Jew who was married to a Russian was also buried in a Russian graveyard but there was a Star of David on his/her tombstone, just like the one on the flag of Israel; whereas there was a cross on the tomb of his/her spouse, who was Christian. Some graveyards in big cities and almost every graveyard in small cities were divided into two; on one side Turks were buried and on the other one Russians and other non-Muslim members of other societies were buried. Only in Bishkek/Kyrgyzstan, in a graveyard where important persons of Kyrgyz origin were buried, are Kyrgyzes buried on one side, and Jews are buried on the other.

The shape of the grave gives important clues about the owner of the grave, even those to who do not have any knowledge. For example, there are signs of the hammer and sickle[195], the red star[196], (after the collapse of Soviet Union, these decreased) the crescent, ram's horn, the ram head damga, the tulip and star and crescent on the graves of Turks. In addition to the star and crescent and crescent and ram head damgas, today the picture of Hoca Ahmet Yesevi (it is possible to see this in every

195- Represents the Union of Soviet Socialist Republics.

196- Represents communism.

olduğunu anlatır. Bunda şahsiyet kaybolur. Urug, ocak, kabile belli olur"[197]. Aynı geleneğin Kazan'da yapılmış bir araştırmada tespit edildiğini, biz de Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da bu geleneğin çok yaygın olarak kullanıldığını, Balkanlar'da ise kısmen devam ettiğini yaptığımız araştırmalardan hareketle yukarıda belirtmiştik.

Kazakistan'da 25x25 santimetre ebadında 1 metre yüksekliğinde, üzerinde koç başı, hilal, lale, ay yıldız olan kulgu taş adıyla bilinen mezar taşları da vardır. Bu taşlara, Almatı'dan Hazar Denizi'ne doğru uzanan bölgedeki mezarlıklarda rastlamak mümkündür.

Fotoğraf 18: Koçkar Ata mezarı, Mangışlak/Kazakistan.
Photo 18: Koçkar Ata Tomb, Mangışlak Kazakhstan.

Mangışlak bölgesi, Teke Türkmenlerinin önemli yerleşim yerlerinden biri olarak bilinir. Buradaki en eski mezarlık Akşukur Kışlağı'nda olup IX. yy.dan kalmadır. Bu mezarlıkta, merkezî Türkistan Türkleri tarafından Sak; Batılılar ve Ruslar tarafından İskit denilen halktan kalma mezarlar da vardır. Bir başka Sak-İskit Mezarlığı Hakasya/Uybat'tadır. Bu mezarlıkta, halkın inancına göre, ölenleri ziyarete gelen iyi ruhların, atlarını bağlamaları için dikilmiş at başlı üç metre uzunluğunda toprağa çakılı iki adet direk vardır. Ayrıca bu mezarlığın içindeki çukur bir yerin çok kutsal olduğunu, o sebeple oraya fazla yaklaşılmadığını da yaptığım araştırmada öğrenmiştim.

Akşukur mezarlığının bir başka özelliği de, Koçkar Ata'nın mezarlarından birinin burada olmasıdır[198]. Halkın inancına göre Koçkar Ata, Teke Türkmenlerinden olup, yaşadığı devirde baturluğuyla (yiğit-cesur) ün salmıştır. Onun devrinde insanlar koç dövüştürürlermiş. Onun koçu da her yarışta birinci olduğu için Koçkar Ata adıyla anılır olmuş. Asıl adı ise bilinmemektedir. Koçkar Ata'nın ölümünden sonra onun yokluğuna dayanamayan koç bir gün mezarının üstüne gelerek uzanmış ve orada ölmüş. Bundan ötürü Koçkar Ata'nın mezarının üzerine koç heykeli dikilmiştir. Bu mezar taşının ayrı bir özelliği ise koç heykelinin üzerinde Arap alfabesiyle yazılmış ancak okunmayan yazının Ya Allah, Ya Muhammed, Ya Ali yazılı olduğuna yöre halkının inanıyor olmasıdır. Kırgızistan'ın Isık göl çevresindeki Çopanata şehrinin civarında da "Koçkar Ata" diye tarihî bir yerleşim yeri vardır. Togan buranın eski adının 'koçgar' olduğunu ve eski Türklerin başkenti olduğunu belirtir[199].

197- AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 161.
198- Koçkar Ata'nın Kazakistan ve Kırgızistan'da birçok yerde mezarının olduğu bilinmektedir.
199- TOGAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 59.

graveyard in Kazakhstan even though it is rare) mausoleum decorate tombstones in Turkistan-Yesi graveyard. In an article published in Crimea in 1926, similar views to the one above were mentioned, "It is possible to see these damgas in every Tatar village in the northern peninsula of the Crimea. Neither a date nor writing exists on stones with damgas. These damgas just indicate which tribe or 'nation' the deceased belonged to. Individuality is lost. The source, society or tribe is stated"[197]. It is found that the same tradition was present in Kazan, and we determined in our research that this tradition was used widely in Kyrgyztan, Kazakhstan and Turkmenistan, and partly in the Balkans.

There are tombstones in Kazakhstan (Kazakistan) called kulgu stone which have dimensions of 25x25 centimeters and a height of 1 meter, and on them are ram head, crescent, tulip and star and crescent signs. It is possible to come across these stones in graveyards in the area between Almaty and the Caspian Sea.

The Mangyshlak region is known as one of the important residential areas for Teke Turkmens. The oldest graveyards here are at Akshukur Kıshlağı and they date from the IX. Century. In these graveyards are graves left from folks called Sak by central Turkistan Turks and Scythian by Westerners and Russians. Another Sak-Scythian graveyard is at Yakutia/Uybat. In this graveyard, according to the belief of the people, there are two poles with horse heads nailed to the ground in order for good souls, who come to visit the deceased, to tie up their horses. Also, I learned in my research that a hole in this graveyard is so sacred that people do not come close to it.

Another feature of the Akshukur graveyard is that one of Koçkar Ata's graves is here[198]. According to the belief of people, Koçkar Ata was one of the Teke Turkmens and he was famous for his bravery (hero-bold). In his time, people would make rams fight. Because his ram became the first in every race, he started to be known as Koçkar Ata (father Koçkar). His real name is unknown. After his death, his ram could not stand his absence and one day lay on his grave and died there. For this reason, a ram statue was erected on the grave of Koçkar Ata. Another feature of this grave is that there is something written in Arabic on the tombstone but it is illegible. Local people believe that it says Oh God, Oh Mohammad, and Oh Ali. There is a historical residential place known as "Koçkar Ata" around the city of Çopanata, near Issyk Kul in Kyrgyzstan. Togan states that the old name for this place was 'koçgar' and it was the capital of the old Turks[199].

197- AKÇOKRAKLI: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 161.
198- It is known that there are graves of Koçkar Ata in various places in Kazakhstan and Kyrgyzstan.
199- TOGAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 59.

İnan'a göre Kırgız ve Kazak baksılarının dualarında da "Koçkar Ata" zikredilir:

"Sizden medet tikeymin Kara Murat ata evliya!
Hu, Allah'ay
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmek ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülü bası evliye!
Hu Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara han babam kolday gör! Hu, Allah'ay!"[200]

Metnin Türkiye Türkçesiyle ifadesi şöyledir: "*Sizden medet diliyorum, Kara Murat (kara bıyıklı) ata evliya! Hu Allah-ey! Bektav ata, Bekata, Bekiç ata yardım et! Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya, sizden medet diliyorum. Tilki başı evliya, sizden medet diliyorum! Hu Allah-ey! Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya, sizden medet diliyorum. Tekturmas ata evliya, Karahan baba yardım et! Hu Allay-ey*"[201].

Ögel, Tölös, Mundus ve Koçkar-Mundus boylarının türeyişleriyle ilgili Radloff'un eserindeki[202] Altay efsanesine atıf yaparak şunları zikreder:

"Çok eski çağlarda büyük bir savaş olmuş ve bu savaş sonunda, bir kavim mağlup olarak, etrafa dağılmış. Kaçanların içinde, bir kız da canını kurtarmak için bir yere sığınmış. Düşman gidip de, ortalık durulunca ortaya çıkmış. Çıkmağa çıkmış ama, etrafta ne ailesini ve ne de bir yakınını bulabilmiş. Yalnız başına düşmüş yollara. Başı boş dolaşırken, yolu bir yurda düşmüş. Bu yurt da kalabalık ve büyük bir yurtmuş. Yurdun içinden birisi çıkmış ve bu kızla evlenmiş. Kızı almış götürmüş kendi evine. Kız erinin evine gidince, gebe olduğu anlaşılmış. Herkeste bir telaştır başlamış. Kıza kiminle evli olduğunu ve kimden gebe kaldığını sormuşlar. Kız da, şimdiye kadar evlenmediğini ve hiç bir erkek yüzü de görmediğini ısrarla söylemiş. Sonra da başından geçen şu olayı anlatmış:

-"Savaştan sonra, annem ve babamdan ayrı düşmüş ve bozkırlarda yürümeğe başlamıştım. Her tarafı dolaşıp, yiyecek bir şey arıyordum. Ama hiç bir şey de bulamıyordum. İşte tam bu sırada gökten büyük bir yağmur boşandı ve her taraf su içinde kaldı. Bunu görünce, ben de kendimi korumak için hemen bir yere saklandım. Az sonra yağmur durmuştu. Tam bu sırada yerde bir buz parçası gördüm. Bu buz da, yağmur ile beraber yere düşmüştü. Buz yuvarlanıp da yanıma gelince, buzu aldım ve elimle

200- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 136.
201- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 142.
202- W. RADLOFF, Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme (X cildi metin, VIII cildi de tercüme olmak üzere toplam XVIII ciltir).

According to İnan, "Koçkar Ata" was also mentioned in the prayers of Kyrgyz and Kazakh shamans (baksı):

"Sizden medet tikeymin Kara Murat ata evliya!
Hu, Allah'aybak
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmek ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülü bası evliye!
Hu Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara han babam kolday gör! Hu, Allah'ay!"[200]

*This text is translated as follows: "*I require help from you, Kara Murat (black mustached) father Saint! Hu Allah-ey! Father Bektav, Bekata, Father Bekiç help! Father Çakmak Saint, Father Koçkar Saint, I require your help! Hu Allah-ey! Saint father Saint, Saint Ayşe Bibi, I request your help. Father Tekturmuas Saint, father Karahan help! Hu Allah-ey*"[201].

Referring to Altai myth in Radloff's treatise, Ögel tells the following, about how Tölös, Mundus and Koçkar-Mundus tribes came about[202]*:*

"In ancient times, there happened big war and at the end of this war, a tribe lost and dispersed. A girl among the escapers sought refuge in a place in order to save her life. Once the enemy had left, she got out. She got out but she could neither find her immediate family nor any relatives. She set off the roads all by herself. She came across a country. This was a crowded and big country. Someone from this country came along and married this girl. He took this girl to his home. Once she got to his home, it was understood that the girl was pregnant. Everyone was worried. They asked the girl who she was married to and from whom she had got pregnant. She insisted that she was not married and she had not seen a man's face yet. Later she said this about the event she had experienced:

-"After the war, away from my father and my mother I started to walk on the steppes. I was looking for something to eat all around. At this very moment, it started to rain heavily and water was all around me. When I saw this, I hid somewhere in order to protect myself. A little later, the rain

200- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 136.
201- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 142.
202- W. RADLOFF, Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme (X volumes script, VIII volumes translation, XVIII volumes in total).

İnan'a göre Kırgız ve Kazak baksılarının dualarında da "Koçkar Ata" zikredilir:

"Sizden medet tikeymin Kara Murat ata evliya!
Hu, Allah'ay
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmek ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülü bası evliye!
Hu Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara han babam kolday gör! Hu, Allah'ay!"[200]

Metnin Türkiye Türkçesiyle ifadesi şöyledir: "*Sizden medet diliyorum, Kara Murat (kara bıyıklı) ata evliya! Hu Allah-ey! Bektav ata, Bekata, Bekiç ata yardım et! Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya, sizden medet diliyorum. Tilki başı evliya, sizden medet diliyorum! Hu Allah-ey! Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya, sizden medet diliyorum. Tekturmas ata evliya, Karahan baba yardım et! Hu Allay-ey*"[201].

Ögel, Tölös, Mundus ve Koçkar-Mundus boylarının türeyişleriyle ilgili Radloff'un eserindeki[202] Altay efsanesine atıf yaparak şunları zikreder:

"Çok eski çağlarda büyük bir savaş olmuş ve bu savaş sonunda, bir kavim mağlup olarak, etrafa dağılmış. Kaçanların içinde, bir kız da canını kurtarmak için bir yere sığınmış. Düşman gidip de, ortalık durulunca ortaya çıkmış. Çıkmağa çıkmış ama, etrafta ne ailesini ve ne de bir yakınını bulabilmiş. Yalnız başına düşmüş yollara. Başı boş dolaşırken, yolu bir yurda düşmüş. Bu yurt da kalabalık ve büyük bir yurtmuş. Yurdun içinden birisi çıkmış ve bu kızla evlenmiş. Kızı almış götürmüş kendi evine. Kız erinin evine gidince, gebe olduğu anlaşılmış. Herkeste bir telaştır başlamış. Kıza kiminle evli olduğunu ve kimden gebe kaldığını sormuşlar. Kız da, şimdiye kadar evlenmediğini ve hiç bir erkek yüzü de görmediğini ısrarla söylemiş. Sonra da başından geçen şu olayı anlatmış:

-"Savaştan sonra, annem ve babamdan ayrı düşmüş ve bozkırlarda yürümeğe başlamıştım. Her tarafı dolaşıp, yiyecek bir şey arıyordum. Ama hiç bir şey de bulamıyordum. İşte tam bu sırada gökten büyük bir yağmur boşandı ve her taraf su içinde kaldı. Bunu görünce, ben de kendimi korumak için hemen bir yere saklandım. Az sonra yağmur durmuştu. Tam bu sırada yerde bir buz parçası gördüm. Bu buz da, yağmur ile beraber yere düşmüştü. Buz yuvarlanıp da yanıma gelince, buzu aldım ve elimle

200- İNAN: Tarhite ve Bugün Şamanizm, s. 136.
201- İNAN: Tarhite ve Bugün Şamanizm, s. 142.
202- W. RADLOFF, Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme (X cildi metin, VIII cildi de tercüme olmak üzere toplam XVIII cilttir).

According to İnan, "Koçkar Ata" was also mentioned in the prayers of Kyrgyz and Kazakh shamans (baksı):

"Sizden medet tikeymin Kara Murat ata evliya!
Hu, Allah'aybak
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmek ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülü bası evliye!
Hu Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara han babam kolday gör! Hu, Allah'ay!"[200]

This text is translated as follows: "I require help from you, Kara Murat (black mustached) father Saint! Hu Allah-ey! Father Bektav, Bekata, Father Bekiç help! Father Çakmak Saint, Father Koçkar Saint, I require your help! Hu Allah-ey! Saint father Saint, Saint Ayşe Bibi, I request your help. Father Tekturmuas Saint, father Karahan help! Hu Allah-ey"[201].

Referring to Altai myth in Radloff's treatise, Ögel tells the following, about how Tölös, Mundus and Koçkar-Mundus tribes came about[202]*:*

"In ancient times, there happened big war and at the end of this war, a tribe lost and dispersed. A girl among the escapers sought refuge in a place in order to save her life. Once the enemy had left, she got out. She got out but she could neither find her immediate family nor any relatives. She set off the roads all by herself. She came across a country. This was a crowded and big country. Someone from this country came along and married this girl. He took this girl to his home. Once she got to his home, it was understood that the girl was pregnant. Everyone was worried. They asked the girl who she was married to and from whom she had got pregnant. She insisted that she was not married and she had not seen a man's face yet. Later she said this about the event she had experienced:

-"After the war, away from my father and my mother I started to walk on the steppes. I was looking for something to eat all around. At this very moment, it started to rain heavily and water was all around me. When I saw this, I hid somewhere in order to protect myself. A little later, the rain

200- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 136.
201- İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 142.
202- W. RADLOFF, Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme (X volumes script, VIII volumes translation, XVIII volumes in total).

kırdım. Baktım ki, içinde iki tane buğday tanesi var. Karnım da zaten iyice acıkmıştı. Bu buğday tanelerini ağzıma attım. Taneleri ağzıma atınca, karnımda birden tuhaf bir şeyler hissettim. Sanki karnımda iki çocuk var gibiydi.

"Aradan zaman geçmiş. Kızın dokuz ay, on günü dolmuş. Doğum ağrıları tutmuş ve iki tane oğlan doğurmuş. Zamanla yeni kocasından da bir oğlu olmuş.

"Her üç oğlu da baba, büyüttü ergen yaptı,

"Malını eşit bölüp, mirası erken yaptı.

"Kadının kocası, buz parçasındaki tanelerden olan iki çocuğu, kendi öz oğlundan ayırmamış ve mallarını onlar arasında eşit olarak bölmüştü. Malı bölerken, develerden bir deve ve koçlardan da bir koç geriye kalmış ve bunlar çocuklar arasında bir türlü bölünememişti. Bunun üzerine oğlanlar iddiaya girmişler ve her biri, bu deve ile koçun kendilerinin olduğunu söylemeğe başlamışlardı. En küçük oğlan, yani adamın öz oğlu:

-"Bu deve benimdir. Çünkü onu ben güttüm," demiş. Gerçekten bu söz doğru imiş. Babası hemen geriye kalan deveyi küçük oğluna vermiş. Bunların Türkçesinde deveye 'Töö' denirmiş. Bunun için de bu çocuktan türeyen soylara "Tölös" adı verilmiş.

"Bunun üzerine ortanca oğlan çıkmış ve "Koç benimdir, çünkü koçu ben güttüm," demiş. Bu söz de doğru imiş. Babası koçu da ona vermiş. Oğlan koçu aldığı gibi, boynuzlarından tutmuş ve hayvanı ikiye ayırmış. Babası oğlunun bu gücünden dolayı çok sevinmiş. "Senin de adın Koçkar, yani koç olsun", demiş. Ayrıca, "Koçkar ünvanın, Mundus da adın olsun," diye ilâve etmiş. Bundan sonra bu çocuğun soylarına herkes "Koçkar- Mundus" adını vermiş.

"Oğlanların babası bu defa da büyük oğluna dönmüş: "Senin de baban bir buz idi. Bu sebeple sen, Muz-Han, yani Buz-Han'ın nesli sayılırsın. Senin adın da yalnızca Mundus olsun!" Demiş.

"Mundus'dan türeyenlerin sayısı bini aşmış. Koçkar soyunun sayısını, hiç bilen yokmuş. Tölös>ün nesilleri ise, herkese tüz ve tüzünlükte örnek olmuşlar!"[203].

Issık Köl'den Aral'a, oradan da Mangışlak'a kadar uzanan bölgedeki mezarlıkların bir başka özelliği de Selçuklu kümbetleri biçiminde yapılmış olmalarıdır. Ayrıca Yusuf Has Hacib'in doğum yeri olarak bilinen Kırgızistan'ın Tokmak kenti civarındaki Burana'da bulunan mezarlardan bazıları da Selçuklu kümbetleri şeklinde yapılmıştır.

203- ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, s. 56-57.

stopped. Just then, I saw a piece of ice on the ground. This piece of ice fell with the rain. Once the ice came rolling, I took it and broke it with my hands. I saw that there were two wheat kernels inside. I was hungry already. Once I had swallowed the kernels, I felt something weird in my stomach suddenly. It was as if there were two children in my stomach.

"Time passed. After 9 months, 10 days she started to have labor pains and she gave birth to two sons. She later had another son from her new husband.

"Father raised all three sons, and made them teenagers,

"He divided his goods equally, he made his inheritance early.

"Her husband did not separate two sons of kernels in the ice from his own and he divided the goods equally among them. During the division of the goods, a camel and a ram were left and these he could not divide somehow. Upon this, the sons started to claim that this camel and ram belonged to themselves. The smallest one, his own son said:

-"This camel belongs to me because I nourished it". This was in fact, true. Father gave the camel to him right away. In their Turkish, the camel was called 'Töö'. That is why his breed was named "Tölös".

"Upon this, the middle child came up and said "The ram belongs to me because I nourished it". This word was also true. So father gave the ram to him. As soon as he got the ram, he took the ram by his horns and divided it to two pieces. His father was glad about his son's power. The father said: "Your name should be Koçkar, in other words, ram". Also, "Koçkar should be your title, and Mundus should be your name" he added. After this, everyone called the breed of this child: "Koçkar-Mundus".

"The father turned to his oldest son and said: "Your father was ice. For this reason, you are counted as a generation of Muz-Han, Buz-Han (Ice-Khan). Your name should be only Mundus".

"Those derived from Mundus totalled over one thousand. Nobody knew the number of the Koçkar tribe. Generations of Tölös were examples to everyone about being proper!" [203].

Another feature of the graveyards in the region from Issık Lake to Aral, and from there to Mangyshlak is that they were built in the shape of Seljuq domes. In addition, some of the graves found in Burana, which is known as the birth place of Yusuf Has

203- ÖGEL: Türk Mitolojisi, Cilt I, s. 56-57.

Pars başlı kendine has kapı tokmağının oluşu ve Ahmed-i Yesevî'nin mezarının türbenin tör diye ifade edilen kısmında bulunuşu Hoca Ahmed-i Yesevî türbesinin ilgi çekici özelliklerinden bazılarıdır. Bilindiği üzere tör yeri eski Türklerde kapısı gün doğusuna açılan "yurt"un, güneş doğduğunda ilk güneş alan yeridir. Sonraları da misafir odasına giriş kapısının karşısına denk gelen köşe anlamında kullanılmıştır. Tör köşesinin kutsiyeti olup baba ve misafirden başkası oraya oturmadığı gibi, temizliğini de anneden başkası yapamaz[204].

Kazakistan millî müzesinde, orta Kazakistan'da bulunmuş, M.Ö.'ki yüzyıllara ait topraktan yapılmış çeşitli koç, koyun başları, bir adet koç şeklinde mezar taşı ile ayakları üzerinde üç adet koç başı olan bir tunç kazan vardır. Diğer yandan Kazakistan'daki birçok türbenin üzerinde koç başı veya koç boynuzu vardır. Ayrıca araştırma yaptığım yerlerdeki müzelerde çeşitli devirlere ait balballar, koç başları, koç başlı mezar taşları ile üzerinde koç başı damgası olan çeşitli etnografya eserleri bulunmaktadır.

Balbalların genel olarak İslam öncesi Türk askerlerinin öldürdükleri düşmanı temsil ettiği kabul edilmektedir. Ancak önceki bir bölümde de dipnot olarak yazdığımız gibi biz balbal kavramını farklı kullanıyoruz. Yani balbal askerlerin öldürdükleri düşman askerini değil kendilerini temsil etmektedir. Bu nedenle biz "Balbal, insanı sembolize eden rituel (törensel) taş"[205] anlamında kullanıyoruz.

Moğolistan sanatı hakkında araştırma yapan Nowgorodowa da balbal geleneğinin Türklere ait olduğunu belirterek "halk bu heykellere 'baba' demiştir. Uzmanlar da bu ismi olduğu gibi benimsemiştir. Baba aynı zamanda ata anlamını da taşır" diyerek bu mezar taşlarını Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Minusinsk bölgesinde (Hakasya), Altaylar'da, Tuva'da, Moğolistan'da ve Doğu Türkistan'da bolca görmek mümkündür der[206]. Dikkat edilirse Nowgorodowa'nın ifade ettiği coğrafya Türk kültür coğrafyası olup, Türklerin tarihte ilk görüldüğü yer olarak da genel olarak Altaylar ve Moğolistan kabul edilmektedir.

Almatı'daki Raimbek türbesinde ise Altay bölgesinden iki yüzyıl önce getirildiği sanılan bir koç başı bulunmaktadır. Almatı-Bişkek yolunda, Bişkek'e 40 km uzaklıkta, Tanrı dağlarının eteğinde, tahminen üç kilometre arayla yapılmış iki büyük koç heykeli vardır. Ayrıca Moğolistan'daki Orhun yazıtlarının bulunduğu yerde de koç heykellerinin olduğu bilinmektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan'da mezarlarda sıkça görülen koç başları; cesur-batır, önemli mevki sahibi olmayan birinin ve kadınların mezarlarında görülmemektedir.

204- AKSOY: "Kazakistan'dan Adana'ya Tör Kavramı", s. 15.
205- Drevnetyurkskiy Slovar, s. 80.
206- NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie, s. 237.

Hacib and is around the Tokmak City of Kyrgyzstan, were also built in the shape of Seljuq domes.

Having a special door handle with a leopard's head and having Ahmed-i Yesevi's grave in the place called tör in the mausoleum are some of the interesting features of Hoca Ahmed-i Yesevi Mausoleum. As is known, tör for ancient Turks was the place to meet the sun first when the sun rises in the "yurt" entrance door which faces the east of the day. Later it was used for the corner opposite the entrance of the guest room. The tör corner had holiness and nobody other than the father and the guest could sit there and nobody but the mother could clean it[204].

In Kazakhstan national museum, there are various tombstones made in shapes of ram, sheep heads, a tombstone made in shape of a ram, and a bronze caldron with 3 ram heads on its feet which were found in central Kazakhstan and from centuries BC. Furthermore, there are ram heads or ram horns on many mausoleums in Kazakhstan. Also, in museums in the places where I did my research, there are balbals, ram heads, tombstones with ram heads and various ethnographic materials with ram head damgas.

It is accepted that balbals represent the enemies pre-Islamic Turkish soldiers had killed. However as we wrote in footnote of a previous chapter, we use the concept of balbal differently. It means that balbal does not represent the enemy killed, but the soldiers themselves. For this reason, we use "balbal, in the meaning of ritual stone symbolizing humans"[205].

Nowgorodowa, who has conducted researchon Mongolian art, by indicating that the balbal tradition belongs to the Turks, says, "People called these statues 'baba (father)'. Experts accepted this name as it is. Baba (father) also means ancestor". He says that it is possible to see many examples of these tombstones in Kazakhstan, Kyrgyzstan, in the region of Minusinsk Yakutia, Altai, Tuva, Mongolia and East Turkistan[206]*. It can be noticed that the geography Nowgorodowa mentions is the Turkish cultural geography and it is generally accepted that the first places Turks were seen in history are Altais and Mongolia.*

In Raimbek mausoleum in Almaty, there is a ram head thought to have been brought from Altai two centuries ago. On the Almati-Bişkek road, 40 km away from Bişkek, on the Tian Shan (Tanrı) mountainside, there are two big ram statues built 3 km apart. Also, it is known that there are ram statues in places where Orhun writings have been found in Mongolia.

204- AKSOY: "Kazakistan'dan Adana'ya Tör Kavramı", s. 15.
205- Drevnetyurkskiy Slovar, s. 80.
206- NOWGORODOWA: Alte Kunts der Mongolie, s. 237.

Kazak ve Kırgız kadın mezarlarında koç başının aslı nadir de olsa görülmekle beraber koç-koyun heykeline araştırmamda rastlayamadım; fakat koç başı damgaları çok yaygın olarak görülmektedir.

Tunceli'deki mezar taşlarıyla ilgili Tunceli/Mazgirt'te bir köyde yaptığım çalışmada da koyun heykeli olan bir mezar taşı görüntüledim. Ancak mezar taşının çok eski olması ve köylülerin konu hakkında yeterli bilgilerinin bulunmaması nedeniyle bu mezarın bir bayana mı, yoksa erkeğe mi ait olduğu hakkında bir bilgiye ulaşamadım.

Altaylarda, özellikle Minusinsk müzesindeki koç heykelleri konusundaki çalışmalarıyla tanınan Borisenko ve Khudyakov, "*insan ve hayvanların (koç, koyun, aslan, at) taştan yontulmuş heykelleri eski Türklerin ana eserlerindendir. Bunun gibi anıtlar ilk defa 1722'de, D. G. Messerschmidt ve F. I. Strahlenberg tarafından Minusinsk bölgesinde bulunmuştur. Ayrıca Strahlenberg bunların Minusinsk Tatarlarının kültü olduğunu ifade eder. Çin kaynakları da koç, koyun, at ve insan heykellerini M.Ö. 1000 ilâ M. S. 1000 yılları arasında tarihlendirerek bu eserlerin eski Türklere ait olduğunu belirtirler*" [207] der.

Yukarıdaki ifadelere, tarihî kayıt ve arkeolojik bilgilere rağmen bir eserde "*Kürt yerleşim merkezlerinde bulunan mezarlıklarda tanrılara kurban olarak sunulan koyun ve koç mezar taşlarına rastlanılmıştır. Erciş, Van, Ahlat, Dersim kentleri ile dolaylarındaki mezarlarda bulunan bu eserlerin bazıları Van Müzesi'ne teslim edilmiş, bir bölümü de okul bahçelerine ya da resmî dairelerin giriş kapılarına yerleştirilmiştir. Bu tür mezar taşları ile ilgili olarak derinliğine bir inceleme yapılmamıştır. Dersim'in Ovacık ilçesi Kozluca köyü mezarlığında bulunan iki koç mezar taşında, koçların gövdelerinde Güneş tanrısı Şimig/Şamaş'a âit semboller vardır. Şimig, günümüzdeki Kürtlerin ataları olan Hurrilerin güneş tanrısıydı. Daha sonraki dönemlerde Şamaş*[208] *adını almıştır. Mezar taşlarının üzerinde, güneş sembolünün yanı sıra kılıç, yay, balta, tüfek, kama, makas, ibrik, süvari, insan tasvirleri, at, geyik, keçi, koç ve koyun gibi hayvan motifleri de görülmektedir*"[209] diye yazılırken, Tunceli, Erzincan, Hakkari ve Mardin'deki insan suretli mezar taşları yani balballar hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Üstelik Tunceli merkezindeki iki koç başlı mezar taşının üzerinde birer adet de insan büstü vardır[210].

Yukarıdaki görüşlerin aslında ciddîye alınır bir tarafı yok[211]. Örneğin koçbaşı heykelindeki "güneş sembolü"ne dikkat edilip, ona önem veren araştırmacının o

207- BORİSENKO; KHUDYAKOV: "Drevnetyurskie Pamyatniki Yeniseya", s. 52-53.

208- Asur ve Babil uygarlığında 'Şamaş' olarak bilinen 'Utu', Sümerlerin Ana Tanrıçası'dır. (Bu dipnot Aksoy tarafından konmuştur.)

209- BENDER: Kürt Mitolojisi, s. 256.

210- AKSOY: "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", s. 16-20.

211- Bender ve benzerlerinin görüşleri aslında cevap vermeye değmez. Fakat bu tip görüşlere cevap verilmediğinde, zamanla kimileri tarafından önemsenip, önemli kaynak olarak kabul edilmektedirler.

Ram heads, which are seen frequently on graves in Kazakhstan and Kyrgyzstan, are not seen on the graves of people who were not brave heroes, who did not have an important rank and they are not seen on the graves of women. On the graves of Kazakh and Kyrgyz women, even though it is rare, it is possible to see ram heads, but during my studies I could not come across ram-sheep statues; but it is very common to see ram head damgas.

In a study I conducted in a village in Tunceli/Mazgirt on the tombstones of Tunceli, I viewed a tombstone with a sheep statue. However, since the tombstone was so old and the villagers did not have information about it, I could not determine whether if it belonged to a female or male.

Borisenko and Khudyakov, who are known for their studies about ram statues in Altai, especially in the Minunisk region say, "Statues of humans and animals (ram, sheep, lion, horse) made out of stone are the main pieces from the ancient Turks. Statues like these were first found in Minunisk region in 1722 by D. G. Messerschmidt and F. I. Strahlenberg. Also, Strahlenberg states that these were cults of Minunisk Tatars. Chinese sources date these statues of ram, sheep, horse and human to between 1000 BC and 1000 AD and state that these pieces belonged to Turks"[207].

Despite the above statements, historical records and archeological information, the follwing was said in a treatise, "On graves found in Kurdish residential centers, the tombstones of sheep and rams which had been sacrificed to gods have been discovered. Some of the traces found on graves around Erciş, Van, Ahlat and Dersim were delivered to Van Museum, and the rest were placed in schoolyards or at the entrance of state offices. In-depth examinations on this kind of tombstones were not conducted. Symbols of the sun god shimig/Samaş were found on two ram statues discovered in Kozluca village graveyard of Ovacık in Dersim. Shimiği was the sun god of the Hurris, who were the ancestors of today's Kurds. Later, the name changed to Shamaş[208]. Along with the sun symbol, sword, arch, axe, rifle, wedge, scissors, kettle, cavalier, human portrayal, horse, deer, goat, ram and sheep symbols were also seen on tombstones"[209]. *However, there was no information about balbals, tombstones with human figures, discovered in Tunceli, Erzincan, Hakkari or Mardin. Moreover, there were human busts on top of the two tombstones with ram heads found in central Tunceli*[210].

207- BORİSENKO; KHUDYAKOV: "Drevnetyurskie Pamyatniki Yeniseya", s. 52-53.

208- 'Utu', known as 'Şamaş' in 'Asur and Babil civilizations', is the main Sumerian goddess. (This footnote was given by Aksoy.)

209- BENDER: Kürt Mitolojisi, s. 256.

210- AKSOY: "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", s. 16-20.

sembolün başka nerelerde de olduğuna dikkat etmesi gerekmez miydi? Diğer yandan koç başlı heykeller üzerindeki çeşitli şekillere dikkat eden bir araştırmacının koç başlı heykellerin en eski örneklerinin neden Altaylar ile Moğolistan'da olduğuna ve neden bu coğrafyalarda çok yaygın olarak kullanıldığına değinmesi ve cevap vermesi gerekmez miydi? Ayrıca Anadolu'daki koçbaşlı heykelleri Hurriler ile Şamaş'la açıklayan yazar Anadolu'daki koç başlı heykellerin Alevî inançlı insanların yaşadığı yerlerde daha sık görülmelerine dikkat edip, bunu açıklaması gerekmez miydi?

Bender'in görüşlerinin aksine Baba Mansur Ocağı'ndan E. İnan Sevin, konu hakkında şöyle der: "*...Koç ve at heykelleri genellikle kırsal alanda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'daki örneklerinin % 46'sını bünyesinde toplayan Tunceli (Dersim) coğrafyası günümüze kadar bu geleneğin devam etmesinde, bölgede genel olarak kabul gören Alevî-İslâm inancının etkisi dikkat çekicidir... İslâmiyet sonrası Türk boylarının hâkimiyet sürdürdükleri alanlarda yer alan insan ve hayvan tasvirli mezar taşlarının varlığı bizi ister istemez İslâmiyet öncesi Orta Asya kültür ortamına götürmektedir*"[212].

Gerçekten de önceki bölümlerde de çeşitli eserlere atfen yazdığımız ve yaptığımız araştırmalara göre koç, koyun ve insan üslubundaki mezar taşları yani balballar tarihte ilk önce Türk kültür coğrafyasının merkezi olan Altaylar ile Moğolistan coğrafyasında görülmüştür. Bu konuda özellikle Sovyetler Birliği zamanında Türk mezar geleneği hakkında çok sayıda eser yayınlanmıştır. Örneğin Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü öğretim üyelerinden Kubarev tarafından Altay bölgesinde insan üslubundaki mezar taşları yani balballar hakkında geniş kapsamlı bir kitap hazırlanmış olup bu eserde çok sayıda örneğe yer verilmiştir[213].

Türkiye'deki koç başı ve benzeri damgaları, Çatalhöyük'te bulunan ana tanrıça ile koç heykellerini de Akkoyunlu ve Karakoyunlular veya Hurrilerle açıklamak yerine, yukarıdaki bilgiler göz önünde bulundurularak Türk tarihinin bilinen kadim tarihinden hareketle açıklanmasının daha ilmî olacağı aşikârdır.

Sanat ve Damgalar Neyi Anlatır?

Sanat insanın zihniyet dünyasının ifadesidir; yani sanat, bir zihniyetin bir duygunun, sosyo-kültürel yaşantının çeşitli şekiller ve nesnelerle yansıtılmasıdır. Bu sebeple sanat eserleri de sosyo-kültürel tarihin anlaşılmasında birer belge olarak değerlendirilmelidir.

Gadamer sanatla tarih arasında bir ilişki kurarak, "Sanat eserlerini tarih bilinci-

212- SEVİN: "Mezar Taşları Üzerine Araştırma (Koç ve At Figürleri)".

213- KUBAREV: Kamennıe İzvayaniya Altaya.

Actually, there is nothing to be taken seriously in the above statement[211]*. For example, shouldn't a researcher who pays attention and gives importance to "sun symbol" on tombstones, pay attention to where that symbol is seen apart from there? Besides, shouldn't a researcher who notices various figures on statues with ram heads, mention and answer why the oldest examples of statues with ram heads were found in Altai and Mongolia and why they are used widely in this geographical area? Also shouldn't a researcher who explains the statues of ram heads in Anatolia with reference to Hurris and Shamaş notice and explain that statues of ram heads in Anatolia are seen more frequently in places where people with Alevi beliefs live?*

In contrast to Bender's views, E. İnan Sevin from Baba Mansur Ocağı says the following about this subject, "...Statues of rams and horses are usually seen in rural areas. It draws attention that especially Tunceli (Dersim) geographical area which has 46% of the examples in Anatolia has Alevi-Islamic beliefs... The presence of tombstones shaped like human beings and animals in areas where Turkish tribes dominated after Islam takes us to the pre-Islamic Central Asia cultural environment[212]". *In fact, as we wrote in earlier chapters with referral to various treatises, balbals, in other words sheep, ram, human shaped tombstones were first seen in Altai and Mongolia, which are the centers of Turkish cultural geography. On this subject, lots of treatises were published on Turkish grave tradition especially during the Soviet period. For example, Kubarev, a member of the Russian Sciences Academy Archeology and Ethnography Institute, prepared a book about balbals, human shaped tombstones, and many examples were given in this treatise*[213].

It is obvious that when explaining ram head and similar damgas found in Turkey, the main goddess and ram statues found in Çatalhöyük from ancient Turkish history, it would be more scientific to take the above information into consideration instead of explaining them with reference to Akkoyunlus and Karakoyunlus or Hurris.

What do Art and Damgas Tell Us?

Art is an expression of the human mental world; in other words, art is the reflection of a mentality, an emotion and socio-cultural life through various figures and objects. That is why art pieces should be evaluated as well in the understanding of socio-cultural history.

211- *The views of Bender and similar are actually not worth answering. However if these kinds of views are unanswered, they are paid attention to, and they are taken as important sources.*

212- *SEVİN: "Mezar Taşları Üzerine Araştırma (Figures of Ram and Horse)".*

213- *KUBAREV: Kamennıe İzvayaniya Altaya.*

nin bütünlüğü içinde, 'anlamak' kavramı çerçevesinde kavrayabiliriz"[214] der. Dolayısıyla sanat eserlerini tarihî hususiyetleri açısından ele almadığımız takdirde onların ve onlar üzerine işlenmiş olan damgaların neler ifade ettiğini yeterince anlayamayız.

Sanat eserleri sosyo-kültürel ortamlarda meydana geldiğine göre, o sanat eserinin, onu yapanın zihniyet dünyasını yansıtmaması mümkün değildir. Özellikle ananevi halı-kilim ve mezar taşlarını incelerken sosyo-kültürel tarihî yapıyı göz önüne almadan değerlendirme yapan her görüş yetersiz kalır. O eserlerdeki her damga veya halı-kilim, dokuyanın ve ölen insanın inancını, dinî düşüncesini, ait olduğu sosyal grubun zihniyet dünyasının kendindeki yansımasını, sosyal yapı içindeki mevki ve vazifesini ifade eden etnografya malzemeleridir. Bazı mezar taşlarındaki damgalar; birer soyut dil olarak mezar sahibinin yaşını, kahramanlıklarını, bağlı olduğu boyu ve dinî inancı, sahip olduğu eğitim-öğretim ve benzeri değerleri dile getiren kitapçıklar gibidir. Sanat eserlerindeki damgalar, "biçim yapısındaki çağrışımlarla kendi semboliğini, üstünde yer aldığı nesneye eklemek, ona manevî derinlik vermek ve öz kazandırmak, bir başka deyişle o eşyayı kimlikli kılmaktadır"[215].

Maddî kültürde belli bir biçim kazanan gelenek, bir zihniyetin yazılı olmayan soyut ifadesidir. Diğer yandan çeşitli şekillerde ifadesini bulan gelenek, dün ile bugün arasında tarihî ilişkiler kuran bir belge hüviyetindedir. Gelenek çerçevesinde oluşan bu unsurlar vasıtasıyla tarihin derinliğine gidilebilirse, onların ortaya çıkış gerekçeleri ve kaynakları hakkında sağlıklı bilgiler elde edilebilirdi.

"Milletlerin hayatında, tarih sahnesinde görülmelerinden bu yana, varlıklarını, bütünlüklerini ve farklılıklarını koruyan, ihtiyaçlarını her anlamda karşılayan düzenler görülür. Süreklilik vasfına sahip bu düzenlerin her birine biz, gelenek adı veriyoruz"[216]. Gelenekler ise genelde yazılı bir kültüre sahip olmayanlar tarafından meydana getirilir ve devam ettirilirler. Başka bir tabirle sosyo-kültürel yapı, genelde sosyal grupların tekrarlaya geldikleri gelenekler yoluyla meydana gelir. Diğer yanda "...milletlere dünya mozayiğindeki millî kimliklerini veren, onların sahip oldukları geleneklerdir"[217]. Bu nedenle gelenekler sosyal tarihin yazımında önemli fonksiyonlara sahiptirler.

"*Bir milletin hayatında kültürü meydana getiren gelenekler iki ortam içinde teşekkül eder. Bunlardan ilkine, sözlü ortam, diğerine yazılı ortam adları veriyoruz. Başlangıçta, milletin hayatında yer alan bütün gelenekler, önce sözlü ortam eseridir. Bu ortam içinde meydana gelen gelişmeler ve değişimler yazılı ortam'ın doğmasına zemin*

214- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumları, s. 229.
215- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", s. 219.
216- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 81.
217- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 83.

Gadamer makes a connection between art and history and says, "We can comprehend art pieces in the integrity of history consciousness, in the concept of 'understanding' "[214]. Thus, if we do not consider art pieces from the perspective of their historical characteristics, we cannot fully understand what they and the damgas on them express.

Since art pieces are created in socio-cultural environments, it is not possible for the art piece to not reflect the mentality of the artist. Especially when evaluating traditional carpets-rugs and tombstones without taking socio-cultural history into consideration, each view falls short. Each damga on those art pieces or carpet-rug is an ethnographic material expressing the belief, religious thought, and the referral reflection of the mentality of the social group in oneself, the position and the duty in the social group of the weaver who passed away. Damgas on some tombstones are like booklets in an abstract language telling the age of the owner, his/her bravery, the tribe he/she belonged to and his/her religious belief, his/her education level and similar characteristics. Using damgas on art pieces, "means adding its own symbol in associations with its structure, giving the art piece spiritual depth and gaining its core, in other words, identifying the object"[215].

Tradition which gains a certain shape in substantial culture is an unwritten abstract expression of mentality. Moreover, tradition, which finds its expression in various ways, is like a document making historical connections between the past and present. If we can go deep into history via these factors created within the frame of tradition, it is possible to obtain solid information about the reason they were created and their source.

"In lives of nations, orders protecting their existence, integrity and differences and meeting their needs in every sense are seen. We call each of these persistent orders tradition"[216]. Traditions are generally developed and continued by those who do not have a written culture. In other words, socio-cultural structure is generally created through traditions repeated by social groups. In addition, "...traditions give nations their national identity in the mosaic of the world"[217]. For this reason, traditions have important functions in the writing of social history.

"Traditions which develop culture in the life of a nation take shape in two environments. The first is called the verbal environment and the other one is called the written environment. At first, each tradition in the life of a nation is a trace of the verbal environment. The developments and alterations in

214- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumları, s. 229.
215- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", s. 219.
216- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 81.
217- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 83.

hazırlamıştır"[218]. Bu görüşe katılmakla beraber, Türk kültür tarihinin söz konusu olduğu yerde "sözlü ortam" ile "yazılı ortam" arasında bir de üçüncü ortam olarak "görsel/görüntülü ortam"ı ilave etmek gerekir. Çünkü Türk kültür tarihinde, sözlü geleneğin zamanla kaya resimlerine, kaya resimlerinden damgalara ve damgalardan yazıya geçiş olduğu görülmektedir. Hatta kadim Türk alfabesinin birçok harfi tarihte ve günümüzde karşımıza damga olarak çıkmaktadır. İlk Türk alfabesindeki harflerin çeşitli etnografik unsurlarda nasıl görüldükleri hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır[219]. Ayrıca elinizdeki eserdeki bazı damgalar da sizlere bu konuda bilgiler sunmaktadır. Kaya resimlerinden damgaya geçiş konusunda ise Somuncuoğlu'nun çalışmalarında çok sayıda görsel veri vardır[220].

Gelenek ve onun önemli temsilcisi olan damgalar/şekiller, tarihin eski sayfalarının yeni yorumlarla hâlihazırda okunması veya tekrar tekrar dile getirilmesidir; ancak, bu tekrarlar her zaman aynı şekilde olmayıp bazen sosyo-kültürel değişmenin gereği olarak farklı biçimlerde olabilmektedir. Bu sebeple Eliade "...tarih, 'içkin' bir simgeciliğin yapısını kökten değiştirmeyi başaramamaktadır. Tarih sürekli olarak yeni anlamalarla eklenmektedir; ama bunlar simgenin yapısını yok edememektedirler"[221] der.

İnsanlar birbirleriyle aslında pek de farkında olmadıkları birtakım işaretler vasıtasıyla ilişki kurarlar. Semboller ise, insanların birbirleriyle yıllarca süren sosyo-kültürel etkileşimleri sonucu oluşur. Bu sebeple, semboller sosyal grupların hafızasında yer alan çağırıcı sözcükler/damgalar hükmündedir. Sosyolojideki şekle dayalı etkileşimci anlayışa göre, "etkileşim, başka insanların etkilerine karşılık olarak verilen tepkilerden oluşan etkinliklerden oluşur"[222]. Ayrıca etkileşimci anlayışa göre, nesneler kendiliğinden değil, şekle dayalı etkileşimin sonucu bir anlam yüklenirler. Bundan ötürü nesneler aynı olsa da, bulundukları durum ve yere göre taşıdıkları anlamlar farklı olabilir. Örneğin, nesne olarak inek, Hindistan'da kutsal bir hayvan, başka bir yerde ise gıda objesi olarak algılanır. Diğer yandan domuz eti Avrupalı halklar tarafından bir gıda maddesi olarak tüketilirken, Türkler arasında eti yenmesi yasaklı hayvanlar kategorisine girer. Bu örneklere benzer bir nesne de ok'tur. Türklerin haricindeki topluluklarda ok, öldürücü bir silah olarak algılanır. Türklerde ise ok kavramı sadece silahı ifade etmez.

218- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 82.

219- Bu konuda şu eserlere bakılabilir:
-MAHMUT MES'UT [Koman], Orhun Alfabesinin Anadolu'daki İzleri.
-GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
- GÖRGÜNAY: Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri.

220- SOMUNCUOĞLU: Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler (From Siberia To The Turks On The Rock).
-SOMUNCUOĞLI: Saymalıtaş - Gökyüzü Atları (Saımaluu-Tash - Sky Horses).
-SOMUNCUOĞLU: Damgaların Göçü-Kurgan (The Migration of Tamga/Stamps-Kurgan).

221- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 194.

222- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumları, s. 228.

this environment form the basis for the birth of the written environment"[218]. *Agreeing with this view, a third environment should be added to the verbal and written environment when it comes to Turkish cultural history; the visual/displayed environment. This is because it is seen in Turkish culture that there were shifts from the verbal tradition to rock paintings, from rock paintings to damgas and from damgas to writing. Moreover, we come across most of the ancient Turkish alphabet letters as damgas. Some studies have been conducted about the appearances of letters in the first Turkish alphabet on various ethnographic elements.*[219]. *Also, some damgas in the book in your hands provide information about this subject. There are a lot of visual data about the shift from rock paintings to damgas in studies by Somuncuoğlu*[220].

Tradition and damgas/figures which are important representative of it are reading or re-expressing old pages of history with new comments. However, these repetitions may not always be the same, sometimes, as a requirement of socio-cultural change, may be in different formats. For this reason, Eliade says, "...history fails to change the shape of implicit symbolism radically. History is always added to new understandings but these fail to demolish the structure of the symbol"[221].

Humans interact with each other through some signs which, infact, they are not aware of. As to symbols on the other hand, they are formed as a result of socio-cultural interactions of humans over the years. For this reason, symbols are like calling words/damgas taking part in the memory of social groups. According to the form-based interactionist understanding of sociology, "interaction consists of activities composed by reactions given to other people's actions"[222].

Also according to interactionist understanding, objects do not gain meaning by themselves but as a result of form-based interaction. Therefore, even though objects are the same, according to their status and place, meanings can be different. For example, a cow is a sacred animal in India, but an item of food in a different place. Moreover, pork is consumed as food by European people but it is among animals of which meat is forbidden for Muslims to eat. Another example for these objects is an arrow. In societies other than Turks, the arrow is perceived as a deadly weapon, but for Turks, the arrow does not only represent weapons.

218- YILDIRIM: Türk Bitiği, s. 82.

219- The following treatises could be seen about this subject:
-MAHMUT MES'UT [Koman], Orhun Alfabesinin Anadolu'daki İzleri.
-GÜLENSOY: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları.
- GÖRGÜNAY: Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri.

220- SOMUNCUOĞLU: Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler (From Siberia (Siberya) to the Turks on the Rock).
-SOMUNCUOĞLI: Saymalıtaş - Gökyüzü Atları (Saımaluu-Tash - Sky Horses).
-SOMUNCUOĞLU: Damgaların Göçü-Kurgan (The Migration of Tamga/Stamps-Kurgan).

221- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 194.

222- POLOMA: Çağdaş Sosyoloji Kurumları, s. 228.

Türkler arasında ok'un pek çok anlamı vardır[223]. Alan araştırmasına dayalı bazı çalışmalarda da ok'un şu anlamları tespit edilmiştir: Davet, miras bölüşme veya pay etme aracı, varlık, hürriyet[224]. Dolayısıyla damgalar bir nesneyi ya da nesneleri ifade etmenin ötesinde, daha çok insanla ilgili soyut dünyayı ifade eder[225]. Bu sebeple olacak ki Eliade "Her kültür bir tarihin içine düşüştür..."[226] der.

Sanat ve Sosyo-Kültürel Zihniyet

Sanatı ve sanat eserlerini, halkın ya da halkların ananevi zihniyetlerinin bir yansıması gibi daha önce tarif etmiş ve bu bağlamda, sanatla sosyo-kültürel yapı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştim. Mülayim de, konuyla ilgili araştırmalarında bu hususta, "Motif, figür, sembol ve şekillerin, sonuçta tarihin belirli bir noktasındaki zihniyet ve tutumların ürünü olduğu açıktır"[227] ifadesini kullanır.

Sosyal bilimlerle ilgili eserlerde genellikle gelenek, resmî olmayan sosyal grupların basit yapıp-etmeleri olarak ele alınmıştır. Bu yüzden de gelenekler basit sosyal faaliyetler olarak algılanmıştır. Oysa gelenek bir şeyin veya şeylerin yapılagelmiş, kurumlaşmış örüntüsüdür. Bu sebeple gelenekler ve sosyal zihniyetler bir sosyo-kültürel yapının adeta sosyal DNA'larıdır. Dolayısıyla, Nirun'un deyişiyle, gelenekler, sosyal hayat tarzını düzenleyen kaideler olarak algılanmalıdır[228].

Yarı konar-göçerlerin; yani yayla ve kışlaklarda yaşayanların kültürel etkileşimleri sanayi devrindeki sosyal gruplara göre daha azdır; çünkü bu insanların diğer insanlarla yoğun kültürel ilişkiler içine girerek sosyo-kültürel etkiye maruz kalmaları, esaretlerinin de habercisi olmaktadır. Bunun en iyi örneklerini Orhun yazıtlarından görmek mümkündür. Ayrıca ananevi sosyo-kültürel yapı, sosyal hayatın en muhafazakâr olanını teşkil eder. Böyle olmamış olsaydı, yüzlerce yıllık zamana ve kilometrelerce mesafeye rağmen, dünyada bilinen ilk hah üzerindeki "tarihin derinliğinden gelen" damgaların, Sibirya'dan, Altaylara ve Anadolu'ya; oradan da Balkanlara uzanan geniş bir coğrafyada, önemli ölçüde ilk örneklerine benzer şekilde hâlâ görülmesi nasıl mümkün olurdu?

Sosyo-kültürel hayattan söz eden birçok sosyal bilimci, ananevi yapı ile kültürel yapı arasındaki ilişkilere dikkatimizi çeker. Örneğin Taylor, Gadamer ve Ricoeur

223- Mesela Divanü Lûgat-it Türk'de şu anlamlarda kullanılmıştır: "Paylar ve toprak hisseleri üzerine üleşmek için atılan ok; çekilen kur'a; mirasta düşen pay".

224- Ok kavramını bu anlamda bizde Elazığ ve Ağrı'da tespit etmiştik. Bilindiği gibi düğünlerde davet için kullanılan "okuntu" kavramı da ok kavramından gelir (Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, s. 108–110).

225- "Cassirer'de sembolik formlar bir tür tinsel anlatım formları olup, salt dil formundan mitik ve dini düşüncenin fenomonolojisine kadar yükselirler" der. Öbür yandan Cassirer'e göre "insanlar, yalnız fiziki evrende değil, bir de sembolik evrende yaşar. Dil, mitos, sanat ve din ise bu evrenin parçalarıdır" (Arat: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 35-42).

226- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 209.

227- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", s. 222.

228- NİRUN: Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi, s. 91.

Arrow has many meanings for Turks[223]. In some studies based on field research, the following meanings of arrow were discovered: calling[224], existence, freedom[225]. Thus, damgas, beyond expressing an object or objects, also express the abstract world of humans. Probably for this reason, Eliade says, "Each culture has a place in history..."[226].

Art and Socio-Cultural Mentality

I identified art and art pieces as a reflection of the traditional mentality of a society or societies and in this context; I drew attention to the relationship between art and socio-cultural structure earlier. Mülayim, in his research on this subject states that "It is obvious that motif, figure, symbol and shapes are the end products of mentality and behavior"[227].

In treatises on the social sciences, tradition is generally described as the simple routins of unofficial social groups. That is why traditions are perceived as simple social activities. In fact, tradition is a conventional, institutionalized pattern of a thing or things. For this reason, traditions and social mentalities are actually the social DNA of a socio-cultural structure. Accordingly, as Nirun says, traditions should be perceived as pedestals organizing social life-style[228].

The cultural interactions of semi migrant settlers, those who live in plateaus and overwinterings, are less than the cultural interactions of social groups in the industrial period. Because being exposed to the socio-cultural effects of other people through deep cultural relations mean bondage for these people. It is possible to see perfect examples of this situation in Orhun writings. Also traditional socio-cultural structure forms the most conservative aspect of social lives. If it hadn't been so, in spite of hundreds of years and kilometers of distance, how would it be possible for damgas, "coming from the depth history" on the first known carpets in the world, to travel from Siberia to Altai, from Altai to Anatolia, and from there to the Balkans and be visible in the forms very similar to the originals?

223- For example, it was used in these meanings in Divanü Lûgat-it Türk: "Thrown arrow for shares and land; lottery; share in heritage".

224- We discovered the concept of arrow in this meaning in our doctor's thesis in Elazığ and Ağrı. As is known, the "okuntu" concept used for invitations of weddings derives from the concept of arrow (ok). (Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, s. 108–110).

225- He says, "For Cassirer symbolic forms are forms of religious expression, they arise from pure language form to the phenomenology of mythical and religious thought". Moreover, according to Cassirer, "Human beings do not only live in the physical universe but they also live in a symbolic universe. Language, myths, art and religion are parts of this universe". (Arat: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, s. 35-42).

226- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 209.

227- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Sicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, s. 222.

228- NIRUN: Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi, s. 91.

gibi bilim adamları kültürel hayatın gündelik eylemlerden kaynaklandığını ifade ederler[229]. Ayrıca her sosyal grubun günlük kaygıları ile dünyaya bakışları, sahip oldukları tarihî miras ve bu mirasın oluşturduğu zihniyet farklılık arz eder. Bundan dolayı "bir milletin hayata baktığı mercekler, öbür milletlerin kullandığı merceklerden farklıdır"[230].

Durum böyle olmakla beraber, bazı sosyal bilimciler ellerinde kesin sonuç veren aletler varmış da onunla sosyo-kültürel hayatı tahlil etmeğe çalışıyorlarmış gibi davranmaktadırlar. Daha da vahimi bir kaç esere göz atarak sosyo-kültürel konularda kesin yargılara varan bu akademisyenler, ilgisi olmamakla beraber unvanlarını öne çıkararak iddialarının halk üzerindeki etkisini daha da artırmaktadır; çünkü halk samimidir, bu samimiyetinden ötürü de unvan sahibi insanların yanlış yapacağını düşünmez. "*Gözlük takan şahıstan merceklerin formülünü bilmesini nasıl isteyemezsek milletlerin de kendi hayat görüşlerini tahlil etmelerini bekleyemeyiz. Gözlük hakkında bilgi sahibi olmak istediğimiz zaman, bu konuda doktora gider ve önüne koyduğumuz her merceğin formülünü yazmasını bekleriz. Hiç kuşku yok ki çağdaş dünya milletleri için bu tahlilin yapılması işinin sosyal ilimlerle uğraşan ilim adamlarına mahsus olduğunu kabul edeceğiz*"[231]. Bu bağlamda sosyal bilimcilerin sosyal gruplara karşı olan sorumlulukları da ortaya çıkmaktadır.

Sosyal bilimcilerin genel manada iki esas görevi vardır: Birincisi, çalışma alanı olarak seçtikleri konuda en ileriye koşma gayreti; ikincisi ise yaşadıkları sosyo-kültürel yapıyı anlama ve yorumlama çabasıdır. Bu süreçte sahip oldukları zihniyet onlara rehberlik eder. Çıplak gözümüzle ya da gözümüzdeki gözlüğün numarası ve rengine göre etrafımızı görür, sahip olduğumuz zihniyetler ile de sosyal dünyayı algılar ve yorumlarız. Bu sebeple olacak ki Mucchielli'ye göre zihniyet, bir sosyal grubun görünmeyen referansıdır[232]. İnsanlar genelde iradeleri dışında yani farkında olmadan, bilinçaltı, ananevi zihniyetleriyle; sosyal, fizikî hayatı algılarlar ve yorumlarlar; gerekçelerini de sahip oldukları zihniyetle izah etmeğe çalışırlar.

Bir sanat eserini değerlendirirken ilk önce bu eserin meydana geldiği sosyo-kültürel yapının esas alınması gerekmez mi? Bu sorunun cevabı elbette evet olmalıdır; çünkü sosyo-kültürel hayat sosyolojik boşlukta meydana gelmediği gibi onun ürünleri ile üreticileri de başka bir sosyal hayatın varlıkları değildir.

Bundan dolayıdır ki bir sanat eserini anlamlı kılan, onun var olduğu sosyal zihniyet ortamıdır. Zihniyet ise bir halkın ortak düşüncesi, eylemi, bakışı ve nesne-

229- RABINOW; SULLIVAN: "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğası", s. 12.
230- BENEDICT: Krizantem ve Kılıç, s. 9.
231- BENEDICT: Krizantem ve Kılıç, s. 9.
232- MUCCHIELLI: Zihniyetler, s. 7.

Many social scientists who talk about socio-cultural life draw our attention to the relationships between traditional structure and cultural structure. For example, scientists like Taylor, Gadamer and Ricoeur state that cultural life consists of daily activities[229]*. Also, each social group's daily worries, world view, and the historical heritage they own and the mentality built by this historical heritage look different from those of other groups. Hence, "the lenses a nation uses to look through to life are different from the ones the other nations use"*[230].

Nevertheless some social scientists act as if they have the tools which give exact results and they try to analyze socio-cultural life. Even worse, these academics who come to a final judgment about socio-cultural subjects by glancing at a few treatises increase the influence of their claims on people by putting forward their titles even if it is irrelevant; because people are sincere, and because of this sincerity they don't think that people with titles could do wrong. "As we cannot expect people wearing eye glasses to know the formula of lenses, we cannot expect nations to analyze their own world-views. When we want to learn about eye glasses, we go to a doctor about this and we ask the doctor to write the formula of each lens that we put infront of him/her. Without doubt, we will accept that this analysis of modern nations of the world should be done by scientists who work in the social sciences"[231]. *In this context, the responsibilities of social scientists towards social groups come up.*

Social scientists in general have two main duties: the first is the effort to progress farther in the subject they chose to study; and the second is the effort to understand and interpret the socio-cultural structure they live in. In this process, the mentality they have leads them. We see surroundings with the naked eye or according to the number and color of our eye glasses; accordingly, with the mentality we own, we perceive and interpret the social world. Probably for this reason, according to Mucchielli, mentality is the unseen reference of a social group[232]*. People usually perceive and interpret social and physical life involuntarily, that is without noticing, subconsciously, with traditional mentality and they try to explain realities with the mentality they own.*

When evaluating an art piece, shouldn't the socio-cultural structure the trace was created in be taken as the basis? The answer to this question should certainly be yes; because since socio-cultural life doesn't take place in sociological emptiness, its products and creators are not entities of other social lives.

229- *RABINOW; SULLIVAN: "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğası", s. 12.*
230- *BENEDICT: Krizantem ve Kılıç, s. 9.*
231- *BENEDICT: Krizantem ve Kılıç, s. 9.*
232- *MUCCHIELLI: Zihniyetler, s. 7.*

leri yorumlama tarzıdır. Dolayısıyla zihniyet, sosyal grubun veya grupların bir bakıma hafızasıdır. Başka bir tabirle "zihniyet, bir grubun kültürel kimliğinin temel bileşenidir"[233]. Bir sosyal grubun eylemlerini anlamak ve yorumlamak için o topluluğun sosyal kimliğini belirleyen unsurların başında gelen zihniyet dünyasını bilmek ve anlamak gerekir. O sebeple dünyada bulunan ilk halı örneğini ya da Türklerin kullandığı ilk alfabedeki damgaları, kaya resimlerini[234] anlamadan, çeşitli bölgelerde görülen etnografya eserlerindeki Türk damgalarını anlamak mümkün değildir.

Sanat ve Din

Jung, psikolojisini tanımlarken "Bizim psikolojimiz doğal insan kadar kültürel insanı da ele alır..."[235] der. Jung, insanın doğal ve kültürel cephesine dikkatimizi çekerek "bilinçdışı bilinçten daha eskidir... İnsanoğlunun esas tavrının bilinçli olduğu inancı tamamen bir yanılgıdır; çünkü yaşamımızın büyük bir bölümünü bilinçdışında geçiririz: uyuruz, hayal kurarız..." diyerek, "sosyal veya etnik gruplardan bağımsız olarak oluşan kolektif bir bilinçdışının" varlığından bahseder. Jung'un kolektif bilinçdışı dediği davranışları; "korku, tehlike, üstün güce karşı verilen mücadele, cinsler arasındaki ilişkiler, ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkiler, nefret ve sevgi, doğum ve ölüm, aydınlık ve karanlık prensiplerinin gücü vb."[236] örnekler ifade eder. Jung'un bu görüşlerini Pareto'da da görürüz.

Mesela Jung'daki "bilinç dışı davranışa", Pareto "mantıklı olmayan"; Jung'daki "bilinçli davranışa" da "mantıklı davranış" der[237].

Pareto, mantıklı olmayan davranışları tamamen mantık dışı olarak değerlendirmiyor; fakat bu davranışların sadece mantıklı düşüncelerden kaynaklanmadığını söylüyor[238]. Yani o, insan davranışlarının arkasında, akıldan başka faktörlerin de olduğuna dikkat çekiyor. Diğer yandan Pareto'ya göre insanların mantıklı olmayan davranışları daima mantıklı olanlardan daha fazladır. Bu sebeple ona göre sosyal grupların hayatını anlamak için mantıklı olmayan davranışlar son derece önemlidir[239]. Pareto mantıklı olmayan davranışların kaynağına "bakiyeler veya tortular" diyerek konu hakkındaki görüşünü şöyle ifade eder:

"*İnsanları normal esasta herhangi bir fiil ve harekete sevk eden motiflerden insanın kendi kendisini kandırmak ve onun bilahare fiil ve harekâtını delillendirmek ve*

233- MUCCHIELLI: Zihniyetler, s. 22.
234- Bk: SOMUNCUOĞLU, Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler (From Siberia To The Turks On The Rock)
235- JACOBI: C. G. Jung Psikolojisi, s. 16.
236- JACOBI: C. G. Jung Psikolojisi, s. 16.
237- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 159.
238- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 159.
239- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 160.

Because of this, what makes an art piece meaningful is the social mentality environment it exists in. And mentality is the common thought, action, view and interpreting style of a nation. Thus, mentality is in one way the memory of a social group or groups. In other words, "mentality is the basic component of a group's cultural identity"[233]. In order to understand and interpret a social group's actions, the mental world which is one of the first factors to define that social group's identity should be known and understood. For that reason, it is not possible to understand Turkish damgas on ethnographic materials found in various regions without understanding the first example of a carpet found in the world or damgas, rock paintings[234] in the first alphabet Turks used.

Art and Religion

When Jung (1875–1961) defines his psychology, he says, "our psychology takes cultural humans as much as natural humans into consideration..."[235]. Jung draws our attention to the natural and cultural sides of humans by saying, "The unconscious is older than the conscious... the belief that the real behavior of mankind is conscious is a delusion because we live the biggest part of our life unconsciously; we sleep, we dream" and he talks about the existence of "...a collective unconsciousness formed independently from social or ethnic groups". The behaviors Jung calls collective unconsciousness could be; "fear, danger, fight against superior power, relationships between parents and children, hatred and love, birth and death, light and dark, and so on"[236]. We see these opinions of Jung also in Pareto.

For example, Pareto calls non logical to the "unconscious behavior" of Jung and logical behavior to the "conscious behavior"[237]. Probably Pareto mentioned his opinions about this subject before Jung.

Pareto does not evaluate behavior which is non logical as completely illogical but he says that these behaviors do not originate from logical thoughts[238]. That is, he draws attention to the factors other than the mind standing behind the behavior of humans. On the other hand, according to Pareto, humans have more non logical behaviors than the logical ones. Therefore, in understanding the life of social groups, according to him, their behaviors which are non logical are extremely im-

233- MUCCHIELLI: Zihniyetler, s. 22.
234- Please refer to: SOMUNCUOĞLU, Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler (From Siberia (Siberya) to the Turks on the Rock).
235- JACOBI: C. G. Jung Psikolojisi, s. 16.
236- JACOBI: C. G. Jung Psikolojisi, s. 16.
237- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 159.
238- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 159.

müdafaa etmek üzere serdettiği tesadüfî ve ferdî olaylar ve emsali ilaveler tarh edilince geriye hakiki sevk ve tayin edici motifler kalıyor ki, bunlar bakiyelerdir"[240]. Bilindiği gibi Jung'a göre de bilinçdışı davranışlar, bilinçli davranışlardan daha önemlidir.

Eliade ise bir bakıma Jung ve evrimci antropologların, insanlar insan olmalarından dolayı farklı yerde-zamanda aynı davranışları gösterirler görüşüne "...bugün, artık efsane ve ayinlerden 'genel olarak' ilkel insanın doğa karşısındaki tepkilerinin birliğinden söz edilemez"[241] diyerek itiraz eder. Başka bir deyişle Eliade; Tylor, Mannhardt, Frazer ile onların görüşlerini takip eden pozitivist antropolog ve psikologların, insanın kültürler üstü, cihanşümul davranışlarının olduğunu savunan evrimci-biyolojik anlayışı kabul etmez.

Eliade, bir kültür unsurunu ve ona bağlı davranışları değerlendirirken "hangi halk?", "hangi kültür?" sorusunun sorulması gerektiğini belirterek itirazına şu örnekle devam eder. "*İyi birer pozitivist olan Tylor ve Frazer, eski insanlığın büyü ve dine dayalı hayatını, çocuksu bir 'batıl itikatlar' yığını olarak kabul etmekteydiler. Bu inançlar onlara göre atavik korkuların veya 'ilkel' salaklıkların ürünüydü. Fakat bu değer yargısı olgularla çelişmektedir*"[242] der.

İnsanların kendileri dışındaki nesneleri ya da zihin dünyalarında yorumladıkları şeyleri, çeşitli biçimlerde ifade etmelerinden ötürü sanat ya da sanatlar doğmuştur. Başka bir deyimle sanat, insanların ve sosyal gruplar ile milletlerin fizikî-sosyal dünyayı yorumlayış tarzlarıdır. Yorumlardaki benzerlikleri ve farklılıkları ise insanların içinde bulundukları sosyo-kültürel yapı ile insanlara has özel yetenek ve beceriler belirler. Yorumlamanın zihniyetle, zihniyetin de dinle doğrudan ilgisinin olduğunu düşünürsek, sanat ile din arasındaki ilgi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Mülayim de "*Sanat tarihçilerinin bir kısmı, 'bütün sanatlar doğuşlarını dine borçludurlar' görüşünü benimserler. Bu görüşü (her devir ve bölge için), bütün halinde kabul etmesek bile, dinin sanat üzerinde etkili olduğunu, bu etkinin Ortaçağ genelinde daha da ağırlık kazandığını görürüz*"[243] diyerek sanat ile din arasındaki ilişkiye dikkatimizi çeker. Ayrıca, Mülayim, süsleme sanatında kullanılan şekiller ve renklerin seçimi ile insanların inanç yapıları arasında bir ilişkinin olduğunu ifade eder[244]. Dinle sanat arasındaki ilişkinin en açık örneklerini ise ibadethanelerde görebiliriz. Örneğin İslam dinine inanan fakat farklı yorumlara sahip olan tarikatların kullandığı renkler ve şekiller arasında benzerliklerin yanında önemli farklılıkların

240- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 161.
241- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.
242- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6, 213.
243- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 53.
244- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 132-133.

portant[239]. *Pareto naming non logical behaviors as* "residuals" he expresses his opinion about this subject as follows, "Once extracting motifs which lead people to doing some actions and their random personal deeds they did in order to deceice, defend and prove themselves, then the rest are real motifs; the residuals."[240] *As it is known, according to Jung, unconscious behaviors were more important than conscious behaviors.*

Eliade, in one way, objects to the view of Jung and evolutionist anthropologists who state that humans show the same behavior anywhere, anytime just because they are human, by saying, "...today, it is not possible to talk about legends, rituals, and the unity of the reactions of human beings against the nature in general' "[241]. *In other words, Eliade does not agree with the evolutionist-biological understanding of Tylor, Mannhardt, Frazer or the positivist anthropologists and psychologists who follow them, suggesting that humans have global, universal behaviors.*

While evaluating the cultural factor and behaviors related to it, Eliade states that the questions "which nation?" and "which culture?" should be asked and he continues with an example. "Tylor and Frazer, who are good positivists, accepted ancient humans' lives being dependent on sorcery and religion as a pile of childish 'superstition'. According to them, these beliefs were results of atavistic fears or 'primitive' stupidities. But this value judgment contradicts with the facts"[242].

Art or arts were born as a result of humans' various expressions about objects out of themselves or the things they interpreted in their minds. In other words, art is humans', social groups' and nations' way of interpreting the physical-social world. The similarities and differences in interpretations are specified by socio-cultural structure and the special abilities and skills of humans. If we think that interpreting is related to the mind, and the mind is related to religion, then the relationship between art and religion reveals itself.

Mülayim draws our attention to the relationship between art and religion by saying, "Some art historians adopt the idea that 'artists owe their birth to religion'. Even though we do not accept this idea (for every period and region) as a whole, we see that religion has had an effect on art, especially during the Middle Ages"[243]. *Also, Mülayim suggests that there is a relationship between*

239- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 160.
240- FREYER: İçtimai Nazariyeler Tarihi, s. 161.
241- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6.
242- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 6, 213.
243- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 53.

da olduğu vakidir. Hatta bu farklılık giyinme ve örtünmede de görülmektedir. Bu farklılığın en belirgin örneklerini özellikle Alevî-Bektaşî, Mevlevî, Melamî anlayışına bağlı insanların ananevi giyinme tarzlarında ve tekkelerinde görebiliriz. Türkiye, İran, Arap ülkeleri, Pakistan ve benzeri ülkelerin camilerindeki mimarî süsleme şekillerinde de bunun örneklerini görebiliriz. Bu farklılık; Hıristiyan, İslam ve Musevî ibadethaneleri söz konusu olduğunda daha da belirginleşir. Dolayısıyla her dinî inanç kendi renklerini ve motiflerini yaratır veya yaratmıştır.

Sanat eserlerindeki ortaklıklar tesadüflerle izah edilemez. Öyle izah edilmeye kalkışılırsa, tarih, mitoloji, sosyoloji, antropoloji, edebiyat gibi sosyal bilimlerin sonuçlarını da birer tesadüf eserleri olarak ifade etmek zorunda kalınır ki sonuçta sosyo-kültürel hayat bir tesadüfler zincirinden ibaretmiş gibi algılanır. Oysa sosyo-kültürel hayat bir tesadüfler yumağı olmayıp, sosyal gerçekliğin bizzat kendisidir. Sosyal gerçeklik ise sosyal grupların tarihten getirdikleri ve yeni eklemelerle devam ettirdikleri, geleneği olan bir süreçtir.

Sosyo-kültürel hayattaki birçok unsur gibi, sanat da dinî inançlarla yakından ilgilidir. Fischer, "başlangıçtaki büyü, zamanla dine, bilime ve sanata dönüştü"[245] diyerek büyü din ve sanat arasındaki ilişkiye dikkatimizi çeker. Fischer, eserinin bir başka yerinde de "ta başlangıçtan beri insan büyücüdür"[246] diyerek, büyünün sosyo-kültürel yapıdaki önemini vurgular. Eliade de sosyal hayata dair bilgi ve inançların yok edilmesi mümkün değildir[247] diyerek sanat ile din arasındaki ilişkiyi belirtir. Diğer yandan "açık kültürleri koruyan, imgelerin ve simgelerin varlığıdır"[248] diyerek imgelerin ve simgelerin kültürü koruyucu özelliğine dikkatimizi çekmiştir.

İnsan hayatında var olan ritüellerin önemli bir kısmında din ile büyünün etkili rol oynadığını alan çalışmalarına dayalı araştırmalarda sıkça görmek mümkündür. Örneğin yasakları olmayan bir sosyal grubun olmadığı bilinmektedir. Yasakların kaynağının ise din ya da dine benzer inançlar olduğu genelde kabul görmektedir. İnançların sanat üzerinde yaptığı etki de bir gerçekliktir. Read bu konuda şunları söyler:

"Eserlerini yaratırken dinî inanıştan hareket etmemiş gibi görünen sanatçıların bile hayatları daha yakından incelenince dinî duyarlık diyebileceğimiz taraflarıyla karşılaşırız. Van Gogh'un hayatı buna iyi bir örnektir... Dinin rahipleri ile büyücüleri, yaratıcı sanatçılarla aynıdır ve sanatın işi sadece tapınma veya yatıştırmadır"[249].

245- FISCHER: Sanatın Gerekliliği, s. 35.
246- FISCHER: Sanatın Gerekliliği, s. 15.
247- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. XVIII.
248- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 210.
249- READ: Sanatın Anlamı, s. 84-85.

chosen figures, colors in ornamentation and belief structure[244]. We can see the clearest examples of the relationship between religion and art in temples. For example, there are, together with similarities, significant differences in figures and colors used by the sects who believe in Islam but have different interpretations. Moreover, these differences are seen in clothings. We can see the examples of these differences in traditional clothing of people with Alevi-Bektaşi, Mevlevi or Melami understanding and in their dervish lodges. We can see examples of this also in figures of architectural ornament in mosques in Turkey, Iran, Arab countries, Pakistan and so on. Accordingly, each religious belief creates and has created its own colors and motifs. These differences become more apparent among the temples of Christian, Islam and Judaism. Thus, every religious belief makes and has made up its own colours and figures.

Commonness in art pieces cannot be explained as coincidence. If it is explained so, the results of the social sciences such as history, mythology, sociology, anthropology and literature would also have to be explained as coincidence and as a result, socio-cultural life would be perceived as a chain of coincidences. In fact, socio-cultural life is not a ball of coincidences but social reality. As to social reality, it is a process with a tradition brought by social groups from the past, and kept going together with new additions.

Just like most factors in socio-cultural life, art is closely related to religious beliefs. Fischer draws our attention to the relationship between sorcery, religion and art, saying, "Sorcery in the beginning turned into religion, art and science by the time"[245]. Fischer, in another place in his treatise, emphasizes the importance of sorcery in socio-cultural structure by saying, "Humans have been sorcerers since the very beginning"[246]. Eliade specifies the relationship between art and religion by saying that it is not possible to destroy the knowledge and beliefs about social life[247]. Furthermore, he draws our attention to the culture-preserving feature of images and symbols by saying, "What protects the open cultures is the existence of images and symbols"[248].

It is possible to see freqently in studies based on field research that religion and sorcery play an effective role on a important number of rituals existent in human life. For example, it is known that a social group with no prohibitions does not exist. It is usually accepted that the source of prohibitions is religions or beliefs similar to religions. The effect of religion on art is a reality. Read says the following about this,

244- MÜLAYİM: Araştırmacıya Notlar Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, s. 132-133.
245- FISCHER: Sanatın Gerekliliği, s. 35.
246- FISCHER: Sanatın Gerekliliği, s. 15.
247- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. XVIII.
248- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 210.

Yukarıdaki sözleriyle sanat ile din arasındaki yakın ilgiyi gözler önüne seren Read, bir başka eserinde de, "Büyü, dinin olduğu kadar bilimin de çıkış noktası olarak bilinir"[250] der. Sanat ile din arasındaki yakın ilgiye bir başka eserde de "Bizans sanatı dine dayalı bir sanattır. Başlangıçta Hıristiyanlığın ilk yayılma özü içinde Yunan-Roma geleneğini devam ettirmiştir"[251] diyerek Batı sanatı ile Hıristiyanlık arasındaki ilgiye işaret etmiştir. Eliade de "Simgelerin gerçek yapılarını ve işlevlerini yakalayabilmek için dinler tarihinin tükenmez kaynaklarına başvurmak gerekmektedir"[252] diyerek damgaların dinî kaynaklarına vurgu yapmıştır. Dolayısıyla, Doğu sanatıyla Batı sanatı arasında her şeyden önce, dinden veya dinî anlayıştan kaynaklanan bir farklılığın olması gayet doğaldır.

Sanat ve Sosyoloji

Sanat eserleri, sosyo-kültürel bir yapı içinde meydana geldiğine göre, sosyoloji ile yakından ilgilidir. Nitekim bu bağlamda Karamağaralı şunları söylüyor:

"*Her sanat eseri, mahiyeti icabı, imzasını taşıdığı sanatkârların şahsiyetinin de üstünde, bir harsın bir kültür çevresinin damgasını taşır; yani sanat bir cemiyetin müşterek duygu ve düşüncelerinin, müşterek zevkinin ifadesidir. Bu husus aynı kültür çevresindeki eserlerin bir karakter benzerliği göstermelerini izah ettiği gibi, sanata kültür çevresini aksettiren bir vesika mahiyeti ve kıymeti de kazandırmaktadır*"[253]. Dolayısıyla, bir sanat eseri, meydana geldiği sosyo-kültürel çevreden ayrı düşünülemez.

Bu sebeple her sanatçı içinde yaşadığı sosyo-kültürel yapıya bağlıdır ve onunla olan ilişkisi sanata bakışını belirler[254]. Öyleyse bir sanat eseri ele alınırken önce onun hangi sosyo-kültürel yapı içinde oluştuğuna, kim ya da kimler tarafından nerede ve ne zaman meydana getirildiğine bakmak gerekir; çünkü sanatçının zihniyeti, etkileşim içinde olduğu sosyo-kültürel çevre ile o çevreyi oluşturan şartlar içinde oluşup gelişir. Sanatçı, bir bakıma çocuğun dil öğrenmesi gibi, sanatla ilgili bilgileri meydana geldiği ve var olduğu sosyal yapıda öğrenerek onları zihninde kodlar. Nasıl bir çocuk ihtiyaç hâsıl olduğunda birtakım sesleri çıkarır ya da yeni kelimeler öğrenirse, sanatçı da işini yaparken zihnindeki birtakım bilgileri kullanır ya da ihtiyaç duyduğunda yeni bilgiler öğrenmeğe çalışır. Cassirer, "Dil, seslerin öykünülmesi, sanat ise dış nesnelerin öykülenmesidir"[255] der; ancak bu taklit birdenbire ortaya çıkmaz.

250- READ: Sanat ve Toplum, s. 35.
251- TANSUĞ: Karşıtı Aramak, s. 41.
252- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 15.
253- KARAMAĞARALI, H: "Sanat ve Kültür Münasebeti", s. 140.
254- READ: Sanatın Anlamı, s. 268.
255- CASSIRER: İnsan Üstüne Bir Deneme, s. 167.

"Even when we examine closely the lives of artists who seem not to be unaffected by religion in the making their artworks, we see that they have sides we can call religious sensitivity. Van Gogh's life is a good example of this...Monks and sorcerers of religions are the same as creative artists and the work of art is only adoration and soothing"[249] .

Read, who draws attention to the close relationship between art and religion with the above statements, says in another treatise that, "It is known that sorcery is the starting point of science as much as religion"[250]*. He also draws attention to the close relationship between art and religion by saying, "Byzantine art is based on religion. At first, it continued the Greco-Roman tradition within the essence of the early spreading of Christianity"* [251] *and he indicated the relationship between Western art and Christianism. Eliade emphasized the religious sources of damgas by saying, "In order to catch the real structures and functions of symbols, the endless sources of religions history should be referred"* [252]*. Accordingly, the difference based on religious understanding between Western art and Eastern art is highly normal.*

Art and Sociology

Since artworks are created in a socio-cultural structure, they are closely related to sociology. Hence in this context, Karamağaralı says, "Each art piece, as part of its character, beyond the personality of its artist, carries the damga of a culture, a cultural environment; in other words, art is an expression of the common emotions, thoughts and the common joys of a society. This situation explains why relics from the same cultural environment show similarities in character and give art a documental character and value which reflects the cultural environment"[253]*. Accordingly, an art piece could be thought of as separate from the cultural environment it was created in.*

For this reason, every artist is connected to the socio-cultural structure they live in and their relationship with it determines their view of art[254]*. If so, once approaching an artwork, its socio-cultural structure, its creator or creators, and where and when it was created should be examined; because the mentality of the artist is shaped in the socio-cultural environment he/she interacts with and the conditions which create that environment. Similar to a child learning a language, an artist learns and*

249- READ: Sanatın Anlamı, s. 84-85.
250- READ: Sanat ve Toplum, s. 35.
251- TANSUĞ: Karşıtı Aramak, s. 41.
252- ELIADE: İmgeler Simgeler, s. 15.
253- KARAMAĞARALI, H: "Sanat ve Kültür Münasebeti", s. 140.
254- READ: Sanatın Anlamı, s. 268.

Örneğin "...bir ressam kâğıdı kalemi eline aldığı anda hemen resim yapamaz; bu iş çok daha önceden elde ettiği birikimler neticesi zihninde oluşmuştur. İnsan zihni, yaşadığı süre içinde görsel deneyimler çerçevesinde olay ve eşyaların fotoğraflarını kaydeden bir arşiv gibidir"[256]. Dolayısıyla, sanat malzemeleri ve eserleri bilim, ya da felsefe dünyasındaki bilgiler kadar önemlidirler[257].

Bir sosyal yapının zihniyet dünyasının ilk örneklerini; ananevi sanatlar ve mitler gibi halk edebiyatı ürünlerinde bulmak mümkündür; çünkü bu bilgiler diğer -kendilerinin dışındaki- sosyo-kültürel çevrelerin bilgileriyle en az etkileşim halinde olanlardır. Ayrıca, kültürlerin en muhafazakâr cephesini ve ananevi tarafını bunlar teşkil eder.

Kısaca, sanatçı ile sanat eseri arasında nasıl bir ilişki varsa, sanat eseri ile sanatçının yaşadığı sosyo-kültürel yapı arasında da öyle bir ilişki vardır. Fakat her hangi bir sanat eseri, o sanat eserini yapan ile o insanın içinde yaşadığı sosyal yapı dikkate alınmadan tanımlanırsa, önemli ölçüde sanatçı ile sanat eseri arasındaki ilişki göz ardı edilmiş olunur.

256- MÜLAYİM: Sanata Giriş, s. 17.
257- READ: Sanatın Anlamı, s. 8.

encodes to his/her mind the information about art in the social structure in which he/she was born and lives. Just like when a child makes certain noises or learn new words when needed, an artist uses certain knowledge in his/her mind or tries to learn new information if needed during working. Cassirer says that "Language is an imitation of noises, and art is an imitation of objects"[255] but this imitation does not come all of a sudden. For example, "a painter cannot start to paint as soon as he/she takes the paper and pen in his/her hands; this work is imagined in his/her mind as a result of memories stored earlier. The human mind is like an archive recording pictures of events and objects taken in the frame of visual experiences over a lifetime"[256]. Accordingly, art materials and pieces are as important as knowledge in the world of science or philosophy[257].

It is possible to find the first examples of the mental world of a social structure, in folk literature products like traditional arts and myths because these forms of information have the least interaction with the knowledge of other socio-cultural environments. Also, they reflect the most conservative and traditional side of cultures.

In short, there is a relationship between the artist and the socio-cultural structure in which the artist lives similar to the relationship between an artist and his/her art piece. However, if an art piece is defined without considering the relationship between the artist and his/her social structure, the relationship between the artist and the art piece is seriously neglected.

255- CASSIRER: İnsan Üstüne Bir Deneme, s. 167.
256- MÜLAYIM: Sanata Giriş, s. 17.
257- READ: Sanatın Anlamı, s. 8.

Halı ve Kilim Sanatı Niçin Önemlidir?

Türk sosyal bilimcileri tarafından halı-kilimcilik tarihi ve bu tarihin meydana getirdiği kültür hakkında yeterli düzeyde araştırmaların yapıldığı söylenemez. Konu hakkında genellikle tecrübesiz araştırmacılar, amatör halk bilimciler ve kısmen de sanat tarihçileri tarafından muhtelif yayınlar yapılmıştır. Bu çalışmalar ise çoğunlukla bir şehir-bölge esas alınarak yapılmış tasvire dayalı çalışmalardır.

Dolayısıyla genelde halı-kilim sanatı, tarihî süreç, coğrafi dağılım göz önünde tutulmadan değerlendirilmiştir. Yani halı-kilim sanatı bilimsel tenkit seviyesinden incelenmemiştir. Şüphesiz, vurguladığım bağlam çerçevesinde az da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır; ama bu çalışmalar da maalesef bilimsel karşılaştırma tekniğinden mahrumdurlar.

Amatör hevesliler ile amatör veya konuya yabancı araştırmacıların halı-kilim sanatını aydınlatma adına hazırladığı bir takım eserler, bolca bir araya getirilmiş, yarı doğru yarı yanlış, eksik veya tahrif olmuş biçimleri ve mahiyeti tahkik edilmeden toplanmış malzeme ve bilgi yığınından ibarettir. Dolayısıyla, bilimsel ölçütler ve yöntemler içinde toplanmayan bu bilgi ve malzemenin bu yönlerinin araştırmalarda dikkate alınması zorunludur. Çeşitli yöre ve iller çerçevesinde yapılmış bu çalışmaların hepsi birer iz mertebesinde görülerek malzemelerin ve bilgilerin yeni baştan alanları itibariyle ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Örneğin, Hakkâri ili için hazırlanan bir eserde, "Hakkâri yöresinde dokunan kilimler onu dokuyan boyun ve aşiretin adını alır. Belli bir aşiretin adını alan kilim bir başka aşiret tarafından dokunsa bile ilk dokuyan aşiretin adıyla anılır. Jirki, Herki gibi aşiret adıyla dokunduğu gibi kişi ismiyle de dokunmaktadır. Gülhanife, Gülsarya gibi. Bazen de kilime işlenen desenlere göre isim alır. Gülhezar, Gülgever, Lüleper gibi"[258] denmiştir. Bu türden yüzeysel ve zamana göre yapılmış açıklamalar ile halı ve kilim sanatı ile ilişkili sorunların çözümlenmesi mümkün değildir.

Yukarıda mahiyeti belirtilen çerçevede bir çalışma da, Şırnak halı ve kilimleri broşürü için yapılmıştır. Broşürde halı ve kilimcilik konusunda bilgi verilirken sadece iki damga için, Gülsarya adı Gülsariye; Jirki adının ise, Jirkan biçiminde ifade edilmesi ile yetinilmiştir. Benzeri anlayışları Türkiye'de bu konuda yapılan araştırmaların hemen hepsinde görmek mümkündür. Her iki eserde de, Gülsariye-Gülsayra damgası için "Bu motif Sariye isimli bir bayan tarafından yapıldığı için adına izafeten bu isimle anılmıştır"[259] açıklaması verilmiştir.

258- Yazar ve tarih yok, s. 10.

259- Yazar ve tarih yok, s. 10.
-Yazarı yok.

Why Are Carpet and Rug Arts Important?

It is not possible to say that a sufficient research has been conducted by Turkish social scientists about carpet-rug history and the culture developed by this history. There are usually various publications about this subject by inexperienced researchers, amateur folklorists and occasionally by art historians. What is more, these studies are usually conducted based on a city-region and they are based upon descriptions.

Accordingly, the art of carpets-rugs is usually evaluated without taking historical process or geographical distribution into consideration. In other words, the art of carpets-rugs is not analyzed at the level of scientific criticism. Without doubt, some studies have been conducted in the context I emphasized but these studies unfortunately lack the technique of scientific comparison.

Various treatises prepared in order to illuminate the art of carpets-rugs by enthusiastic amateurs and researchers who are amateurs or not familiar with the subject, usually consist of materials and information bundles gathered together without verifying whether they are complete, lacking or damaged. Accordingly, it is essential to take this information and materials which were not gathered according to scientific standards and methods into consideration in research. These studies conducted in various regions and cities should be taken as artifacts and the materials and information should be evaluated according to their regions all over again. For example, in a treatise prepared on Hakkari city, it is said, "The rugs woven in Hakkari region take the name of the tribe which weaves them. Even if a rug, which took the name of another tribe, is woven by another tribe, the name still belongs to the first tribe. As it is woven with the tribe's name, like Jirki, Herki, it could also be woven with a person's name, like Gülhanife, Gülsarya. Sometimes it takes its name according to the pattern woven on the rug, like Gülhezar, Gülgever, and Lüleper"[258]. It is not possible to solve problems related to carpet and rug art with this kind of superficial time-related explanation.

Another study similar to the one above was conducted for a brochure on Şırnak carpets and rugs. In the brochure, information about carpets and rugs was given and only two damgas were mentioned; the names Gülsariye for Gülsarya and Jirkan for Jirki were used. It is possible to see similar understandings in every piece of research about this subject in Turkey. In both the same explanation of the Gülsariye-Gülsarya damga was given; "This motif is named after a woman named Sariye who made it"[259].

258- No information about the writer and the date, s. 10.

259- No information about the writer and the date, s. 10.
-No information about the writer.

Zaman zaman sanat eserleri bilinçli olarak taraflı veya eksik yorumlanarak, sanat vasıtasıyla sun'î bir sosyal gerçeklik yaratma hevesine girilir. Örneğin bazı yerli ve yabancı araştırmacılar, bilinçli bir yönlendirme politikası çabası içinde, bilimsel ölçüt ve yöntemi bir yana koyup halı-kilimciliğin "Kürtlere özgü" kadim bir sanat olduğunu yazmaktadır. Onlardan Bender adlı araştırmacı şunları yazıyor:

"Tanınmış halı bilginleri de halı ve kilim dokumacılığının Kürtler tarafından icat edildiğini, İranlılarla Türklerin bu sanatı sonradan Kürtlerden öğrendiklerini öne sürmektedirler... Halı ve kilimin vatanı Zağros yöresidir. İlk dönemlerde Kürtler, Mezopotamya'nın sazlık bölgelerinden kesip işledikleri sazlarla ilk dokuma örneklerini yerlere serdiler; ancak atın ehlileştirilmesinden sonra aynı halk yünden yapılmış keçe sanatını yarattı"[260].

Türklerin halı ve kilim sanatını Kürtlerden alma olgusu tarihî bir gerçek olmuş olsaydı, bundan dolayı bir eksiklik duyulması, özellikle bilimsel gerçeklik adına elbette düşünülemezdi. Çünkü taraflar müşterek bir medeniyet içinde yıllardan beri bir arada yaşıyorlardı. Fakat burada amatör araştırmacının sorunu, tarihin gerçeğini ortaya çıkarmaktan ziyade, olmayan bir olguya tarih yaratma çabasıdır.

Bu türden açıklamaların dünyanın hiçbir yerinde politik ve ideolojik propagandaların dışında bilimsel değeri yoktur. Dolayısıyla, hiç kimseye yararı olmayan temelsiz kışkırtmaların peşinde koşmak, olmayan bir tarihi inşa etmeye yetmez. Türklerin ve Kürtlerin damgalarda ve düğümlerde birleşen ve kendilerini aynı tarzda anlatan dili tam olarak çözülüp ortaya konduğunda sanırım kimse bu yolda boşa enerji tüketmeyecektir.

Güran Erbek ve Mine Erbek tarafından hazırlanıp Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan üç ayrı eserde, Türkiye'deki halı, kilimlere kimlik veren damgalar, Anadolu'da yaşamış tarih öncesi halklarla ilişkilendirilerek de anlatılmaktadır. Örneğin her üç eserde de yukarıda bahsi geçen Güsayra-Gülsayre'nin dokuduğu damga, Anadolu'daki yaygın kullanımıyla "elibelinde" olarak adlandırılmış olup bu damganın; Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Hacılar kazılarında bulunan Anatanrıça şeklinden türediği; Çatalhöyük kazıları sonucu bulunmuş olan duvar süsleme örneklerinin günümüzde Anadolu'da kullanılanlardan pek farklı olmadığı ifade edilerek şöyle denmiştir:

"Anadolu kilim ve halı dokuma tekniklerinde karşımıza çıkan elibelinde motifi bu heykelciklere benzer formdadır. Dokumalardaki bütün motifler kadının kültürel birikiminin bir yansımasıdır"[261].

260- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 230-231.

261- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi Sergi, s. 3-10.

From time to time, art pieces are intentionally interpreted partially or deficiently intentionally in order to create an artificial social reality. For example, some local and foreign researchers in an effort of directing politically, write that the art of carpets-rugs is an ancient art "especially for Kurds" by putting scientific standards and methods aside. One of those researchers, Bender, writes, "Some well known carpet scientists also suggest that carpet and rug weaving was invented by Kurds and Persians and Turks learned this art from them later... The motherland of carpets

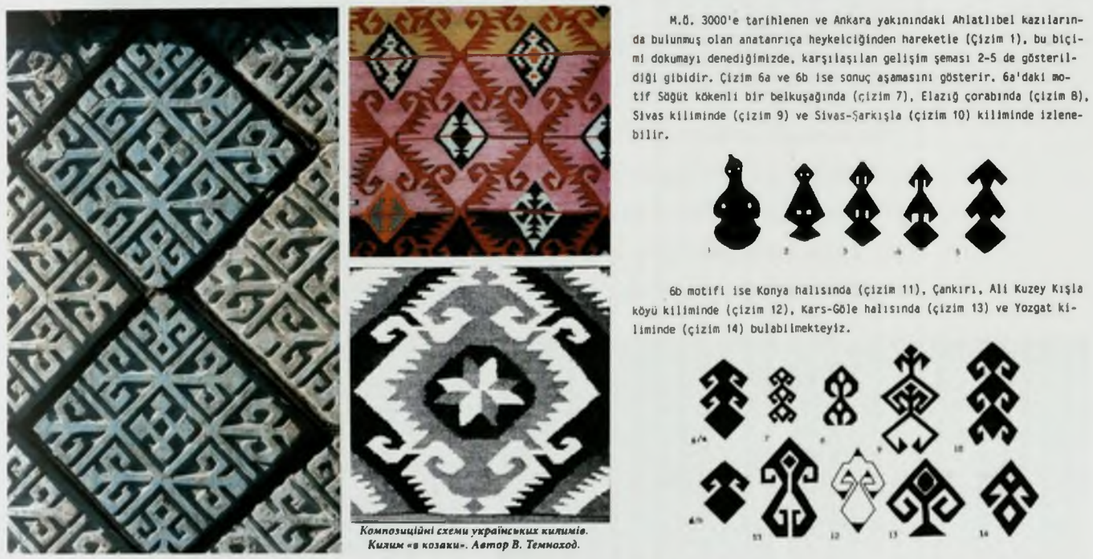
M.Ö. 3000'e tarihlenen ve Ankara yakınındaki Ahlatlıbel kazılarında bulunmuş olan anatanrıça heykeliciğinden hareketle (Çizim 1), bu biçimi dokumayı denediğimizde, karşılaşılan gelişim şeması 2-5 de gösterildiği gibidir. Çizim 6a ve 6b ise sonuç aşamasını gösterir. 6a'daki motif Söğüt kökenli bir belkuşağında (çizim 7), Elazığ çorabında (çizim 8), Sivas kiliminde (çizim 9) ve Sivas-Şarkışla (çizim 10) kiliminde izlenebilir.
6b motifi ise Konya halısında (çizim 11), Çankırı, Ali Kuzey Kışla köyü kiliminde (çizim 12), Kars-Göle halısında (çizim 13) ve Yozgat kiliminde (çizim 14) bulabilmekteyiz.
Композиційні схеми українських килимів. Килим «в козаки». Автор В. Темнохód.

Fotoğraf 19: Atbaşı/Kırgızistan; Kadirli/Türkiye; Ukrayna (Oleksandr Bosiy, Mif Symbol Ornament, s. 87) ve Güran Erbek'in görüşü (Anadolu Motifleri Sergisi)

Photo 19: Kyrgyzstan; Kadirli/ Turkey; Ukraine (Oleksandr Bosiy, Mif Symbol Ornament, s. 87) ve Güran Erbek'in görüşü and Güran Erbek's opinion (Anadolu Motifleri Sergisi).

and rugs is the Zağros region. In the first periods, Kurds laid the first examples of weaving with reeds they cut and processed from reed fields in Mesopotamia but after they tamed horses, they created the art of felt made with wool"[260]. If Turks' learning the art of carpets and rugs from Kurds had been a historical fact, of course, a feeling of loss wouldn't be thought especially in the name of scientific reality because both parties have been living together for many years in a common civilization. However here, the problem of the amateur researcher is the effort to create a non-existent history more than revealing the reality of history.

These kinds of explanations have no scientific value apart from political and ideological propaganda all around the world. Accordingly, running after baseless provocations of no use for anybody is not enough to create a non-existent history. I think once the language of Turks and Kurds which united in damgas and knots and which

260- *BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 230-231.*

Eagleton ise, yazdığı bir eserde Türkiye'de halı ve kilimlerde kullanılan damgaların Kürt damgaları olarak ifade etmiştir[262]. Aynı anlayışı birçok Batılı araştırmacının eserlerinde de görmek mümkündür. Mesela Hopkins adlı bir araştırmacı, Kerkük ile Kirmanşah arasındaki Javanrud bölgesinde göçebe olarak yaşayan Jaf Kürtlerinin kilimleri hakkında yazdığı bir makalede bunların Türk düğümü kullandığını, Türk düğümlerinin ise simetrik olduğunu belirttiği halde, Jaf Kürtlerin dokudukları kilimleri otantik Kürt kilimleri olarak ifade etmiştir[263]. Oysa burada cevaplanması gereken asıl soru, Kürtlerin neden Fars düğüm ve şekilleri değil de Türk düğümü ve Türk damgaları kullandığıdır. Bu soru cevaplanmadan Jaf Kürtlerin dokudukları kilimlerin otantik Kürt kilimleri olduğunu ifade etmek mümkün değildir.

Bu konuda ortaya atılan görüşlerden daha geniş bilgi sahibi olmak için internet üzerinde küçük bir araştırma yapmak yeterlidir. Ancak, bilmek gerekir ki bu türden faaliyetlerin bir bilimsel yanı yoktur; ama bunların hepsinin dıştan tasarlanmış ve içten uygulamaya sokulmak istenen bir 'millet-ulus' (nation-buildings) inşa etme programının bilinçli çabalarının yansımaları olduğu unutulmamalıdır.

Fotoğraf 20: Halı/Türkmenistan ve Jaf Kürtlerinde kilim (Hopkins, Diamonds in the Pile, Jaf Kurd Bagfaces).

Photo 20: Carpet / Turkmenistan. and Jaf in Kurdish rugs (Hopkins, Diamonds in the Pile, Jaf Kurd Bagfaces).

Türkiye'de ve genelde Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda dokunan halı-kilimlerdeki damgalar, belli bir bölgeye bağlı kalınarak, yani karşılaştırma yapılmadan, yanlı araştırıldığı veya bilinçli biçimde böyle davranıldığı için, bu damgalar zorlama bir mantık ve çizimle, Anadolu'nun kadim ölü medeniyetlerine ait Ana Tanrıça ile ilişkilendirilmeye çalışılmış, ya da Kürtleri Türklerden farklı düşünmek suretiyle izah etme yoluna gidilmiştir. Herkesin bilmesi icap eden gerçek, Türklerin kurduğu beyliklerde, devletlerde, pek çok kavim gibi Kürtler de yer almıştır. Türklerin yanında Kürtler, "ben ve öteki" gibi düşünülmemiştir. Bu durum kendini, damgalar, düğümler ile halı-kilim işlemelerinde de göstermektedir.

Yerli ve yabancı ülkelerin muhtelif halı ve kilim uzmanlarınca yapılan kasıtlı, yanlış ve tahrif edilmiş bilgilendirmeler, bilimsel değerden yoksun spekülatif açıklamalar ananevi Kürt, Zaza hah ve kilimlerindeki simetrik damgalar gerçeğini orta-

-ERBEK, G: Anatolian Kilims.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

262- EAGLETON: An Introduction To Kurdish Rugs And Other Weavings, s. 99.

263- HOPKINS: " Diamonds in the Pile, Jaf Kurd Bagfaces",

explains itself in the same style is resolved, no one would consume energy in this way for nothing.

In three separate treatises prepared by Güran Erbek and Mine Erbek and published by the Ministry of Culture, damgas which give identity to carpets and rugs in Turkey are told in relation to the prehistoric folks who lived in Anatolia. For example, in all three treatises, the above mentioned damga which is woven by Güsayra-Gülsayre is named "hand on waist" in common usage in Anatolia. It is said that this damga was derived from the main goddess figure found in Çatalhöyük, Ahlatlıbel, Hacılar excavations. It has been stated that wall ornament examples found in Çatalhöyük excavations are not so different from those used today in Anatolia and this has been said, "The hand on waist motif found in carpet and rug weaving techniques in Anatolia is similar to these sculptures. Each motif found in weaves is a reflection of women's cultural recollections"[261]. Eagleton on the other hand, identifies damgas used in carpets and rugs in Turkey as Kurdish damgas in a treatise of his[262]. It is possible to see the same understanding in the treatises of Western researchers. For example, in an article about the rugs of the nomadic Jaf Kurds who live in the Javanrud region between Kerkük and Kirmanshah, Hopkins states that Turkish knots are used in these and that Turkish knots are symmetric. However, he identifies the rugs woven by Jaf Kurds as authentic Kurdish rugs[263]. In fact, the question to be asked here is why Kurds used Turkish knots and damgas but not Persian figures. Without answering this question, it is not possible to identify rugs woven by Jaf Kurds as authentic Kurdish rugs.

It is enough to search the Internet to learn more about these views. It is necessary to know that these activities do not have a scientific side; however it should not be forgotten that these activities are reflections of a nation building program designed from outside and wanted to be applied inside.

The damgas on the rugs-carpets woven in Turkey or various geographies where Turks live have been ascribed to a particular region. Without making a comparison with other regions, and making biased researches, or behaving so consciously and deliberately, with a forced logic these damgas have been tried to relate with the main goddess belonging to the dead antic civilasitons of Anatolia. They have tried to explain this thinking that Kurds are different from Turks. The truth that everyone should know is that Kurds, like many other races, participated in the seigniors,

261- *ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi Sergi, s. 3-10.*
-ERBEK, G: Anatolian (Anadolu) Kilims.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

262- *EAGLETON: An Introduction to Kurdish Rugs and Other Weavings, s. 99.*

263- *HOPKINS: "Diamonds in the Pile, Jaf Kurd Bagfaces",*

dan kaldırmıyor. Türk kültür coğrafyasının her yerinde görülen bu damgaların ana kaynağının Altaylar olduğu ve oradan dağıldığı, konun uzmanlarınca genel kabule mazhar olmuştur.

Sovyetler Birliği zamanında Rusların yayınladığı eserlerde, Türk halklarının halı ve kilimlerinde bu damgalar tespit edilmiştir. Hatta Sibirya'nın en ücra yerlerinde yapılan çalışmalarda bile, bu damgaları görmek mümkündür[264]. Diğer yandan Türk kültür dünyasında eskiden ve bugün kullanılan damgaları, zorlama çizimlere gerek kalmadan, kadim Türklerin bıraktığı tarihî eserlerde de görebilirsiniz.

Atın Türkler tarafından ehlileştirildiği ve ilk kez binek hayvanı olarak kullanıldığı bu konuda araştırma yapan dünya tarihçileri tarafından da kabul edilmiş ve kanıtlanmıştır. Sadece bu gerçekten hareket etsek, Bender, M. Erbek, G. Erbek, Hopkins, Eagleton ve benzerlerinin yazdıklarının spekülatif sözler olduğu ortaya çıkar.

264- İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

governments Turks established. Kurds are not thought of as "me and other". This situation shows itself in the damgas, knots and weaves of carpets-rugs.

Wrong and destructive knowledge given on purpose by various local and foreign carpet and rug scientists and speculative explanations lacking scientific value do not change the fact that symmetric damgas exist on traditional Kurdish, Zaza rugs and carpets. The main source of these damgas seen everywhere in the Turkish cultural geography is Altai and they spread to other places from there.

During the Soviet Union period, these damgas were identified in Turkish carpets and rugs by Russians. Moreover, it is possible to see these damgas in research conducted in distant Siberia[264]. Moreover, without needing forced drawings, you can see the damgas used in the Turkish cultural world in the historical materials the ancient Turks left.

It is also accepted and proven by researchers that horses were tamed and used as a riding animal first by Turks. Even if we only take this reality, we can prove that what Bender, M. Erbek, G. Erbek, Eagleton, Hopkins and similar wrote were speculative words.

264- İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

Halı ve Kilim Sanatının Tarihi

Halı ve kilim sanatından söz etmeden önce, onun ham maddesinin elde edildiği koyun ve koyunun ortaya çıkmasını sağlayan sosyal şartlardan söz etmek daha yerinde olur kanısındayım. Çünkü halı ve kilim sanatı ile koyunun ehlileştirilerek çoğaltılması ve sürüye dönüştürülmesi, çadırların (yurtların-boz evlerin) göçebe hayatın şartlarına uygun biçimde yapılması ve döşenmesinde kullanılan keçenin elde edilmesi arasında yakın bir ilişki vardır.

Tarihçiler, Altay bölgesinde, adından dolayı Afanasevo kültürü denilen bir kültür alanında atın ilk kez ehlileştirildiğini ve bu bölgede yaşayan insanların da, Hunlar olduğunu belirtmişlerdir[265].

"*Hayvan yetiştiren atlı göçebelerin, göç ederken, yük taşıyan hayvanlarca taşınabilecek, kolay nakledilebilen çadırlara ve çadır eşyalarına ihtiyaçları vardı. Çadırların tanziminde Avrupa üslubunda mobilyalar tanınmıyordu. Böylece çadırların tanziminde en önemli rolü halılar oynuyordu... Uhlemann'a göre halıcılığın asıl vatanının tam kuru istep bölgeleri olduğunu klimatik hususiyetler de ortaya koyar... İstep kuşağının en karakteristik göçebe kavimleri Türk kavimleri olduğu için, halı yapımı ve yayımı bakımından oynadıkları rolün büyük olduğu yolundaki düşünceler de tabiidir. Bu pek çok mütehassısın üzerinde birleştiği bir fikirdir*"[266]. Atla beraber koyun ve koç, bozkır şartlarının vazgeçilmez hayvanlarıdır.

At, manevra gücüyle yoğun Çin nüfusu karşısında Türklere hayatta kalma fırsatı sağlarken; koyun ve koç da yapağı ve yünlerinden giyim ve barınılacak eşyaların yapımına imkân vermiştir. Türkler koyun ve koç yününden keçeler yapmış, koç boynuzlarını da keçelerine, kilimlerine-halılarına ve benzeri yerlere, kısaca etnografya eserlerine damga olarak işlemişlerdir. Örneğin "... Yenisey'in yukarı akımında ve Uygurlar'dan sonra bir müddet Moğolistan'da yaşayan Kırgızların halıları da keçe cinsindendi. Bunlarda kullanılan bezek motiflerine yerliler 'koçkardıng müzü' (koçların boynuzu) derler"[267]. Türklerin hâlâ keçeden ayakkabı ve çizme yaptığını ve üzerini koç başlı nakışlarla süslediklerini Altay, Hakas, Tuva muhtar bölgelerinde ve Türk cumhuriyetlerinde tespit ettim.

Halı dokumacılığıyla ilgili Rus etnograflarından A. Miller, 1924 yılında yayımlanan eserinde aynen şunları yazmaktadır:

"Fars dokumalarında hâkim olan 'çiçek ve bitki' motifidir. Kafkasya'da arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan höyüklerdeki halı motifleri tamamıyla 14–15 yy.'daki

265- ÖGEL: İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 207-209.
266- RÁSÓNYI, Lydia: "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", s. 614-615.
267- RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük, s. 42.

The History of Carpet and Rug Arts

I believe that before talking about the history of carpets and rugs, it is more appropriate to talk about its raw material sheep and the social conditions under which sheep appear. This is because there is a close relationship between the art of carpets and rugs and the taming of sheep and turning them into sheep herds, the proper structures of tents (yurts) according to the conditions of nomadic life and the usage of felt in furnishing.

Historians state that horses were tamed for the first time in Altai, in a cultural region called Afanesevo and, the inhabitants in this region were Huns[265]. "Nomads with horses who kept animals needed easily transportable tents and tent furniture which could be carried by pack animals. European furniture was not seen in tent arrangements. Thus, carpets played the most important role in the arrangement of tents... According to Uhlemann, even climatic characteristics showed that the motherland of the carpet trade is the fully dry steppe region... Because most typical migrant tribes of steppe generations are Turkish tribes, the thoughts which state that Turks played an important role in carpet making and distribution are normal. This idea unites many experts"[266]. *Along with horses, sheep and rams were also indispensable animals in steppe conditions.*

With their power of maneuver, horses gave the Turks the chance to survive in densely populated Chinese areas; and sheep and rams made it possible to produce cloth and furniture from their wool. Turks made felt with sheep and ram wool and applied ram horns to their felt, carpets-rugs and similar things, shortly ethnographic materials as damgas. For example "...the carpets of the Kyrgyzes, who lived in the upper parts of Yenisey and Mongolia after the Uigurs, were also made out of felt. Natives call these decorative motifs 'kochkharding müzü' (Rams' horns)"[267]. *I found out that Turks in the autonomous region of Altai, Hakas, Tuva and the Turkish Republics still used felt to make shoes and boots and they garnished them with ram head decorations.*

The Russian ethnographer A. Miller, who was interested in carpet weaving, wrote the following in a treatise of his in 1924, "The dominant motifs in Persian weaves are 'flower and animal' motifs. Carpet motifs in cairns found in archeological excavations of Kafkasya are the same as 14-15th century Turkish decorations. We cannot

265- ÖGEL: İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 207-209.
266- RÁSÓNYI, Lydia: "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", s. 614-615.
267- RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük, s. 42.

göçebe Türklerin nakışlarıyla aynilik gösterir. Kafkas dokumacılığına Türklerin bu katkısını görmezden gelemeyiz"[268].

Diğer yandan yazar, halıcılık tarihi hakkında da şunları yazar:

"Halı ve kilimin üreticileri sadece Türk soylarıdır. Bunlardan bazılarını sayacak olursak: Türkmen, Karakalpak, Özbek, Massaget (Mesket) ve Kırgızlardır. Özellikle göçebe Kırgızlarda halıcılık, göçebelik hayatına ilişkin ihtiyaçlarla sıkı ilişkiler sergiler. Bu konuda 15.yy.da Timurlenk'in sarayını ziyaret etmiş İspanyol gezgin Clavicho da bize tanıklık eder"[269].

Bu tespitler, tarihin önümüze çıkardığı gerçeklikleri bilimsel düzlemde ortaya koyuyor.

"Londra Victoria and Albert Müzesi halı işleri uzmanı Etattersalla [Tattersall], halının ilk kez M. Ö. 1500 yıllarında Orta Asya'da dokunduğunu söylemektedir" diyen Sözen, "halı sanatı, Türklerin dünya sanatına yaptığı en büyük katkılardan biridir"[270] diyerek halı-kilimin ilk kez Türkler tarafından üretildiğini belirten Miller ve Tattersall ile aynı görüşleri paylaşır. Pazırık halısından daha eski ilk halı parçaları ise 1906-1908 arasında Stein tarafından Doğu Türkistan'da, Lou-lan ve Lop-nor'da yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır[271]. Halı sanatı konusundaki çalışmalarıyla tanınan Erdmann da elimizdeki en eski düğümlü halı örneklerinin Doğu Türkistan'da yapılmış olduklarını belirtir[272].

Afanasevo kültürünün merkezini teşkil eden Bateney kasabası civarında bir kurganda, süs eşyalarının yanında, koyun, koç ve at gibi hayvanların kalıntılarına rastlanmıştır[273]. Buna benzer kalıntı örneklerine diğer Türk kurganlarında da bolca rastlanılmıştır. Bilindiği üzere at, Türklerde binek hayvanı olmanın yanında, en önemli kurban hayvanları arasında da yer alır. Örneğin, eski Türklerin gökyüzü için at, toprak için de koç kurban ettikleri bilinmektedir. Hâlâ Kazakistan'da en önemli kurban hayvanı at olduğu gibi, onun eti; koyun, sığır, deve gibi hayvanlara göre daha pahalıdır.

Türklerin İç Asya'da yaşadığı bölgeler tarihçiler tarafından atlı hayvan yetiştiren kültür bölgesi olarak adlandırılırken, bu kültürü ilk Türklerin meydana getirdiği belirtilmiştir. Türk sanatının en önemli süsleme üsluplarından biri olan hayvan üs-

268- MILLER: Kovroviye İzdeliya Vostoka, s. 3, 6, 15.

269- MILLER: Kovroviye İzdeliya Vostoka, s. 22-23.

270- SÖZEN, Geleneksel Türk El Sanatları, s. 168.

271- SÜMER: "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", s. 44.
-SÖZEN, Geleneksel Türk El Sanatları, s. 168.

272- ERDMANN: Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts, 15. Asır Türk Halısı, s. 85.

273- ÇORUHLU: Türk Sanatının ABC'si, s. 17.
-AKSOY: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü", s. 40.

ignore this contribution of Turks to Caucasian weaving"[268]. In addition, he wrote this about carpet history, "Carpet and rug producers are only descendants of Turks. If we name some of them: Turkmen, Karakalpak, Uzbek, Massaget (Mesket) and Kyrgyz. Especially for Kyrgyz migrants, carpets have deep relationships with the needs of migrant life. On this subject, also Spanish traveler Clavicho, who visited Timurlenk's palace in the 15th. century, bears witness for us"[269]. These determinations show the realities history puts forward on a scientific platform.

"London Victoria and Albert Museum carpet trade expert Etattersalla [Tattersall] says that the first carpet was woven in Central Asia around 1500 BC," says Sözen. He shares the same opinions as Miller and Tattersal, who say that the first carpet-rug was produced by Turks, by saying, "carpet art, is one of the biggest contributions of Turks to world art"[270]. Carpet pieces older than Pazyryk carpet were found in Lou-lan and Lop-nor excavations between the dates 1906-1908 by Stein[271]. Erdmann, who is known for his studies on carpet art, states that the oldest carpet examples with knots were made in East Turkistan[272].

In a cairn around Bateney town, which constitutes the center of Afanasevo culture, sheep, ram and horse remnants were found along with ornaments[273]. A lot of remnants similar to these were also found in other Turkish cairns. As it is known, as well as being a mount, the horse is one of the most important sacrifice animals for Turks. For example, it is known that Turks sacrificed horses for the heavens and ram for the soil. The horse is still an important sacrifice animal in Kazakhstan and its meat is more expensive than the meat of animals like sheep, cattle and camels.

The inner parts of Asia where Turks live are called the cultural region which raises horses by historians and it is stated that Turks created this culture first. It is also stated that animal style adornment, one of most important adornment styles of Turkish art, emerged with this culture. According to Menghin, one of the important researchers of the aforementioned culture, Ural-Altai folks had two important roles in history. The first was raising animals and the second was the ability to form governments[274].

268- MILLER: Doğu'nun Halı İşlemeciliği, s. 3, 6, 15.

269- MILLER: Doğu'nun Halı İşlemeciliği, s. 22-23.

270- SÖZEN, Geleneksel Türk El Sanatları, s. 168.

271- SÜMER: "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", s. 44.
-SÖZEN, Geleneksel Türk El Sanatları, s. 168.

272- ERDMANN: Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts, 15. Asır Türk Halısı, s. 85.

273- ÇORUHLU: Türk Sanatının ABC'si, s. 17.
-AKSOY: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü", s. 40.

274- RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük, s. 3-4.

lubunun da bu kültürle ortaya çıktığı belirtilmektedir. İfade edilen kültürün önemli araştırmacılarından Menghin'e göre Ural-Altay halklarının dünya tarihinde iki önemli rolleri olmuştur. Bunlardan birincisi, hayvan yetiştiricilikleri; ikincisi de, devlet kurma becerileridir[274].

Pazırık halısının bulunduğu bölge, tarihin bilinen devrinden bu güne kadar Türkler tarafından kullanılan yerleşim yeridir; ancak Rus arkeolog Rudenko, Pazırık'ta bulduğu halının İran halısı olduğunda ısrar etmiştir. Ondan sonra Pazırık halısı konusunda yazı yazan başka Rus kazıbilimci ve sanat tarihçileri de bu halının İran ya da İskit halısı olduğu konusunda çeşitli yazılar yazmışlardır. Örneğin Piotrovsky, Pazırık'ta bulunan halıdan "ünlü İran halısı" olarak söz etmekten başka, Altay dağlarında bulunan keçelerde de Çin, İran ve İskit etkisinin görüldüğünü belirtir[275]. Ayrıca bazı araştırmacılar da Altaylar bölgesinde eskiden ve günümüzde Türklerin yaşamış olduklarından hiç söz etmeyerek, çok uzak bir ihtimal de olsa bu bölgede Moğolların ya da Çinlilerin yaşamış olabileceklerini ifade etmişlerdir. Bu tür varsayımları yukarıda bahsedilmiş olan bilimsel araştırma yöntemi içinde değerlendirmek gerekir.

Halı ve kilim sanatı konusunda ilgi çekici bir yaklaşım da UNESCO'dan gelmiştir. Adı geçen kuruluşun on beş dilde yayınladığı Görüş dergisi, on ikinci sayısını (1976) İskitler ile Pazırık halısına ayırmış olup, dergide yazı yazanların hepsi Rus ve Ukrayna kökenlidir. Bu dergide yazı yazanlar çok ilginçtir ki İran, Osset, Altaylılar, Tuva, Kazakistan, Moğol, Çin, Rus, İskit, Ukrayna adlarından sıkça söz etmelerine rağmen, Türk kavramını kullanmaktan ısrarla kaçınmışlardır. Adı geçen dergide, ilk Türk hakanının cenaze töreninden yalnızca bir örnekle söz edilmiş; "Bizans'tan elçi olarak Avar ve Rumların da bulunmuş olduğu ileri sürülmektedir" denildikten sonra, "Cenaze törenine gelenler Pasifik kıyıları, Sibirya ve Orta Asya gibi Türklere bağlı olmayan yerlerden gelmişlerdir" ifadesi kullanılmıştır. Dergi bütünüyle incelenirse, yazılanların yukarıdaki örnekte olduğu gibi ilmî anlayışa dikkat edilmeden yazıldığı ortadadır. Örneğin bir yerde İskitlerin yurdu için "Karadeniz'in kuzeyi" denirken bir başka yerde "Sibirya'daki İskit eserleri"nden; başka bir yerde ise, "İskitlerin, mezarlarını akrabaları olan Altaylılar gibi düzenledikleri"nden söz edilmiştir. Ayrıca, Orta Asya'nın (yani Uluğ Türkistan'ın) Türklerle ilgisi olmadığı belirtilmiş ve dil coğrafyasıyla biraz ilgili olanları hayrete düşürecek seviyede "Altaylıların, İskitler gibi Farsçanın çeşitli lehçelerini konuştukları sanılmaktadır"[276] denir. Bu görüş Batılı ve Rus araştırmacıların eserlerin çoğunda ifade edilmiştir. Mesela Melyukova, "İskit ve Sarmatlar M. Ö. 7. Yüzyıl sonlarından 4. Yüzyıla değin Orta

274- RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük, s. 3-4.
275- PIOTROVSKY: "İskitlerin Dünyası", s. 6, 8.
276- PIOTROVSKY: "İskitlerin Dünyası", s. 6, 8.

The region where the Pazyryk carpet was found is a residential area that has been used by Turks since known history; but Russian archeologist Rudenko insisted that the carpet found in Pazyryk was a Persian carpet. After him, other Russian archeologists and art historians who wrote about the Pazyryk carpet stated that this carpet was either a Persian or Scythian carpet. For example, Piotrovsky mentions the carpet found in Pazırık as a "famous Persian carpet" and also states that felts found in the Altai Mountains had Chinese, Persian and Scythian influences[275]. Also, some researchers do not mention the Turks who live in this region today and even state that there is even a remote chance that Mongolians and Chinese might have lived there. These kinds of assumptions should be evaluated using above mentioned scientific research model.

An interesting approach about carpet and rug art came from UNESCO. This organization dedicated the twelfth issue of their "Görüş Dergisi (1976)", which is published in fifteen different languages, to the Pazyryk carpet. All the writers of this magazine were either Russian or Ukranian. Despite the fact that the writers of this magazine interestingly used the names of Iran, Osset, Altaians, Tuva, Kazakhstan, Mongol, Chinese, Russian, Scythian, Ukrainian, they persistingly refrained using the concept of Turk even once. In the aforementioned magazine, the funeral ceremony of the first Turkish Khan was mentioned with only one example: "It is suggested that Avars and Rums were ready at the ceremony, representing Byzantine". It is also said, "The participants of funerals came from the regions like the Pacific region, Siberia, and Central Asia which did not belong to the Turks". If this magazine is analyzed completely, it is evident that it was written without paying attention to scientific understanding like the example above. For instance, in one article the motherland of Scythians is said to be the "North of Black Sea", in another article, "Scythian traces in Siberia" are mentioned and in another one it is said that, "Scythians arrange their graves like their relatives, Altaians". It is also stated that there is no relationship between Central Asia (in other words, Great Turkistan) and the Turks. Astonishing those who are interested language geography a little, it is said, "Altaians, like Scythians, use a dialect of the Persian language"[276]. This view was mentioned in treatises of Western and Russian researchers. For example, Melyukova says that "Scythians and Sarmats lived in Central Asian steppes from the 7th century BC to 4th century BC. The language these relative tribes spoke was from the Aryan language"[277]. Turkish historian İ. Togan, who translated the mentioned article, makes this explanation, "It is more appropriate to say that it is thought that they speak Persian languages

275- PIOTROVSKY: "İskitlerin Dünyası", s. 6, 8.
276- PIOTROVSKY: "İskitlerin Dünyası", UNESCO Görüş Dergisi, Sayı 12, s. 6, 8.
277- MELYUKOVA: "İskitler ve Sarmatlar", s. 141.

Avrupa bozkırlarında yaşamışlardır. Bu iki akraba boyun konuştukları dil Aryanî dildendi"[277] demektedir. Söz konusunu makalenin çevrisini yapan genel Türk tarihçisi İ. Togan ise Meyukova'nın bu ifadeleri karşısında şu açıklamayı yapar: "İran dilleri konuştukları düşünülüyor demek daha doğru olur. Zira bu varsayım, bu konuda araştırma yapmış olan Batılı bilginlerden kaynaklanmaktadır. Yoksa elimizde İskit dili malzemesi metinler yoktur"[278].

Aynı dergide, İskitlerin at sırtında silah kullandıkları, tanrılarına özellikle at kurban ettikleri, domuz beslemedikleri, kımız içtikleri[279], doğuştan çoban oldukları, ölümden sonraki hayata inandıkları, bundan dolayı da mezarlara yiyecek koydukları; yiğit kişilerin mumyalanarak kıymetli eşyaları ve atlarıyla gömüldüğü; koç başı işlemeli kaplar kullanıp tekerlekli çadırlarda yaşadıkları belirtilmiştir[280].

Heredot da, yazdığı eserde İskitlerin kımız içtiklerinden bahseder[281]. 1253-1255 yılları arasında Moğolistan'a kadar seyahat eden Rubruk da, Çağatay Han karşısında yaşadığı şu olayı anlatır: "Ayrıca bize kısrak sütü içip içemeyeceğimizi sordu; zira onun tabiiyeti altında yaşayan Hıristiyan Ruslar, Grekler ve Alanlar kendi dinî kurallarına şiddetle uyarak at sütünden içmezler"[282] der.

Atlı göçebe kültürüne ait arkeolojik unsurların en çok bulunduğu bölgeler; Moğolistan, Altay, Orta Asya ve Kara Deniz'in kuzey bozkırlarıdır. At[283] besleyiciliği ve ona bağlı olarak atlı göçebe kültürü bozkır kültür çevresinin en belirgin özelliğidir. Bu kültürün bazı özelliklerini Hint-Avrupa ve Samî kavimlerinde de görmek mümkün olmakla beraber, en tipik özellikleri günümüzdeki araştırma sonuçlarına göre Altaylardaki kurganlar, Kazakistan'daki Esik Kurganı gibi Türk kültür coğrafyasında tespit edilmiştir.

Dağlık Altay diye bilen bölgedeki Pazırık kurganlarında kazılar yapan Rudenko İskitlerden bahsederken "*At İskit kavimleri için önemli hayvanlardan biri idi... Atlar, sadece bir ulaşım aracı olmakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda eti bir gıda kaynağı sıfatıyla tüketiliyor, sütünden ise kımız ve peynir hazırlanıyordu. Peynir ve hayvan yağı, hatta Yunanlıları bile şaşırtacak kadar, tüm İskit kavimlerinin tükettikleri bir yiyecek türü idi*"[284] ifadesi ile İskitlerdeki at kültürünün önemini dile getirir.

277- MELYUKOVA: "İskitler ve Sarmatlar", s. 141.

278- TOGAN, İsenbike: Melyukova'nın görüşüne yazdığı dipnot, s. 141.

279- At ve Kımız kültürü hakkındaki geniş bilgi bakınız: Aksoy: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü".

280- UNESCO Görüş Dergisi, Sayı 12, s. 2, 10, 18, 32.

281- HERODOTOS: Heredot Tarihi, s. 229.

282- RUBRUK: Moğolların Büyük Hanına Seyahat, s. 46.

283- "At ilk defa Orta Asya'da ve kuzey yörelerinde Alt-Paleolitik Devir'den itibaren ehlileştirilmiş ve Ural-Altay kökenli kavimler vasıtasıyla öbür bölgelere yayılmıştır" (Tarhan: "Eskiçağda Kimmerler Problemi", s. 360).

284- RUDENKO: Dağlık Altay Bulunutuları ve İskitler, s. 30.

because this assumption comes from Western scientists. We do not have Scythian language materials or writings"[278].

In the same issue, Scythians are described as follows, they used weapons on horses, especially sacrificed horses for their gods, did not raise pigs, drank koumiss[279], believed in life after death and thus put foods by their graves; their heroes were buried with their horses and precious belongings after being mummified; they used ramhead bowls, lived in tents with wheels[280].

Herodotus also mentions Scythians drinking Kimiz[281]. Rubruk, who travelled to Mongolia between the dates 1253-1255 tells this incident he had, "Also he asked us whether we would drink filly milk or not because Christian Russians, Greeks and Alans who lived under his domination do not drink horse milk as they strictly follow their religious rules"[282].

Archeological materials belonging to migrant cultures with horses were found mostly in Mongolia, Altai and the northern steppes of Central Asia and the Black Sea. Horse[283] nourishing and the migrant culture based on that is the most significant characteristic of steppe culture. It is possible to see some features of this culture in Indo-European and Sami cultures. According to research, the most typical features are seen in Turkish cultural geographies like cairns in Altai and Esik cairn in Kazakhstan.

Rudenko, who made excavations in Pazyryk cairns located in the region called Mountainous Altai, mentions the importance of horse culture for Scythians by saying, "The horse was one of the important animals for Scythian tribes... Horses were not only means of transportation, but also their meats were consumed as food products; their milk was used to produce koumiss and cheese. Cheese and animal fat were food products for all Scythian tribes which would surprise even Greeks"[284].

Nikitin, who worked as Urmia/Iran consul between the dates 1915-1918, says the following when he talks about the Kurds in the Urumia region, "Filly milk is used as a beverage sometimes, but this is rare when compared to Turkistan migrants. It is not

278- TOGAN: A footnote he wrote about the view of Melyukova, s. 141.

279- For more information about the culture of horses and "Koumiss (kumiss)", please refer to: Aksoy: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü".

280- UNESCO Görüş Dergisi, Sayı 12, s. 2, 10, 18, 32.

281- HERODOTOS: Heredot Tarihi, s. 229.

282- RUBRUK: Moğolların Büyük Hanına Seyahat, s. 46.

283- "Horses were tamed for the first time in Central Asia and northern regions in the period of the Lower Paleolithic era and horse training spread to other regions by tribes with Ural-Altay origins" (Tarhan: "Eskiçağda Kimmerler Problemi", s. 360).

284- RUDENKO: Dağlık Altay Bulunutuları ve İskitler, s. 30.

1915-1918 yılları arasında Urumiye/İran konsolosu olarak görev yapan Nikitin de Urumiye bölgesindeki Kürtlerden bahsederken şöyle der: "Kısrak sütü bazen içki olarak kullanılır, ama Türkistan göçebelerine oranla buna pek az rastlanır. Ermenistan'da at yetiştirmek pek mümkün değildir"[285]. Yukarıdaki bilgilerde de görüldüğü gibi Türkler ve Kürtler kımızı çok eskiden beri bir içki olarak kullanırken, Batılılar, kımız hakkındaki ilk bilgiyi Rus ordusunda görev yapan İskoçyalı Dr. C. Grawin'in 1784 yılında yazdığı bir rapordan öğrenmişlerdir[286].

Dünyada bulunan ilk halı örneği Pazırık halısı olduğuna göre, halı ve kilim hakkında ilmî yazı yazanların Pazırık halısıyla işe başlamalarında yarar vardır. Bilindiği üzere Pazırık yaylası Balıklı Göl yakınlarında, Yan Ulagan ırmağı kıyısındadır. Buradaki kurganların birinden çıkarılan ve dünyanın bilinen ilk halısı kabul edilen halı üzerindeki pars damgası ile at, eyer ve pantolonlu süvari resimleri günümüze kadar bozulmadan kalabilmiştir. Pars, Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'nın ve Tataristan'ın damgası olduğu gibi, Kazakistan'da pantolona şalvar denirken, Anadolu'da giyilen şalvar tipine de orada hiç rastlanmaz. Ayrıca, insanların kafatasında olup da, eyere benzeyen bir kemiğe Türk Eyeri (Sella Turcica) dendiği de, tıpla az çok ilgilenen herkesin malumudur. Dolayısıyla, bir tek eyer ve atlı süvarilerin giyinişleri dahi, Pazırık halısının Türk kültürüne aitliğini ispatlama açısından çok önemli ipuçları vermektedir.

Eyerin Türk buluşu olması ve atlı kültürün gereği olan giyim biçiminin Fars giyim tarzıyla alakasının olmaması önemli bir bilgi kaynağıdır; ancak, Rudenko, Pazırık'daki incelemeleri sonucunda "Her halde bu mezar Türk veya Moğol ırkına ait değil, aryani ırktan olan İskitlerindir"[287] diye yazmıştır. Fakat İskitlerin Aryanî bir ırktan olmadıklarını; en azından kımız içmelerinden, domuzu topraklarında barındırmamalarından, at kurban etmelerinden, ölüm ve mezar törenlerinden anlamak mümkündür.

Öte yandan İskitlerin Türk olduğu, en azından Türklerin sosyo-kültürel çevresi içinde olduklarına dair eserler aksi görüşteki eserlerden hem daha çok, hem de bu doğrultudaki bilgiler daha tutarlıdır. Örneğin, İnan, M.Ö. "*III. asırdaki Çin vakanüvislerine göre Pazırık havalisinde Hunlar bulunuyorlardı... Pazırık höyüğünün şarkında yaşayan Uranha Türklerinden Uygur Ondar (onlar) yahut Ondar Uygur Oymağı hâlâ mevcuttur... Hülasa Pazırık hafriyatında açılan mezardaki defin, ayin ve merasimlerini gösteren bütün eserler ancak Türklerin defin, ayin ve merasimlerine ait anane ve adetleriyle izah olunmaktadır. Hafriyattan çıkarılan bütün eserler*

285- NİKİTİN: Kürtler-Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, s. 95.

286- GÜLEÇ: "Eski Türk Hayatında Kımız ve Sağlıktaki Önemi", s. 807.
-YALGIN: "Kımız ve Sağlıkla İlgili Özellikleri", s. 19.
- AKSOY: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü", s. 42.

287- İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 262.

possible to raise horses in Armenia"[285]. As the above information shows, Turks and Kurds have used Kimiz (Koumiss) as a beverage since ancient times but Westerners learned the first information about Kimiz from the report Scottish Dr. C. Grawin, who served in the Russian army, wrote in 1784[286].

It is beneficial for those who will write about carpet-rugs, to begin with the Pazyryk carpet since it was the first carpet found in the world. As is known, the Pazyryk plateau is near Balikli Göl (Fish Lake) across from the Yan Ulagan River shore. On the carpet, which is known to be the oldest carpet and found in one of the cairns there, a damga of a leopard, and figures of horses, saddles and cavalrymen with trousers have survived until today without degradation. Leopard is the damga of Almaty, the former capital of Kazakhstan, and the state damga of Tartaristan. Trouser is named "shalvar" in Kazakhstan but the type of "shalvar" in Kazakhstan is different from the one used in Anatolia. Also those who have a little information about medicine know that a saddle-like bone n the human skull is named the "Turkish Saddle" (Sella turcica). Consequently only the saddle and the clothing of cavalry-men are enough to give sufficient clues to prove that the Pazyryk carpet belongs to Turkish culture.

The saddle being a Turkish discovery and having no similarity with clothing as a need for horse-culture are important pieces of information, yet Rudenko wrote this after his studies in Pazyryk,"...probably this grave does not belong to Turks or Mongols but belongs to Scythians of Aryan race" [287]. However, it is possible to understand that Scythians are not from the Aryan race by considering their properties like kimiz drinking, not keeping pigs on their lands, horse sacrificing and ceremonies regarding death and graves.

Moreover, there is much more information about the Scythians' Turkish identity or at least their existence in the socio-cultural environment of Turks than there is contrary idea, and it is more consistent. For example, İnan expresses a different view, saying, "according to Chinese chroniclers of the III century B.C. the Khuns were living in the Pazyryk region. The Uigur Ondar or Ondar Uigur tribe of Urenha Turks still exists in the east of the Pazyryk tumulus. In short, all the relics found in the grave excavations, which show the interments, rites and cerements can be only explained by the customs, and traditions of Turks. All the traces found in excavations are the products of the culture which Turks developed in Central Asia and Altai before Christ"[288]

285- NİKİTİN: Kürtler-Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, s. 95.

286 GÜLEÇ: "Eski Türk Hayatında Kımız ve Sağlıktaki Önemi", s. 807.
-YALGIN: "Kımız ve Sağlıkla İlgili Özellikleri", s. 19.
- AKSOY: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü", s. 42.

287 İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 262.

288 İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 263, 267.

Türkler'in Orta Asya ve Altay'da kablelmilat devrinde inkişaf ettirdikleri kültürün mahsulleridirler"[288] diyerek Pazırık halısı hakkında farklı bir bakış açısını ifade eder. L. Râsonyi de "Pers hakanlığına ait en eski vesikalar M.S. VIII. yy.'dan kalmadır. İran kültürü konusunda görüşleri genelde dünyaca kabul gören Spiegel, Kremer ve Geiger gibi uzmanlar 'halıcılığın Perslerde autochthon (esas, asıl, otantik, esas yerli) bir şey olmadığını' söylerler"[289] der.

Vambéry, 1863 yılında Hive, Tahran, Buhara gibi bölgelerde yaptığı seyahatler hakkında bilgiler verirken halı ve keçe imalatının Türkmenler tarafından yapıldığını zikrederek nakışların işlenişini: "Bir kadın dokunulması istenen nakışların örneklerini kum üzerine parça parça çizer, işçiler de bu örneğe bakarak halıyı dokurlar"[290] biçiminde tasvir eder.

Pazırık'ta bulunan halı bilim adamları tarafından Türk Düğümü diye bilinen Gördes Düğümü ile dokunmuştur. Ayrıca, düğümlü halı tekniği ilk defa İç Asya'da kullanılmıştır. Sanat tarihçilerinin ortak görüşüne göre, İran düğümü tek düğüm, sembolleri ise asimetrik; Türk Düğümü ise, çift düğümdür ve dokumalarda kullanılan semboller ise, tamamen simetrik, yani geometriktir. Sanat tarihçisi Yetkin, Pazırık halısındaki düğümlerin çift düğüm olması, bu halının Türk halısı olduğu hususunda önemli bir belgedir hükmünü verir[291].

Kyzlassov, Simirnov, Kisselev ve Griaznov gibi Rus bilim adamları da Rudenko'nun görüşlerine karşı çıkarak, Pazırık'ta bulunan halının İran halısı olduğuna dair görüşlere itiraz etmişlerdir. Sanat tarihi uzmanlarından Erdman da, önceleri Pazırık'ta bulunan halının Türk halısı olduğu konusunda kuşkular taşımış olsa da en son yazdığı eserde bu halının "Türk ilmiğiyle (düğümüyle) dokunmuş" olduğunu belirterek Pazırık halısının Türk halısı olduğu görüşünü savunmuştur[292]. Diyarbekirli'ye göre de, "Pazırık halısı Altaylarda yaşayan Hun topluluklarının bir nevi maddi değerlerinin aynası olarak karşımıza çıkmaktadır"[293]. Ayrıca Pazırık halısındaki hâkim damgaları ve Türklerin kullandığı geometrik damgaları araştırma alanımızdaki yalnızca halı, kilimlerde değil, bir evin dış duvarında, kâğıt paralarda, herhangi bir yere çizilmiş "orak-çekiç"lerin arasında, bir mezar taşında, birçok araç ve gereçte, hatta tuvaletlerde dahi görebilirsiniz.

288- İNAN: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, s. 263, 267.

289- RÁSONYİ, Lydia: "Türklerde Halacılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", s. 616.

290- VÁMBÉRY: Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 57.

291- YETKİN: "Yurdumuzdaki Müzeler ve Camilerde Bulunan Değerli Halılar", s. 2.
-YETKİN: Türk Halı Sanatı, s. 1-2.
-HAACK: Doğu Halıları, s. 38.
-DIEZ: Türk Sanatı, s. 46.

292- DİYARBEKİRLİ: "İlk Türk Halısı", s. 263.
-TEKÇE: Pazırık, s. 32-33.

293- DİYARBEKİRLİ: "İlk Türk Halısı", s. 267.

L. Râsonyi on the other hand says that "The oldest documents about the Persian Khanate are from the VIII. Century AD. Experts like Spiegel, Kremer and Geiger, whose views about Persian Culture are generally accepted; state that for Persians the carpet trade was not autochthonous"[289].

While Vambery was talking about his travels to regions like Hive, Tehran and Bukhara, in 1863 he describes the production of carpets and felt made by Turkmens and embroidery work as follows, "a woman draws the embroidery samples she wants to be made, part by part on sand and the workers weave the carpet by looking at these samples" [290].

Fotoğraf 21: Koç başlı eyer, Talas/Kırgızistan.
Photo 21: Ram Head Sella (Sella Turcica), Talas/Kyrgyzstan.

The carpet found in Pazyryk was woven using the Gördes knot, which is also called the Turkish knot by social scientists. Also the knotted carpet technique was used in Inner Asia first. According to the common views of the art historians, the Iranian Knot is single and asymmetric but Turkish knot is double and symmetric, meaning geometrical. The art historian Yetkin says that the fact that the knots in the carpet found in Pazyryk are double knots is a documentary evidence of importance about this carpet being a Turkish carpet[291].

Russian scientists like Kyzlassov, Simirnov, Kisselev and Griaznov object to Rudonko's opinion which suggests that the Pazyryk carpet is an Iranian carpet. Erdman, an art history experts, even though he formerly had doubts whether the Pazyryk carpet was Turkish or not; in his last paper, he defended the opinion that the Pazyryk carpet was a Turkish carpet since it had been knotted by "Turkish knot" [292]. *According to Diyarbekirli, "The Pazyryk carpet is something like the mirror of the material values of the Khun communities that lived in Altai (Altay)"*[293]. *In addition to this, you can see the dominant damgas and geometrical shapes in the Pazyryk carpet not only on carpets and rugs, but also on the exterior walls of houses, on money, between "hammer and sickle" drawings, on a tombstone, on various tools, and even in toilets.*

289- RÁSONYİ, Lydia: "Türklerde Halacılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", s. 616.

290- VÁMBÉRY: Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 57.

291- YETKIN: "Yurdumuzdaki Müzeler ve Camilerde Bulunan Değerli Halılar", s. 2.
-YETKIN: Türk Halı Sanatı, s. 1-2.
-HAACK: Doğu Halıları, s. 38.
-DIEZ: Türk Sanatı, s. 46.

292- DIYARBEKIRLI: "İlk Türk Halısı", s. 263.
-TEKÇE: Pazırık, s. 32-33.

293- DIYARBEKIRLI: "İlk Türk Halısı", s. 267.

Kürtler hakkında yazdığı kitaplarla tanınan, aslen Vanlı, yani Doğu Anadolu menşeli olan Bender, "Halıcılık sanatında iki düğüm atma tekniği vardır: Doğu Anadolu'da başlangıçtan beri halılara atılan düğüme Gördes Düğümü, İran'da dokunan halılardakine de Senneh[294] düğümü denir. Bilindiği gibi, Senneh İran'da bulunan bir Kürt yerleşim merkezidir. Senneh düğümü İran'da yaşayan Kürtler tarafından icat edilmiş ve zamanla halı imal eden bu ülkenin öbür yörelerine de yayılmıştır"[295] diyerek, halıda kullanılan düğümlere bilinenin aksine farklı bir yaklaşım sunar.

Yukarıdaki atıf yapılan yerden de anlaşıldığı gibi Bender, Fars düğümü olarak bilinen "senneh" (tek düğüm) ve Türk düğümü olarak bilinen "Gördes" (çift düğüm) düğümünü de Kürtlerin icadı olarak ifade etmiştir. Hatta Doğu Anadolu'da kullanılan hâkim düğümün "Gördes" düğümü olduğunu belirtmiştir.

Ayrıca, Bender, "Kürt halıları geometrik desenli halılar ve çiçek-bitki desenli halılar olarak iki büyük grupta toplanır..."[296] diyerek bütün halı ve kilimler üzerindeki damgaları Kürtler ile açıklamaya çalışır; ancak, Bender'in bu görüşü, konu hakkında ilmî çalışmalar yapanların eserlerinde doğrulanmamaktadır. Dolayısıyla, Bender'in bu görüşü spekülatif değerden öte bir anlam taşımamaktadır.

Bender'in, Kürtlerin her iki düğümü kullandığı ifadesi de gerçeği yansıtmamaktadır. Halı ve kilimler incelendiğinde tarihten beri Fars halılarında senneh/tek düğüm; Türk ve Kürt halılarında ise Gördes düğümü/çift düğüm kullanıldığı ortadadır. Türklerin ve Kürtlerin halı ve kilimlerinde genellikle hâkim unsur, geometrik-simetrik damgalardır. Buna karşılık, Farslar, hah ve kilimlerinde asimetrik damgalar, yani çiçek, bitki, kuş ve benzeri şekilleri kullanmışlardır. Bu konuda Haack de "Kıvrımlı şekillere ve bitkisel motiflere ileri derecede yer verilmesi İran halılarının başlıca özelliklerini oluşturur"[297] demektedir. Fars halılarında hâkim olan bitkisel motiflerin yanı sıra, bu halıların minyatür sanatıyla da sıkı ilişkinin olduğunu belirtilir[298]. Günümüzde ise İran'da yaşayan Türkler ile Kürtler eskiden beri halı-kilimlerinde Türk düğümü olan Gördes düğümünü ve geometrik damgaları kullanmışlar, hâlâ da kullanmaktadırlar.

Kürtler hakkında, 1953'te saha çalışmalarına dayalı doktora tezi yapan ve özellikle Kafkasya Kürtleri hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan Aristova da, "Irak, Türkiye, Suriye ve Kafkasya'da dokunan Kürt halılarında motif olarak sembolik hayvan figürleri (koçboynuzları, kare şekiller vb.) vardır; geometrik şekiller, batta-

294- "Senne", "sini" (Bu not M. Aksoy tarafından konmuştur).
295- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 244.
296- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 242.
297- HAACK, Doğu Halıları, s. 44.
298- ERDMANN: Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts 15. Asır Türk Halısı, s. 84.

Bender, who is known for his books about Kurds and who is also from Van, Eastern Anatolia brings a different approach to knots in carpets, saying, "There are two types of knotting in carpet art: the knot used from the beginning in Eastern Anatolia is called the Gördes Knot, and the one used in carpets woven in Iran is called the Senneh knot[294]. As is known, Senneh is a Kurdish residential area in Iran. The Senneh knot was invented by Kurds in Iran and spread to other parts of this country where carpets are made"[295].

As it is understood at the place referred above, Bender describes both the "Senneh" knot (single knot), known as the Persian knot, and the "Gördes" knot (double knot), known as the Turkish knot, as the inventions of Kurds. He even states that the dominant knot used in Eastern Anatolia is the "Gördes" knot.

Bender also tries to explain the damgas on all carpets and rugs with reference to Kurds by saying, "Kurdish carpets are divided into two big groups as geometrical patterned carpets and flower-plant patterned carpets..."[296]. However, this view of Bender has not been approved in papers by those who conducted scientific studies on the subject. Thus, this view of Bender does not have a meaning more than a speculative value.

Bender's view about Kurds' using both knots does not reflect the truth. If the carpets and rugs are examined, it is obvious that the Senneh/single knot was used in Persian carpets and the Gördes/double knot has been used in Turkish and Kurdish carpets since the beginning. The most dominant factors in Turkish and Kurdish carpets are geometrical-symmetric damgas. Whereas, Persians used asymmetric damgas, in other words the figures of flowers, plants, birds and similar on their carpets and rugs. On this subject, Haack says, "the main feature of Persian carpets is that they mostly consist of curved shapes and plant motifs"[297]. Along with plant motifs in Persian carpets, it is stated that these carpets have a close relationship with miniature art[298]. Today, Kurds and Turks living in Iran use Gördes knots and geometrical damgas in their carpets.

Aristova, who did his doctoral thesis using field studies in 1953 and who is especially known for his studies on Caucausian (Kafkasya) Kurds, says that "Animal figures (ram horns, square shapes, etc.) are used in Kurdish carpets weaved in Irak, Syria and Caucasia; geometrical shapes are used in blankets"[299]. By saying this, he

294- Senne, sini.
295- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 244.
296- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 242.
297- HAACK, Doğu Halıları (Çev. N. G. GÖRGÜNAY), s. 44.
298- ERDMANN: Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts 15. Asır Türk Halısı, s. 84.
299- ARISTOVA: Kürtlerin Maddi Kültürü/Geleneksel Kültür Birliği Sorunu, s. 181.

niyelere özgüdür"[299] diyerek, Kürtlerin hiçbir zaman Fars şekilleri kullanmadığına dikkat çeker. Yine Aristova, "*göçebe ve yarı göçebe Kürtlere ait halılar ile bazı Türk, İran ve Irak göçebelerine (örneğin Kaşgaylar, Afşarlar vb)*[300] *ait halılar arasında motif bakımından büyük benzerlikler vardır. Kürt halılarında, salt geometrik öğelerin yanı sıra, halkın günlük çalışma hayatını (hayvancılık, tarım, el işleri vb), tabiat olaylarını ve dinsel inanışlarını yansıtan öğeler de yer almaktadır*"[301] diyerek Kürtlerdeki hâkim damgaların geometrik olduğunu belirtir.

Bender, yukarıda belirttiğimiz kanıtsız ve kaynaksız görüşlerine ilave olarak daha büyük bir iddiada bulunmuştur. Onun iddiasına göre, halı ve kilimcilik "Kürtlere özgü" bir sanattır. Bu iddiasını şöyle ifade eder: "*Tanınmış halı bilginleri de halı ve kilim dokumacılığının Kürtler tarafından icat edildiğini, İranlılarla Türklerin bu sanatı sonradan Kürtlerden öğrendiklerini öne sürmektedirler... Halı ve kilimin vatanı Zağros yöresidir. İlk dönemlerde Kürtler, Mezopotamya'nın sazlık bölgelerinden kesip işledikleri sazlarla ilk dokuma örneklerini yerlere serdiler; ancak atın ehlileştirilmesinden sonra aynı halk yünden yapılmış keçe sanatını yarattı*"[302].

Doğrusu ilmî temeli olmayan bu iddia, bilimsel ölçütler ve yöntemler çerçevesinde açıklanabilir bir mahiyete sahip değildir.

Bilindiği gibi Kürt tarihi konusunda çalışan Kürtçü araştırmacılar, dilden hareketle, Kürtleri Farsların bir boyu gibi kabul ederler. Varsayalım ki bu iddia doğrudur. O zaman, bu iddia sahiplerinin şu soruları cevaplaması gerekir:

-Kürtler, neden Farsların kullandığı damgaları ve düğümü değil de, bidayetten beri hep Türklerin damgalarını ve düğümlerini kullanmışlar ve kullanmaktadırlar?

-Kürtlerde koç başlı mezar taşları ve balballar varken, Farslarda neden yoktur?

Türkler ve Kürtlerdeki mezar taşları ile damgaların ve düğümlerin meydana getirdiği birliktelik, üzerinde düşünülmesi icap eden ve kökleri oldukça derinlere inen önemli bir bulgudur. Kardeşliğin ve birlikteliğin sırlı kapısı açıldıkça birleştirici bağların, ayrıştırıcıların iddialarından daha güçlü olduğu görülecektir. Ve damgaların dili, düğümlerin sırrı çözüldükçe, çift düğümün ayrılmaz bir kardeşliği ifade ettiği daha iyi anlaşılacaktır.

Bender'in yukarıdaki ifadesindeki "atın ehlileştirilmesi ile keçecilik sanatı arasındaki ilişki"yi anlamak mümkün değildir. Ancak atın; Türkler tarafından ehlileştirildiği konusu tarihçiler tarafından kabul edilen bir husustur. Bilindiği gibi at,

299- ARISTOVA: Kürtlerin Maddi Kültürü/Geleneksel Kültür Birliği Sorunu, s. 181.

300- Bilindiği gibi Kaşgaylar, Afşarlar Türk asıllı olup, Afşarlar yirmi dört Oğuz boyundan biridir.

301- ARISTOVA: Kürtlerin Maddi Kültürü Geleneksel Kültür Birliği Sorunu, s. 184.

302- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 230-231.

draws attention to the fact that Kurds never used Persian figures. He again states that the dominant damgas for Kurds are geometrical damgas, saying, "There is a big similarity between the carpets of migrant and semi migrant Kurds and the carpets of some migrant Turks, Iranians and Iraqis (for example, Kashgays, Afshars, etc.)[300] in terms of motifs. Along with purely geometric shapes, factors reflecting daily lives (animal husbandry, agriculture, handicrafts, etc.), natural events and religious beliefs are used in Kurdish carpets" [301].

Bender, as an addition to the above views, which lack evidence and sources, asserts a big claim. According to him, the art of carpets and rugs is "unique to Kurds". He explains his claim like this: "Known carpet scientists also suggest that carpet and rug weaving was invented by Kurds and Persians and Turks learned this art from them later... the motherland of carpets and rugs is the Zağros region. In the first periods, Kurds laid the first examples of weaving with reeds they cut and processed from reed fields in Mesopotamia; but after they tamed horses, they created the art of felt made with wool"[302]. *To be honest, this claim which has no scientific foundation cannot be explained in terms of scientific standards and methods.*

As is known, some Kurdish researchers who work in the field of Kurdish history suggest that Kurds are a tribe of Persians. Let's accept this assumption. Then, these questions should be answered:

-Why did Kurds use the damgas and knots of Turks but not Persian damgas and knots?

-Why do Kurds have tombstones and balbals with ram heads but Persians do not?

The unity of Turks and Kurds which came about with tombstones, damgas and knots is an important and deep discovery which has to be thought about. As the secret door of brotherhood and togetherness opens, it will be seen that unifying ties are stronger than the dividing claims. And as the language of damgas, the secret of knots are revealed, it will be better understood that the double knot represents a brotherhood.

It is not possible to understand "the relationship between taming of horse and art of felt" Bender makes above. However, it has accepted by historians that horses were tamed by Turks. As is known, the horse is an animal originating from Asia

300- As is known, Qashqai, Avshars is of Turkish origin.

301- ARISTOVA: Kürtlerin Maddi Kültürü Geleneksel Kültür Birliği Sorunu, s. 184.

302- BENDER: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, s. 230-231.

Asya kökenli bir hayvan olup tekerlekle beraber M. Ö. 1600'larda Asya'dan Mısır'a getirilmiştir[303]. Türk ve Moğol tarihi hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Roux, at konusunda şunları söyler: "*Yoğun at yetiştiriciliği en yüksek noktasına Moğolistan'da erişmiştir. At yetiştiriciliği hemen hemen bütün bozkır ülkelerinde yaygın bir biçimde yapılmıştır; ancak çöllerde, Batı Sibirya'da, Çin'de, Avrupa'da, Dicle, Fırat ve Nil vadisinde coğrafi şartlar at yetiştiriciliğine müsait olmadığı için bu bölgelerde at çok sonra görülmüştür*"[304].

Diğer yandan, halı-kilim tarihi konusunda çalışan uzmanlar, halı-kilim coğrafyasının İran'ın Fars bölgesi ve Türkistan olduğunu kabul eder; ancak, ilk halı-kilim örneklerinin Türkistan'da bulunması ve üzerlerindeki damgalar ile halıda kullanılan düğümlerin çift düğüm, yani Türk düğümü olması, halı-kilimin vatanının Türkistan, bu sanatın sahiplerinin de Türkler olduğuna işaret etmektedir.

Haack da "güney ve doğu İran halılarının çoğu, İran düğümü ile düğümlendiği halde, kuzey doğu İran'da Horasan bölgesinde dokunan halılarda Gördes düğümü (Türk düğümü) kullanılır"[305] demektedir.

Türkiye'de yapılan kazı çalışmalarında bulunanlarca, eli belinde, koçboynuzu, gülsayra, bereket, pıtrak, haç gibi isimlerle adlandırılan damgaların en eski tarihten beri Büyük Türkistan coğrafyasında, batı Sibirya Türklerinde kullanılmış ve kullanılıyor olması, bu konuda fikir yürüten herkes tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla, bunların mahiyetini yalnızca Anadolu tarihi ve coğrafyasıyla sınırlı kalınarak izah etmek pek mümkün değildir. Örneğin, saha çalışması yapılarak ve konu hakkında önceden yapılan çalışmalardan hareketle hazırlanan Tarihî Kaynak Olarak Sibirya Halkları Motifleri[306] adlı eserde, Türkiye'deki etnografya eserlerinde görülen neredeyse bütün damga, şekil ve süs örneklerini görmek mümkündür. Hatta bu eserde, bölgeler, günümüzde dahi İslamiyet ile tam anlamıyla henüz tanışmamış oldukları halde, Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonra oluşan, özellikle de Selçuklu sanat anlayışıyla bağlantılı açıklanan ve Rumî sanatı olarak ifade edilen süsleme örneklerinden buralarda bolca bulunduğu görülmektedir.

Bir kültür unsurunun bir bölgede bulunması o kültür unsurunun ille de o bölgeye ait olacağı anlamına gelmez. Fakat bir kültür unsurunun tarihî özellikleri, ifade ettiği anlam, o kültür unsurunun hangi bölgenin ya da sosyo-kültürel çevrenin ürünü olduğu hakkında önemli ipuçları verir. Bu sebeple, antropologlar arasındaki yaygın kanaate göre, bir kültür unsuru daha çok nerede bulunuyor ve

303- MÜLAYİM: Bilim Olarak Sanat Tarihi Aklın İzleri, s. 18.
304- ROUX: Türklerin Tarihi/Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, s. 89.
305- HAACK: Doğu Halıları, s. 38.
306- İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik.

and it was brought to Egypt around 1600 BC using wheels[303]*. Roux, who is known for his studies onTurkish and Mongol history, says the following about horses,* "Extensive horse breeding reached its peak point in Mongolia. Horse breeding was carried widely in almost every steppe country; but because geographical conditions are not good for horse breeding, horses were seen later in deserts, Western Siberia, China, Europe and the valleys of Dicle, Fırat and Nil"[304].

Furthermore, experts working on carpet-rug history accept that carpet-rug geography consists of the Persian region of Iran and Turkistan. However, that the first examples of carpets-rugs were found in Turkistan, the damgas on them and the knots, the double knots that Turks used, suggests that the motherland of carpets-rugs is Turkistan and the owners of this art are Turks.

Haack says, "Most people in Southern and Eastern Iran use the Iranian knot but Gördes knot (Turkish knot) is used in carpets woven in the Horosan region in northeastern Iran the"[305].

It is known that the damgas found in excavations in Turkey named hand on waist, ramhorn, gülsayra, plentifulness, cocklebur, cross (eli belinde, koçboynuzu, gülsayra, bereket, pıtrak, haç) are used in the geographical area of Great Turkistan and Western Siberia. Thus, it is not possible to explain their character as being limited only to Anatolia. For example, in the treatise called Siberia Folk Motifs as an Historical Source[306] *which was prepared using field studies and with reference to earlier studies, it is possible to see almost every damga, figure and ornament found on ethnographic materials in Turkey. Moreover, in this treatise, it is possible to see examples of ornaments called Rumi art, which is explained in connection with the Seljuq understanding of art and which was developed right after the Turks accepted Islam.*

Existing of a cultural factor in a region does not mean that this cultural factor belongs to this region. However, the historical features of a cultural factor - its meaning - give important clues about the original socio-cultural environment of that factor. For this reason, according to the opinion which is widespread among anthropologists, where a cultural factor is found mostly and where it has important meaning in terms of socio-cultural life, that cultural factor is a product of that region.

303- MÜLAYİM: Bilim Olarak Sanat Tarihi Aklın İzleri, s. 18.
304- ROUX: Türklerin Tarihi/Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, s. 89.
305- HAACK: Doğu Halıları, s. 38.
306- İVANOV: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik

sosyo-kültürel hayat açısından nerede önemli anlamlar taşıyorsa, o kültür unsuru oranın ürünüdür.

Halı hakkında yapılan çalışmaların önemli bir kısmı halı sanatının dünyaya Türkler tarafından tanıtıldığını ortaya koymaktadır. Pazırık halısından daha eski (M. Ö. VI. yy. ait) halı parçaları Doğu Türkistan'da bulunmuştur. İslam ülkelerinde ise halı, bir Türk devleti olan Selçuklular vasıtasıyla tanınmaya başlamıştır.

An important part of studies conducted on carpets suggests that the art of carpet was introduced to the world by Turks. Carpet pieces found in East Turkistan (dated as the VI. century BC) are older than Pazyryk carpet. In Muslim countries, carpets started to be learned through the Seljuqs, a Turkish government.

Tarihî Kaynak Olarak Etnografya Eserleri

Türkiye'de etnoloji ile etnografya kavramları neredeyse aynı anlamda kullanılmıştır. Bu nedenle olacak ki Ülkütaşır "Etnografya'yı Etnoloji içinde düşünen bilginler olmuştur"[307]der. Oysa Avrupa'da kullanılan "etnoloji" kavramı, İngiltere'de "sosyal antropoloji", Amerika'da "kültür antropolojisi" olarak ifade edilir. Yani etnoloji kavramı sosyal ve kültürel antropolojinin karşılığıdır.

Ülkütaşır'a göre etnoloji terimi ilk kez Fransa'da 1839'da Paris'te kurulan bir derneğin adı olarak kullanılmıştır. Etnografya ise sosyal grupların maddî kültürünü araştıran bilimdir[308]. Fakat yine Ülkütaşır'a göre etnografya kavramı ilk olarak 19. asrın başında ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerde insan topluluklarının dillerinin bilgisi (linguistik) olarak kullanıldıysa da süreç içerisinde (30-40 yıl sonra), yani 1910'dan sonra maddî kültürü araştıran bir bilim dalı olarak işlevini sürdürmüştür ve tanımlanmıştır[309].

Ülkütaşır'a göre "bizde etnografik araştırmalar ve bunların bir bilim olarak öğretimi Folklor'dan önce (Meşrutiyet devrinde 1908-1918) olup, ünlü eğitimci M. Satı Bey'in Mülkiye (Siyasal Bilgiler Fakültesi)'deki dersleri ve nihayet bu derslerin bir kitap halinde yayınlanmasıyla başlar"[310].

Etnografya eserlerinin değerlendirilmesi konusunda Ziya Gökalp Anadolu'da Yeni Gün adlı gazetede 30 Temmuz 1923'de yazdığı "Hars Teşkilatı" adlı makalesinde şöyle der: "*Evvela millî harsımızın saklanmış olduğu gizli köşelerinden münevverlerin nazarına arz edecek olan arama teşkilatlarına ihtiyaç vardır. Bu vazifeyi ifa edecek teşkilatlar şunlardır: Millî Müze, Etnografya Müzesi, Millî Hazine-i Evrak, Millî Tarih Kütüphanesi, İhsaiyyat Müdüriyet-i Umumiyesi*"[311].

Görüldüğü gibi Gökalp henüz etnografya müzesi gündemde dahi değilken konunun önemine işaret etmiştir. Ayrıca Gökalp'in önerdiği kurumların tamamının zamanla hayata geçtiğini görüyoruz. Dolayısıyla Türkiye'deki kültür çalışmaları konusunda Gökalp'in yeri son derece önemlidir.

Gökalp, millî müzenin görevlerini sıraladıktan sonra şöyle der: "*Etnografya müzesinin vazifesi, millî müzeninkinden başkadır. Millî müze, millî tarihimizin müzesidir. Etnografya müzesi ise, milletimizin hâlihazırdaki hayatının müzesidir. 'Hâl'in 'mazi'den farkı ne ise etnografya müzesinin de farkı odur. Etnografya müzesi, evvela,*

307- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.
308- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25, 5.
309- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.
310- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 5.
311- ZİYA GÖKALP: Makaleler, Cilt IX, s. 43.

Ethnographic Materials as Historical Source

The concepts of ethnology and ethnography are used with almost the same meaning in Turkey. Probably for this reason, Ülkütaşır says that "There have been scientists thinking of ethnography in place of ethnology" [307]*. In fact, the concept of "ethnology" used in Europe is expressed as "social anthropology" in England and as "cultural anthropology" in America. This means that the concept of ethnology is equivalent to social and cultural anthropology.*

According to Ülkütaşır, the term ethnology was first used as a name for an institution established in Paris, France, in 1839. Ethnography on the other hand, is a science investigating the physical culture of social groups[308]*. But again, according to Ülkütaşır, the concept of ethnography came about at the beginning of the 19th century. Even though it was used to denote the linguistics of human groups in the first periods, over time (30-40 years later), after 1910 it was defined as a field of science investigating physical cultures*[309]*.*

According to Ülkütaşır, "ethnographic research and its teaching as a science started in Turkey (Türkiye) before folklore (during the Constitutional Monarchy Era between the dates 1908-1918), with famous educator M. Sati Bey's lessons at Mülkiye (Faculty of Science Politics) and finally, publication of these studies" [310]*.*

Ziya Gokalp, in an article called "Cultural Organization (Hars Teşkilatı)" he wrote on 30th July 1923 in the newspaper called "New Day in Anatolia (Anadolu'da Yeni Gün)", said the following about the evaluation of ethnographic materials, "First we need organizations which will search and find our national culture from its hidden corners. The organizations which will serve his duty are: a National Museum, Ethnography Museum, National Treasury of Documents (Milli Hazine-i Evrak), National Library of History, Statistics Department (İhsaiyyat Müdüriyet-i Umumiyesi)"[311]*. As seen, Gokalp draws attention to the importance of an Ethnography Museum even though it was not on the agenda back then. Thus, Gokalp has an important place in cultural studies in Turkey.*

After listing the tasks of a national museum, Gokalp said, "The duty of the Ethnography Museum is different than that of the National Museum. A national museum is a museum of our national history. An ethnography museum on the

307- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.
308- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25, 5.
309- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.
310- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 5.
311- ZİYA GÖKALP: Makaleler, Cilt IX, s. 43.

milletimizin bugün muhtelif livalarda, kazalarda, şehirlerde, köylerde, obalarda kullanmakta olduğu bütün eşyayı toplayacaktır"[312].

Fakat ne acıdır ki Gökalp'in bu etnografik eşyaların toplanması önerisi, önemli ölçüde yerine getirilmediği için, kültürel mirasımızın birer parçası olan eşya ve diğer objeler ya Batılı araştırmacılar tarafından ya da köylerde teknolojik araç-gerek satan esnaflar tarafından toplanmış ve çoğunun akıbeti bilinmemektedir. Bu süreç günümüzde de önemli ölçüde devam etmektedir.

Gökalp yukarıda ifade ettiği müzelerin kurulmasını önermekle kalmamış, o konularda çeşitli araştırmalar da yapmıştır. H. Zübeyir Koşay ve A. R. Yalgın'da etnografya konusunda ilk önemli araştırmaları yapmışlardır. Özellikle Yalgın'ın Cenupta Türkmen Oymakları (Antep, Maraş, Adana ve Mersin'de saha çalışması yapılarak hazırlanmış) adlı eseri günümüzde de önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Bu eserin ilk cildi 1931-1932'de yayınlamış olup yedi cilt olarak düşünülmesine rağmen altı ve yedinci ciltleri yayımlanamamıştır[313]. Bu çalışmalardan başka Halk Bilgisi Haberleri Dergisi, Ülkü Dergisi, çeşitli illerdeki Halkevleri'nin dergileri, Türk Etnografya Dergisi, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi gibi dergiler ve bu dergilerde yazan araştırmacıların Türkiye'deki etnografya çalışmalarına büyük katkılar yaptığını ifade etmek gerekiyor.

Bu dergilerden Türk Etnografya Dergisi kendinden önce yayına başlayan Türk Arkeoloji Dergisi (İlk sayı 1933, son sayı yani 31. sayı 1997.) ile birleşerek 2000'den sonra Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi adıyla tek dergi olarak yayım hayatına devam etmektedir. Bu derginin 8. sayısı 2009'da yayımlanmıştır. Ayrıca Türk Ocağı tarafından 1911'den beri özenle, çeşitli aralıklarla çıkarılan ve yayım hayatına devem eden Türk Yurdu Dergisi de etnografya konusunda önemli dergilerin başında gelmektedir.

Bazı bilim insanları etnografya ve etnolojiyi yazılı tarihi olmayan halkların tarihi olarak ifade etmişlerdir[314]. Bu bağlamda etnografya eserleri ve çalışmaları tarihin yazımında ve tarih araştırmalarında son derece önemli bir konuma sahiptir. Ancak Türkiye'deki tarihçilerin önemli bir kısmı yazılı arşiv vesikalarından başka eserleri neredeyse yok saymışlardır. Bu genel anlayışa rağmen özellikle, B. Ögel; F. Sümer, M. A. Çay; S. Divitçioğlu gibi akademisyenler çalışmalarında çok sayıda etnografya ve arkeoloji eserleri kullanarak öncülük yapmışlardır.

Diğer yandan sanat tarihçileri ve arkeologlarının çalışmaları da genelde tarihçilerimizi ilgilendirmemiştir. Oysa E. Esin, N. Diyarbekirli, S. Mülayim, B. Kara-

312- ZİYA GÖKALP: Makaleler, s. 45.

313- Eserin toplu basımı için bakınız: YALMAN (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I-II.

314- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.

other hand, is the museum of the present lives of our nation. The difference between an ethnography museum and national museum is the same as the difference between now and history. The ethnography museum will first collect all the furniture used in various shires, townships, cities, villages and nomad sites"[312].

However, it is so sad that Gokalp's suggestion of collecting ethnographic materials was not followed completely and materials and furniture, which are parts of our cultural heritage, were collected by either Western researchers or merchants that sell technological tools in villages and the consequences of these materials are unknown. This process continues even today.

Gökalp did not only suggest establishments of the museums mentioned above, but also conducted various researches on the subject. H. Zübeyir Koşay and A. R. Yalgın also did important research on ethnography. Especially Yalgın's treatise called "Cenupta Türkmen Oymakları" (Turkmen tribes in the south) (prepared with field research in Antep, Maraş, Adana and Mersin), is still an important source. The first publication of this treatise was in 1931-1932 but although it was thought to be made in 7 volumes, the sixth and seventh volumes were not published[313]. Apart from this study, it should be mentioned that other magazines like "Folklore News Magazine", "Goal (Ülkü) Magazine", and magazines of Halkevleri in various cities, "Turkish Ethnography Magazine", "Turkish Folklore Researches Magazine" and their writers made great contributions to ethnographic studies in Turkey.

One of these magazines, "Turkish Ethnography Magazine" united with "Turkish Archeology Magazine" (the first volume was in 1933 and the last volume, the 31st Volume, was in 1997), which started to be published before that, and continued to be published after 2000 under the name "Turkish Archeology and Ethnography Magazine". The 8th volume of this magazine was published in 2009. Also "Turkish Land Magazine" published by Türk Ocağı since 1911 with intervals is one of the important magazines about ethnography.

Some scientists defined ethnography and ethnology as the unwritten history of nations[314]. In this context, ethnographic materials and studies have an important position in history writing and historical research. However, an important portion of historians in Turkey virtually ignored other materials than written archive documents. Despite this common understanding, especially academics like B. Ögel; F. Sümer, M. A. Çay; and S. Divitçioğlu were pioneers for using various ethnographic and archeological materials in their studies.

312- ZİYA GÖKALP: Makaleler, s. 45.

313- For collective publication, please refer to: YALMAN (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I-II (Haz. S. EMİR).

314- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, s. 25.

mağaralı, Y. Çoruhlu gibi sanat tarihçilerimiz çalışmalarında tarih yazımı ve tarihi anlama konusunda çok önemli belgeler vardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında etnografya müzesi kurularak Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki bazı eserler müzeye taşınmış, etnografya konusunda teorik ve saha çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalardan hareketle Türkiye'nin sosyo-kültürel tarihi yazılmaya çalışılmıştır[315]. Dipnotta ifade ettiğimiz yazarlardan başka Fuad Köprülü, Abdulkadir İnan, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi insanların çalışmaları da devrin önemli eserleri arasında sayılır.

Etnografik eserler üzerindeki damgalar sosyal grupların tarihini taşıyan şifreler niteliğindedir ve günlük hayatta konuşulan dilden bağımsızdırlar. Bu dil, damgalara dayalı ayrı bir anlatım dili ve ayrı bir iletişim aracıdır. Hatta damgaların dili, alfabe ile ilgili (yazıyla ilgili) olan dilden her zaman önce gelir[316].

Fakat genelde Türkiye'de tarihçiler bu eserleri adeta görmezden gelerek tarih yazıcılığı yapmışlar yani tarih yazmışlardır. Oysa özellikle sosyo-kültürel tarih yazıcılığının en önemli kaynaklarının başında etnografya eserleri gelir. Bu eserler sosyal grupların tarihî geleneğinden kaynaklanarak, geleneksel olarak kuşaktan kuşağa aktarılan, tarihî vesikalardır. Dolayısıyla bir sosyal grubun veya milletin tarihi yazılırken ilk önce başvurulması gereken vesikalar olarak ilgilileri beklemektedirler. Ancak bu beklemenin süresiz olacağını sanmıyorum. Çünkü sanayileşmenin veya modernizmin getirdiği olumsuz şartlar, bu eserlerin her gün yok olmasına neden olmaktadır.

315- 1 Kasım 1927 yılında Ankara'da kurulan Anadolu Türk Halk Bilgisi Derneği'nin adı daha sonra Türk Halk Bilgisi Derneği olmuş. Bu dernek "Halk Bilgisi Mecmuası", adıyla bir dergi çıkarmaya başlıyor. Daha sonra derginin adı "Halk Bilgisi Haberleri " oluyor. Dernek saha araştırmacıları için "Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber" (1928) adıyla bir kitapçık yayımlıyor. Bu dernekte devrin önemli isimleri özellikle Türk Ocağı mensupları, görev yapmış ve söz konusu dergide yazı yazmışlar. Bazı kitap örnekleri ise aşağıdadır.
-KOŞAY: Etnorafya ve Folklor Kılavuzu.
- KOŞAY: Truva'da Dört Yerleşme Yeri.
- KOŞAY: Türkiye'de Eski Medeniyetlerin Maddî Kültürde Temadisi.
-ÜLKÜTAŞIR: Sinop'ta Candar Oğulları Zamanına ait Tarihî Eserler.
- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları.
-YALMAN (YALGIN): Cenupta Türkmen Oymakları (İlk basım, 1931-1932).
- YALMAN (YALGIN): Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara.

316- AKSOY: "Kültür Sosyolojisi Açısından Halı-Kilim Sanatı ve Etnografik Eserlerdeki Damgaların Dili".

Furthermore, the studies of art historians and archeologists did not interest our historians in general. Whereas, there are very important documents regarding history writing and understanding history in the studies of our art historians like E. Esin, N. Diyarbekirli, S. Mülayim, B. Karamağaralı, Y. Çoruhlu.

During the first years of the Republic, ethnography museum was established and some materials in various places in Anatolia were moved to the museum. Theoretical and field studies were conducted on ethnography. These studies have been used in order to try to write the socio-cultural history of Turkey[315]. In addition to the writers we mentioned in the footnote, studies by people like Fuat Köprülü, Abdulkadir İnan, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu are also considered to be important studies of the period.

The damgas on ethnographic materials are like important passcodes carrying the history of social groups and they are independent from languages spoken on a daily basis. This language is a separate language of expression and a separate communication tool. Moreover, the language of damgas came before the language related to the alphabet (the one related to writing)[316].

However in general, in Turkey, historians wrote history by ignoring these materials. In fact ethnographic materials come first in terms of sources, especially for writing socio-cultural history. These materials are historical documents caused by historical traditions of social groups and they are tranferred from generations to generations. Accordingly, they wait for those who are interested in writing the history of a social group or a nation using documents to be consulted first because the negative effects of industrialization or modernism cause them to vanish day by day.

315- *The name Anatolian (Anadolu) Turkish Folklore Association, formed on 1st November 1927 in Ankara, was then changed to the Turkish Folklore Association. This association started to publish a magazine called "Folklore Magazine". Later, the name of this magazine changed to "Folklore News". The association published a booklet named "Guide for Folklore Gatherers" (1928) for field researchers. In this association, important people of the period worked and wrote articles for the magazine. Some examples of books are below.*
-KOŞAY: Etnorafya ve Folklor Kılavuzu.
- KOŞAY: Truva'da Dört Yerleşme Yeri.
- KOŞAY: Türkiye'de Eski Medeniyetlerin Maddî Kültürde Temadisi.
-ÜLKÜTAŞIR: Sinop'ta Candar Oğulları Zamanına ait Tarihî Eserler.
- ÜLKÜTAŞIR: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları.
-YALMAN (YALGIN): Cenupta Türkmen Oymakları (İlk basım, 1931-1932).
- YALMAN (YALGIN): Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara.

316- *AKSOY: "Kültür Sosyolojisi Açısından Halı-Kilim Sanatı ve Etnografik Eserlerdeki Damgaların Dili",*

Damgaları İsimlendirmek ve Anlamlandırmak Mümkün mü?

Türkiye'de damgalar üzerine çalışan araştırmacılar, Türklerin tarihî kültür coğrafyalarına yönelmek yerine, yaşadıkları ve araştırma yaptıkları coğrafyanın tutsağı olarak, adeta "her şeyin kaynağı coğrafyadır" varsayımını bir gerçeklik olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı da araştırma yaptıkları yerlerdeki damga ve şekil isimlerini Türk kültür coğrafyasının her yerinde aynı anlam ve isimle kullanıldıklarını kabul ederek genellemeler yapmışlardır. Fakat durum hiç de zannedildiği gibi değildir.

Türkiye'de yapılan bazı araştırmalarda bir ilde halı-kilimlerde elde edilen bulgular sadece o il veya bölgeye aitmiş gibi açıklanmıştır. Oysa küçük çaplı karşılaştırmalı bir çalışmada durumun öyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle halı-kilimlerdeki damgalar ve işaretler hakkında genellemelere ve sağlıklı sonuçlara varmak için öncelikle karşılaştırmalı araştırmalar yapmak gerekmektedir.

Türkiye'de halı-kilimlerde kullanılan damga ve şekillerin isimlendirilmeleri genelde yakıştırmadır. Örneğin; "ana tanrıça"dan hareketle yapılan "eli belinde, hayat ağacı, bereket, insan, saç bağı, koçboynuzu, küpe, sandıklı, aşk ve birleşim, yıldız, suyolu, pıtrak, haç, sandık, kazan kulpu, bereket, akrep"[317] ve benzeri isimlendirmeler genelde, ad oldukları damganın varlığını yansıtmaktan uzaktır. Diğer yandan Türkiye'de pıtrak olarak ifade edilen damga Sibirya'da da vardır. Oysa Sibirya'da pıtrak yetişmez.

Türkiye'deki halı-kilimlerdeki damgaları bir yöreye bağlı olarak açıklayanlar, nerede araştırma yapmışlarsa orada tespit ettikleri damgaları orada yaşayan aşiret, halk ya da coğrafya ile bağlantılı açıklamışlardır[318]. Bu anlayışı kabul edersek Türkiye'de bir bölge, il, ilçe ya da bir aşirete bağlı olarak isimlendirilen damgaların diğer Türk kültür coğrafyasındaki Türk halkları arasında da yaygın olarak kullanılmasını nasıl açıklarız?

Halı-kilimlerin ve bunların üzerindeki damgaların tasnifinde "benzetme, varsayım, yakıştırma ve tahmin yöntemleri yanında, uydurmaları da kabullenerek el yordamıyla ilerlediğimizi biliyoruz"[319] ifadesi bu konuda araştırılması gereken temel sorunların bizi beklediğine işaret ediyor. Diğer yandan eli belinde, koç boynuzu veya bereket olarak isimlendirilen bazı damgaların nasıl ve neden farklı adlandırıldığı

317- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi Sergi.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

318- KARAHAN: Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri.
-Van Kilimleri.
-GÖRGÜNAY: Eşme Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

319- MÜLAYİM: "Tanımsız Figürlerin İkonografi", s. 219.

Is It Possible to Name and give meanings to Damgas?

Researchers working on damgas in Turkey, in spite of leaning to the geaography of Turkish historical culture they enslaved themselves to their research area and accepted the assumption that "the source of everything was geography" as a fact. Therefore, they accepted that the damgas and figures they found would mean the same everywhere. However the situation is not as what is believed.

In some researches conducted in Turkey, carpets-rugs found in a city were explained as if they belonged only to that city or region. In fact, a small comparative study shows that the situation was not like that. For this reason, in order to make generalizations and come to healthy conclusions about damgas and signs on carpets-rugs, first comparative studies should be conducted.

The names used for carpets-rugs in Turkey are usually imputations. For example; names "eli belinde, hayat ağacı, bereket, insan, saç bağı, koçboynuzu, küpe, sandıklı, aşk ve birleşim, yıldız, suyolu, pıtrak, haç, sandık-kazan kulgu, bereket-akrep"[317] with regards to "main goddess" are usually far from reflecting the existence of the damgas. In addition, the damga called cocklebur in Turkey also exists in Siberia but cocklebur doesn't grow in Siberia.

Fotoğraf 22: Birinci Dünya Savaşı'nda, Ruslar Tunceli topraklarını işgal etti. Fakat Türkiye'deki okul kitaplarında bu bilgi yok. Ancak tarihi belge olan mezar taşları, Rusların Pülümür'e geldiklerini ispatlıyor.

Photo 22: In the first World War, Russians invaded Tunceli region, but this information doesn't take place in Turkish text books. Whereas grave stones, as historical documants, prove that Russians came to Pülümür.

Those who explain damgas on carpets-rugs in Turkey with regards to where they were found have tried to explain them in relation to the tribes, folks or geography of that region[318]. If we accept this understanding, how can we explain the use of the damgas named with regards to a region, city, town or tribe by Turkish folks in other Turkish cultural geographies?

In the classification of carpets-rugs and the damgas on them, the expression which states, "we know that we move along gropingly by accepting fabrications

317- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi Sergi Kataloğu.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

318- KARAHAN: Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri.
-Van Kilimleri (Editor: Soner YALÇIN).
-GÖRGÜNAY: Eşme Kilimleri.
-DENİZ: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile).

sorusunun cevaplandırılması gerekir. Diğer yandan nasıl oluyor da bir eserde aynı damgaya farklı sayfalarda farklı isimler verilebiliyor?

Türkiye'de kullanılan damgaların her şeyden önce tarihî, kültürel kaynaklarının tespit edilmesi gerekir. Bu amaca uygun olarak da öncelikle damgaların Türkiye ve Türk kültür coğrafyasındaki dökümü yapılmalıdır. Bunlar yapılmadan halı-kilimlerdeki damgaların isimlendirilmeleri, anlamlandırılmaları genelde sakıncalı ve yanlış algılamalara yol açacak sonuçlar yaratabilir. Üstelik kimi zaman bilinçli veya bilinçsiz biçimde yapılan bu türden hataları düzeltmek, yeni araştırma yapmaktan çok daha zor olmaktadır.

Halı-kilim damgaları hakkında çalışanların olabildiğince disiplinler arası bir anlayışla araştırma yapmaları ihtiyaç olduğu kadar bir zorunluluktur. Dolayısıyla kadim Türk tarihi ve Türk kültür coğrafyası dikkate alınmadan damgalar hakkında yapılan isimlendirmeler ve anlamlandırmalar önemli ölçüde bölgesel ve eksik kalmaya mahkûmdur. Çünkü damgalar genel olarak tarihî ve sosyal hafızanın ürünüdür.

"Türk tamgalarında görülen istikrarlı devamlılık, boy-kabile tamga işaretlerinin tespit edilmesine, keza bir etnos sınırları çerçevesinde veya komşu etnoslar arasında karşılaştırmalı incelemeler yapılmasına (ki bu tür incelemeler sık sık yapılmaktadır) imkân sağlamaktadır"[320]. Bu nedenle tarihin önemli bir kültür unsuru olan etnografya eserlerinde görülen damgaları tarihî bağlam içinde değerlendirip incelemek gerekir.

320- KUZEYEV: İtil-Ural Türkleri, s. 81-82.

along with likening, assumption, imputation and estimation methods"[319] *indicates that there are fundamental problems for us to solve about this manner. Moreover, the question of why damgas named hand on waist, ram horn and plentifulness are named differently should be answered. In addition, how is it possible that the same damga is named differently in the same treatise on different pages?*

First of all, the historical and cultural sources of damgas used in Turkey should be identified. To achieve this, first the enumeration of damgas in Turkey and the Turkish cultural geography should be made. Naming and making sense of damgas without doing this may result in inappropriate and wrong perceptions. Besides, sometimes it is harder to fix these conscious or unconscious mistakes than doing new research.

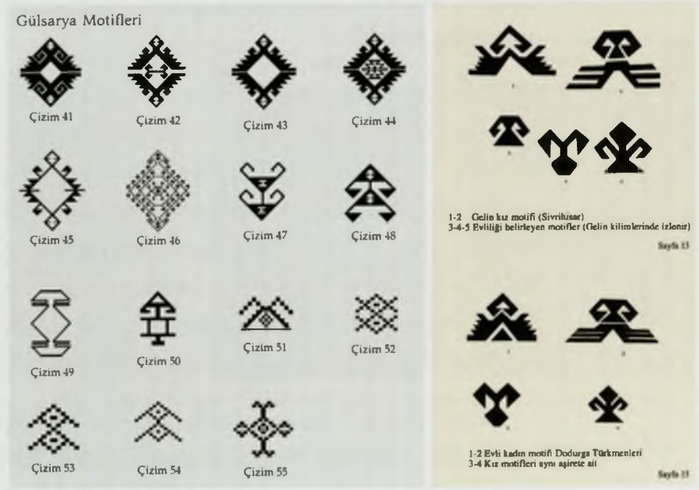

Fotoğraf 23: Aynı damgalar farklı adlandırılmıştır (Karahan, Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri, s. 62 ve Durul, Türk Kilim Motifler, s. 13, 15).

Photo 23: Same damgas were named differently (Karahan, Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri, s. 62 and Durul, Türk Kilim Motifler, s. 13, 15).

It is an obligation as much as it is a necessity for those who study damgas on carpets-rugs to work with an interdisciplinary understanding. Accordingly, naming and making sense of damgas without considering ancient Turkish history and the Turkish cultural geography, will lead to a regional and deficient work because damgas are generally products of historical and social memory.

"Consistent continuity in Turkish tamgas makes it possible to identify tribe tamga signs and also make comparative examinations within an ethnic boundary or between neighboring ethnos (these kinds of examinations are often done)"[320]*. For this reason, damgas seen on ethnographic materials, which are important factors of history, should be evaluated and examined in the context of history.*

319- MÜLAYİM: *"Tanımsız Figürlerin İkonografi"*, s. 219.

320- KUZEYEV: *İtil-Ural Türkleri, s. 81-82.*

Sonuç

'Uzun kulak' rivayetlerine dayalı bilgilerin yer aldığı yazılı kaynakların önemli bir çoğunluğu Kürtleri Farsların bir kolu olarak değerlendirir; fakat Kürtler, halı-kilimlerinde Fars düğümünü (tek düğüm) ve damgalarını (asimetrik); yani bitki ve hayvan şekillerini değil de, Türk düğümünü (çift düğüm) ve Türk damgalarını (simetrik) kullanmışlardır. Bu hususun bir tesadüf olması veya etkileşimle açıklanması mümkün değildir.

Eskiden olduğu gibi bugün de İran'da birçok Türk ve Kürt grupları Farslarla beraber yaşamalarına rağmen, halı ve kilimlerdeki hâkim damgalar, Fars damgaları olmayıp Türk damgalarıdır. Bu çalışmada yer alan halı ve kilimlerin fotoğraflarının tarihi kadim bir gerçeği yansıtmak üzere rastgele seçilmiştir. Sanırım tesadüfen seçilmiş halı ve kilim damgaları konuyla ilgili olanlara yeterli bilgiyi verecek özelliktedir. Ayrıca bizim görüşlerimizi teyit eden yani Farsların ve İran'daki Kürtlerin halı, kilimlerinde kullandıkları damga ve şekiller konusunda daha zengin fotoğraf çeşitleri ve daha geniş bilgi veren çalışmalar da vardır[321].

Altaylar'dan Kosova'ya kadar uzanan bir coğrafyada yaşayan sosyal gruplar arasında alan çalışması yapılarak tespit edilen Türk ve Kürt damgalarının benzer olmaktan öte aynı; buna mukabil Slav ve Farsların halı-kilimlerde kullandığı şekillerinden ayrı olması konuyla alakalı çok önemli ipuçları vermektedir. Bu kadar geniş bir alanda, insanların, iletişim araçlarının etkisinden bağımsız olarak aynı damgaları yüzyıllardan beri mezar taşlarına, iş ve eğlence yerlerine, halı-kilimlerine işlemeleri, günlük hayatlarının bir parçası haline getirmeleri bir tesadüf sonucu olmaz. Bu hususa Rothacker de, "her milletin, her medeniyetin kendisine göre bir üslubu olup hepsi de kendi üslubuna kuvvetle bağlıdır"[322] diyerek dikkat çeker. Yani her halk tarihî süreç içinde kendine özgü üslubu oluşturur ve ona önemli oranda bağlı kalır. Diğer yandan bir kültürün en muhafazakâr yapısı geleneksel kültür unsurlarında görülür.

Sosyo-kültürel bir durumu, onu sarmalayan etkenlerden soyutlayarak ele alıp inceleyemeyiz. Bu anlayış kısmen fizikî âlem için de geçerlidir. Bir sosyo-kültürel unsuru yorumlarken, sosyal ve beşerî bilimlerin tüm disiplinleri ile mümkün olduğunca işbirliği yapmalı ve onların imkânlarından yararlanmalıyız. Aksi takdirde, yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, eksik veya yetersiz kalmaya mahkûmdur. Örneğin G.

321- HULL; BARNAD: Persian Kilims.
-YASSAVOLI: Persian Rugs And Carpets.
-SOURESFAFIL: Na'in Carpet.
-ASCHENBRENNER: Iranian Town & Village Carpets And Rugs.
-AZADI: Tribal And Village Rugs From Fars
-TANAVOLI: Rustic & Tribal Weaves Farom Waramin

322- ROTHACKER: Tarihte Gelişme ve Krizler. s. 11.

Results

Most written sources regarding the tale of 'long ear' evaluate Kurds as a tribe of Persians (Farslılar). However, Kurds used the Turkish knot (double knot) and Turkish damgas (symmetric) instead of the Persian knot (single knot) and Persian damgas (asymmetric), in other words plant and animal figures. It is not possible for this to be a coincidence, nor is it possible to explain this by interaction.

Fotoğraf 24: Aynı damgalar farklı adlandırılmıştır. Çizim 34: Akrep; Çizim: 159: Şimkubik (Karahan, Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri, s. 61, s. 68) Koç boynuzu, Kurtağzı (Bir valiliğin eseri).

Photo 24: Same damgas were named . Drawing 34: Akrep(Scorpion); Drawing : 159: Şimkubik (Karahan, Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri, s. 61, s. 68) Koç boynuzu; Kurtağzı (The work of a governor).

Despite the fact that as in the past, today many Turkish and Kurdish groups live with Persians, the dominant damgas used on carpets-rugs are not Persian damgas but Turkish damgas. The pictures of carpets and rugs in this study have been chosen randomly to reflect a historical ancient reality. I think randomly chosen carpet and rug damgas will give enough information for those who are interested. Also there are studies approving our opinions and giving more information and pictures about the damgas used in Kurdish and Persian carpets in Iran[321].

Turkish and Kurdish damgas identified with field studies in a geographical area lying from Altai to Kosovo are more than similar, they are the same. In exchange, the fact that the figures used by Slavs and Persians are different gives important clues about the subject. Over such a wide geography, regardless of the effect of communication tools, the usage of the same damgas on tombstones, places of work and amusement, on carpets-rugs, and making these a part of daily lives cannot be a result of a coincidence. On this subject Rothacker says that "each nation, civilization has

321- HULL; BARNARD: Persian Kilims.
-YASSAVOLI: Persian Rugs And Carpets
-SOURESFAFIL: Na'in Carpet
-ASCHENBRENNER: Iranian Town & Village Carpets and Rugs
-AZADI: Tribal and Village Rugs From Farslı
-TANAVOLI: Rustic & Tribal Weaves Farom Waramin

Erbek tarafından yazılan Anadolu Motifleri Sergisi, Anatolian Kilims ile yine aynı araştırmacı tarafından yazılan ama vefatı sebebiyle eşi M. Erbek tarafından yayına hazırlanan Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri adlı eserlerde[323] Anadolu kilim ve halılarındaki damgalar; Konya civarındaki Çatalhöyük, Ankara yakınlarındaki Ahlatlıbel, Polatlı'daki Frigya'nın başkenti Gordiyon, Karataş, Semahöyük ve Alacahöyük'te bulunan birtakım şekillere benzetilerek açıklanmağa çalışılmış ve onların halen Anadolu'da kullanılan çeşitli etnografya eserlerindeki damgaların tarihî kaynakları olduğu ifade edilmiştir.

Yukarıdaki eserlerde yer alan, Türkiye'deki halı ve kilimlere işlenmiş şekillerin hemen hepsinin ananevi olarak Büyük Türkistan'da da görülmeleri nasıl açıklanır? Diğer yandan eli belinde, koçboynuzu, bereket ve haç şekilleri gibi damgaların en eski Türk etnografya ve arkeoloji eserlerinde görülmelerini ve günümüzde de bu damgaların çok yaygın olarak Türk etnografya eserlerinde kullanılmalarını nasıl izah ederiz?

Tarihin bize verdiği bilgilere göre, Türk kökenli kavimler kadim zamanlarda Anadolu toprakları üzerinden gelip geçmişlerdir ama uzun süre kalmamışlardır. Türklerin Anadolu'daki izleri hakkında Herodot ve ondan sonrakiler yazılı bilgiler vermiştir. Diğer yandan Anadolu ile Altaylar ve Orta Asya'da buluna kaya resimlerindeki ortak üslup, Mardin ve Hakkâri'de bulunun insan suretli heykeller yani balballar da Türklerin milattan önce Anadolu'daki varlıklarına şahitlik yapmaktadırlar.

Yıldırım'ın bu konuda Antakya Ya'kubî patriği Michel Le Syrien'e atfen "Türkler Anadolu ve Balkanlara, devletlerinin düzeni bozulan kavimler kendilerinden yardım istediğinde gelmişler, onları düzene koyup devletlerini çalışır duruma getirdikten sonra da yurtlarına geri dönmüşlerdir"[324] der. Grousset ise "Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerler'in hâkimiyetine son veren İskitleri ilk defa M. Ö. 900-750 yıllarında Anadolu'da görüyoruz. Ancak İskit/Saka kavimlerinin büyük bir kısmı Tanrı Dağları eteğinde, Kaşgar ve Fergana vadisinde kalmıştır"[325] der.

İskitlerin inançları, giyim tarzları, ölüm gelenekleri, saç şekilleri gibi birçok kültür unsuru Hunlarla aynıdır. Mesela İskitler üzengi kullanırlar. Üzengiye ise Altay eyerlerinde rastlanır. Yunanlılar ve Romalılar üzengiyi VI. asırda Avarlardan öğrenmişler. Bunlardan başka İskitler ata binerlerken Hunlar gibi pantolon giymiş, Çinliler ve Akdeniz halkları ise entari giymişlerdir[326]. Ayrıca önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi İskitlerin de geleneksel içkisi Türkler ve Moğollar'da olduğu gibi kımızdır.

323- ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.
-ERBEK, G: Anatolian Kilims.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

324- YILDIRIM: [Ergenekon]= [Erkin Kün] mü?, s. 73.

325- GROUSSET: Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur, s. 25-26.

326- GROUSSET: Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur, s. 26, 38-40.

its own special behavior and they are strictly committed to their behaviors" [322]*. It means that each nation creates its own behavior over time and they stick to that to a great degree. Moreover, the most conservative structure of a culture is seen in its traditional cultural factors.*

We cannot examine a socio-cultural phenomenon by isolating the factors affecting it. This understanding is partially valid for the physical world. While interpreting a socio-cultural event we should collaborate with every disciple of social and human sciences and make use of their opportunities. Otherwise, the studies will be lacking or insufficient. For example, in a treatise prepared by G. Erbek named "Anadolu Motifleri Sergisi" (Anatolian Motifs Exhibition), and in the treatise written by the same author but published by his wife M. Erbek because of his death, called Çatalhöyükten Günümüze Anadolu Motifleri (Anatolia (Anadolu)n Motifs from Çatalhöyük to Today)[323] *the damgas on Anatolian carpets are said to be similar to some ethnographic materials found at Çatalköyük near Konya, Ahlatlıbel near Ankara, Gordium, the capital of Frigia in Polatlı, and those found in Karataşi Samahöyük, and Alacahöyük. In addition, Erbek tried to explain them in this way as historical sources of the stamps on some ethnographic traces of Anatolia. It is said that they are historical sources of damgas found in various ethnographic materials.*

How could the above views explain the fact that the figures used on carpets and rugs in Turkey are also seen as traditions in Great Turkistan? Besides, how can we explain the fact that we see hand on waist, ram horn, plentifulness and cross figures on ancient Turkish ethnographic materials and the usage of these damgas today on Turkish ethnographic materials?

The information history gives us is that Turkish tribes passed across Anatolia in ancient times but they did not stay for long. Herodotus and the ones after him gave us information about the traces of Turks in Anatolia. What is more, similar behavior in rock paintings in Anatolia and Altai and Central Asia, and human shaped statues, balbals found in Mardin and Hakkari bear witness that the Turks existed in Anatolia (Anadolu) BC.

Yıldırım says the following about this subject with reference to Antakya Ya'kubi patriarch Michel Le Syrien, "Turks came to Anatolia and the Balkans when the tribes, whose governmental order had been corrupted, called for help and them left as soon as they set the governments up and running"[324]*. Grousset says, "We see Scyth-*

322- *ROTHACKER: Tarihte Gelişme ve Krizler. s. 11.*

323- *ERBEK, G: Anadolu Motifleri Sergisi.*
-ERBEK, G: Anatolia (Anadolu)n Kilims.
-ERBEK, M: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri.

324- *YILDIRIM: [Ergenekon]= [Erkin Kün] mü?, s. 73.*

Geleneklerine bağlı halklar dış dünyaya karşı son derece katıdır. Onlar, başka halkların kültürel değerlerini kabul ederlerse Tanrı tarafından cezalandırılacaklarına inanırlardı. Bu nedenle, tarihî süreçte en az etkileşim içinde ilerleyen halklar, geleneklerine bağlı olan halklar olmuştur. Halı ve kilim, mimarî eserler, çeşitli ev araç ve gereçleri, mezar taşları ve benzeri etnografya eserlerindeki damgalar, birer sanat eseri olmaktan öte, bir duygunun bir sosyo-kültürel hayatın, en genel tabiri ile sosyal tarihin ifade edildiği birer dil metni mesabesindeki tarihî vesikalardır. Bu "metinler", resmî kurumlar tarafından yazılmadıkları için de, halkın en yalın duygu ve düşüncelerini ifade ederler. Bu sebeple, tarih yazıcıları ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışma yapanların, öncelikle halı, kilim ve mezar taşları gibi etnografya eserlerinin değerlendirmesini yapmaları gerekir; çünkü bunlar, resmî düşünce ve bilgilerin karışmadığı en yalın tarihî kaynaklardır.

Özet olarak bu çalışmada şunlar tespit edilmiştir:

Fotoğraf 25: 18. yüzyıl Rus (Sobolev, Russia Ornament) ve 19. yüzyıl Fars halısı.

Photo 25: Russian 18th century (Sobolev, Russia Ornament) and the 19th century Persian carpet

-Tuva'dan Kosova'ya kadar uzanan sosyal coğrafyada yaptığım alan çalışmalarında, konuyla ilgili yazılı eserlerde, etnografya belgelerinde Türklerin ve Kürtlerin aynı damgaları kullanmış olduklarını tespit edilmiştir.

-Bizi peşinden sürükleyen koç-koyun başlı heykellerin veya damgaların kaynağının Altaylar ile Moğolistan olduğu yazılı ve görsel belgelerlerden hareketle ifade edilmiştir.

-Koç-koyun herklerinin ilk örneklerinin Altaylar ve Moğolistan olduğu kabul edilerek, bu heykellerin bazı örnekleri araştırma sahamızı oluşturan Altaylar, Türk Cumhuriyetleri ve Balkanlar'da tespit edilerek son örneklerinin Tunceli'de olduğu ortaya konmuştur.

-Balballar yani insan üsluplu mezar taşlarının da ilk kaynakları Altaylar ile Moğolistan olup, bu heykellerden araştırma sahamızda bolca örnekleri gördük. Hatta tarih eserlerinde Türklerin Tuna nehrinin güneyine V. asırda geçtiği belirtilmiş olmakla beraber M. S. III. asra ait Makedonya'nın Vardar bölgesinde bir kazıda bulunup da Üsküp müzesinde sergilenen üç adet balbaldan hareketle Türklerin Tuna'nın güneyine M. S. V. asırdan önce geçmiş olduklarını belirtik. Böylece tarih yazıcılığında görsel eserlerin de kullanılması gereğini belirtmiş olduk.

-Bu araştırmada bizi en çok etkileyen Tunceli ile Hakkâri'deki etnografya eserleri oldu. Bilindiği gibi bu iki ilimizin coğrafî yapılarından dolayı nüfus hareketli-

ians, who ended the domination of Kimmers by the Northern Black Sea in Anatolia around 900-750 BC. However the majority of Scythian/Saka tribes stayed by the Altai mountainside and in valleys of Kashgar and Fergana"[325].

Most cultural factors of Scythians like beliefs, clothing, and traditions regarding death and hair styles are the same as those of the Huns. For example, the Scythians used skewbacks. Skewbacks were used in Altai saddles. The Greeks and Romanians learned about skewbacks from the Avars in the VI. Century. Apart from these, Scythians put on trousers while riding horses just like the Huns, while the Chinese and Mediterranean tribes put on loose robes[326]*. Also, as we mentioned earlier, the traditional beverage of the Scythians was Kimiz, just like the Turks and Mongols.*

People who are committed to their traditions are closed to the outer world. They believe that if they accepted other people's cultural values, God would punish them. For this reason, peoples who have the least interaction with other folks are those who are strictly committed to their traditions. Beyond being a work or art, damgas on carpets and rocks, architectural structures, various house tools, tombstones and similar ethnographic materials are almost the language of historical documents expressing socio-cultural life and social history. Because these "scripts" are not written by governmental agencies, they express the purest emotions and thoughts of people. For this reason, historians and those who study socio-cultural concepts should first evaluate ethnographic materials like carpets, rugs and tombstones; because these are simple historical sources without official thoughts and information.

In summary, the following have been determined in this study:

- In field studies I conducted in the geography lying from Tuva to Kosovo, it was found that Turks and Kurds used the same damgas on written treatises and ethnographic documents.

- It is expressed with reference to written and visual documents that the sources of statues or damgas with ram-sheep heads which trailed us are in Altai and Mongolia.

-Accepting that the first examples of ram-sheep statues were found in Altai and Mongolia, it is revealed that some examples of these statues are found in Altai, the Turkish Republics, the Balkans and the last examples were found in Tunceli.

- The first sources of Balbals, in other words human shaped tombstones, are also in Altai and Mongolia and we saw examples of these in our field of study. Moreover, it is said that Turks moved South of the River Tuna in the V. century. However, three

325- GROUSSET: Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur, s. 25-26.

326- GROUSSET: Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur, s. 26, 38-40.

liğine çok az izin veren bir özelliğe sahipler. Böyle olmakla beraber, bu illerde halı-kilimlerde kullanılan damgaların Sibirya'ya kadar olan Türk kültür coğrafyasında birebir kullanılmış ve kullanılıyor olmaları kültür araştırmaları açısından son derece önemlidir.

Özet

Kültür araştırmalarında geleneksel kültür unsurlarının en başta incelenmesi gerekir. Çünkü bir kültürün en otantik yapısı buralarda görülür ve buralarda gizlidir. Bizim araştırmamızın temel konusu olan, halı-kilim, mezar/mezar taşı, bazı arkeolojik ve etnografik kültür unsurları ve üzerlerindeki damgaların hiçbir ideolojik arka planı olmayan, önemli bir kısmı okuma yazma bilmeyen, hatta farklı dilleri konuşan ve çok büyük coğrafî farklılığa rağmen aynı damgaları ve kültür unsurlarını kullanmaları kültür araştırmacılarına önemli mesajlar vermektedir. Bu mesajı okumak ve anlamak için damgaların ortaya çıktığı Altaylar ile Moğolistan'ın damgalar ve kültür dünyasına girilmesi gerekir. Özellikle Türkiye'deki halı-kilimlerdeki damgaları, koç-koyun heykeli şeklindeki mezar taşlarını veya at başlı mezar taşlarını ya da insan üslubundaki mezar taşlarını yani balbalları anlamak mümkün değildir.

Fotoğraf 26: Kilim, Çimkent/Kazakistan. Kürt kilimi, Kuzey Irak (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93).

Photo 26: Rugs, Shymkent / Kazakhstan. Kurdish rug, North Iraq (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93).

Türkler, zaman zaman dillerini, alfabelerini, dinlerini, fizikî coğrafyalarını, devletlerini değiştirmişler, ancak damgalarını değiştirmemişlerdir. Fakat tarihî süreç içinde zamanla damgalarına yeni ilaveler yapmışlar. Mesela yeni aileler ve oymaklar meydan geldikçe, yeni damgalar da kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Türk tarihini ve sosyal coğrafyasını damgaları takip ederek öğrenmek mümkündür.

balbals dating back to the III. Century CE were found in the Vardar region in Macedonia and they are exhibited in Üsküp Museum. With reference to this, we stated that Turks moved south of the Tuna before V. Century CE. In this way, we expressed the importance of using visual traces in history writing.

- The most affecting materials in this study are ethnographic materials found in Tunceli and Hakkari. As is known, because of their geographical structure, these cities don't have much population change. It is very important that the damgas used on carpets-rugs in these cities are used the same way in the Turkish cultural geographical area which extends to Siberia.

Summary

Traditional cultural factors should be firstly examined during cultural research because the authentic structure of a culture is seen and hidden here. The main subject of our study was archeological and ethnographic cultural factors like carpets-rugs, graves/tombstones and the damgas on them. These factors give very important messages to culture researchers that people with no ideological background, who are mostly illiterate and moreover who speak different languages in a wide geographical region use the same damgas and cultural factors. In order to read and understand these messages, damga and the cultural world of Altai and Mongolia (Moğolistan) should be examined. Especially, it is impossible to understand damgas on carpets-rugs, tombstones shapes as ram-sheep statues or tombstones with horse heads or balbals, in other words human shaped tombstones in Turkey.

Fotoğraf 27: Tunceli/Türkiye; Kızılorda/Kazakistan; Taş Oğuz Türkmenistan.

Photo 27: Tunceli/ Turkey; Kizilorda/ Kazakhstan; Tashoguz/Turkmenistan

Turks, from time to time, changed their languages, alphabets, religions, physical geographies and states but they never changed their damgas. However, during historical process, they made new additions to their damgas. As new families and tribes came about they started to use new damgas. Therefore, it is possible to learn Turkish history and social geography through trailing damgas.

Araştırmanın Maddi Belgeleri
Material Documents of Research

Maddi Belgelerdeki Damgaların Karşılaştırılması
Comparision of Damgas on Material Documents

28 a

28 b

28 c

28: Halı, Aşkabat/Türkmenistan. **28 a:** Kilim, Batkent/ Kırgızistan. **28 b:** Khanty-Mansi, http://fototelegraf.ru/?p=168469 (erişim:24. 2. 2014)/Rusya. **28 c:** Kilim, Nukus/ Karakalpakistan. **28 d:** Kilim, Bükreş/Romanya. **28 e:** Tablo, Şupaşkar/Çuvaşistan. **28 f:** Kilim, İçel/Türkiye. **28 g:** Dokuma, Novosibirsk/Rusya.

28

28 d

28 e

28 f

28 g

*28: Carpet, Ashgabat/Turkmenistan. **28 a:** Rug, Batkent/ Kyrgyzstan. **28 b:** Khanty-Mansi, http://fototelegraf.ru/?p=168469 (erişim:24. 2. 2014) /Russia. **28 c:** Rug, Nukus/Karakalpakstan. **28 d:** Rug, Bucharest/Rumania. 28 e: Table, Cheboksary/Chuvashia. **28 f:** Rug, İçel/Turkey. **28 g:** Textile, Novosibirsk/Russia.*

29 a

29 b

29 c

29 d

29: Halı, Hive/Karakalpakistan. **29 a:** Halı, Garrıgala/Türkmenistan. **29 b:** Dokuma, Minusinsk/Hakasya. **29 c:** Dokuma, Novosibirsk/Rusya. **29 d:** Kilim, Tokat/Türkiye.

***29:** Carpet, Hive/Karakalpakstan.* ***29 a:** Carpet, Garrıgala/Turkmenistan.* ***29 b:** Textile, Minusinsk/Khakassia.* ***29 c:** Textile, Novosibirsk/Russia.* ***29 d:** Rug, Tokat/Turkey.*

30 a

30 b

30 c

30 d

30: Halı, Bakü/Azerbaycan. **30 a:** Kilim, Çimkent/Kazakistan. **30 b:** Kilim, Kuzey Irak (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93). **30 c:** Halı, Sındırgı-Balıkesir/Türkiye. **30 d:** Dokuma, bayan çantası, Buhara/Özbekistan. **30 e:** Kilim, Kars/Türkiye. **30 f:** Halı, Konya/Türkiye.

30 e

30 f

30

*30: Carpet, Baku/Azerbaijan. **30 a:** Rug, Shymkent/Kazakhstan. **30 b:** Rug, North Iraq (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93). **30 c:** Carpet, Sındırgı-Balıkesir/Turkey. **30 d:** Textile, women's handbags Buhara/Uzbekistan. **30 e:** Rug, Kars/Turkey. **30 f:** Carpet, Konya/Turkey.*

31

31 a

31 b

31 c

31: Halı yastık, Tunceli/Türkiye. **31 a:** Halı, Adıyaman/Türkiye. **31 b:** Halı, Buhara/Özbekistan. **31 c:** Kilim, Edremit/Türkiye. **31 d:** Halı, Kentav/Kazakistan. **31 e:** Dokuma, Şupaşkar/Çuvaşistan. **31 f:** Keçe çadır, Almatı/Kazakistan.

***31:** Carpet pillow, Tunceli/Turkey.* ***31 a:** Carpet; Adıyaman/Turkey.* ***31 b:** Carpet, Buhara/Uzbekistan.* ***31 c:** Rug, Edremit/Turkey.* ***31d:** Carpet, Kevtav/ Kazakhstan.* ***31 e:** Textile, Cheboksary/Chuvashia* ***31 f:** Felt tents, Almaty/Kazakhstan.*

31 d

31 e

31 f

32 a

32 b

32 c

32 d

32 e

32: Mezar taşı, Mangışlak tarihi mezarlığı Aktau/Kazakistan. **32 a:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **32 b:** Kilim; Mardin/Türkiye. **32 c:** Tablo, Çuvaşistan (İskender; F. V. İskender; İ. F. Kostina; E. F. Azbuka; Çuvaşskih Ornamentov i Emblem, s. 65). **32 d:** Hz Muhammed'in soyundan gelen Çumbilata, kutsal dağ, Kirov/Mari El, http://finugor.ru/node/13625 (erişim: 24.2.2014). **32 e:** Kilim, Aşkabat/Türkmenistan.

***32:** Tombstone, Mangyshlak, historic cemetery, Aktau/ Kazakhstan. **32 a:** Rug, Diyarbakır/Turkey. **32 b:** Rug, Mardin/Turkey. **32 c:** Table, Chuvashia (İskender; F. V. İskender; İ. F. Kostina; E. F. Azbuka; Çuvaşskih Ornamentov i Emblem, s. 65). **32 d:** Descendants of the Prophet Muhammad Chumbylata the holy mountain, Kirov/ Mari El, http://finugor.ru/node/13625 (to access: 24.2.2014). **32 e:** Rug, Ashgabat/Turkmenistan.*

33 a

33 b

33 c

33 d

33: Heybe, Garrıgala/Türkmenistan. **33a:** Kilim, Almatı/Kazakistan. **33 b:** Çuvaşistan, Mari El sınır kapısı, Şupuşkar/Çuvaiştan. **33 c:** Bir kilisede, Hz İsa'nın vaftiz edilmesini anlatan tablo, Lviv/Ukrayna. **33 d:** Bir evin dış cephesi, Fatih-İstanbul/Türkiye. **33 e:** Halı, Kızıl/Tuva. **33 f:** Dokuma, Şupaşkar/Çuvaşistan.

33 e

33 f

33

33: Carpet bag, Garrıgala/Türkmenistan ***33a:*** *Rug, Almaty/Kazakhstan.* ***33 b:*** *Chuvashia, Mari El, border crossing, Cheboksary/Chuvashia.* ***33 c:*** *A table describing the baptism of Jesus in a church, Lviv/Ukraine.* ***33 d:*** *The exterior of a house, Fatih-İstanbul/Turkey.* ***33 e:*** *Carpet, Kizil/Tuva.* ***33 f:*** *Textile, Cheboksary/Chuvashia.*

34 a

34 b

34 c

34 d

34 e

34: Keçe kilim, Çardara/Kazakistan. **34 a:** Kilim, Elazığ/Türkiye. **34 b:** Kilim, Kuzey Irak (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93). **34 c:** Çuvaş milli damgalarından biri, Şupaşkar/Çuvaşistan. **34 d.** Dokuma, Kızıl/Tuva **34 e:** Kilim, Tebriz/İran **34 f:** Namazlık, Muratlı-Tekirdağ/Türkiye. **34 g:** Heybe, Erzincan/Türkiye

*34: Felt rug, Shardara/Kazakhstan. **34 a:** Rug, Elazig/Turkey. **34 b:** Rug, Northern Iraq (Eagleton, An Introduction to Kurdish Rugs, s. 93). **34 c:** Chuvash national damga, Cheboksary/Chuvashia. **34 d:** Textile, Kizil/Tuva*
*34 e: Rug, Tebriz/Iran **34 f:** Prayer rug, Murat-Tekirdag/Turkey. **34 g:** Carpet bag, Erzincan/Turkey.*

34 f

34 g

34

35 a

35 b

35 c

35 d

35 e

35 f

35 g

35

35: Halı, Almatı/Kazakistan. **35 a:** Kilim, Tebriz/İran. **35 b:** Kilim, Bükreş/Romanya. **35 c:** Kilim, Bükreş/Romanya. **35 d:** Yastık, Tunceli/Türkiye. **35 e:** Halı, Ezine-Çanakkale/Türkiye. **35 f:** Mari El Özerk bölgesinin arması. **35 g:** Kürt kilimi, İran (Hull; Barnad, Persians Kilims, s. 71.)

*35: Carpet, Almaty/Kazakhstan. **35 a:** Rug, Tabriz/Iran. **35 b:** Rug, Bucharest/Rumania. **35 c:** Rug, Bucharest/Rumania. **35 d:** Pillow, Tunceli/Turkey. **35 e:** Carpet, Ezine-Çanakkale/Turkey. **35 f:** Arma, Mari El/Russia. **35 g:** Kurdish Rugs, Iran. (Hull; Barnad, Persians Kilims, s. 71).*

36 d

36 a

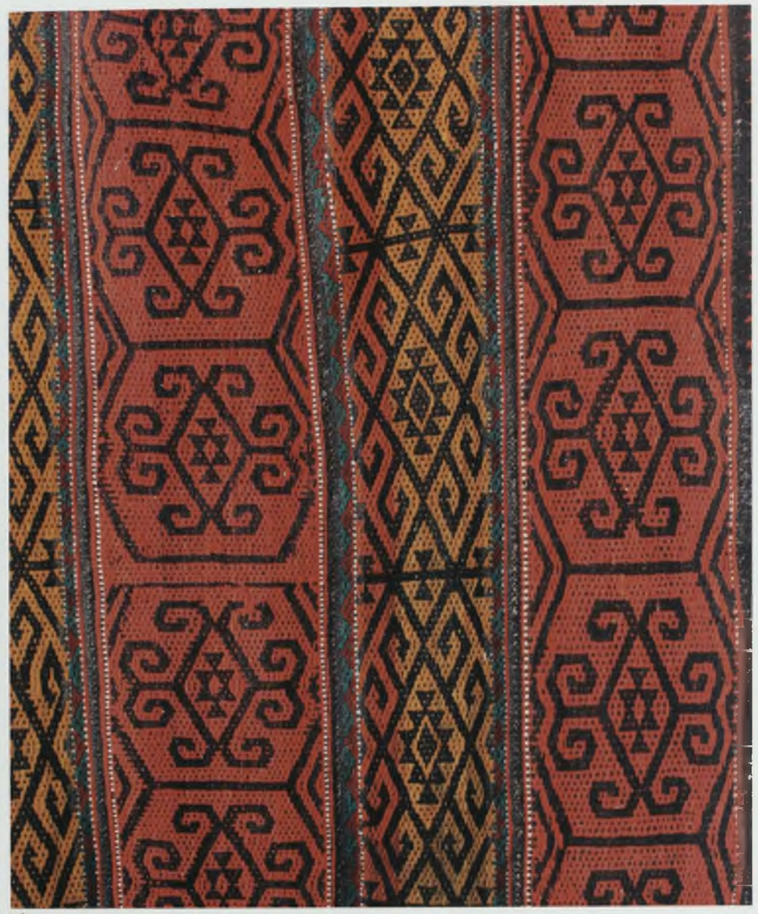

36

36 b

36 c

36 e

36 f

36: Kilim, Oş/Kızgızistan. **36 a:** Kilim, Hakkari/Türkiye. **36 b:** Dokuma, Şupaşkar/Çuvaşistan. **36 c:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **36 d:** Kilim, Lviv/Ukrayna. **36 e:** Kilim, Varna/Bulgaristan. **36 f:** "kurdishlibrary" sitesinin logosu (erişim, 23.11.2005).

36: Rug, Osh/Kyrgyzstan. ***36 a:*** *Rug, Hakkari/Turkey.* ***36 b:*** *Textile, Cheboksary/Chuvashia.* *36 c: Rug, Diyarbakır/Turkey.* ***36 d:*** *Rug, Lviv/Ukraine.* ***36 e:*** *Rug, Varna/Bulgaria.* ***36 f:*** *"kurdishlibrary" website the logo (to access, 23.11.2005).*

37 a

37 b

37 c

37

37: Kilim, Gazipaşa-Antalya/Türkiye. **37 a:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **37 b:** Çuval, Isparta/Türkiye. **37 c:** Kolan, Çimkent/Kazakistan. **37 d:** Çuval, Adana/Türkiye. **37 e:** Kilim, Sivas/Türkiye.

37: Rug, Gazipaşa-Antalya/Turkey. 37 a: Rug, Diyarbakır/Turkey. 37 b: Sack, Isparta/Turkey. 37 c: Textile, Shymkent/Kazakhstan. 37 d: Sack, Adana/Turkey. 37 e: Rug, Sivas/Turkey.

37 d

36 e

38 a

38

38 b

38 c

38 d

38: Çuval, Komrat-Gagauz/Moldova. **38 a:** Kilim, Tunceli/Türkiye. **38 b:** Heybe, Tebriz/İran. **38 c:** Kilim, Erdemli-Balıkesir/Türkiye. **38 d:**Kilim, Sivas/Türkiye.

*38: Sack, Komrat-Gagauz/Moldova. **38 a:** Rug, Tunceli/Turkey. **38 b:** Carpet bag, Tabriz/Iran. 38 c: rug, Erdemli-Balıkesir/Turkey. **38 d:**Rug, Sivas/Turkey.*

39 a

39 b

39 c

39 d

39 e

39: Kilim, Konya/Türkiye. **39 a:** Kilim, Siirt/Türkiye. **39 b:** Bir işyerinde damga, Sivas/Türkiye. **39 c:** Kilim, Bergama-İzmir/Türkiye. **39 d:** Mezar taşı, Mangışlak tarihi mezarlığı Aktau/Kazakistan. **39 e:** Kaya resmi M. Ö., Ba Moğolistan (Nowgorodowa, Alte Kunts der Mongolia, s. 63). **39 f:** Mezar taşı, Bayramiç-Çanakkale/Türkiye. **39 g:** Mezar, Lviv/Ukrayna. **39 h:** Aile damgası, Torul-Gümüşhane/Türkiye.

***39:** Rug, Konya/Turkey.* ***39 a:** Rug, Siirt/Turkey.* ***39 b:** Damga in a workplace Sivas/Turkey.* ***39 c:** Rug, Bergama-İzmir/Turkey* ***39 d:** Tombstone, Mangyshlak, historic cemetery, Aktau/ Kazakhstan.* ***39 e:** Rock painting B. C., Western Mongolia (Nowgorodowa, Alte Kunts der Mongolia, s. 63).* ***39 f:** Tombstone, Bayramiç-Çanakkale/Turkey.* ***39 g:** Tom Lviv/Ukraine* ***39 h:** Family the damga, Torul-Gümüşhane/Turkey.*

39 f

39 g

39 h

39

40 a

40 b

40 c

40 d

40 e

40: Kilim, Sayram/Kazakistan. **40 a:** Kilim, Bürkreş/Romanya. **40 b:** Kaya resmi, Güdül-Ankara/ Türkiye. **40 c:** Kilim, Komrat-Gagauzya/Moldova. **40 d:** Otobüs durağı, Sokuluk-Bişkek/Kırgızistan. **40 e:** Kilim, Kanlıavşar-Bozova/Türkiye. **40 f:** Yastık, Erzurum/Türkiye. **40 g:** Ağaç heykel, Şupaşkar/Çuvaşistan.

40 f

40 g

40

40: Rug, Sayram/Kazakhstan. ***40 a:*** *Rug, Bucharest/Rumania.* ***40 b:*** *Rock painting, Güdül-Ankara/ Turkey.* ***40 c:*** *Rung, Komrat-Gagauzya/Moldova.* ***40 d:*** *Bus stop,Sokuluk-Bishkek/Kyrgyzstan.* ***40 e:*** *Rug, Kannlıavşar-Bozova/Turkey.* ***40 f:*** *Pillow, Erzurum/Turkey.* ***40 g:*** *Yuba, Cheboksary/Chuvashia.*

41 a

41 b

41 c

41 d

41: Halı, Tebriz/İran. **41 a:** Halı, Kiev/Ukrayna. **41 b:** Kitap, Tahran/İran. **41 d:** Kitap, New York/ABD. **41 e:** Rug, Kiev/Ukrayna. **41 f:** Kitap, Moskova/Rusya.

*41: Carpet, Tabriz/Iran. **41 a:** Rug, Kiev/Ukraine. **41 b:** Book, Tehran/Iran. **41 d:** Book, New York/USA. **41 e:** Carpet, Kiev/Ukraine. **41 f:** Book, Moscow/Russia.*

41 e

41 f

41

42

41 a

41 b

42: Kilim, Konya/Türkiye. **42 a:** Bir evin dış cephesi Maltepe-İstanbul/Türkeye. **42 b:** Kilim, Şırnak/Türkiye. **42 c:** Kustsal ağaç heykel (yuba), Şupaşkar/Çuvaşistan. **42 d:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **42 e:** Kilim, Kars/Türkiye. **42 f:** Dokuma, Kızıl/Tuva. **42 g:** Çuval, Gazipaşa-Antalya/Türkiye.

*42: Rug, Konya/Turkey. **42 a:** The exterior of a house, Maltepe-İstanbul/Turkey. **42 b:** Rug, Şırnak/Turkey. **42 c:** Yuba (holy wood sculpture), Cheboksary/Chuvashia. **42 d:** Rug, Diyarbakır/Turkey. **42 e:** Rug, Kars/Turkey. **42 f:** Textile, Kizil/Tuva. **42 g:** Sack, Gazipaşa-Antalya/Turkey.*

42 c

42 d

42 e

42 f

42 g

43 a

43 b

43 c

43 d

43 e

43 f

43

43: Bir meydan, Şupaşkar/Çuvaiştan. **43 a:** Kutsal ağaç heykel (Yuba), Şupaşkar/Çuvaşistan. **43 b:** Keçe kilim, Balkanabat/Türkmenistan. **43 c:** Kilim, Edremit-Balıkesir/Türkiye. **43 d:** Kilim, Antalya/Türkiye. **43 e:** Kadın çantası, Hakkâri/Turkey. **43 f:** Nazarlık, Taşoğuz/Türkmenistan.

*43: Maidan, Cheboksary/Chuvashia. **43 a:** Yuba (holy wood sculpture), Cheboksary/Chuvashia. **43 b:** Felt Rug, Balkanabat/Turkmenistan. **43 c:** Rug, Edremit-Balıkesir/Turkey. **43 d:** Rug, Antalya/Turkey. **43 e:** Women's Handbag, Hakkari/Turkey. **43 f:** Amulet, Dashoguz/Turkmenistan.*

НАСЛЕДИЕ
ФИННО-УГОРСКИХ
НАРОДОВ

44 a

44

44 b

44 c

44 d

44: Kilim, Garrıgala/Türkmenistan. **44 a:** Logo, Mordovia State Üniversitesi (erişim, 23. 2. 2014), Saransk/Mordovia. **44 b:** Şamdan (kilisede), Lviv/Ukrayna. **44 c:** Kilim, Bişkek/Kırgızistan. **44 d:** Halı, Semerkant/Özbekistan.

44: Rug, Garrıgala/Turkmenistan. ***44 a:*** *Logo, Mordovia State University (to access, 23.2.2014), Saransk/Mordovia.* ***44 b:*** *Candlestick (in the church), Lviv/Ukraine.* ***44 c:*** *Rug, Bishkek/Kyrgyzstan.* *44 d: Carpet, Samarqant/ Uzbekistan.*

45

45: Keçe kilim, Türkistan/Kazakistan. **45 a:** Halı, Aşkabat/Türkmenistan. **45 b:** Dokuma, Bahçesaray/Kırım. **45 c:** Kilim, Aral/Kazakistan. **45 d:** Bir evin dış cephesi, Sayram/Kazakistan.

45: Felt tents, Turkestan /Kazakhstan. ***45 a:*** *Carpet, Ashgabat/Turkmenistan.* ***45 b:*** *Textile, Bakchysarai/Crimea.* ***45 c:*** *Rug, Aral/Kazakhstan.* ***45 d:*** *The exterior of a house, Sayram/Kazakhstan.*

45 a

45 b

45 c

45 d

46 a

46 b

46 c

46 d

Композиційні схеми українських килимів. Килим «в козаки». Автор В. Темноход.

46 c

46 f

46

46: Kilim, Bakü/Azerbaycan. **46 a:** Kilim, Bükreş/Romanya. **46 c:** Kilim, Erzincan/Türkiye. **46 d:** Kilim, Amasya/Türkiye. **46 e:** Ukrayna Kazaklarında bir damga (Bosnı, Mif Sımvol Ornlment). **46 f:** Dergi, Türkiye.

46: Rug, Baku/Azerbaijan. ***46 a:*** *Rug, Bucharest/Rumania.* ***46 b:*** *Rug, Tokat/Turkey.* ***46 c:*** *Erzincan/Turkey.* ***46 d:*** *Kilim, Amasya/Türkiye.* ***46 e:*** *Damga, in Ukrainian Kazakhs. (Bosnı, Mif Sımvol Ornlment).* ***46 f:*** *Journal, Turkey.*

47

47: Kilim, Van/Türkiye. **47 a:** Folklorik giysiler, Kiev/Ukrayna. **47 b:** Kilim, Kadirli-Osmaniye/Türkiye. **47 c:** Bir lokantanın yemek listesi, Üsküp/Makedonya. **47 d:** Kilim, Adana/Türkiye. **47 e:** Kilim, Sarız-Kayseri/Türkiye.

47: Rug, Van/Turkey. 47 a: Folk costumes, Kiev/Ukraine. 47 b: Rug, Kadirli/Osmaniye/Turkey. 47 c: A restaurant's dining list, Skopje/Macedonia. 47 d: Rug, Adana/Turkey. 47 e: Rug, Sarız-Kayseri/Turkey.

47 a

47 b

47 c

47 d

47 e

48 a

48 b

48 c

48 d

48 e

48 f

48: Kilim, Almatı/Kazakistan. **48 a:** Çolpanata/Kırgızistan. **48 b:** Dokuma, Kişinev/Moldova. **48 c:** Karakalpakistan arması, Nukus/Karakalpakistan. **48 d:** Kilim, Üsküp/Makedonya. **48 e:** Halı, Aşkabat/Türkmenistan. **48 f:** Aral/ Kazakistan.

48: *Rug, Almaty/ Kazakhstan.* ***48 a:*** *Ckolpon-Ata/Kyrgyzstan.* ***48 b:*** *Textile, Kishinev/Moldova.* ***48 c:*** *Arma, Nukus/Karakalpakstan.* ***48 d:*** *Rug, Skopje/Macedonia.* ***48 e:*** *Carpet, Ashgabat/Turkmenistan.* ***48 f:*** *Aral/ Kazakhstan.*

49 a

49 b

49 c

49 d

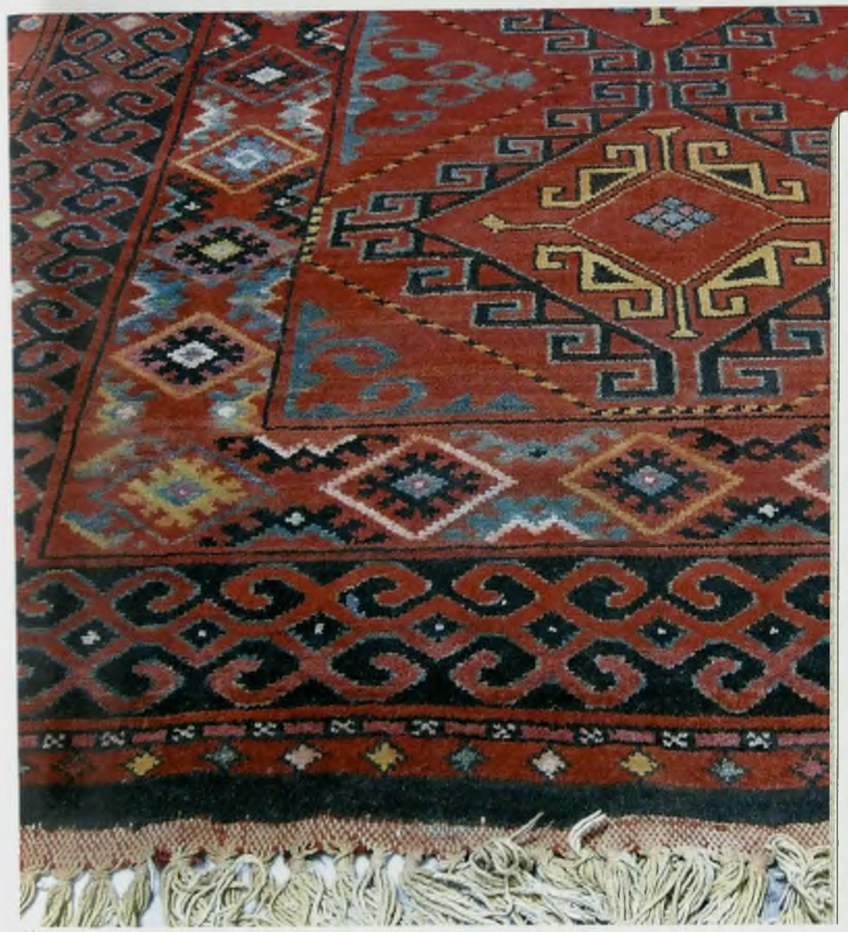

49

49: Halı, Almatı/Kazakistan. **48 a:** Folklorik giysi, Şupaşkar/Çuvaşistan. **49 b:** Kilim, Konya/Türkiye. **49 c:** Bir kültür merkezi, Gurgan/İran. **49 d:** Kilim, Sofya/Bulgaristan.

49: Carpet, Almaty/Kazakhstan. ***48 a:*** *Folk costume, Cheboksary/Chuvashia.* ***49 b:*** *Rug, Konya/Turkey.* *49 c: A cultural center, Gurgan/Iran.* ***49 d:*** *Rug, Sofia/Bulgaria.*

50 a

50 b

50

50 c

50 d

50 e

50 f

50: Özbekistan çapanı, Taşkent/Özbekistan. **50 a:** Minare ve gözetleme kulesi, Burana-Tokmak/Kırgızistan. **50 b:** Mezar taşı, Üsküp/Makedonya. **50 c:** Kümbet, Ahlat-Bitlis/Türkiye. **50 d:** Keçe kilim, Garrıgala, Türkmenistan. **50 e:** Halı, Adıyaman/Türkiye. **50 f:** Sancak Alemi, Anlatya/Türkiye.

__50:__ Uzbek chapan, Tashkent/Uzbekistan. __50 a:__ Minaret and watchtower, Burana-Tokmak/Kyrgyzstan. __50 b:__ Tombstone, Skopje/Macedonia. __50 c:__ Kümbet, Ahlat-Bitlis/Turkey. __50 d:__ Felt Rug, Garrıgala/Turmenistan. __50 e:__ Carpet, Adıyaman/Turkey. __50 f:__ Sancak Alemi, Anlatya/Turkey.

51 a

51

51: Dokuma, Taşkent/Özbekistan. **51 a:** Keçe çadır, Almatı/Kazakistan. **51 b:** Mezar taşı, Tomarza-Kayseri/Türkiye. **51 c:** Kımız kabı (torsık), Abakan/Hakasya. **51 d:** Dokuma, Kazan/Tataristan.

51: Textile, Tashkent/Uzbekistan. 51 a: Felt tents, Almaty/Kazakhstan. 51 b: Tombstone, Tomarza-Kayseri/Turkey. 51 c: Kumiss, canteen carrie (torsık), Abakan/ Khakassia. 51 d: Textile, Kazan/Tatarstan.

51 b

51 c

51 d

52 a

52 b

52 c

52 d

52 e

52: Kilim, Edremit-Balıkesir/Türkiye. **52 a:** Kilim, Kars/Türkiye. **52 b:** Dokuma, Kızılorda/Kazakistan.
52 c: Dokuma, Çimkent/Kazakistan. **52d:** Kilim, Bakü/Azerbaycan. **52 e:** Kilim, Kanlıavşar-Bozova/Türkiye.

52

52: Rug, Edremit-Balıkesir/Turkey. ***52 a:*** *Rug, Kars/Turkey.* ***52 b:*** *Textile, Kyzylorda/Kazakhstan.*
52 c: Textile, Shymkent/Kazakhstan. ***52d:*** *Rug, Baku/Azerbaijan.* ***52 e:*** *Rug, Kanlıavşar-Bozova/Türkiye.*

53

53: Postahane binası, Sokuluk/Kırgızistan. **53 a:** Kilim, Şırnak/Türkiye. **53 b:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **53 c:** Kilim, Sayram/Kazakistan.

53: *Post office Sokuluk/Kyrgyzstan.* ***53 a:*** *Rug, Şırnak/Turkey.* ***53 b:*** *Rug, Diyarbakır/Turkey.* ***53 c:*** *Rug, Sayram/Kazakhstan.*

53 a

53 b

53 c

54 a

54 b

54 c

54

54 d

54 e

54: Kilim, Hakkari/Türkiye. **54 a:** Folklorik giysi, Şupaşkar/Çuvaşistan. **54 b:** Halı, Bakü/Azerbaycan. **54 c:** Kilim, Almatı/Kazakistan. **54 d:** Bahçe duvarı, Nukus/Karakalpakistan. **54 e:** Kilim, Karakol/Kırgızistan.

54: Rug, Hakkari/Turkey. ***54 a:*** *Folk clothing, Cheboksary/Chuvashia.* ***54 b:*** *Carpet, Baku/Azerbaijan. 54 c: Rug, Almaty/Kazakhstan.* ***54 d:*** *Garden wall, Nukus/ Karakalpakstan.* ***54 e:*** *Rug, Karakol/ Kyrgyzstan.*

55 a

55 b

55 c

55 d

55: Kilim, Sivas/Türkiye. **55 a:** Halı, Çimkent/Kazakistan. **55 b:** Kilim, Mardin/Türkiye. **55 c:** Kilim, Tatvan-Bitlis/Türkiye. **55 d:** Kilim, Edirne/Türkiye.

55: Rug, Sivas/Turkey. ***55 a:*** *Carpet, Shymkent/ Kazakhstan.* ***55 b:*** *Rug, Mardin/Turkey.* ***55 c:*** *Rug, Tatvan-Bitlis/Turkey.* ***55 d:*** *Rug, Edirne/Turkey.*

55

56 a

56 b

56 c

56: Çadır, Almatı/Kazakistan. **56 a:** Kilim, Hakkari/Türkiye. **56 b:** Kilim, Elazığ/Türkiye. **56 c:** Kilim, Tebriz/İran.

***56:** Tent, Almaty/Kazakhstan.* ***56 a:** Rug, Hakkari/Turkey.* ***56 b:** Rug, Elazıg/Turkey.* ***56 c:** Rug, Tabriz/Iran.*

56

57 a

57 b

57 c

57

57: Kilim, Tebriz/İran. **57 a:** Kilim, Bitlis/Türkiye. **57 b:** Yol, Şimbulak kayak merkezi, Almatı/Kazakistan. **57 c:** Kilim, Kazan/Tataristan.

57: Rug, Tabriz/Iran. 57 a: Rug, Bitlis/Turkey. 57 b: Way, Shymbulak Ski Resort, Almaty/Kazakhstan. 57 c: Rug, Kazan/Tatarstan.

58 a

58 b

58 c

58 d

58 e

58 f

58 g

58

58: Şehir içi otobüsü, Şupaşkar/Çuvaşistan. **58 a:** Dokuma, Köhne Ürgenç/Türkmenistan. **58 b:** Otobüs durağı, Bayramali/Türmenistan. **58 c:** Kilim, Oş/Kırgızistan. **58 d:** Mezar taşı, Lviv/Ukrayna. **58 e:** Yastık, Celalabat/Kırgızistan. **58 f:** Kilim, Çolpanata/Kırgızistan. **58 g:** Reklam afişi, Şupaşkar/Çuvaşistan.

58: City bus, Cheboksary/Chuvashia. 58 a: Textile, Köhne Urgench/Turkmenistan. 58 b: Bus stop, Bayramaly/ Turkmenistan. 58 c: Rug Osh/Kyrgyzstan. 58 d: Tombston, Lviv/Ukraine. 58 e: Pillow, Jalal-Abad/ Kyrgyzstan. 58 f: Rug, Cholpon-Ata/ Kyrgyzstan. 58 f: Show card, Cheboksary/Chuvashia.

59 a

59 b

59 c

59 d

59

59: Mari El (http://mari.ter12.ru/mainpages.htm, erişim: 24. 2. 2014) **59 a:** Halı, Karakol/Kırgızistan. **59 b:** Örme çorap, Perek-Tunceli/Türkiye. **59 c:** Kilim, Sivas/Türkiye. **59 d:** Dokuma torba, Semerkant/Özbekistan.

59: Mari El (http://mari.ter12.ru/mainpages.htm, to access: 24. 2. 2014) ***59 a:*** *Carpet, Karakol/Kyrgyzstan.* ***59 b:*** *Knitting socks, Pertek/Turkey.* ***59 c:*** *Rug, Sivas/Turkey.* ***59 d:*** *Textile bag, Semerkant/Uzbekistan.*

60 a

60 b

60 c

60

60: Keçe çadır, Taraz/Kazakistan. **60 a:** Kilim, Sivas/Türkiye. **60 b:** Bakır kap, Erzincan/Türkiye.
60 c: Kilim, Nukus/Karakalpakistan.

***60:** Felt tent, Taraz/Kazakhstan.* ***60 a:** Rug, Sivas/Turkey.* ***60 b:** Copper pot, Erzincan/Turkey.*
***60 c:** Rug, Nukus/Karakalpakstan.*

61 a

61 b

61 c

61 d

61

61: Kilim, Tokat/Türkiye. **61 a:** Çuval, Mersin/Türkiye. **61 b:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **61c:** Kilim, Tebriz/İran. **61 d:** Kilim, Amasya/Türkiye.

61: Rug, Tokat/Turkey. ***61 a: Sack, Mersin/Turkey.*** ***61 b:*** *Rug, Diyarbakır/Turkey.* ***61c:*** *Rug, Tabriz/Iran.* ***61 d:*** *Rug, Amasya/Turkey.*

61 a

61 b

61 c

61 d

61 e

61

62: Halı, Buhara, Özbekistan. **62 a:** Halı, Sivas/Türkiye. **62 b:** Kilim, Buhara/Özbekistan. **62 c:** Halı, Tunceli/Türkiye. **62 d:** Halı, Sındırgı-Balıkesir/Türkiye. **62 e:** Dokuma, Şupaşkar/Çuvaşistan.

62: Carpet, Buhara/Uzbekistan. ***62 a:*** *Carpet, Sivas/Turkey.* ***62 b:*** *Rug, Buhara/Uzbekistan.* ***62 c:*** *Carpet, Tunceli/Turkey.* ***62 d:*** *Carpet, Sındırgı-Balıkesir/Turkey.* ***62 e:*** *Textile, Cheboksary/Chuvashia.*

63 a

63 b

63 c

63: Kilim, Balıkesir/Türkiye. **63 a:** Kilim, Yahyalı-Kayseri/Türkiye. **63 b:** Kilim, Balıkesir/Türkiye. **63 c:** Kilim yastık, Tunceli/Türkiye. **63 d:** Kilim, Tebriz/İran. **63 e:** Halı, Jedisay/Kazakistan.

63

63 d

63 e

*63: Rug, Balıkesir/Turkey. **63 a:** Rug, Yahyalı-Kayseri/Turkey. **63 b:** Rug, Balıkesir/Turkey. 63 c: Rug pillow, Tunceli/Turkey. **63 d:** Rug, Tabriz/Turkey. **63 e:** Carpet, Jedisay/Kazakhstan.*

64 a

64 b

64 d

64 c

64 c

64

64: Kilim, Gaziantep/Türkiye. **64 a:** Halı, Elazığ/Türkiye. **64 b:** Kilim, Özgen/Kırgızistan. **64 c:** Dokuma, Almatı/Kazakistan. **64 d:** Kilim, Van/Türkiye. **64 e:** Kilim, Akmescit/Kırım.

64: Rug, Gaziantep/Turkey. ***64 a:*** *Carpet, Elazığ/Turkey.* ***64 b:*** *Rug, Uzgen/Kyrgyzstan.* ***64 c:*** *Textile, Almaty/Kazakhstan.* ***64 d:*** *Rug, Van/Turkey.* ***64 e:*** *Rug, Simferopol/Crimea.*

65 a

65 b

65 c

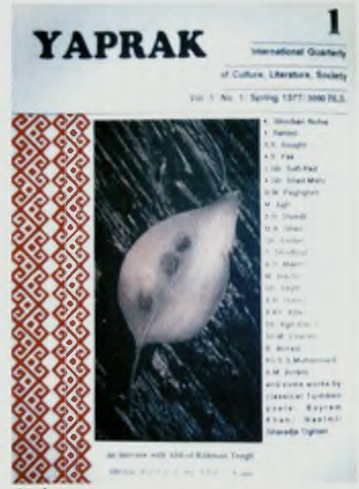

65 d

65 e

65: Kilim yastık, Türkistan/Kazakistan. **65 a:** Örgü hırka, Kiev/Ukrayna. **65 b:** Halı, Çimkent/Kazakistan. **65 c:** Dokuma, Aşkabat/Türkmenistan. **65 d:** Dergi, Gurgan/İran. **65 e:** Kilim yastık, Tunceli/Türkiye.

65: Rug pillow, Turkestan/Kazakhstan. ***65 a:*** *Knitting cardigan, Kiev/Ukraine.* ***65 b:*** *Carpet, Shymkent/Kazakhstan.* ***65 c:*** *Textile, Ashgabat/Turkmenistan.* ***65 d:*** *Journal, Gurgan/Iran.* ***65 e:*** *Rug pillow, Tunceli/Turkey.*

66 a

66 b

66: Halı, Bayramiç-Çanakkale/Türkiye. **66 a:** Halı, Ereğli-Konya/Türkiye.
66 b: Kilim, Yahyalı-Kayseri/Türkiye.

66

66: Carpet, Bayramiç-Çanakkale/Turkey. ***66 a:*** *Carpet, Eregli-Konya/Turkey.*
66 b: *Rug, Yahyalı-Kayseri/Turkey.*

67 a

67 e

67 b

67 d

67 c

67

67: Mezar duvarı, Magışlak-Aktau/Kazakistan. **67 a:** Keçe kilim, Novosibirsk/Rusya. **67 b:** Keçe, süs eşyası, Bişkek/Kırgızistan. **67 c:** Halı, Taraz/Kazakistan. **67 d:** Folklorik kadın elbisesi, Şupaşkar/Çuvaşistan. **67 e:** Tablo, Şupaşkar/Çuvaişstan.

*67: Tomb wall, Mangyshlak-Aktau/Kazakhstan. **67 a:** Felt Rug, Novosibirsk/Russia. **67 b:** Felt, ornamental belongings Bishkek/Kyrgyzstan. **67 c:** Carpet. Taraz/ Kazakhstan. **67 d:** Folkloric women's dress, Cheboksary/ Chuvashia. **67 e:** Tableau, Cheboksary/Chuvashia.*

68 a

68 b

68 c

68 e

68 f

68

68: Bir evin dış cephesi, Almatı/Kazakistan. **68 a:** Kilim, Üsküp/Makedonya. **68 b:** Tabela, Kazalı/Kazakistan. **68 c:** Dokuma, bayan giyimi, Kırgızistan. **68 d:** Kilim, Oş/Kırgızistan. **68 e:** Kilim, Almatı/Kazakistan.

68: The exterior of a house, Almaty/Kazakhstan. ***68 a:*** *Rug, Skopje /Macedonia.* ***68 b:*** *City sign, Kazalinsk/Kazakhstan.* *68 c: Textile, women's clothing, Kyrgyzstan.* ***68 d:*** *Rug, Osh/Kyrgyzstan.* ***68 e:*** *Rug, Almaty/Kazakhstan.*

69 a

69 b

69 c

69: Saçı aleti (toskarat), Abakan/Hakasya. **69 a:** Kilim, Sofya/Bulgaristan. **69 b:** Bayan çantası, Almatı/Kazakistan. **69 c:** Otobüs durağı, Almatı/Kazakistan. **69 d:** Kilim, Diyarbakır/Türkiye. **69 e:** Bayan çantası, Aşkabat/Türkmenistan. **69 f:** Halı, Gözlev (Kezlev)/Kırım.

***69:** Bus stop, Almaty/Kazakhstan.* ***69 a:** Rug, Sofia/Bulgaria.* ***69 b:** Women's handbags, Almaty/Kazakhstan.* ***69 c:** Sachy appliance (toskarat), Abakan/ Khakassia.* ***69 d:** Rug, Diyarbakır/Turkey.* ***69 e:** Women's handbags, Ashgabat/Turkmenistan.* ***69 f:** Carpet, Yevparotiya/ Crimean.*

69

69 d

69 e

69 f

70 a

70 b

70 c

70: Süs eşyası, Bişkek/Kırgızistan. **70 a:** Çuval, Amasya/Türkiye. **70 b:** Çorap, Ukrayna. **70 c:** Kilim, Elazığ/Türkiye.

70: Ornament Bishkek/Kyrgyzstan. ***70 a:*** *Sack, Amasya/Turkey.* ***70 b:*** *Socks, Ukraine.* ***70 c:*** *Rug, Elazığ/Turkey.*

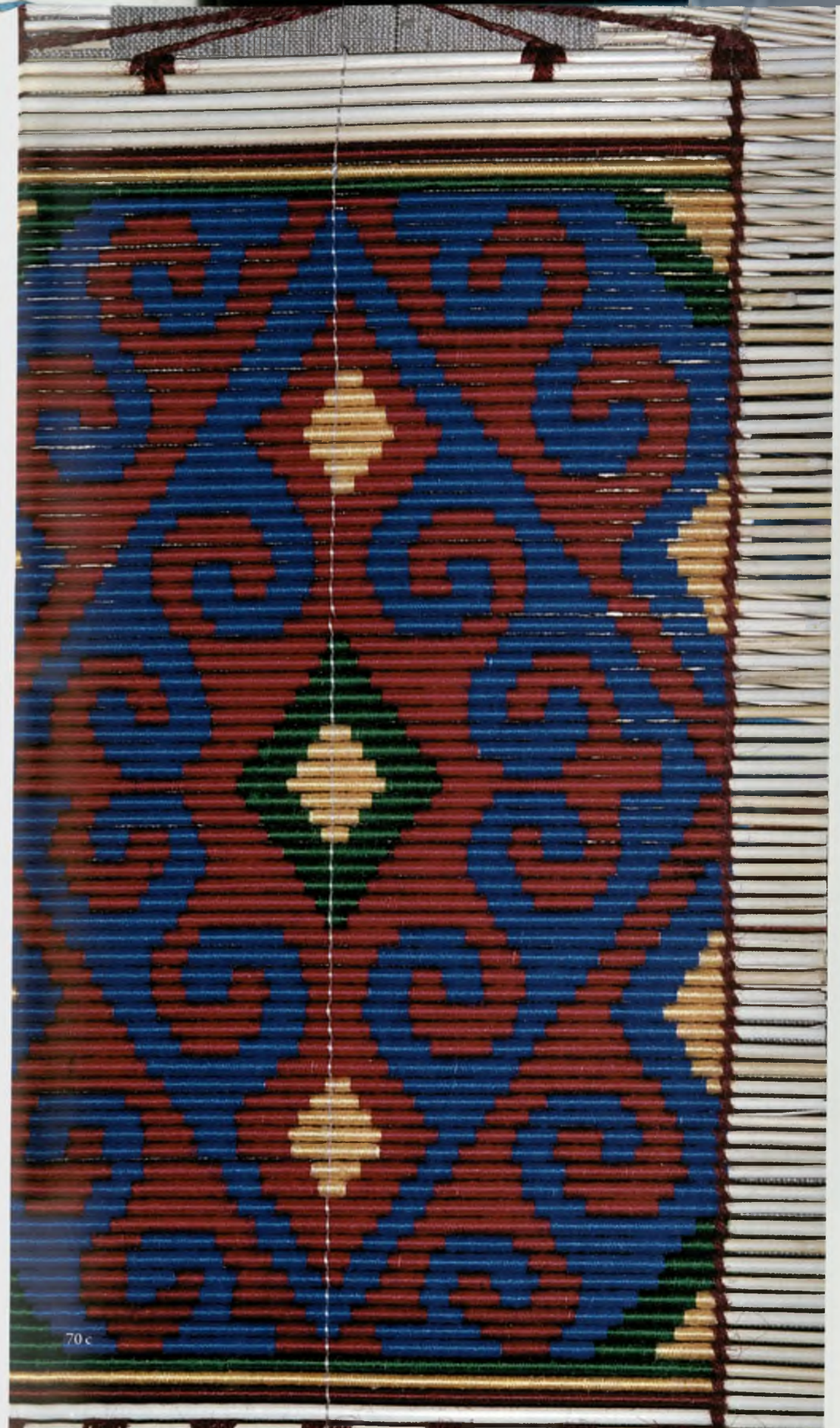

70 c

71 a

71 b

71 c

71 d

71

71: Kilim, Tebriz/İran. **71 a:** Kilim, Komrat-Gagauzya/Moldova. **71 b:** Kilim, Yahyalı-Kayseri/Türkiye. **71 c:** Kilim, Prizren/Kosova. **71 d:** Yaya geçidinde damga, Almatı/Kazakistan.

71: Rug, Tabriz/Iran. 71 a: Rug, Komrat-Gagauzya/Moldova. 71 b: Rug, Yahyalı-Kayseri/Turkey. 71 c: Rug, Prizren/Kosova. 71 d: Damga in the crosswalk, Almaty/Kazakhstan.

72 a

72 b

72 c

72: Kilim, Şupaşkar/Çuvaşistan. **72 a:** Kilim, Üsküp/Makedonya. **72 b:** Kilim, Tomarza-Kayseri/Türkiye. **72 c:** Kilim, Kazan/Tataristan. **73 d:** Kilim minder, Muratlı-Tekirdağ/Türkiye.

72 d

72

72: Rug, Cheboksary/Chuvashia. 72 a: Rug, Skopje/Macedonia. 72 b: Rug, Tomarza-Kayseri/Turkey. 72 c: Rug, Kazan/Tatarstan. 73 d: Rug cushion, Muratlı-Tekirdağ/Turkey.

74 a

74 b

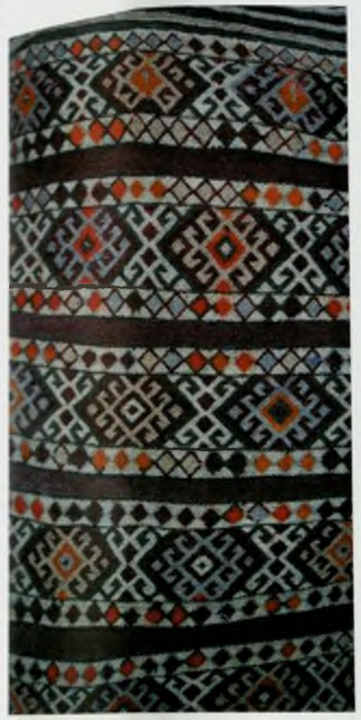

74 c

74 d

74: Kilim, Sivas/Türkiye. **74 a:** Kilim, Şumnu/Bulgaristan. **74 b:** Kilim, Varna/Bulgaristan. **74 c:** Çuval. Alanya-Antalya/Türkiye. **74 d:** Türkmenistan bayrağı.

74: *Rug, Sivas/Turkey.* ***74 a:*** *Rug, Shmen/Bulgaria.* ***74 b:*** *Rug, Varna/bulgaria.* ***74 c:*** *Sack, Alanya-Antalya/Turkey.* ***74 d:*** *Turkmenistan flag.*

75 a

75 b

75 c

75 d

75: Bir kadın mezarı. Bu tip mezarlar kadınlara özgüdür, Türkistan/Kazakistan. **75 a:** Bir evin dışı cephesi, Sayram/Kazakistan. **75 b:** Dokuz kumalak oyun tablası, Taldıkorgan/Kazakistan. **75 c:** Kazan, Almatı/Kazakistan. **75 d:** Kaşık, Almatı/Kazakistan. **75 e:** At eyeri, Talas/Kırgızistan. **75 f:** Yabani koyun (baran), Karakol/Kırgızistan.

75 c

75 f

75

75: The tomb of a woman. These types of graves are specific to women, Turkestan/Kazakhstan. 75 a: The exterior of a house, Sayram/Kazakhstan. 75 b: Nine kumalaks game table, Taldykorgan/Kazakhstan. 75 c: Boiler, Almaty/Kazakhstan. 75 d: Spoon, Almaty/Kazakhstan. 75 e: Horse saddle, Talas/Kyrgyzstan. 75 f: Mouflon (baran), Karakol/Kyrgyzstan.

76 a

76 b

76 c

76 d

76 e

76

76: Avize , Kızılorda/Kazakistan. **76 a:** Kepçe, Almatı/Kazakistan. **76 b:** Saksı, Almatı/Kazakistan. **76 c:** Kazakistan devlet arması. **76 d:** Kutsal mekân, Tuva.

76 : Chandelier, Kyzylorda/Kazakhstan. ***76 a:*** *Scoop, Almaty/Kazakhstan.* ***76 b:*** *Flower pot, Almaty/Kazakhstan.* ***76 c:*** *The emblem of Kazakhstan.* ***76 d:*** *Sacred space, Tuva.*

77 a

77 c

77 d

77 b

77: Sandıklar, Yedisay/Kazakistan. 77 **a:** Damga, Tokat/Türkiye. 77 **b:** Bir binanın zemini, Almatı/Kazakhstan. 77 **c:** Kolye, Şupaşkar/Çuvaşistan. 77 **d:** Mezar, Kant/Kızgızistan.

77

*77: Crates, Jedisay/Kazakhstan. 77 **a:** Tamga, Tokat/Turkey. 77 **b:** The floor of a building. 77 **c:** Necklace, Cheboksary/Chuvashia. 77 **d:** Tomb, Kant/Kyrgyzstan.*

78 a

78 b

78 c

78 d

78: Bir binanın dış cephesi, Türkistan/Kazakistan. **78 a:** Bir süs tabağı, Bişkek/Kırgızistan. **78 b:** Dokuma, Karakol/Kırgızistan. **78 c:** Mutfak kağıdı, Türkiye. **78 d:** Bisküvi, Kırgızistan.

78: The floor of a building, Turkestan/Kazakhstan. 78 a: An ornamental plate, Bishkek/Kyrgyzstan. 78 b: Textile, Karakol/Kyrgyzstan. 78 c: Kitchen paper, Turkey. 78 d: Biscuit, Kyrgyzstan.

79 a

79 b

79 c

79: Damal-Ardahan/Türkiye (http://www.kadinhaberleri.com, erişim, 25.5.2013) **79 a:** Almatı/Kazakistan. **79 b:** Kilim, Bahçesaray/Kırım. **79 c:** Bir evin dış cephesi, Beypazarı-Ankara/Türkiye.

79: Damal-Ardahan/Türkiye (http://www.kadinhaberleri.com, to Access, 25.5.2013). ***79 a:*** *Almaty/Kazakhstan.* *79 b: Bakchysarai/Crimea.* ***79 c:*** *The exterior of a house, Beypazarı-Ankara/Turkey.*

80 a

80 b

80 c

80: Bişkek/Kırgızistan. **80 a:** Kilim, Almatı/Kazakistan. **80 b:** Kilim, Oş/Kırgızistan.
80 c: Alanya-Antalya/Türkiye.

80

80: Bishkek/Kyrgyzstan. ***80 a:*** *Rug, Almaty/Kazakhstan.* ***80 b:*** *Rug, Osh/Kyrgyzstan.*
80 c: *Alanya-Antalya/Turkey.*

81

81 a

81 b

81 c

81: Keçe çadır, Almatı/Kazakistan. **81 a:** Yön işretleri, Almatı/Kazakistan. **81 b:** Kalpak, Kazakistan. **81 c:** Otobüs durağı, Kemin/Kırgızistan.

***81:** Felt tent, Almatı/Kazakistan.* ***81 a:** Local direction signs, Almaty/Kazakhstan.* ***81 b:** Kalpak, Kazakistan.* ***81 c:** Bus stop, Kemin/Kyrgyzstan.*

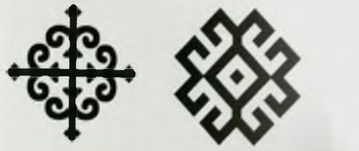

82 a

82 b

82 c

82 d

82

82: Bir evin dış cephesi, Talgar/Kazakistan. **82 a:** Bir otelin içi, Karakol/Kırgızistan. **82 b:** Üzengi, Kızıl/Tuva. **82 c:** Keçe kilim, Karakol/Kırgızistan. **82 d:** Mari El bayrağı.

***82:** The floor of a building, Talgar/Kazakhstan. **82 a:** The interior of a hotel, Karakol/Kyrgyzstan. **82 b:** Stirrup, Kizil/Tuva. **82 c:** Felt Rug, Karakol/Kyrgyzstan. **82 d:** Flag of Mari El.*

83 a

83 b

83 c

83 d

83: Kilim, Alamtı-Kazakistan. **83 a:** Heybe, Siverek-Şanlıurfa/Türkiye. **83 b:** Kilim, Balıkesir/Türkiye. **83 c:** Heybe, Diyarbakır/Türkiye. **83 d:** Bayan çantası, Gerger-Adıyaman/Türkiye.

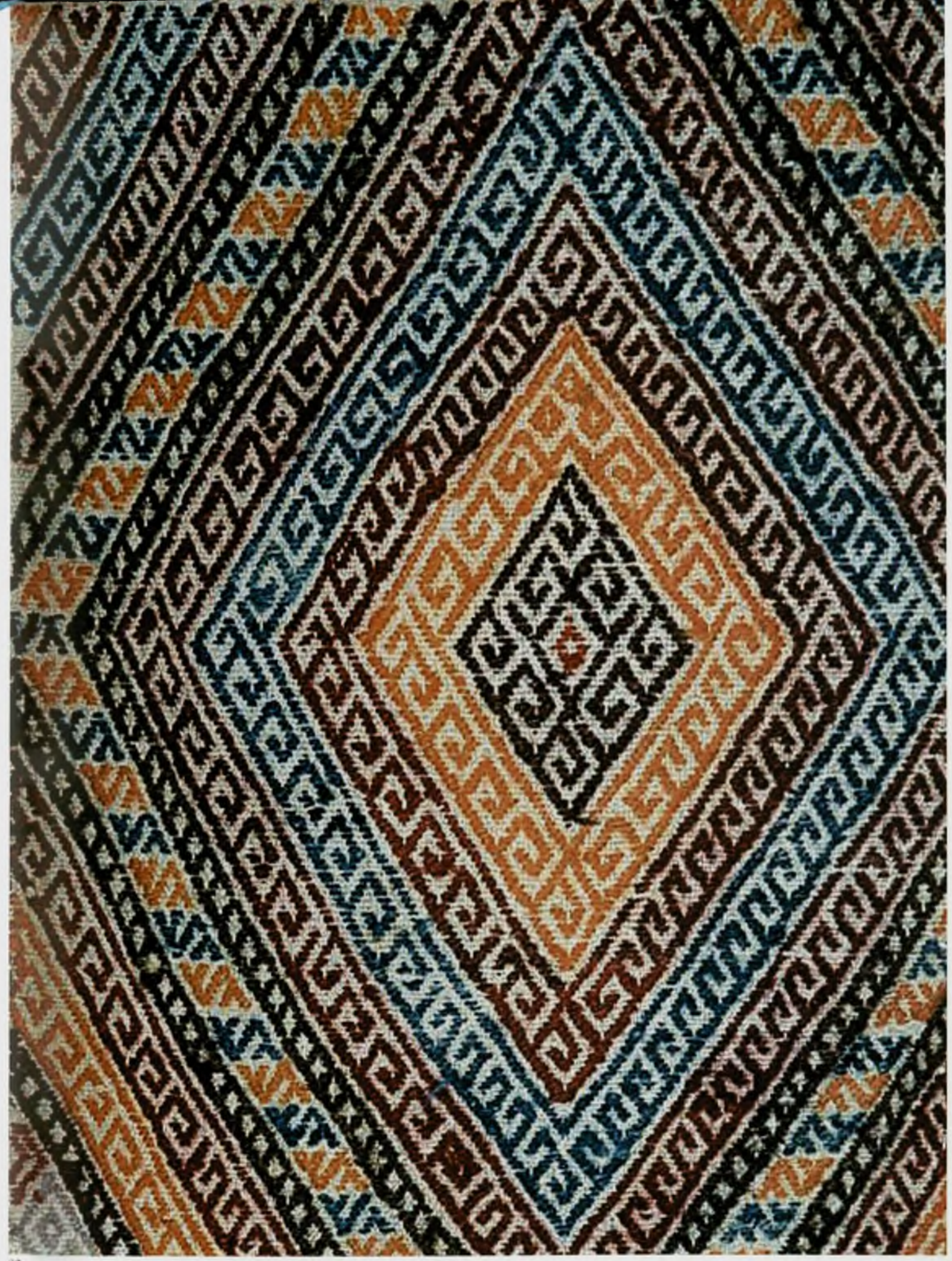

83

83: Rug, Almaty/Kazakhstan. 83 a: Carpet bag, Siverek-Şanlıurfa/Turkey. 83 b: Rug, Balıkesir/Turkey. 83 c: Carpet bag, Diyarbakır/Turkey. 83 d: Women's handbags, Gerger-Adıyaman/Turkey.

84 a

84 b

84 c

84 d

84

84 e

84 f

84: Lenin heykeli, Bişkek/Kırhızistan. **84 a:** Elektrik direği, Korday/Kazakistan. **84 b:** Kalpak, Kazakistan. **84 c:** Otobüs durağı, Almatı/Kazakistan. **84 d:** Keçe kilim, davul, Karakol/Kırgızistan. **84 e:** Dükkân tabelası, Muzdaksu/Kırgızistan. **84 f:** Dombra, Bişkek/Kırgızistan.

*84: Lenin statue, Bishkek/Kyrgyzstan. **84 a:** Electric pole, Kordai/Kazakhstan. **84 b:** Balmoral, Kazakhstan. 84 c: Bus stop, Almaty/Kazakhstan. **84 d:** Felt rugs, timpano, Karakol/Kyrgyzstan. **84 e:** Shop signboard, Muzdaksu/Kazakhstan. **84 f:** Dombra, Bishkek/Kyrgyzstan.*

85 a

85 b

85 c

85 d

85 e

85 f

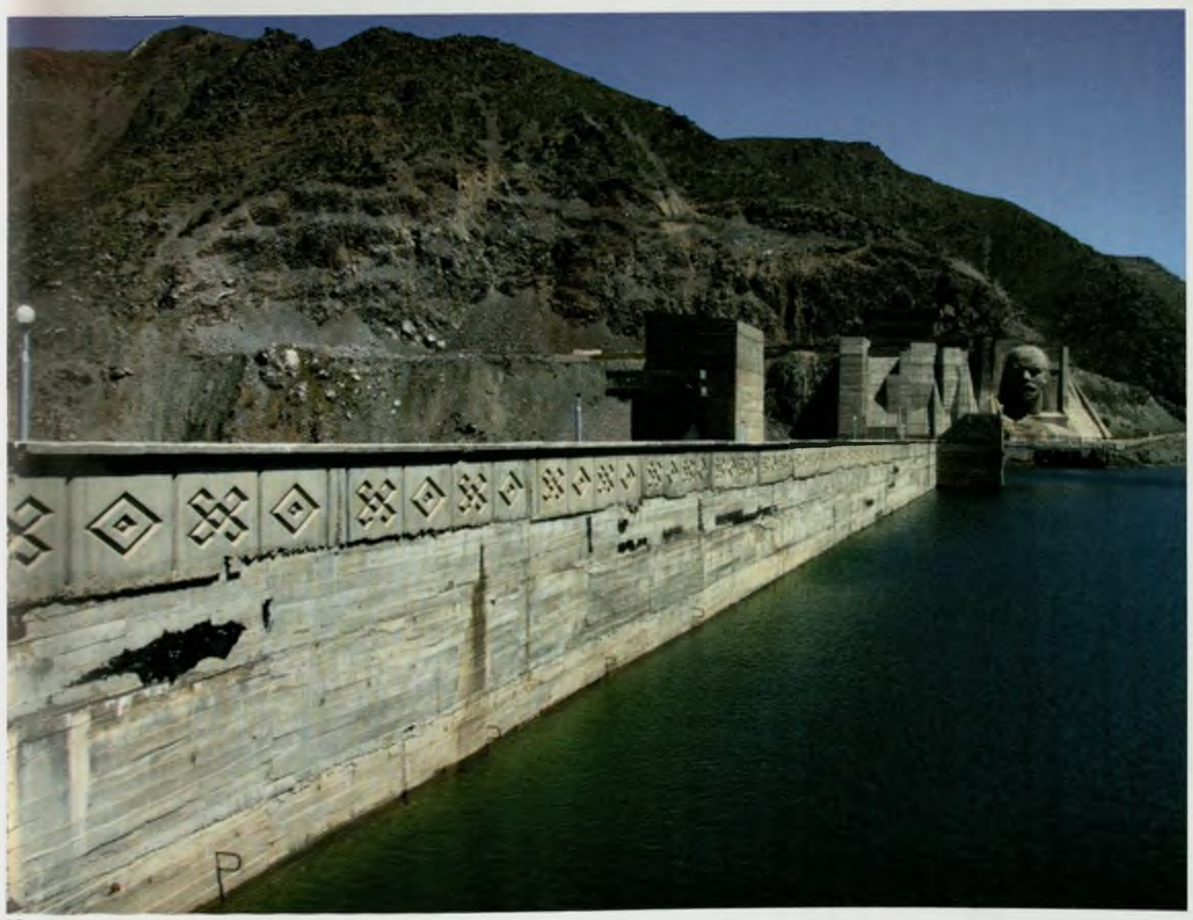

85

85: Baraj, Talas/Kazakistan. **85 a:** Milli giysileriyle kızlar, Türkmenistan. **85 b:** Sandık, Karakol/Kırgızistan. **85 c:** Bir mağaza, Şupaşkar/Çuvaşistan. **85 d:** Çiçek saksısı, Karaman/Türkiye. **85 e:** Şarap etiketi, Ukrayna. **85 f:** Türkiye parası.

***85:** Dam, Talas/Kyrgyzstan.* ***85 a:** Folk clothing, Turkmenistan.* ***85 b:** Chest, Karakol/Kyrgyzstan.* ***85 c:** Shop, Cheboksary/Chuvashia.* ***85 d:** Flowerpot, Almaty/Kazakhstan.* ***85 e:** Wine label, Ukraine.* ***85 f:** Money, Turkey.*

86 a

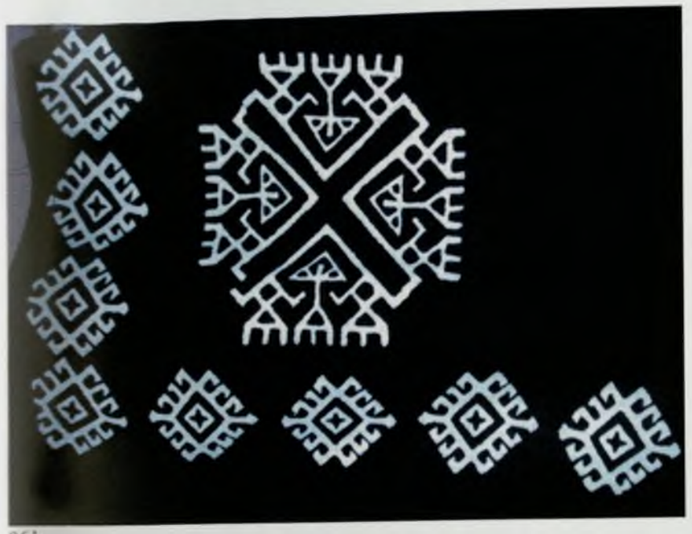

86 b

86 c

86

86 d

86: Kilim, Erdemli-Balıkesir/Türkiye. **86 a:** Bayan çantası, Gerger/Adıyaman. **86 b:** Tokat kumaşı, Tokat/Türkiye. **86 c:** Dokuma, Almatı/Kazakistan. **86 d:** Dokuma, Almatı/Kazakistan.

86 a: Rug, Erdemli-Balıkesir/Turkey. *86 b: Women's handbags, Gerger-Adıyaman/Turkey.*
86 c: Textile, Alamaty/Kazakhstan. *86 d: Textile, Alamaty/Kazakhstan.*

87 a

87 b

87 c

87 d

87: Kilim, Aşkabat/Türkmenistan. **87 a:** Bayan çantası, Antalya/Türkiye. **87 b:** Para, Türkmenistan. **87 c:** Ukrayna parası. **87 d:** Kilim, Nukus-Karakalpakistan/Özbekistan.

***87:** Rug, Ashgabat/Turkmenistan. **87 a:** Women's handbags, Antalya/Turkey. **87 b:** Money, Turkmenistan. **87 c:** Money, Ukraine. **87 d:**Rug, Nukus- Karakalpakstan/Uzbekistan.*

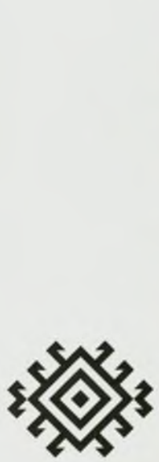

88 a

88 b

88: Akdeniz Üniversitesi kampusu, Antalya/Türkiye. **88 a:** Kilim, Şanlıurfa/Türkiye. **88 b:** Halı, Pülümür-Tunceli/Türkiye. **88 c:** Torba, Garrıgala/Türkmenistan.

88: Akdeniz University campus, Antalya/Turkey. 88 a: Rug, Şanlıurfa/Turkey. 88 b: Carpet, Pülümür-Tunceli/Turkey. 88 c: Bag, Garrıgıla/Turkmenistan

89 a

89 b

89 c

89 f

89 g

89 c

89 d

89

89: Kazakistan Hava Yolları, Kazakistan. **89 a:** Posta pulu, Mari El, http://ru.wikipedia.org/wiki/Йошкар-Ола (erişim 21. 02. 2014) **89 b:** Tuvalet yolu, Muzdaksu/Kırgızistan. **89 c:** Votka etiketi, Kazakistan. **89 d:** Bir evin dışı, Kayseri/Türkiye. **89 e:** Bahçe duvarı, Almatı/Kazakistan. **89 f:** Logo, Tatar kültür mirası, http://intertat.ru (erişim15. 02. 2014). **89 g:** Terlik, Alabuga/Tataristan.

89: Kazakhstan Airlines, Kazakhstan. ***89 a:*** *Stamp, Mari El, http://ru.wikipedia.org/wiki/Йошкар-Ола (to access 21. 02. 2014)* ***89 b:*** *Toilet path, Muzdaksu/Kyrgyzstan.* ***89 c:*** *Vodka label, Kazakhstan.* ***89 d:*** *The exterior of a house, Kayseri/Turkey.* ***89 e:*** *Garden Wall, Almaty/Kazakhstan.* ***89 f:*** *Logo, Tatar cultural heritage, http://intertat.ru (to access 15. 02. 2014).* ***89 g:*** *Slipper, Alabuga/Tatarstan.*

90 a

90 b

90 c

90 d

90 e

90 f

90 g

90 h

90 i

90

90: Bir evin dışı, Almatı/Kazakistan. **90 a:** Tuz poşeti, Kırgızistan. **90 b:** Bir otelde anahtarlık, Karakol/Kırgızistan. **90 c:** Sandık, Karakol/Kırgızistan. **90 d:** Bir oyun kutusu, Kızıl/Tuva. **90 e:** Şehir arması, Karabalta/Kırgızistan. **90 f:** Bir evin dışı, Kızıl/Tuva. **90 g:** Isık Göl, soyunma yeri, Çolpanata/Kırgızistan. **90 h:** Eyer, Taldıkorgan/Kazakistan. **90 i:** Otobüs durağı, Talas/Kırgızistan.

90: The exterior of a house, Almaty/Kazakhstan. ***90 a:*** *Salt bag, Kyrgyzstan.* ***90 b:*** *Key chain, Karakol/Kyrgyzstan.* ***90 c:*** *Chest, Karakol/Kyrgyzstan.* ***90 d:*** *Game box, Kyzyl/Tuva.* ***90 e:*** *City emblem, Karabalta/Kyrgyzstan.* ***90 f:*** *The exterior of a house, Kyzyl/Tuva.* ***90 g:*** *Dressing room at the beach (Issyk Kul), Çolpanata/ Kyrgyzstan* ***90 h:*** *Saddle, Taldykorgan/Kazakhstan.* ***90 i:*** *Bus stop, Talas/Kyrgyzstan.*

91 b

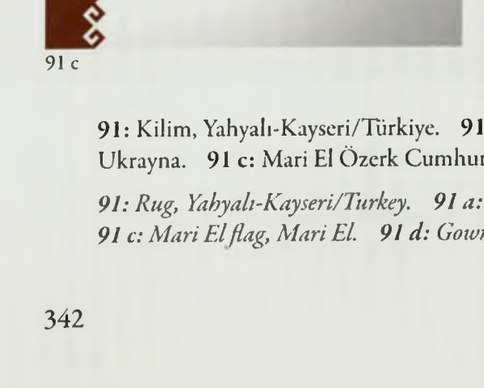

91 a

91 c

91 d

91

91: Kilim, Yahyalı-Kayseri/Türkiye. **91 a:** Yoğurt etiketi, İstanbul/Türkiye. **91 b:** Geleneksel giysi, Kiev/Ukrayna. **91 c:** Mari El Özerk Cumhuriyetin bayrağı. **91 d:** Cüppe (Marmara Üniversitesi), İstanbul/Türkiye.

***91:** Rug, Yahyalı-Kayseri/Turkey.* ***91 a:** Yogurt tag, İstanbul/Turkey.* ***91 b:** Traditional clothing, Kiev/Ukraine.* ***91 c:** Mari El flag, Mari El.* ***91 d:** Gown (Marmara University), İstanbul/Turkey.*

92 a

92 b

92 c

92 d

92

92 e

92 f

92: Kilim, Siirt/Türkiye. **92 a:** Temizlik kâğıdı, Türkiye. **92 b:** Keçe süs eşyası, Bişkek/Kırgızistan. **92 c:** Süt poşeti, Bişkek/Kırgızistan. **92 d:** Bisküvi kutusu, Kırgızistan. **92 e:** Bir evin bahçe duvarı, Nukus-Karakalpakistan/Özbekistan. **92 f:** Otobüs durağı, Çolpanata/Kırgızistan.

***92:** Rug, Siirt/Turkey.* ***92 a:** Paper napkin, Turkey.* ***92 b:** Felt ornament, Bishkek/Kyrgyzstan.* ***92 c:** Milk bag, Bishkek/Kyrgyzstan.* ***92 d:** Biscuits box, Kyrgyzstan.* ***92 e:** Garden wall of a house Nukus-Karakalpakstan/Uzbekistan.* ***92 f:** Bus stop, Ckolpon-Ata/Kyrgyzstan.*

93 a

93 b

93 c

93 d

93 e

93

93: Tarihi bir taş, Almatı/Kazakistan. **93 a:** Keçe kilim, Bayramiç-Çanakkale/Türkiye. **93 b:** Kilim, Amasya/Türkiye. **93 c:** Kilim, Karaman/Türkiye. **93 d:** Alt geçit, Çimkent/Kazakistan. **93 e:** Bir çorap markası, Lviv/Ukrayna.

93: A historic Stone, Almaty/Kazakhstan. ***93 a:*** *Felt rugs, Bayramiç-Çanakkale/Turkey.* ***93 b:*** *Rug, Amasya/Turkey.* ***93 c:*** *Rug, Karaman/Turkey.* ***93 d:*** *Underpass, Shymkent/Kazakhstan.* ***93 e:*** *A sock brand, Lviv/Ukraine.*

94 a

94 b

94 c

94 d

94 e

94 f

94

94: Kilim, Burdur/Türkiye. **94 a:** Kibrit kutusu, Türkiye. **94 b:** Bir evin dışı, Ortaköy-Antalya/Türkiye. **94 c:** Kilim, Van/Türkiye. **94 d:** Bir evin dışı, Antalya/Türkiye. **94 e:** Halı, Sındırgı-Balıkesir/Türkiye. **94 f:** Halı, Sındırgı-Balıkesir/Türkiye.

94: Rug, Burdur/Turkey. ***94 a:*** *Matchbox, Turkey.* ***94 b:*** *The exterior of a house, Ortaköy-Antalya/Turkey.* ***94 c:*** *Rug, Van/Turkey.* ***94 d:*** *The exterior of a house, Antalya/Turkey.* ***94 e:*** *Carpet, Sındırgı-Balıkesir/Turkey.* ***94 f:*** *Carpet, Sındırgı-Balıkesir/Turkey.*

Mezar ve Mezar Taşlarındaki Damgalar

Damgas on Tombs and Tombstones

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

95: Mezar taşı, balbal başı, Novokuznets/Rusya. **96:** Mezar taşı, at başı, Minusinsk/Hakasya. **97:** Koç heykeli, mezar taşı (M. Ö. X. Asır), Minusinsk/Hakasya. **98:** Balballar, Novosibirsk/Rusya. **99:** Mezarlığa gelen iyi ruhların atlarını bağlaması için dikilen at başlı direk (Toskarot), Uybat/Hakasya. **100:** Balbal, Novosibirsk/Rusya. **101:** Tarihi Uybat mezarlığı (İskit-Saka mezarlığı), Uybat/Hakasya. **102:** Ağaç koç-koyun heykeli, Abakan/Hakasya. **103:** Balbal, Kızıl/Tuva. **104:** Dede Korkut'un temsili mezarı, Yusalı/Kazakistan.

95: Tombstone, balbal, Novokuznets/Russia. ***96:*** *Tombstone, horse head , Minusinsk/Hakasya.* ***97:*** *Ram statue, Tombstone (B. C. X. century), Minusinsk/Khakassia.* ***98:*** *Balballar, Novosibirsk/Russia.* ***99:*** *A pole which people believe that familiar mounted spirits coming to graveyard tie their horses to, (Toskarot), Uybat/Khakassia.* ***100:*** *Balbal, Novosibirsk/Rusya.* ***101:*** *Uybat historic cemetery (Scythian-Saka), Uybat/Khakassia.* ***102:*** *History, ram-sheep statue, Abakan/Hakasia.* ***103:*** *Balbal, Kızıl/Tuva.* ***104 :*** *Representing the tomb. Korkut Ata, Yusalı/Kazakhstan.*

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

105: Mezar taşı, Çardara/Kazakistan. **106:** Balballar, Taraz/Kazakistan. **107:** Tarihi Mangışlak mezarlığı (İskit-Sakat mezarlığı), Aktau/Kazakistan. **108:** Tarihi Mangışlak mezarlığı (İskit-Sakat mezarlığı), Aktau/Kazakistan. **109:** Tarihi Mangışlak mezarlığı (İskit-Sakat mezarlığı), Aktau/Kazakistan. **110:** Ukkeş Ata (Ökkeş Ata) mezarı, Türkistan/Kazakistan. **111:** Horasan Ata mezarı, Yenikorgan/Kazakistan. **112:** Bir mezar, Kentav/Kazakistan. **113:** Mezar taşı, Narın/Kırgızistan. **114:** Koçkar Ata mezarı, tarihi Mangışlak mezarlığı (İskit-Sakat mezarlığı), Aktau/Kazakistan. **115:** Mezar taşı, Karakol/Kırgızistan.

105: Tombstone, Çardara/Kazakistan. ***106:*** *Balbals, Taraz/Kazakhstan* ***107:*** *Mangyshlak historic cemetery (İskit-Saka), Aktau/Kazakhstan.* ***108:*** *Mangyshlak historic cemetery (İskit-Saka), Aktau/Kazakhstan.* ***109:*** *Mangyshlak historic cemetery (Scythian-Sakat), Aktau/Kazakistan.* ***110:*** *Ukkeş Ata (Ökkeş Ata) Tombstone, Türkistan/Kazakhstan.* ***111:*** *Horasan Ata Tombstone, Janakorgan/Kazakhstan.* ***112:*** *Tombstone, Kentav/Kazakhstan.* ***113:*** *Tombstone, Narın/Kyrgyzstan.* ***114:*** *Tombstone, Koçkar Ata, Mangyshlak historic cemetery (İskit-Sakat mezarlığı), Aktau/Kazakistan.* ***115:*** *Tombstone, Karakol/Kyrgyzstan.*

116

117

118

119

116: Bir mezar taşından ayrıntı, Atbaşı/Kırgızistan. **117:** Bir kadın mezarı. Bu tip mezarlar kadınlara özgüdür, Atbaşı/Kırgızistan. **118:** Çolpanata/Kırgızistan. **119:** Yapımı yarım kalmış bir mezar, Talas/Kırgızistan. **120:** Türkistan mezarlığı, Türkistan/Kazakistan. **121:** Isık Köl (Balıkçı)/Kırgızistan. **122:** Çolpanata/Kırgızistan. **123:** Mezar taşı, Narın/Kırgızistan. **124:** Balbal, Talas/Kırgızistan.

120

121

122

123

124

116: Bir mezar taşından ayrıntı, Atbashy/Kırgızistan. 117: The tomb of a woman. These types of graves are specific to women, Atbashy/Kyrgyzstan. 118: Cholpan-Ata/Kyrgyzstan. 119: Thombstone, Talas/Kyrgyzstan. 120: Graves, Turkistan/Kazakhstan. 121: Issyk Kul (Balıkçı)/Kyrgyzstan. 122: Cholpan-Ata/Kyrgyzstan. 123: Thombstone, Narın/Kyrgyzstan. 124: Balbal, Talas/Kyrgyzstan.

125

126

127

130

131

132

129

128

133

125: Bir mezarlık, Balkanabat/Türkmenistan. **126:** Manas'ın temsili mezarı, Talas/Kırgızistan. **127:** Bakü/Azerbaycan. **128:** Bakü/Azerbaycan. **129:** Tebriz/İran. **130:** Bir mezar, Köhne Ürgenç/Türkmenistan. **131:** Mezar taşı, Şavot/İran. **132:** Bir mezarlık, Aşkabat/Türkmenistan. **133:** İl Arslan Harzem Şah (Ölüm 1172) türbesi, Köhne Ürgenç/Türkmenistan.

125: Cemetery, Balkanabat/Turkmenistan. ***126:*** *Representing the tomb. Manas, Talas/Kyrgyzstan.* ***127:*** *Baku/Azerbaycan.* ***128:*** *Baku/Azerbaycan.* ***129:*** *Tabriz/Iran.* ***130:*** *Bir mezar, Köhne Urgench/Türkmenistan.* ***131:*** *Tombstone, Shwot/Iran.* ***132:*** *Cemetery, Ashgabat/Turkmenistan.* ***133:*** *İl Arslan Harzem Şah (.....1172) tombstone, Köhne Urgench/Turkmenistan.*

134

135

136

139

140

137

138

134: Doğubayazıt/Türkiye. **135:** Koç başlı heykel ve üzerinde balbal (1965 tarihli), Siyenk tepesi, Tunceli/Türkiye. **136:** Balbal (1963 tarihli), Pertek-Tunceli/Türkiye. **137:** Elazığ/Türkiye. **138:** Van/Türkiye. **139:** Melekli-Iğdır/Türkiye. **140:** Melekli-Iğdır/Türkiye.

134: *Doğubayazıt/Turkey.* ***135:*** *Ram statue and balbal (1965), Siyenk-Tunceli/Turkey.* ***136:*** *Balbal (1963), Pertek-Tunceli/Turkey.* ***137:*** *Elazığ/Turkey.* ***138:*** *Van/Turkey.* ***139:*** *Melekli-Iğdır/Turkey.* ***140:*** *Melekli-Iğdır/Turkey.*

141

142

145

146

143

144

147

141: Avşarobası-Kayseri/Türkiye. **142:** Mut-İçel/Türkiye. **143:** Balbal (M. Ö. IX-VIII asır), Kızıltepe-Mardin/Türkiye. **144:** Pülümür-Tunceli/Türkiye. **145:** Balbal (1931 tarihli) Bayramiç-Çanakkale/Türkiye. **146:** Pertek-Tunceli/Türkiye. **147:** Çağlayan-Erzincan/Türkiye.

141: Avşarobası-Kayseri/Turkey. ***142:*** *Mut-İçel/Turkey.* ***143:*** *Balbal (B. C. IX-VIII century), Kızıltepe-Mardin/Turkey.* **144:** *Pülümür-Tunceli/Turkey.* ***145:*** *Balbal (1931) Bayramiç-Çanakkale/Turkey.* ***146:*** *Pertek-Tunceli/Turkey.* ***147:*** *Çağlayan-Erzincan/Turkey.*

148

149

152

153

150

151

154

148: Ahlat-Bitlis/Türkiye. **149:** Diyarbakır/Türkiye. **150:** Alhat-Bitlis/Türkiye. **151:** Mezar taşı, Kars/Türkiye. **152:** Kars/Türkiye. **153:** Hakkari balbalları (M. Ö. XII-XI. Asır), Van/Türkiye. **154:** Erzurum/Türkiye.

148: Ahlat-Bitlis/Turkey. ***149:*** *Diyarbakır/Turkey.* ***150:*** *Alhat-Bitlis/Turkey.* ***151:*** *Tombstone, Kars/Turkey.* *152: Kars/Turkey.* ***153:*** *Hakkari balbals (B. C. XII-XI. century), Van/Turkey.* ***154:*** *Erzurum/Turkey.*

155

156

160

161

162

157

159

163

164

158

165

155: Diyarbakır/Türkiye. **156:** Erzincan/Türkiye. **157:** Avşarobası-Kayseri-Türkiye. **158:** Çamlıhemşin-Rize/Türkiye. **159:** Bayramiç-Çanakkale/Türkiye. **160:** Lviv/Ukrayna. **161:** Kişinev/Moldova. **162:** Mezar taşında ters lale, Karaim Türkleri, Yevpatoriya (Kezlev-Gözlöve)/Kırım. **163:** Donetsk/Ukrayna. **164:** Donetsk/Ukrayna. **165:** Karaim mezarlığı, Yevpatoriya (Kezlev-Gözlöve)/Kırım.

155: Diyarbakır/Turkey. ***156:*** *Erzincan/Turkey.* ***157:*** *Avşarobası-Kayseri-Turkey.* ***158:*** *Çamlıhemşin-Rize/Turkey.* ***159:*** *Bayramiç-Çanakkale/Turkey.* ***160:*** *Lviv/Ukraine.* ***161:*** *Kishinev/Moldova.* ***162:*** *An inverted tulip on a gravestone, Karaim Turks, Yevpatoriya (Kezlev-Gözlöve)/Crimea.* ***163:*** *Donetsk/Ukraine.* ***164:*** *Donetsk/Ukraine.* ***165:*** *Karaim cemetery Yevpatoriya (Kezlev-Gözlöve)/Crimea*

166

167

168

169

170

166: Türk şehitliği, Bükreş/Romanya. **167:** Delikli taş, Bayram Dede köyü, Köstence/Romanya.
168: Bahçesaray (Sevastopol)/Kırım. **169:** Lviv/Ukrayna. **170:** Lviv/Ukrayna.

166: Turkish martyrdom, Bucharest/Rumania ***167:*** *Perforated Stone, Bayram Dede village, Costanta/Romania.*
168: Bahçesaray (Sevastopol)/Crimea. ***169:*** *Lviv/Ukraine.* ***170:*** *Lviv/Ukraine.*

171

173

174

172

175

176

171: Balbal (M. S. VIII. Asır) Varna/Bulgaristan. **172:** Mezar taşı, Komrat/Moldova. **173:** Üsküp/Makedonya. **174:** Mezar taşı, Dobriç/Bulgaristan. **175:** Balbal (M. Ö. V-IV. Asır), Kişinev/Moldova. **176:** Balbal, Kumanova/Mekadonya.

171: Balbal (A. D. VIII. century), Varna/Bulgaria. 172: Mezar taşı, Komrat/Moldova. 173: Üsküp/Makedonya. 174: Mezar taşı, Dobriç/Bulgaria. 175: Balbal (B. C. V-IV. century), Chisinau/Moldova. 176: Balbal, Kumanova/Macedonia.

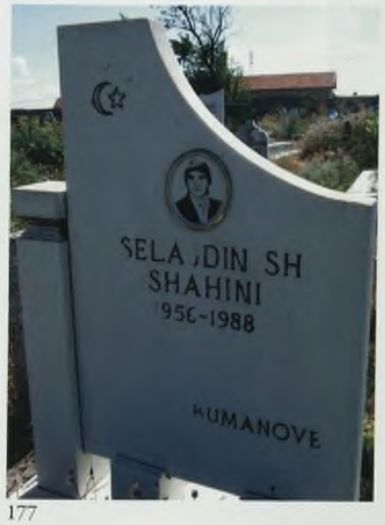

177

178

179

180

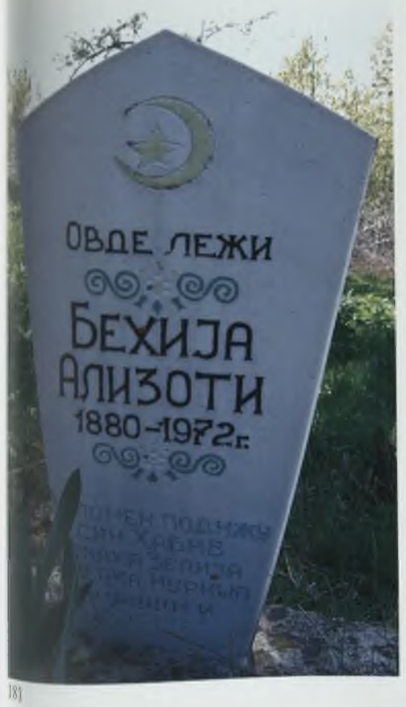

181

Антропоморфна надгробна стела. Дуње, Прилеп,
III век.

Anthropomorphic tombstone. Dunje, Prilep,
3rd century A.D.

182

177: Kumanova/Makedonya. **178:** Kumanova/Makedonya. **179:** Gora Bölgesi, Drağaş/Kosova. **180:** Gora Bölgesi, Drağaş/Kosova. **181:** Gora Bölgesi, Drağaş/Kosova. **182:** Balbal (M. S. III), Vardar-Üsküp/Makedonya.

177: Kumanova/Macedonia. 178: Kumanova/Macedonia. 179: Gora-Dragash/Kosovo. 180: Gora-Dragash/Kosovo. 181: Gora-Dragash/Kosovo. 182: Balbal (A. D. III), Vardar-Skopje/Macedonia.

Kitap Kapaklarındaki Damgalar

Damgas on Book Covers

183

184

185

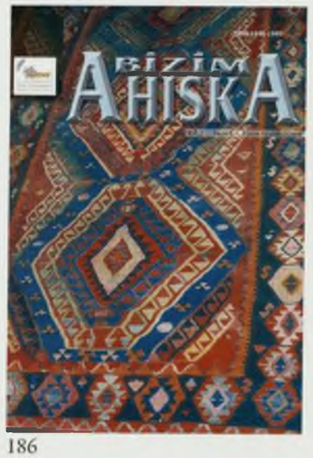

186

187

188

189

190

191

183: İstanbul/Türkiye. **184:** Şupaşkar/Çuvaşistan. **185:** Şupaşkar/Çuvaşistan. **186:** Ankara/Türkiye. **187:** Almata/Kazakistan. **188:** Almata/Kazakistan. **189:** Bişkek/Kırgızistan. **190:** Bişkek/Kırgızistan. **191:** Moskova/Rusya. **192:** Almata/Kazakistan. **193:** Bişkek/Kırgızistan. **194:** Bişkek/Kırgızistan. **195:** Bişkek/Kırgızistan. **196:** İstanbul/Türkiye. **197:** Gorno-Altay/Altay. **198:** Nukus/Karakalpakistan. **199:** Tahran/İran. **200:** Gorno-Altay/Altay.

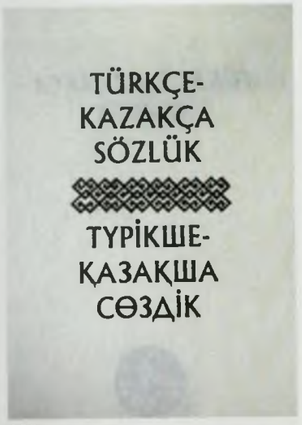

192

193

194

195

196

197

198

199

200

183: İstanbul/Turkey. 184: Cheboksary/Chuvashia. 185: Cheboksary/Chuvashia. 186: Ankara/Turkey. 187: Almaty/Kazakhstan. 188: Almaty/Kazakhstan. 189: Bishkek/Kyrgyzstan. 190: Bishkek/Kyrgyzstan. 191: Moskva/Russia. 192: Almaty/Kazakhstan. 193: Bishkek/Kyrgyzstan. 194: Bishkek/Kyrgyzstan. 195: Bishkek/Kyrgyzstan. 196: İstanbul/Turkey. 197: Gorno-Altai/Altai. 198: Nukus/Karakalpakistan. 199: Tehran/Iran. 200: Gorno-Altai/Altai.

201

202

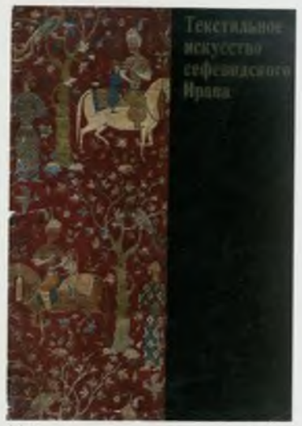

203

204

205

206

207

208

209

201: Şupaşkar/Çuvaşistan. **202:** Kızıl/Tuva. **203:** Moskova/Rusya. **204:** Novosibirsk/Rusya. **205:** Moskova/Rusya. **206:** Moskova/Rusya. **207:** Leningrad/Rusya. **208:** Nukus/Karakalpakistan. **209:** Novosibirsk/Rusya. **210:** New York/A.B.D. **211:** Moskova/Rusya. **212:** Nukus/ Karakalpakistan. **213:** Bişkek/Kırgızistan. **214:** Novosibirsk/Rusya. **215:** Vinnytsia/Ukrayna. **216:** Novosibirsk/Rusya. **217:** Moskova/Rusya. **218:** Bonn/Almanya.

210

211

212

213

214

215

216

217

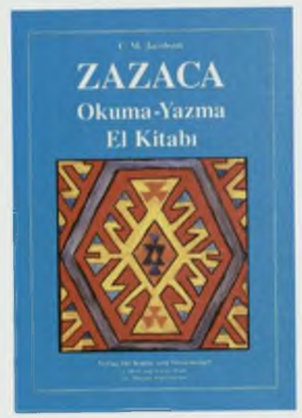

218

201: Cheboksary/Chuvashia. 202: Kyzyl/Tuva. 203: Moskva/Russia. 204: Novosibirsk/Russia. 205: Moskva/Russia. 206: Moskva/Russia. 207: Leningrad/Russia. 208: Nukus/Karakalpakhstan. 209: Novosibirsk/Russia. 210: New York/U.S.A. 211: Moskva/Russia. 212: Nukus/ Karakalpakhstan. 213: Bishkek/Kyrgyzstan. 214: Novosibirsk/Russia. 215: Vinnytsia/Ukraine. 216: Novosibirsk/Russia. 217: Moskva/Russia. 218: Bonn/Germany.

Paralardaki Damgalar

Damgas on Money

219

220

221

219: Azerbaycan. **220:** Kazakistan. **221:** Azerbaycan.
222: Kırgısiztan. **223:** Kazakistan. **224:** Kırgısiztan.

222

223

224

219: Azerbaijan. 220: Kazakhstan. 221: Azerbaijan.
222: Kyrgyzstan. 223: Kazakhstan. 224: Kyrgyzstan.

225

226

227

225: Kazakistan. **226:** Kırgızistan. **227:** Özbekistan.
228: Özbekistan. **229:** Özbekistan. **230:** Türkmenistan.

228

229

230

225: Kazakhstan. 226: Kyrgyzstan. 227: Uzbekistan.
228: Uzbekistan. 229: Uzbekistan. 230: Turkmenistan.

231

232

233

231: Türkmenistan. **232:** Türkmenistan. **233:** Ukrayna.
234: Türkiye. **235:** Türkiye. **236:** Türkiye.

234

235

236

231: Turkmenistan. 232: Turkmenistan. 233: Ukraine.
234: Turkey. 235: Turkey. 236: Turkey.

237

239

237: Ukrayna. **238:** Kazakistan. **239:** Kazakistan.
240: Kırgızistan. **241:** Kazakistan. **242:** Türkmenistan.

240

241

242

237: Ukraine. 238: Kazakstan. 239: Kazakstan.
240: Krygyzstan. 241: Kazakstan. 242: Turkmenistan.

Tarihî Belgeler

History of Material Documents

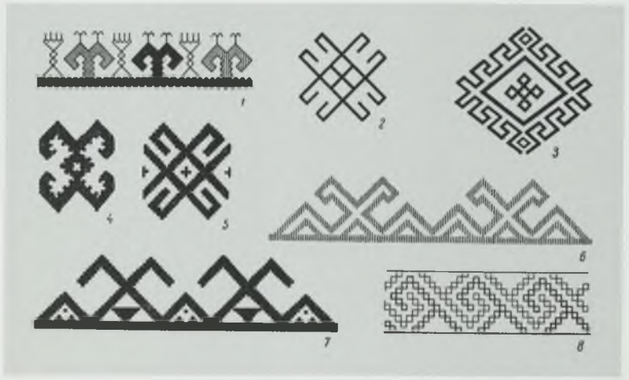

243

244

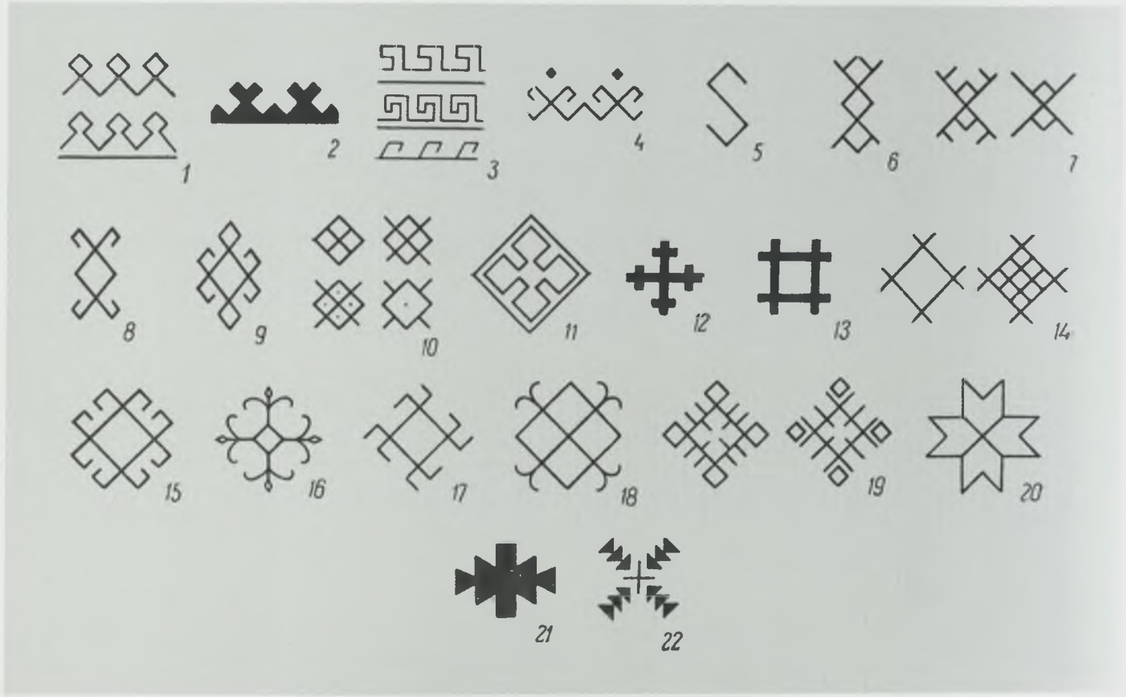

245

246

247

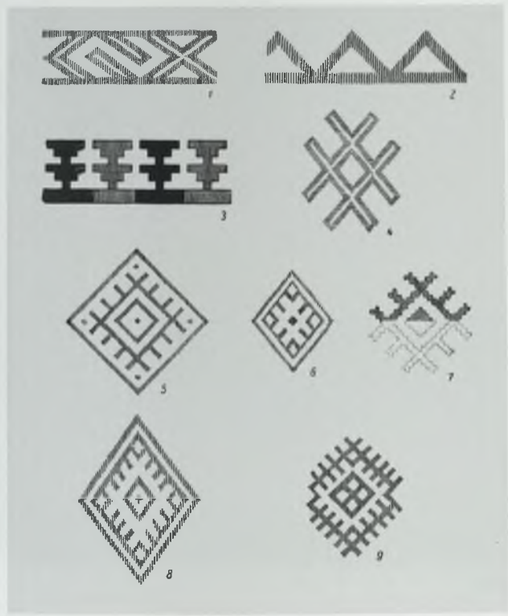

248

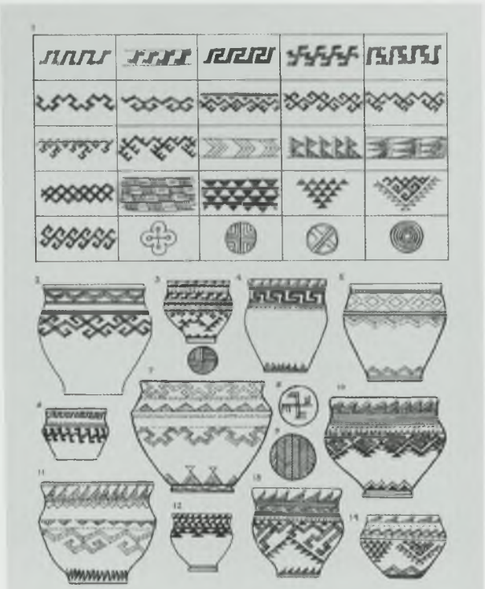

249

243: Fin-Ogur halklarının damgaları, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 103. **244:** Mari El. **245:** Fin-Ogur halklarının damgaları, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 108. **246:** Kazakistanda kazılarda bulunun buluntular, Bronz çağ ve kaya resimleri, İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 89. **247:** At binicileri tarafından giyilen ilk pantolon. M. Ö. XII. yy, Turfan/Doğu Türkistan, https://www.idw-online.de/en/news589979, (erişim, 4. 6. 2014). **248:** Fin-Ogur halklarının damgaları, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 102. **249:** Bronz çağındaki buluntular, Kazakistan, İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 88.

243: In the Finno-Ugric peoples damgas, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 103. ***244:*** *Mari El.* *245: In the Finno-Ugric peoples damgas, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 108.* ***246:*** *Rock paintings in Central Asia and Kazakhstan (petroglyphs) and pottery damgas, Neolithic period. İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 89.* *247: First pants worn by horse riders, BC. XII. century, Turfan/East Turkestan, https://www.idw-online.de/en/news589979 (to access 4. 6. 2014).* ***248:*** *In the Finno-Ugric peoples damgas, İvanov: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, s. 102.* *249: Finds found in excavations in Kazakhstan. Bronze age. İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 88.*

250

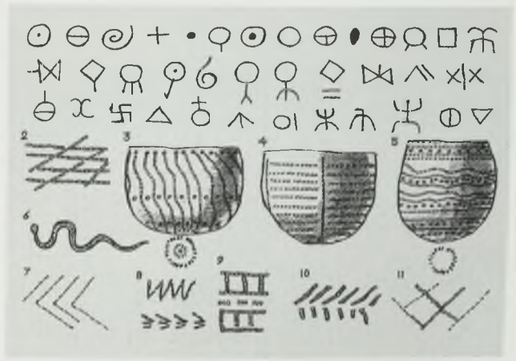

252

251

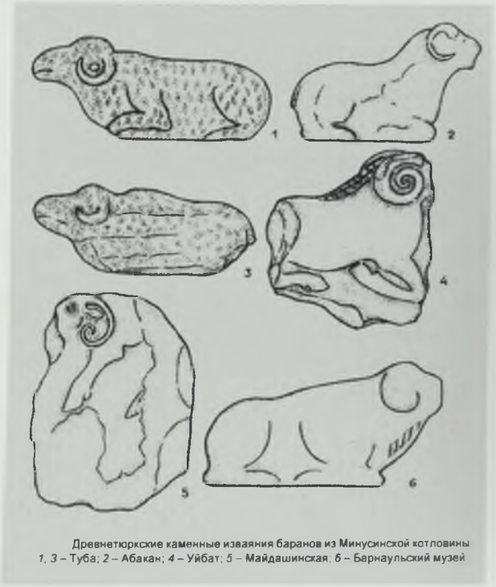

253

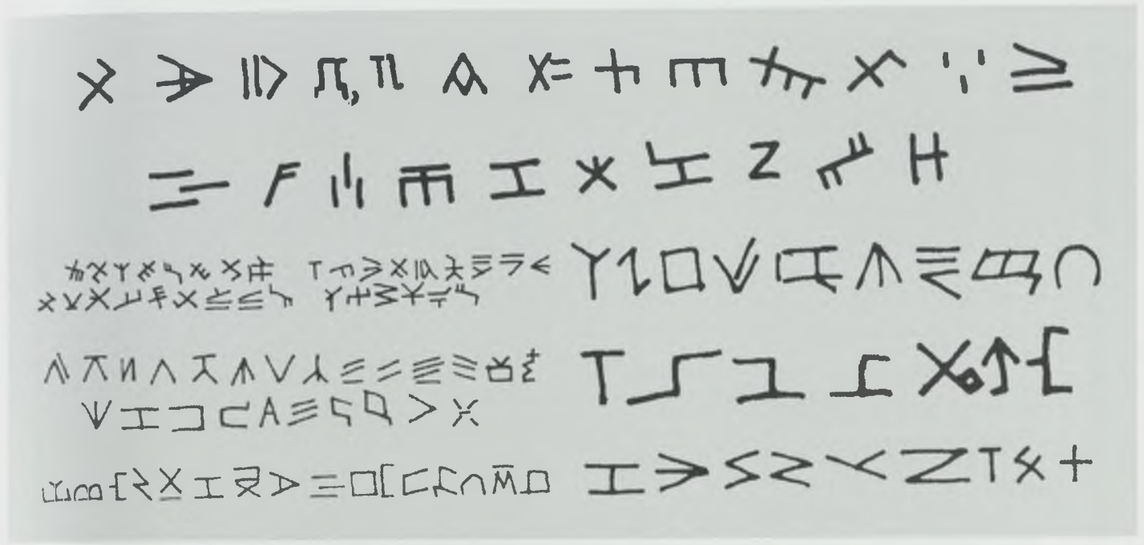

254

255

250: Asya bozkırları, Kuzey Kafkasya, Karadeniz, Kazakistan, Sibirya (M. S.VI-X. yy). İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 102. **251:** Ortaasya ve Kazakistan'da halı kilim damgaları M.S. XVIII-XX yy., İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 91. **252:** Ortaasya ve Kazakistanda kaya resimleri ve kap kacaklardaki damgalar Neolitik çağ, İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 86. **253:** 1772'de bulunmuş M.Ö. X. asıra ait koç heykelli mezar taşları, Borisenko; "Khudyakov, Drevnetyuskie Pamyatnki Yenisaya", s. 153. **254:** Tatar Türkleri, aile damgaları. Makarov: "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", s. 116. **255:** Çuvaşistan Tarih Müzesi önündeki mermere işlenmiş Çuvaş damgaları, Şupaşkar/Çuvaşistan.

250: Asian steppes, North Caucasus, Black Sea. Kazakhstan, Siberia (M. S.V-X. Century). İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 102. ***251:*** *Carpet and rug stamps in Central Asia and Kazakhstan (AD. XVIII-XX. century), İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 91.* ***252:*** *Rock paintings (petroglyphs) and pottery damgas in Central Asia and Kazakhstan, Neolithic period, İbrayeva: Kazahskiy Ornament, s. 86.* ***253:*** *Gravestones of the ram statues found in 1772 BC. X. century, Borisenko; Khudyakov, "Drevnetyuskie Pamyatnki Yenisaya", s. 153.* ***254:*** *Tatar Turks, family damgas, Makarov: "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", s. 116.* ***255:*** *Chuvash damgas engraved into marble in front of the Chuvashia History Museum*

Başkurt tamgaları	İtil-Bolgar işaretleri	İtil-Bolgar işaretleri	Peçenek işaretleri
Yurmatı, Kese, Yumran, Yurmi			
Kese			
Yurmatı, Biler			
Biler, Yurmi			
Yurmi, Yurmatı			
Yurmatı, Yumran			
Yeney, Yurmatı, Kalser			
Tarhan			
Yurmatı, Tarhan, Yumran			
Biler, Tarhan			

256

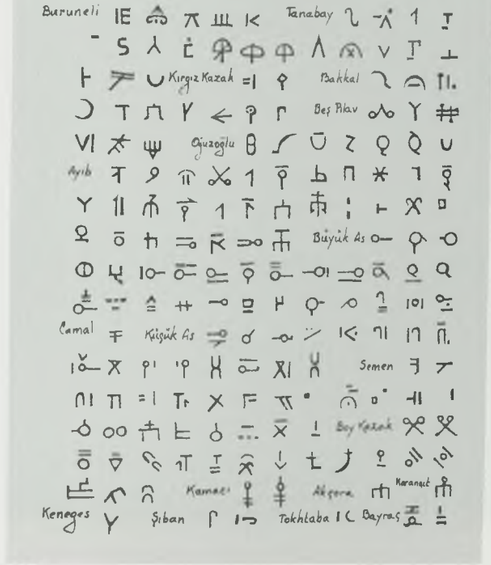

257

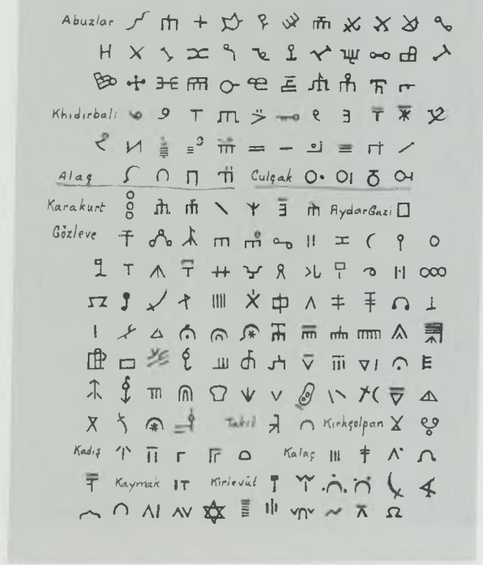

258

256: Başkurt, İtil-Bolgar ve Peçenek damgaları, Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 411. **257:** Tatar Türkleri, aile damgaları, Akçokraklı: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 165. **258:** Tatar Türkleri, aile damgaları, Akçokraklı: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 166. **259:** Başkurt aile damgaları, Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 197. **260:** Litvanya, Tatar Türkleri, aile damgaları, Otrar, O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) İsimli Kitabı Vesilesi İle Notlar, s. 195. **261:** Başkurt damgaları. Runik Türk alfabeleri. Oğuz damgaları., Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 418.

GÜNEYDOĞU BAŞKURTLARI

Ana tamga	Varyasyonlar
1	
2	

Tablo 3

Kabile	Temel veya en yaygın tamgalar ve bunların adları	
1 Munaş (Monaş)		Şahin (Yağılbay); çekiç
		Şahin (Yağılbay)
		Kapı (Kapka);
2 Nogay-Bürzen (Nuğay-Böryen)		Ev (Yort tamga)
3 Yamaş		Çalı horozu ayağı (huyır ayak)
4 Yansarı; diğer adı- Jansa		Şahin (Yağılbay)
5 Bayulı-Bürzen (Bayulı-Böryen)		Yaba (henek)

Tablo 4

Anatamga	Varyasyonlar
1	
2	
3	

259

Litvanya (Lehistan) Tatarlarının damgaları

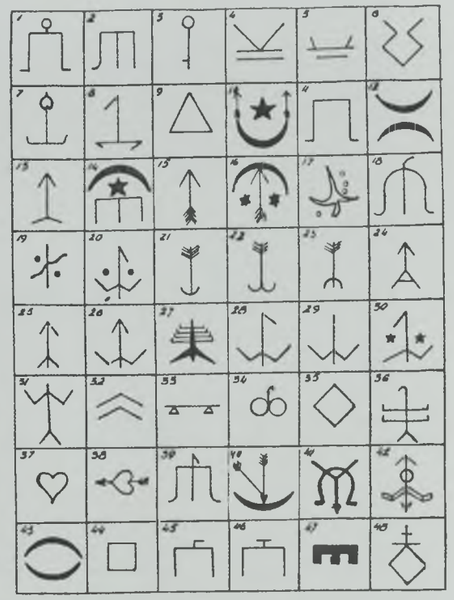

260

Başkurt tamgaları	Eski Türk alfabesi harfleri	Hazar yazısı işaretleri	Peçenek işaretleri	Oğuz tamgaları (Reşidüddin'e göre)	Ebu'l Gazi'ye göre Oğuz tamgaları
Bürzen, Yagalbay					
Üsergen, Suraş					
Tangaur, Un					
Tamyan					
Tamyan, Kudey					
Kudey					
Kudey					
Kudey					

261

256: Bashkir, Itil-Bolger and Pechenegs damgas, Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 411. ***257:*** *Tatar Turks, family damgas, Akçokraklı: Kırım'da Tatar Tamgaları s. 165.* ***258:*** *Tatar Turks, family damgas, Akçokraklı: Kırım'da Tatar Tamgaları, s. 166.* ***259:*** *Bashkir Turks, family damgas, Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 197.* ***260:*** *Lithuania, Tatar Turks, family damgas, Otrar, O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) İsimli Kitabı Vesilesi İle Notlar, s. 195.* ***261:*** *Bashkir damgas, Turkish runic alphabets. Oguz damgas, Kuzeyev, İtil-Ural Türkleri, s. 418.*

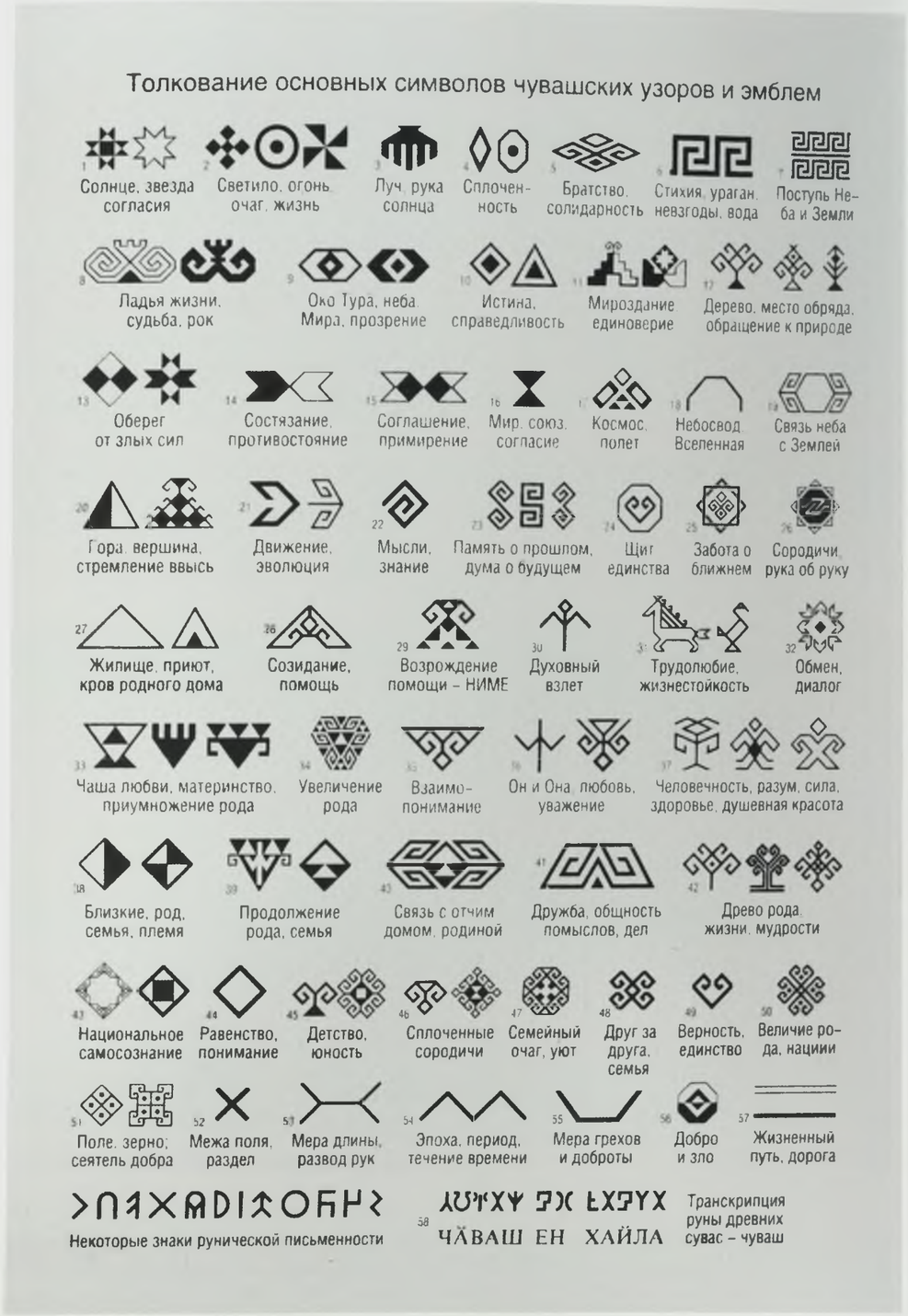

262

263

Роспись по дереву. Нижняя часть северодвинской прялки. XVIII в.

264

262: Çuvaş milli damgaları, İskender: Azbuka Çuvaşskih Ornamentov i Emblem, s. 65. **263:** Halı, Tebriz Tarih Müzesi XIX. yy. **264:** Otantik Rus Halısı XVIII yy., Sobolev Ruskiy Ornament.

262: Chuvash national damgas, İskender: Azbuka Çuvaşskih Ornamentov i Emblem, s. 65. ***263:*** *Authentic Persian carpet, Tabriz History Museum, XIX. century.* ***264:*** *Authentic Russian Carpet, XVIII. century, Sobolev Ruskiy Ornament.*

265

266

265: Pazırık Kurganı, Rudenko, Drevneyşiye v Mire Xudojestvennıye Kovrı i Tkani (İz Oledenelıx Kurganov Gornogo Altaya), s. 36-37. **266:** Tarihi Kilim, Yakutistan (Saka), Habarova, Narodnoye İskusstvo Yakutii, s. 106-107. **267:** Pazırık Kurganı, Rudenko, Drevneyşiye v Mire Xudojestvennıye Kovrı i Tkani (İz Oledenelıx Kurganov Gornogo Altaya), s. 40.

267

265: Pazyryk Kurgan, Rudenko, Drevneyşiye v Mire Xudojestvennıye Kovrı i Tkani (İz Oledenelıx Kurganov Gornogo Altaya), s. 36-37. ***266:*** *Authentic date rug, Yakutia (Saka), Habarova, Narodnoye İskusstvo Yakutii, s.106-107.* ***267:*** *Pazyryk Kurgan, Rudenko, Drevneyşiye v Mire Xudojestvennıye Kovrı i Tkani (İz Oledenelıx Kurganov Gornogo Altaya), s. 40.*

Genel Kaynakça

General Sources

Genel kaynakça/*General sources*

ACHARD, Pierre: Dilsel Toplumbilim (Çeviren: D. KIRIMSOY), İstanbul, 1994.

AHMETBEYOĞLU, Ali: Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001.

AKA, İsmail: Timur ve Devleti, Ankara, 1991.

AKÇOKRAKLI, Osman: Kırım'da Tatar Tamgaları, İstanbul, 1983 (İlk basımı Kırım-Akmescit, 1926).

AKIŞEV, K. A; KUŞAYEV, G. A: Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını r. İli, Almatı, 1963.

AKSOY, Mustafa: "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", 2023 Dergisi, Sayı 129, Ocak 2012.

AKSOY: "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelleri ve Mezar Taşları", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı 302, 2012.

AKSOY: "Makedonya'da Balballar, İskitler-Türkler", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı 297, 2011.

AKSOY, Mustafa: "Minusinsk-Abakan'dan Tunceli Mezarlarına Koçbaşı Motifi", Gazi Üniversitesi, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (11-13 Mayıs 2005), Bildirileri, Ankara, 2010.

AKSOY, Mustafa: "Sanat ve Sosyo-Kültürel Zihniyet", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı 281, 2010.

AKSOY, Mustafa: "Türk Kültüründe Ziyaret Yerlerinin Yaygın Eğitim Bağlamında Sosyolojik Analizi", XVI. Ulusal Sosyal Psikiyatri Kongresi (1-4 Temmuz 2009), Kongre Kitabı, Safranbolu, 2009.

AKSOY, Mustafa: "Semboller-Damgalar Neyi Anlatır"? 2023 Dergisi, Sayı 82, Şubat 2008.

AKSOY, Mustafa: "Kültür Sosyolojisi Açısından Halı-Kilim Sanatı ve Etnografik Eserlerdeki Damgaların Dili", 38. ICANAS Bildirileri (10-15 Eylül 2007), Maddi Kültür, Cilt I, Ankara, 2008.

AKSOY, Mustafa: Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, İstanbul, 2007.

AKSOY, Mustafa: "Türk Kiliminin Şifresi Çözüldü", Aksiyon Dergisi, Sayı 598, 22.05.2006.

AKSOY, Mustafa: "Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı Kilim Tarihi", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı 188, 2002.

AKSOY, Mustafa: "Kazakistan'dan Adana'ya Tör Kavramı", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 150, 1999.

AKSOY, Mustafa: "Türkler'de At ve Kımız Kültürü", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 142, 1998.

AKSOY, Mustafa: "Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkiye'de Halı, Kilim ve Mezar Taşlarındaki Ortak Semboller" "Üçüncü Binyılın Eşiğinde Türk Uygarlığı (Dünü-Bugünü-Yarını) Kongresi (2-3 Ekim 2000 Bişkek / Kırgızistan), Bişkek 2003.

ALLAMURATOV, Aginbay: Karakalpakskaya Narodnaya Vışivka, Nukus, 1977.

ALYILMAZ, C: "Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü", Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı (2010/Astana) Bildiriler Kitabı III, Ankara, 2010.

ARAT, Necla: Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat, İstanbul, 1977.

ARAT, Reşit Rahmeti: "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (İlk yayımlandığı yer: Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, 1964), Reşit Rahmeti Arat, Makaleler, Cilt I (Hazırlayan: O. F. SERTKAYA), Ankara, 1987.

ARIKOĞLU, Ekrem; KUULAR, Klara: Tuva Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2003.

ARİSTOV, N. A: Türk Halklarının Etnik Yapısı, İstanbul, 2014.

ARİSTOVA, T. F: Kürtlerin Maddi Kültürü-Geleneksel Kültür Birliği Sorunu (Çevirenler: İ. KALE; A. KARABAĞ), İstanbul, 2002.

ARTAMANOV, M. İ: İstoriya Khazar, Moskva, 1962.

ASCHENBRENNER, Erich: Iranian Town & Village Carpets And Rugs, Tehran, 2005.

ASLANAPA, Oktay: Türk Sanatı, İstanbul, 1984.

ASLANAPA, Oktay; DURUL, Yusuf: Selçuklu Halıları –Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı-, İstanbul, 1973.

AZADİ, S: Tribal And Village Rugs From Fars, Tehran, 1992.

BALDANO, İ. S: Buryatskiy Ornament v Tvorçestve Lubsana Dorjiyeva, Nyutag, 1992.

BANG, W; ARAT, R. Rahmeti: "Oğuz Kağan Destanı", İstanbul, 1936 (Almanca baskısı, Berlin, 1932), Reşit Rahmeti Arat, Makaleler, Cilt I (Hazırlayan: O. F. SERTKAYA), Ankara, 1987.

BARTHOLD, V. V: Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Hazırlayan: H. D. YILDIZ), Ankara, 1990.

BARTHOLD, V. V: Soçineniya, T. III, VII, Moskva, 1965, 1971.

BAŞTAV, Şerif: "Sabir Türkleri", Belleten, 1941, Sayı 17-18.

BAYÇAROV, Soslanbek Y: Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri (Çeviren: M. DURANLI), Ankara, 1996.

BENDER, Cemşid: Kürt Tarihi ve Uygarlığı, İstanbul, 2000.

BENDER, Cemşid: Kürt Mitolojisi, İstanbul 2007.

BENEDICT, Ruth: Krizantem ve Kılıç (Çeviren: T. TURGUT), Ankara, (Tarihi yok).

BENEDICT, Ruth: Kültür Kalıpları (Çeviren: N. ŞARMAN), İstanbul, 2003.

BENNET, John W: Kültürlerin İncelenmesi-Saha Çalışması Teknik ve Metodolojisi Üzerine Bir İnceleme (Çeviren: F. FEGAN), Ankara, 1968.

BERNŞTAM, A. N: İzbrannıyeTrudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana, I, II, Bişkek, 1997-1998.

BİÇURİN, N. Y: Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, T. I, II, III, Almatı, 1998-1999.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan: "Manevi Kültürümüz ve Batı Kültürü", Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı 187, 1989.

BORİSENKO, A. Y; KHUDYAKOV, S. A: "Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya", Mejdunarodnıy Sempozyum o Sibiria (Sostavitel, V. İ. MOLODİN), Novosibirsk, 1998.

BULATOV, S: Özbek Halk Amaliy Bezak Sanati, Taşkent, 1991.

BURCKHARDT, Titus: Aklın Aynası (Çeviren: V. ERSOY), İstanbul, 1994.

BURKE, Peter: Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları (Çeviren: Z. YELÇE), İstanbul, 2003.

BUTANAYEV, Victor; BUTANAYEV, İrina: Yenisey Kırgızları (Çeviren: Y. GÜMÜŞ), İstanbul, 2007.

BUTTIGLIONE, R: "İnançta Serbest Piyasa", NPQ Dergisi, Sayı 1, 1991.

CAFEROĞLU, Ahmet: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1993.

CASSIRER, Ernst: İnsan Üstüne Bir Deneme (Çeviren: N. ARAT), İstanbul, 1997.

CASTAGNE, Joseph: "LesTamgas des Kirghizes (Kazaks)", Revue du Monde Musulman, Volume XLII, Octobre, 1921.

COLLINGWOOLD, R. G: Kısaca Sanatın Felsefesi (Çeviren: T. KABADAYI), Ankara, 2011.

CORBALLIS, Michael C: İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi (Çeviren: A. GÖREY), İstanbul, 2003.

CZEGLEDY, Karoly: Turan Kavimlerinin Göçü (Çeviren: G. KARAAĞAÇ), İstanbul, 1999.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, İstanbul, 2004.

ÇAY, M. Abdülhaluk: Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları Türkler'de Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983.

ÇAY, M. Abdülhaluk: Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri -I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenek), Ankara, 1990.

ÇLENOVA, N. L: Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi, Moskva, 1972.

ÇORUHLU, Yaşar: Türk Sanatının ABC'si, İstanbul, 1993.

ÇORUHLU, Yaşar: Erken Devir Türk Sanatı, İstanbul, 2007.

DANIK, Ertuğrul: "Dersim'de Unutulan Bir Gelenek: Büst Şeklindeki Mezar Taşları", Munzur Dergisi, Sayı 2, 2000.

DENİZ, B: Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma ve Yaygıları (Kilim-Cicim-Zile), Ankara, 1998.

DEVLET, Nadir: Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul, 1989.

DIEZ, Ernst: Türk Sanatı (Çeviren: O. ASLANAPA), İstanbul, 1955.

DİYARBEKİRLİ, Nejat: "İlk Türk Halısı", I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri, Ankara, 1974.

DİYARBEKİRLİ, Nejat: Hun Sanatı, İstanbul, 1972.

DJAMGERÇİNOV, B. D; ŞERSTOBİTOV, V. P; KANİMETOV, A. K: İstoriya Kirgizii, Frunze, 1964.

DURUL, Y: Anadolu Kilimlerinden Örnekler, İstanbul, 1985.

DURUL, Y: Anadolu Kilimlerinden Örnekler:2, İstanbul, 1987.

DURUL, Y: Türk Kilim Motifleri, Ankara, 1987.

EAGLETON, William: An Introduction To Kurdish Rugs And Other Weavings, New York, 1988.

EBERHARD, Wolfram: Çin Tarihi, Ankara, 1947.

EBERHARD, Wolfram: Çin'in Şimal Komşuları (Çeviren: N. ULUĞTUĞ), Ankara, 1942.

ERDMANN, K: Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts, 15. Asır Türk Halısı (Çeviren: H. TANER), İstanbul, 1957.

EFENDİ, Rasim: Kamennaya Plastika Azerbaydjana, Baku, 1986.

ELIADE, Mircea: İmgeler Simgeler (Çeviren: M. A. KILIÇBAY), Ankara, 1982.

ERBEK, Güran: Anadolu Motifleri Sergisi, İzmir, 1986.

ERBEK, Güran: Anatolian Kilims 2, Ankara, 1995.

ERBEK, Mine: Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri, Ankara, 2002.

ESİN, Emel: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1967.

ESİN, Emel: Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II, Kısım I-A, İstanbul, 1972.

ESİN, Esin: İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cilt I/b'den Ayrı Basım), İstanbul, 1978.

FALLERS, L. A: "Türkiye'de Sosyal İlimler", Türkiye Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar (Hazırlayanlar: E. TÜMERTEKİN; P. BENEDİCT; F. MANSUR), İstanbul, 1971.

FINDLEY, C. V: Dünya Tarihince Türkler (Çeviren: A. ANADOL), İstanbul, 2006.

FISCHER, Ernest: Sanatın Gerekliliği (Çeviren: C. ÇAPAN), Ankara, 1993.

FREYER, Hans: İçtimai Nazariyeler Tarihi (Çeviren: T. ÇAĞATAY), Ankara, 1977.

GABAIN, A. Von: Eski Türkçenin Grameri (Çeviren: M. AKALIN), Ankara, 1988.

GOLDEN, P. B: Türk Halklar Tarihine Giriş (Çeviren: O. KARATAY), Ankara, 2002.

GÖKA, Erol: Türk Grup Davranışı, Ankara, 2006.

GÖKYAY, Orhan Şaik: Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 2000.

GÖRGÜNAY, N: Eşme Kilimleri, Ankara, 1994.

GÖRGÜNAY, N: Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'ndan Ortak Motifler, Ankara, Ankara, 1994.

GÖRGÜNAY, N.: Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri, Ankara, 2002.

GRAÇ, A. D: Drevniye Koçevniki v Tsentre Azii, Moskva, 1980.

GRAKOV, Boris Nikolayeviç: İskitler (Çeviren: D. A. BATUR), İstanbul, 2008.

GROUSSET, Rene: Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur (Çeviren: M. R. UZMEN), İstanbul, 1980.

GRYAZNOV, M. P: "Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar", UNESCU Görüş Dergisi, Sayı12, 1976.

GUMİLEV, L. N: Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskva, 1993.

GUMİLEV, L. N: Tısyaçeletiye Vokrug Kaspiya, Baku, 1991.

GÜLEÇ, A: "Eski Türk Hayatında Kımız ve Sağlıktaki Önemi", Türk Kültürü Dergisi, Sayı 95, 1970.

GÜLENSOY, Tuncer: Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, İstanbul, 1989.

GÜLENSOY, Tuncer: "Ahlat'ta Türk Damgaları", Anadolu'da Türk Mührü (Hazırlayan: İ. NALBANTOĞLU), Ankara, 1993.

GÜMÜŞOĞLU, Dursun: Anadolu'da Bir Köy Eskikonak, İstanbul, 2004.

GÜNGÖR, Erol: "Yabancı Kültür Karşısında Millî Kültür", Kültür ve Sanat, İstanbul, 1980.

GÜVENÇ, Bozkurt: İnsan ve Kültür, İstanbul, 1974.

HAACK, Hermann: Doğu Halıları (Çeviren: N. GİRİŞKEN), Ankara, 1975.

HABAROVA, M, V: Narodnoye İskusstvo Yakutii, Leningrad, 1981.

HAACK, Hermann, Doğu Halıları (Çeviren: N. GÖRGÜNAY), Ankara, 1975.

HERODOTOS, Heredot Tarihi (Çeviren: M. ÖKMEN), İstanbul, 1973.

HULL, Alastair; BARNAD, Nicholas: Persian Kilims, Tahran, 1999.

İBN FAZLAN: Seyahatnâme (Hazırlayan: R. ŞEŞEN), İstanbul, 1995.

İBRAYEVA, K: Kazahskiy Ornament, Almatı, 1994.

İNAN, Abdülkadir: Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, Ankara, 1991.

İNAN, Abdülkadir: Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1986.

İVANOV, S: Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Moskva/Leningrad, 1963.

JACOBI, Jolande: C. G. Yung Psikolojisi (Çeviren: M. ARAP), İstanbul, 2002.

JUK, A. K: Suçashi Ukrainski Hudojni Tkanini, Kyiev, 1985.

JUNDANIS, Gregory: Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür (Çevirin: T. BİRKAN), İstanbul, 1998.

KAFESOĞLU, İbrahim: Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1983.

KAMALOV, İlyas: Altın Orda ve Rusya, İstanbul, 2009.

KARAAĞAÇ, Günay: Dil Tarih ve İnsan, İstanbul, 2008.

KARAHAN, Recai: Dünden Bugüne Hakkâri Kimleri, Ankara, 2007.

KARAL, E. Ziya: Osmanlı Tarihi, Cilt V, IX, Ankara, 1995-1996.

KARAMAĞARALI, Beyhan: "Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", Anadolu'da Türk Mührü (Hazırlayan: İ. NALBANTOĞLU), Ankara, 1993.

KARAMAĞARALI, Haluk: "Sanat ve Kültür Münasebeti", Kültür ve San'at, İstanbul, 1980.

KARAMZİN, N. M: İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, T. I-IV, Moskva, 1988-1989.

KÂŞGARLI MAHMUD, Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt I- IV (Hazırlayan: B. ATALAY), 1986. (İlk basım, 1939-1941)

KAYA, A. Menderes: Hakkari Tarihi Konuşan Bir Kent, Ankara, 2010.

KAYAN, Koray: Sanskrit-Türkçe Sözlük, Ankara, 2006.

KOLAKOWSKI, Leszek: "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", NPQ Dergisi, Sayı 1, 1991.

KONUKÇU, Enver: Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973.

KUBAN, Doğan: Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1995.

KUBAN, Doğan: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, İstanbul, 2012.

KUBAREV, V. D: Kamennıye İzvayaniya Altaya, Novosibirsk-Gorno-Altaysk, 1997.

KURAT, A. Nimet: IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992.

KURAT, Akdes Nimet: Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

KURAT, Akdes Nimet: Rusya Tarihi, Ankara, 1987.

KURAT, Akdes Nimet: Türk Kavimleri ve Devletleri, İstanbul, 1992.

KUZEYEV, R. G: İtil-Ural Türkleri (Çeviren: A. ACALOĞLU), İstanbul, 2005.

LEVŞİN, A. İ: Opisaniye Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaycatskih, Ord i Stepey, Almatı, 1996.

LIGETI, L: Bilinmeyen İç Asya (Çeviren: S. KARATAY), Ankara, 1998.

MAHMUT MES'UT [Koman]:Orhun Alfabesinin Anadolu'daki İzleri, Konya, 1933.

MAKAROV, G: "Iruk (Uruk) Tamgası, Baş Kazığı, Daş Bilgi ve Tarihi Hatır Kokularımız", Turan Dergisi, Sayı 7, 2009.

MALINOWSKI, Bronislaw: İnsan ve Kültür (Çeviren: M. F. GÜMÜŞ), Ankara, 1990.

MAMBETAİPOVA, Şaken: Oyumdagı Oyumdar, Frunze, 1986.

MANZ, B. Forbes: Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi (Çev. Z. BİLGİN), İstanbul, 2006.

MARGULAN, A. X: Kazahskoye Narodnoye Prikladnoye İskusstvo (Rezba po Derevu i Kosti Hudojestvennaya Obrabotka Metala i Tisneniye po Koje, III, Alma-Ata 1994.

MARGULAN, A. X: Kazahskoye Narodnoye Prikladnoye İskusstvo, I, Alma-Ata, 1986.

MEHMEDOV, E; NEMETOVA, M; KULİYEVA, V: Gürcüstanda Azerbaycanlıların Milli Tarihi Medeniyetinin İrsi Olan Heykelleri, Tbilisi, 2011.

MELYUKOVA, A. İ: "İskitler ve Sarmatlar", Erken İç Asya Tarihi (Derleyen: D. SİNOR), İstanbul, 2000.

MERÇİL, Erdoğan: Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991.

MILLS, C. Wright: Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine (Çeviren: V. S. ÖĞÜTLE), Ankara, 2005.

MILLS, C. Wright: Toplumbilimsel Düşün (Çeviren: Ü. OSKAY), Ankara, 1978.

MILLER, A: Kovroviye İzdeliya Vostoka, Leningrad, 1924.

MOLES, Abraham A: Kültürün Toplumsal Dinamiği (Çeviren: N. Bilgin), İzmir, 1983.

MONGUŞ, D. A: Tuvaca-Türkçe Sözlük, Kızıl, 2005.

MONOLDOROV, Ş. K: Kırgızdın Uluttuk Oyum-Çiyimderi, Bişkek, 1993.

MUCCHIELLI, Alex: Zihniyetler (Çeviren: A. KOTİL), İstanbul, 1991.

MÜLAYİM, Selçuk: Araştırmacıya Notlar-Sanat Tarihi Metninin Oluşumu, İstanbul, 2008.

MÜLAYİM, Selçuk: Bilim Olarak Sanat Tarihi-Aklın İzleri, İstanbul, 2006.

MÜLAYİM, Selçuk: Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, İstanbul, 1999.

MÜLAYİM, Selçuk: "Tanımsız Figürlerin İkonografisi", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Sicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (27-31 Mayıs 1996, Kayseri), Ankara, 1998.

MÜLAYİM, Selçuk: Sanata Giriş, İstanbul, 1994.

NİRUN, Nihat: Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi, Ankara, 1991.

NOWGORODOWA, E: Alte Kunts der Mongolie, Leipzig, 1980.

OLGA, H; PAUL, P: Mesteşuguri Artistice İn Romania, 1972.

OMİRBEKOVA, M: Traditsionnaya Kultura Kazahov, Almatı, 2004.

OMİRBEKOVA, M: Oyu-Örnektin Koldanılui, Almatı, 1995.

ONUK, Taciser; AKPINARLI, H. F: Şanlıurfa Karakeçili Kilimleri, Ankara, 2003.

ONUK, Taciser ve arkadaşları: İçel El Sanatları, Ankara, 1998.

ORKUN, H. Namık: Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987. (İlk baskı, 1941).

OTAR, İsmail: O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) İsimli Kitabı Vesilesi İle Notlar, İstanbul, 1983.

OWUSU, Heike: İnka, Maya ve Azteklerde Semboller (Çeviren: R. ANDREEVA), İzmir, 2004.

ÖGEL, Bahaeddin: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler",

DTCF Dergisi, Cilt IV, Sayı 4,1948.

ÖGEL, Bahaeddin: "İlk Töles Boyları", Belleten, Sayı 48,1948.

ÖGEL, Bahaeddin: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt I-II, Ankara, 1981.

ÖGEL, Bahaeddin: İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1991.

ÖGEL, Bahaeddin: Sino-Turcica Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri, Ankara, 1964.

ÖGEL, Bahaeddin: Türk Mitolojisi, Cilt I, Ankara, 1988.

ÖGEL, Bahaeddin: Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988.

ÖNER, Mustafa: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2009.

ÖZBUDUN, Sibel; ŞAFAK, Balkı: Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, Ankara, 2007.

PERROT, Jean: Dilbilim (Çeviren: I. ERGÜDEN), Ankara, 2006.

PİOTROVSKY, B. Borisoviç: "İskitlerin Dünyası", UNESCO Görüş Dergisi, Sayı 12, 1976.

POLOMA, Margaret M: Çağdaş Sosyoloji Kurumları (Çeviren: H. ERBAŞ), Ankara, 1993.

POTAPOV, L. P: Altay Şamanizmi (Çeviren: M. ERGUN), Konya, 2012.

POTAPOV, L. P: Oçerki po İstorii Altaytsev, Leningrad, 1953.

RABINOW, P; SULLIVAN, W. M: "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğası", Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım (Çeviren: T. PARLA), İstanbul, 1990.

RADLOFF, Wilhelm: Sibirya'dan I** (Çeviren: A. TEMİR), İstanbul, 1956.

RADLOFF, Wilhelm: Sibirya'dan II* (Çeviren: A. TEMİR), İstanbul, 1956.

RADLOFF, Wilhelm: Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı (Çevirenler: A. EKİNCİ; Yasemin Ünlü), Ankara, 1999.

RÁSÓNYI, László: Doğu Avrupa'da Türklük (Hazırlayan: Y. GEDİKLİ), İstanbul, 2006.

RÁSÓNYI, László: Tarihte Türklük (Çeviren: H. Z. KOŞAY), Ankara, 1971.

RÁSÓNYI, László: Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler (Hazırlayan. Ş. K. SEFEROĞLU; A. MÜDERRİSOĞLU), Ankara, 1983.

RÁSÓNYI, Lydia: "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", Türk Kültürü Dergisi, Sayı 103, 1971.

READ, Herbert: Sanat ve Toplum (Çeviren: S. MÜLAYİM), Ankara, 1981.

READ, Herbert: Sanatın Anlamı (Çevirenler: G. İNAL; N. ASGARİ), Ankara, 1960.

REICHL, Karl: Türk Boylarının Destanları (Çeviren: M. EKİCİ), Ankara, 2002.

ROTHACKER, Erich: Tarihte Gelişme ve Krizler (Çevirenler: H. BATUHAN; N. UYGUR), İstanbul, 1995.

ROUX, Jean Paul: Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (Çeviren: G. ÜSTÜN), İstanbul, 1984.

RUBRUK, W. V: Moğolların Büyük Hanına Seyahat (Çeviren: E. AYAN), İstanbul, 2001.

RUDENKO, S. İ: Drevneyşiye v Mire Xudojestvennıye Kovrı i Tkani (İz Oledenelıx Kurganov Gornogo Altaya), Moskva, 1968.

RUDENKO, S. İ: Kultura Hunnov i Noinulinskiye Kurganı, Moskva-Leningrad, 1962.

RUDENKO, S. İ: Sibirskaya Kollektsiya Petra I, Moskva-Leningrad, 1962.

RUDENKO, S. İ: Dağlık Altay Buluntuları ve İskitler (Çeviren: A. İSİNA), İstanbul, (Tarihi yok).

RYBATZKI, V: "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", Central Asiatic Journal, vol. 44/2, 2000.

SOBOLEV, N. N: Ruskiy Ornament, Moskva, 1948.

SALMAN, Hüseyin: "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 15, 1981.

SALMAN, Hüseyin: Türgişler, Ankara, 1998.

SALİHOV, Ahat: Başkurt Şecereleri, Ankara, 2009.

SAUSSURE, Ferdinand de: Genel Dil Bilim Dersleri [Hazırlayanlar: C. BALLEY; A. SECHEHAYE; A. RIEDLINGER], (Çeviren: B. VARDAR), Ankara, 1985.

SEVİN, Veli: Hakkâri Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi, İstanbul, 2005.

SOMUNCUOĞLU, Servet: Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler (From Siberia To The Turks On The Rock), İstanbul, 2008.

SOMUNCUOĞLU, Servet: Saymalıtaş - Gökyüzü Atları (Saımaluu-Tash - Sky Horses), İstanbul, 2010.

SOMUNCUOĞLU, Servet: Damgaların Göçü-Kurgan Ankara Güdül Kaya Resimleri (The Migration of Tamga/Stamps-Kurgan), İstanbul, 2012.

SONGAR, Ayhan: Dil ve Düşünce, İstanbul, 1986.

SOURESFAFİL, S: Na'in Carpet, Tahran, 1997.

SÖZEN, Metin: Geleneksel Türk El Sanatları, İstanbul, 1998.

STRZYGOWSKI, Josef : "Türkler ve Orta Asya Sanatı", Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi (Çeviren: A. C. KÖPRÜLÜ), İstanbul, (Tarihi yok).

SÜMER, Faruk: Oğuzlar, Ankara, 1972.

SÜMER, Faruk: "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 32, 1984.

ŞEŞEN, Ramazan: İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1998.

TANAVOLİ, Parviz: Rustic & Tribal Weaves Farom Waramin, Tahran, 2001.

TANSUĞ, Sezer: Karşıtı Aramak, İstanbul, 1983.

TARHAN, M. Taner: "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt I, Ankara, 1979.

TAŞAĞIL, Ahmet: Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara, 2004.

TAŞAĞIL, Ahmet: Gök-Türkler, Ankara, 1995.

TAVKUL, Ufuk: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2000.

TAVKUL, Ufuk: Kafkasya Gerçeği, İstanbul, 2009.

TEKÇE, E. Fuat: Pazırık, Ankara, 1993.

TEKİN, Talât: Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

TOGAN, A. Zeki Velidi: Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi: Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul, 1970.

TOPRAKLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2000.

TROFİMOV, A: Ornament Çubaşskoy Narodnoy Bışivki, Çeboksarı, 1977.

TURHAN, Mümtaz: Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1969.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, Ankara, 1973.

VÁMBÉRY, Árminius: Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (Hazırlayan: N. A. ÖZALP), İstanbul, 1993.

VLADİMİRTSOV, B. Y: Moğolların İçtimaî Teşkiatı (Çeviren: A. İNAN), Ankara, 1987.

WILLIAMS, Raymond: Kültür (Çeviren: E. BAŞER), İstanbul, 1993.

YAKOVLEVA, Y: Kovrı RSFSR, Leningrad, 1959.

YAKUBOVSKİY, A. Y: Altın Ordu ve İnhitatı (Çeviren: H. EREN), İstanbul, 1955.

YALGIN, H: "Kımız ve Sağlıkla İlgili Özellikleri", Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Sayı 2, 1993.

YALGIN, Ali Rıza: Anadolu'da Türk Damgaları: Uludağ'dan Toroslar'a, Bursa, 1943.

YALMAN (Yalkın), Ali Rıza: Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I-II (Hazırlayan. S. EMİR), Ankara, 1977.

YASSAVALI, D. Javed: Persian Rugs And Carpets, Tahran, 2001.

YETKİN, Şerare: "Yurdumuzdaki Müzeler ve Camilerde Bulunan Değerli Halılar", Türk Kültürü Dergisi, Sayı 4, 1963.

YETKİN, Şerare: Türk Halı Sanatı, Ankara, 1991.

YILDIRIM, Dursun: [Ergenekon]= [Erkin Kün] mü?, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1997.

YILDIRIM, Dursun: Türk Bitiği, Ankara, 1998.

YILDIRIM, Dursun: "Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişme Süreçleri", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu (8-10 Mayıs 2002), Ankara, 2004.

YONUNG, Pauline V; SCHMID, Calvin F: Bilimsel Sosyal İncelemeler ve Araştırma (Çevirenler: G. BİNGÖL; N. İŞÇİL), Ankara, 1968.

YORULMAZ, Osman: Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, İstanbul 2012.

YORULMAZ, Osman: "Moğol İstilasına Kadar Kanglılar/Kanklılar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 165, 2006.

YORULMAZ, Osman: "Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler", Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN Armağanı, İstanbul, 2005.

YUSUF HAS HACİB: Kutadgu Bilig, Cilt I, Metin (Çeviren: R. R. ARAT), Ankara, 1979. (İlk basım, 1947).

YUSUF HAS HÂCİB: Kutadgu Bilig, Cilt II (Çevirin: R. R. ARAT), Ankara, 1985. (İlk basım, 1959).

ZAKİYEVİÇ, M. F: Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Meskev, 1998.

ZAVİTUKHİNA, M. P: "Pazirik", UNESCO Görüş Dergisi, Sayı 12, 1976.

ZDOROVEGA, N: Derjavniy Muzey Etnografii Ta Hudojnogo Promislu AN URSR, Kyiv, 1976.

ZİYA GÖKALP: Makaleler, Cilt IX (Hazırlayan: Ş. BEYSANOĞLU), İstanbul, 1980.

Yazarı Komisyon Olan Kaynaklar/ *Sources Written by Commission*

-Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 11, Moskva, 1973.

-Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva, 1976.

-Cristian Ioan Istratescu- Targovişte, Simbolistica, Ornament, Ritual in Spatiul Carpatic Romanesc, Timişoara, 2003.

-Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, 1969.

-Hakkâri Kilimleri, Yazarı, yayınevi ve yılı yok. (Ancak Nihat Canpolat'ın Vali olduğu dönemde '1997-1999' yayınlanmış.)

-Hakkari Kilimleri/Hakkari Kilims (Editör: S. YALÇIN), Ankara, 1997.

-Van Kilimleri/Van Kilims (Editör: S. YALÇIN), Ankara, 1998.

-"İpek Halı ve Yöresel Kilim Motifleri", Şırnak, 2000.

-İstoriya Kazahskoy SSR, I, Alma-Ata, 1957.

-İstoriya Sibirii: T. I-V, Leningrad, 1968-1969.

-İstoriya i Kultura Aralo-Kaspiya, Almatı, 2001.

-Kazak SSR Tarihi, I, Alma-Ata, 1980.

-Kamennıy Vek Kazahstanai Sopredelnıh Territoriy, Türkistan, 1998.

-Slovar İnostrannıh Slov, Russkiy Yazık, Moskva, 1988.

-Van Kilimleri/Van Kilims (Editör: S. YALÇIN), Ankara, 1998.

İnternet Kaynakları/*Sources Internet*

SEVİN, E. İnan: "Mezar Taşları Üzerine Araştırma (Koç ve At Figürleri)", http://www.babamansur.org.tr/blog/74?page=1 (Erişim: 11 Ocak 2012)

HOPKINS, M: "Diamonds in the Pile, Jaf Kurd Bagfaces", Oriental Rug Review, Vol. IX, No. 5, 1989, http://www.rugreview.com/95jaf.htm (Erişim, 25Temmuz 2013)

Damgalar Dizini

Index of Damgas

Damgalar Dizini/*Index of Damgas*

Bu çalışmada çok sayıda damga vardır. Fakat burada sadece temel damgalar gösterildi.
In this study, there are large number damga. But here just basic damgas were shown.

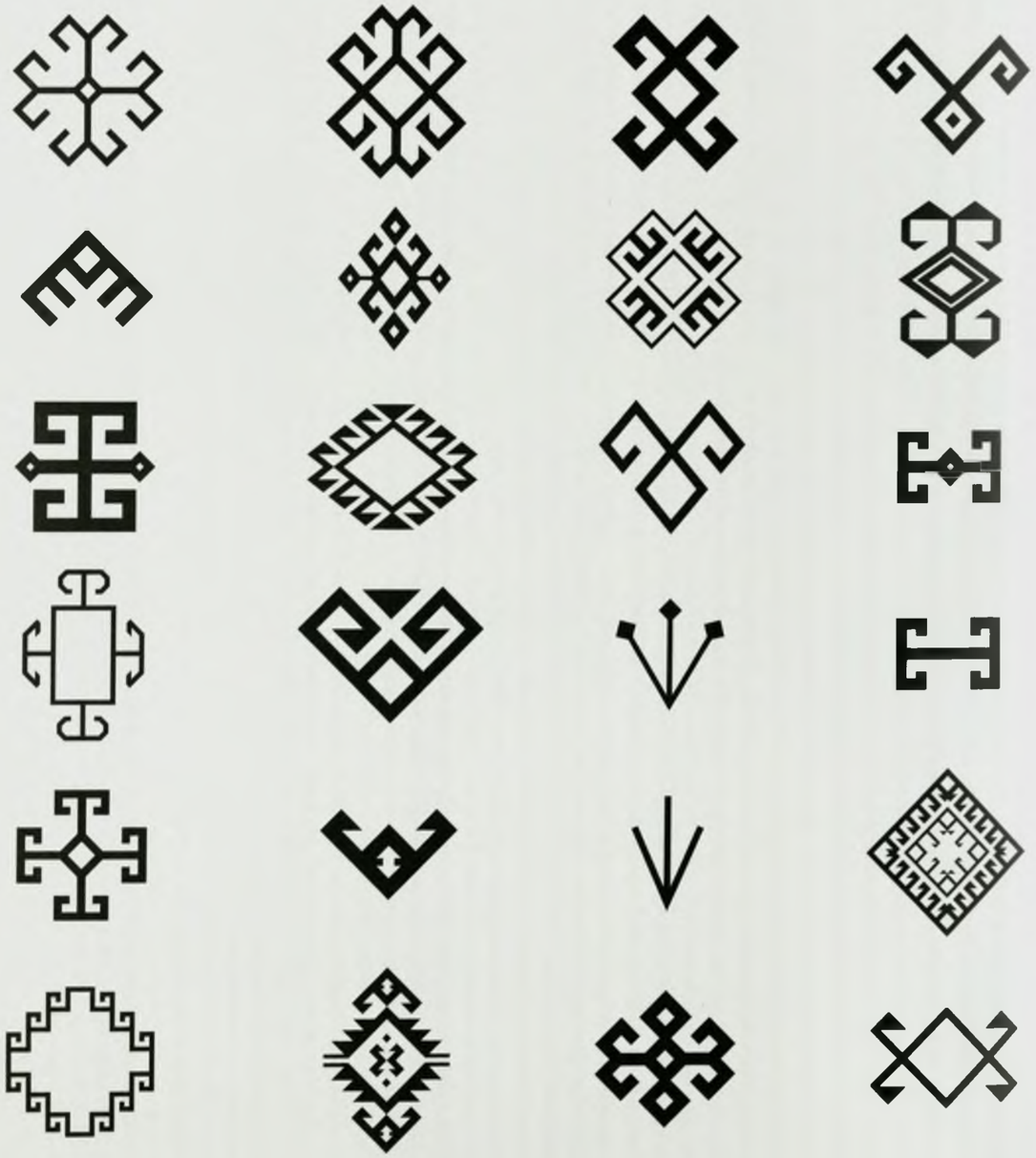

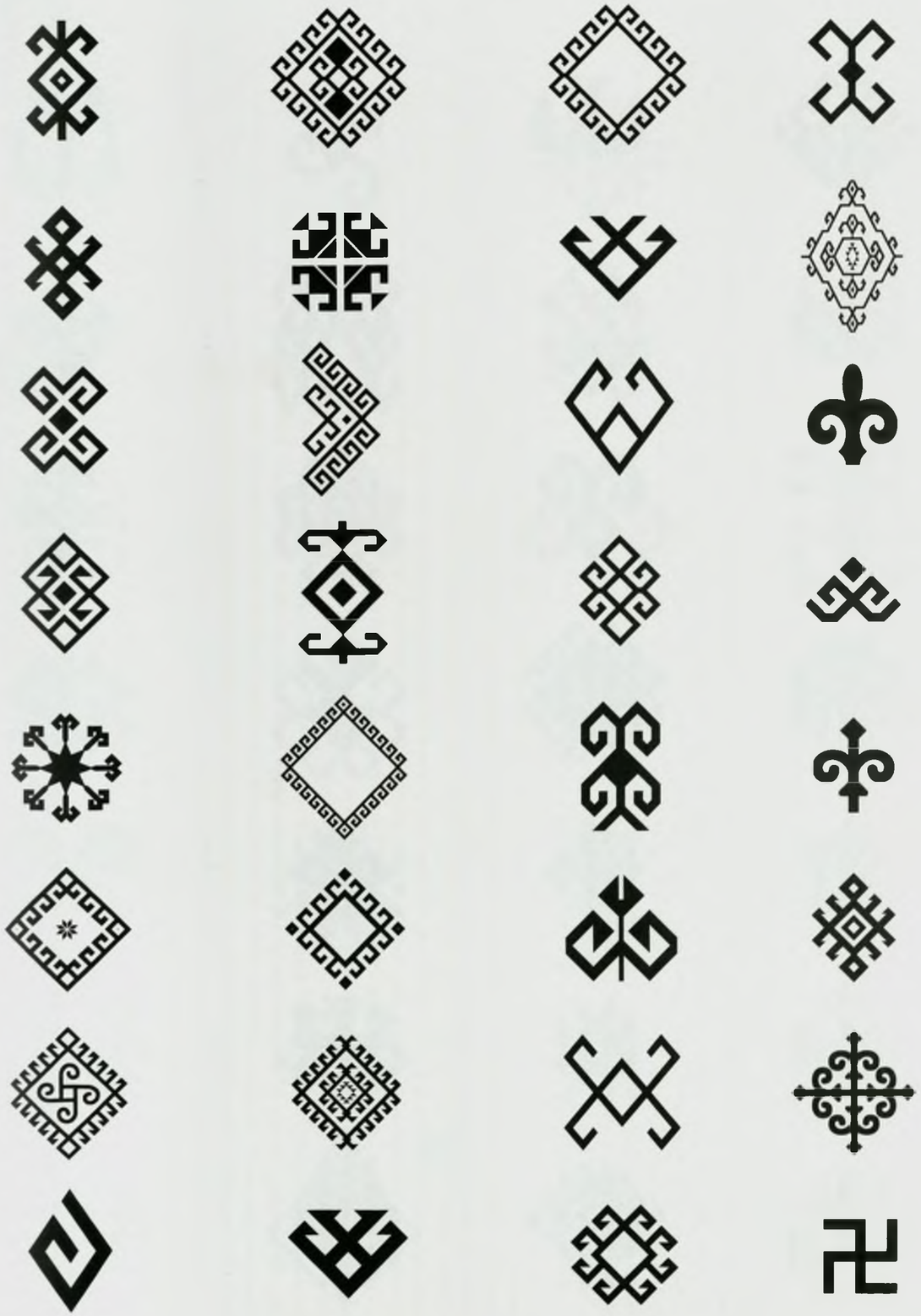

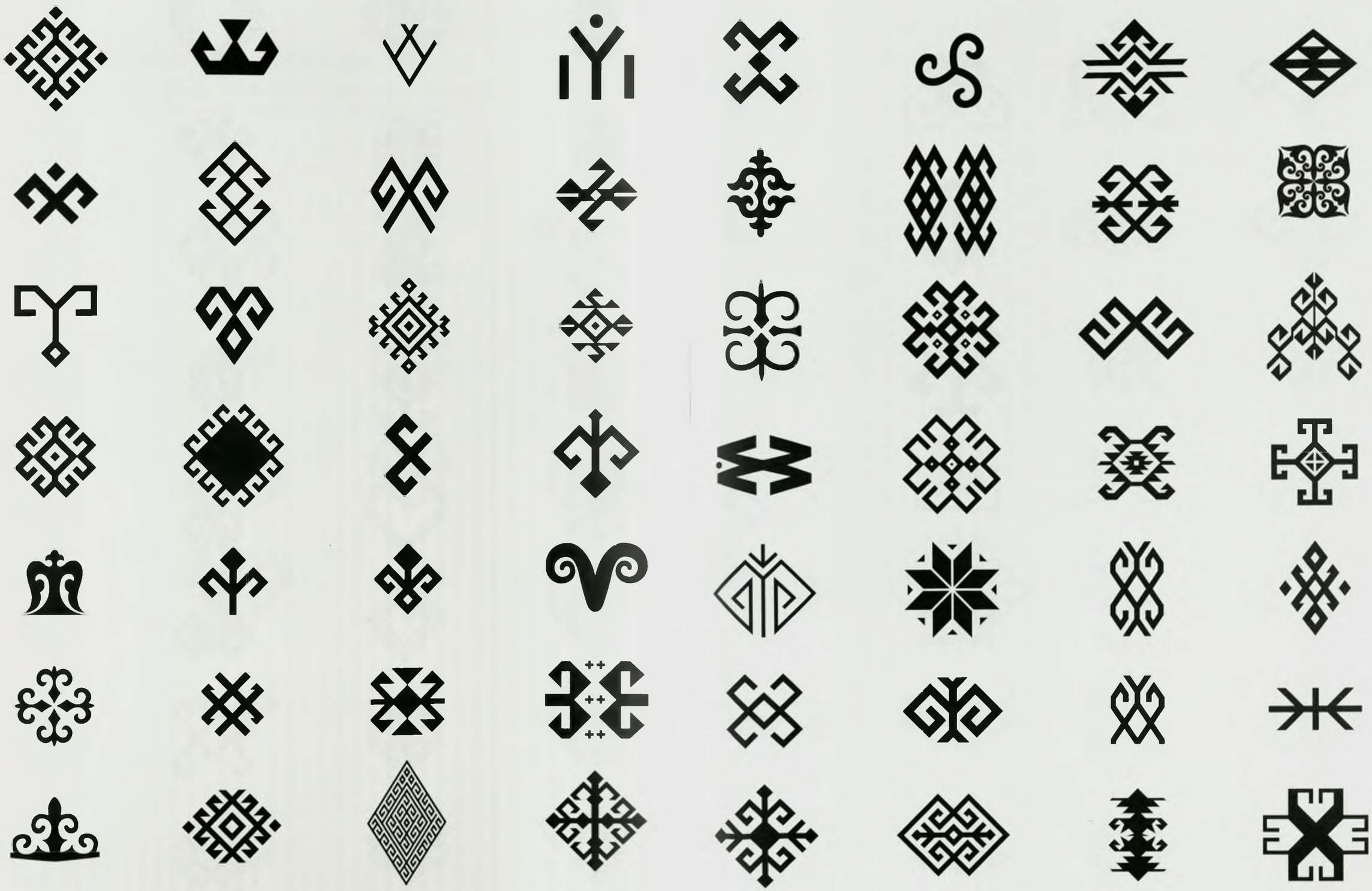

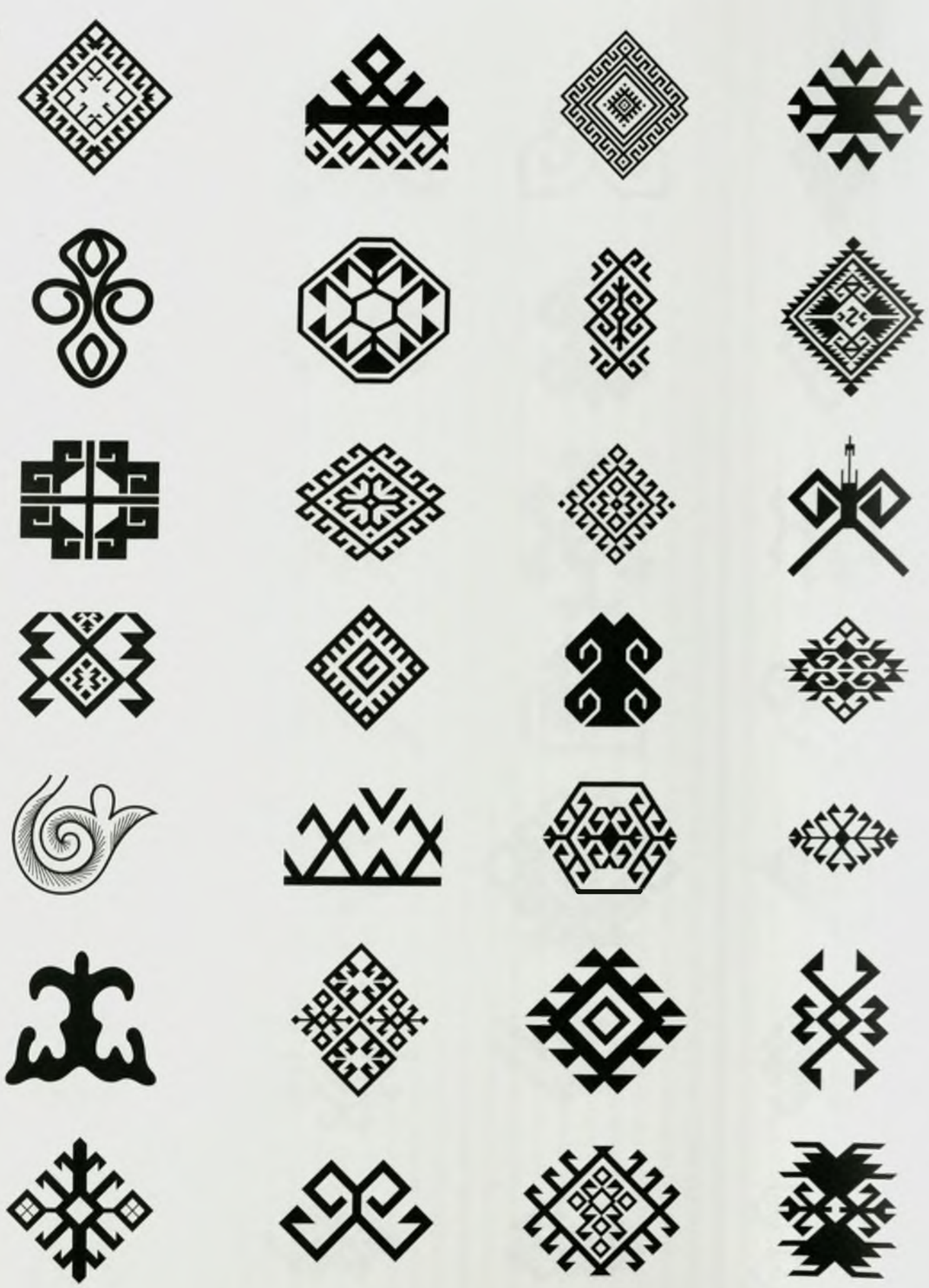

Kelimeler Dizini

Index of words

Kavramlar Dizini

A

Abakan, 18, 19, 20, 21, 264, 300, 352, 353
Achard, 112, 113,114, 115, 116, 117
Adana, 200, 201, 236, 256
Adil-Şahlar, 28
Afanesyevo, 18, 26
Afganistan, 16, 17, 22, 28, 29, 36, 37, 38, 39
Afrika, 38
Ağrı, 48, 49, 156, 157
Ahlat, 92, 95, 130, 131, 148, 149
Ahlatlıbel, 54, 55,172, 175, 210, 211, 262, 263, 364, 365
Akçokraklı, 91, 92, 93, 126, 127, 396, 397
Akhunlar, 22
Ak-Hunlar, 28, 29, 36, 37
Akrep, 46, 204, 205, 209
Alabuga, 138, 139
Alacahöyük, 54, 55, 210, 211
Alevi, 80, 81, 95, 96, 134, 135, 150, 151, 164, 165
Alfabe, 86, 82, 94, 96, 110, 120, 124, 140, 154, 160, 202, 214, 396
Almatı, 8, 52, 140, 146, 186, 224, 228, 232, 258, 260, 264, 270, 274, 276, 290, 298, 300, 305, 310, 312, 314, 318, 320, 322, 328, 332, 338, 340, 346,
Alman, 74, 114, 116, 122
Almanya, 16, 74, 378
Altaylar, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 58, 78, 92, 101, 102, 128, 134, 146, 128, 150, 156, 176, 182, 184, 188, 208, 210, 212, 214, 376
Altamira, 58
Altın Orda, 28, 32, 34, 36, 90
Amerikan Okulu, 74
Ana Tanrıça, 44, 46, 150, 174, 204
Arap,16, 78, 102, 116, 130, 140, 164
Amanjolov, 92, 93
Amerika yerlileri, 54
Amuderya, 20, 21, 24,
Anadolu, 16, 20, 26, 30, 34, 36, 38, 44, 50, 52, 54, 80, 88, 96, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 138, 150, 156, 172, 174, 186, 190, 194, 198, 199, 202, 203, 210, 211
Andronovo, 18, 19, 26, 27
Antalya, 246, 248, 249, 308, 309, 320, 321, 334, 336, 349
Antep, 200, 201, 290, 191
Antropoloji, 16, 18, 56, 74, 86, 98, 164, 198
Arat (R. R), 104, 105, 106, 107
Arat (N), 62, 63, 118, 119
Arkaik, 64, 92, 126,
Arma, 90, 232, 258
Aristov, 91, 92, 93, 101, 102
Aristova, 190, 191, 192,
Aryanizm, 58
Asya, 16, 18, 20, 22, 24, 28, 36, 44, 46, 54, 58, 60, 64, 90, 106, 128, 138, 150, 180, 182, 184, 188, 194, 210, 394
Asya Hunları, 22
Arslan, 80, 81, 358, 359,
Asimetrik, 64, 80, 82, 188, 190, 208
Astarhan, 34, 35
At, 12, 18, 58, 64, 88, 89, 92, 102, 124, 126, 128, 130, 131, 132, 136, 140, 148, 150, 178, 180, 184, 186, 194, 214, 310, 352, 392
Aydın, 108, 109
Ayşe Bacı, 95, 96
Aytmatov, 12, 13
Avar, 31, 32, 33, 182, 183
Avrupa, 12, 16, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 58, 60, 64, 66, 70, 72, 74, 82, 130, 178, 184
Ayyıldız, 8, 9

B

Baba Mansur Ocağı, 150,151
Bachofen, 74, 75
Balbal, 24, 36, 64, 67, 78, 79, 146, 147, 148, 150, 192, 210, 212, 352, 353, 354, 356, 360, 363, 360, 370, 372
Babür Şah, 28
Bakü, 52, 222, 255, 266, 270, 358
Balıklı Göl, 186
Balkan, 16, 20, 32, 33, 52, 53
Balkaş Gölü, 22
Bang, 104, 105, 106, 107,
Başkurt, 88, 90, 100, 396,
Batı, 12, 30, 34, 54, 58, 60, 62, 64, 66, 70, 72, 82, 138, 166, 174, 182, 184, 200
Batı sanatı, 58, 60, 62, 166
Batı sosyolojisi, 82
Batı Türkleri, 18
Batı Türkistan, 22, 26,
Bektaşi, 80, 81, 165
Benedict, 76, 77,
Bender, 148, 151, 172, 173, 176, 177, 190, 191, 192, 193
Bergama, 240
Bilgiseven, 70, 71
Bilinç dışı davranış, 160
Bingöl, 134, 135
Bişkek, 52, 126, 127, 138, 146, 147, 242, 250, 296, 302, 316, 320, 328, 344, 376, 378
Bitkisel motif, 190
Bitlis,130,131, 132, 262, 263,

Index Words

A

Abakan, 19, 21, 264, 300, 352, 353
Achard, 113, 115, 117
Adana, 236, 256
Afanesevo, 19, 27
Afghanistan, 22
Africa, 39
Ağrı, 49, 157
Ahlat, 95, 131, 149
Ahlatlıbel, 55, 175, 211, 263, 365
Akçokraklı, 91, 93, 127, 397
Akhuns, 23
Ak-Huns, 28, 37
Alabuga, 139
Alacahöyük, 55, 211
Almati-Bişkek, 147
Almaty, 9, 51, 141, 147, 187, 224, 229, 233, 258, 261, 264, 271, 274, 276, 291, 299, 300, 305, 311, 313, 319, 321, 322, 327, 329, 330, 339, 341, 347, 377
Alphabet, 87, 93, 94, 95, 111, 123, 127, 155, 161, 203, 215, 397
Altai, 7, 19, 21, 23, 25, 27, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 79, 91, 101, 103, 129, 131, 137, 143, 147, 149, 151, 157, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 209, 211, 213, 215, 377
Altamira, 59
Altai mountains, 17, 19, 21, 27, 131, 183, 213
Amanjolov, 93
American School, 75
Anatolia, 17, 21, 27, 29, 31, 37, 45, 51, 53, 55, 81, 97, 125, 129, 131, 133, 137,139, 151, 157, 175, 187, 191, 195, 199, 203, 211, 213
Andronovo, 19, 27
Antalya, 246, 248, 249, 308, 309, 320, 321, 334, 336, 349
Antep, 200, 201, 290, 191
Anthropology, 17, 19, 57, 75, 87, 97, 115, 165, 199
Arabic, 17, 79, 117, 131, 141, 165
Arat (R. R), 105, 107
Arat (N), 63, 119
Archaic, 67, 93, 127
Arianism 59
Aristov, 91, 93, 101
Aristova, 191
Arma, 233, 258
Armenian, 31, 131, 133, 185
Art, 13, 45, 51, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 95, 97, 119, 121, 139, 147, 151, 153, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 179, 181, 183, 189, 191, 193, 195, 197, 203, 213
Art historians, 57, 61, 65, 163, 171, 183, 189, 203
Asia ,17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 35, 37, 47, 55, 59, 61, 75, 91, 107, 129, 139, 151, 181, 183, 185, 187, 189, 195, 211, 393, 395
Asian Huns, 23
Asia Minor, 129, 139
Asymmetric, 65, 81, 83, 189, 191, 209
Ayşe Bacı, 95
Aytmatov, 13
Avar, 31, 33, 183
Ayyıldız, 9

B

Baba Mansur Ocağı, 151
Babur Şah, 29
Bachofen, 75
Balkans, 9, 17, 21, 27, 29, 33, 35, 39, 129, 141, 157, 211, 213
Balbals, 77, 79, 81, 147, 149, 151, 193, 211, 213, 215, 355, 365
Bang, 105, 107
Baku, 53, 223, 255, 267, 271, 359
Bashkort, 89, 91 397
Bektaşi, 81, 165
Benedict, 77,
Bender, 151, 173, 177, 190, 192, 193
Bergama, 240
Bilgiseven, 71
Bingöl, 135
Biological genetics, 83
Bishkek, 126, 139, 243, 251, 297, 302, 317, 321, 329, 344, 377, 379
Black Sea, 17, 19, 21,25, 27, 29, 31, 33, 35, 133, 183, 185, 195, 213, 395
Borisenko, 78, 149, 395
Buddhism,23, 61
Buhara, 29, 222, 223, 224, 287
Bukhara, 189,
Bulgaria, 39, 53, 235, 261, 300, 309, 370
Burana, 145, 262, 263
Buyan, 105, 107, 109
Byzantine, 31, 33, 37, 131, 167, 183

C

Cairn, 21, 67, 91, 179, 181, 185, 187
Carpet, 45, 47, 51, 55, 81, 83, 95, 125, 161, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 187, 189, 191, 193, 195, 197, 209, 220, 223, 224, 229, 230, 233, 239, 244, 251, 253, 258, 261, 263,

272, 276, 364, 365,
Biyolojik genetik, 82,
Bizans, 30, 32, 36, 130, 166, 182
Borisenko, 78, 148, 149, 394, 395
Borisenko, 149
Bozkır, 6, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 34, 36, 142, 178, 184, 194. 394
Budizm, 22, 60
Buhara, 28, 29, 188, 222, 223, 224, 287
Bulgaristan,38, 54, 234, 260, 300, 308, 370,
Burana, 144, 262, 263
Buyan, 104, 105, 106, 107, 108, 109

C

Cassirer, 118, 119, 156, 157, 166, 169
Castagne,191, 192,
Charles, 72, 73
Cigitov, 8, 9
Clavicho, 180, 181
Cengiz, 28,

Ç

Çadır, 64, 126, 128, 178,184, 224, 274, 282, 322
Çağatay, 28, 36, 184
Çağlar, 8, 9
Çalışkan, 8, 9
Çanakkale, 95, 96, 232, 233, 240, 294, 295, 346, 347, 362, 363, 366, 367,
Çatalhöyük, 54, 55, 150, 151, 172, 175, 210, 211,
Çay,124, 125, 200, 201
Çift düğüm, 80, 82, 188, 190, 194, 208
Çimkent, 8, 9, 214, 222, 236, 266, 272, 293, 346
Çin, 16, 20, 22, 24, 78, 80, 102, 148, 178, 182, 186
Çoban, 134, 137, 184
Çolpanata, 258, 278,341, 344, 356
Çoruhlu, 202, 203
Çungurya, 58, 59,
Çuvaş, 18, 34, 96, 100, 128
Çuvaşistan,54, 218, 224, 226, 228, 230, 234, 242, 246, 248, 260, 270, 278, 287, 296, 306, 314, 330, 376, 378, 394, 398, 399

D

Damga, 6, 14, 44, 50, 51, 56, 57, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 111, 122, 124, 125, 128, 129, 132, 133, 137, 139, 152, 153, 154, 167, 170, 172, 175, 178, 187, 194, 204, 205, 207, 208, 215, 230, 240, 255, 305, 314, 416
Danık, 80, 81
Dede Korkut, 126, 127, 128, 352
Demdek, 104, 105,
Dicle, 194, 195,
Difüzyon,72
Dil, 16, 24, 39, 98, 106, 198,112, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 124, 152, 156, 166, 182, 184, 202,
Din, 30, 70, 74, 106, 156, 160, 162, 164, 166
Divitçioğlu, 200, 201
Dokuma, 172, 192, 218, 220, 222, 224, 228, 230, 246, 252, 258, 264, 266, 268, 267, 290, 293, 298, 316, 322, 332
DNA, 84, 85, 98, 99, 122, 123, 156, 157
Doğu sanatı, 12, 60, 62, 66, 166
Doğu Türkistan, 22, 26, 134, 146, 180, 196, 392
Don-Kuban, 26, 27,
Düğüm, 80, 82, 174, 188, 190, 194, 208

G

Gadamer, 150, 153, 156, 159
Gagauz, 238, 239, 242, 243, 305,
Gagauzya, 242, 243, 305
Gazipaşa, 246,
Gelenek, 10, 60, 64, 70, 80, 90, 130, 138, 152, 154, 156, 202, 208, 210, 212, 214, 242
Germen, 30
Geometrik, 82, 102, 188, 190, 192
Geometrik, 82, 102, 188, 190, 192
Gobi çölü, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27
Gora, 88, 95, 96, 108, 109, 372, 373
Gordiyan, 210
Göçebe, 18, 102, 174, 178, 180, 184, 186, 192
Göka, 84, 85,
Gökalp, 198, 200, 201
Gördes, 188, 189, 190, 191, 194
Görkem, 8, 9
Grawin, 186, 187
Griaznov, 188, 189
Grousset, 210, 211
Grup psikolojisi, 84
Gümüşoğlu, 80, 81
Gülgever, 170, 171
Gülsayra, 170, 171, 194, 195
Güngör, 68, 69
Güneş tanrısı, 148,
Gürcistan, 52, 130, 132

E

Eagleton, 54, 53, 174, 175, 176, 177
Edremit, 224, 248, 249, 266, 267

271, 281, 287, 289, 295, 297, 300, 327, 336, 349, 395
Caspian Sea, 25, 27, 53, 141
Cassirer, 119, 157, 169
Castagne, 191
Charles, 73
Cigitov, 9
Clavicho, 181
Caucasus, 17, 21, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 395
Central Europe, 17, 29, 31, 33, 39
Chagatai, 29, 37
Cheese, 185
Cheboksary, 219, 224, 229, 230, 235, 243, 246, 249, 261, 271, 278, 287,297, 307, 315, 330, 377, 379
China, 17, 21, 23, 25, 27, 39, 117, 121, 195
Christian, 33, 61, 71, 131,139, 165, 185
Chuvash, 19, 35, 95, 99, 230, 295, 399
Chuvashia, 53, 219, 224, 226, 229, 230, 235, 243, 246, 249, 261, 271, 278, 287, 297, 307, 315, 330, 377, 379, 395
Ckolpon-Ata, 258, 344
Crimea, 35, 93, 99, 137, 141, 253, 291, 319, 367, 369
Crimean, 23, 31, 35, 91, 99, 300
Crimean Khanate, 35
Culture, 7, 19, 23, 25, 27, 31, 33, 39, 39, 59, 61, 69, 71, 73, 77, 81, 83, 85, 87, 115, 121, 125, 129, 131, 139, 153, 155, 163, 165, 167, 168, 171, 175, 181, 185, 187, 189, 193, 199, 205, 211, 215
Cultural geography, 53, 79, 101, 125, 147, 151, 177, 207
Cultural life, 97, 123, 151, 159, 165, 195, 213
Cultural sociology, 13, 15, 57, 117
Cultural theory, 15, 75, 85
Cultural theories, 15, 73, 79, 81

Ç

Çağlar, 9
Çalışkan, 9
Çanakkale, 95, 96, 232, 233, 240, 294, 295, 346, 347, 362, 363, 366, 367
Çatalhöyük, 55, 151, 175, 211
Çay, 125, 201
Çoruhlu, 203

D

Damga, 7, 9, 13, 15, 44, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60, 63, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 109, 111, 113, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 139, 141, 147, 151, 153, 155, 157, 161, 167, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 189, 191, 193, 195, 203, 205, 207, 209, 211, 213, 215, 217, 351, 375, 381, 393, 395, 397, 416
Dasht-i Kipchak, 17
Dashoguz (Tashoguz), 215, 249
Danık, 81
Dede Korkut, 127, 352
Demdek, 105
Diffusion, 73
Divitçioğlu, 201
DNA, 85, 99, 123, 157
Don-Kuban, 27
Dorm, 67, 127
Double knots, 81, 189, 195, 209

E

Eagleton, 53, 175, 177
Eastern art, 13, 59, 61, 63, 67, 167
East Turkestan 23, 27133, 147, 181, 193, 197, 393
Edremit, 224, 248, 249, 266, 267
Edirne, 272
Egypt, 17, 37, 121, 195
Ekici, 107
Elazığ, 230, 274, 290, 291, 302, 360
Eliade, 83, 155, 157, 163, 164, 167
Emblem, 63, 91, 226, 313, 341, 398, 399
Emir Beklemiş, 137
Emir Koçkar, 137
Empathy, 87, 97
Erbek (G), 173, 175, 177, 211
Erbek (M), 173, 175, 177, 211
Erciş, 149
Erdmann, 181
Erzincan, 81, 133, 135, 149, 230, 255, 282, 362, 366, 367
Esik Cairn, 185
Esik gravers, 93
Eskikonak, 81
Esin, 93, 127, 133, 203
Esthetic,31, 63, 65, 67, 97
Ethno genetics, 95
Ethnography, 49, 53, 57, 151, 199, 201, 203
Ethnographic, 13, 39, 49, 51, 55, 57, 65, 83, 85, 95, 97, 99, 119, 121, 123, 125, 147, 153, 155, 161, 179, 195, 197, 199, 201, 203, 207, 211, 213, 215
Ethnos, 95, 96, 206, 207
Etattersalla (Tattersall), 181
European, 13, 17, 29, 31, 37, 59, 65, 71, 83, 131, 179, 185
Ezine, 232, 233

Edirne, 272
Eftalit, 22, 23
Ekici, 106, 107
Elazığ, 48, 49, 132, 133, 230, 274, 290, 291, 302, 360
Eliade, 82, 83, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167
Elibelinde, 172
Emir Beklemiş, 134, 137
Emir Koçkar, 136, 137
Empati, 86, 96
Erbek (G), 172, 173, 175, 176, 177, 210, 211
Erbek (M), 172, 173, 175, 177, 210, 211
Erciş, 148, 149
Erdmann, 180, 181
Erzincan, 80, 81, 132, 133, 134, 135, 148, 149, 230, 255, 282, 362, 366, 367
Esik Kurganı, 184
Esik mezarı, 92
Eskikonak, 80, 81
Ermeni, 30, 130, 132, 186
Esin, 92, 93, 126, 127, 132, 133, 200, 203
Estetik, 30, 62, 64, 98
Etattersalla (Tattersall), 180, 181
Etnogenetik, 96
Etnografya, 38, 48, 52, 56, 64, 82, 84, 96, 98, 116, 118, 120, 124, 146, 150, 160, 178, 195, 198, 200, 202, 206, 210, 212
Etnografik, 12, 48, 52, 54, 56, 122, 154, 198, 200, 202, 214
Etnos, 96, 206
Evolution, 72, 73, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 115, 163
Evrimci, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 162
Ezine, 232, 233

F

Fallers, 72, 73
Fergana, 210, 213
Fındıkoğlu, 202, 203
Fin-Ugor, 18, 19, 292
Fischer, 164, 165
Fransa, 16, 58, 112, 198
Fars, 16, 64, 78, 80, 82, 90, 130, 174, 178, 182, 186, 190, 192, 194, 280, 212
Pers, 188
Fırat,194, 195
Foebenius, 74, 75
Frazer, 82, 83, 162, 163
Frigya, 210, 211

H

Haack, 190, 191, 194, 195
Haç (Cross), 46, 138, 194, 195, 204, 205, 210
Hakkâri,34, 35, 79, 132, 133, 148, 149, 170, 171, 207, 209, 211, 215, 134, 235, 248, 249, 270, 271, 274, 364, 365
Hakasya, 6, 7, 17, 25, 54, 132, 140, 146, 220, 264, 300, 352, 353
Halk Bilimi, 56, 86, 98
Halı, 12, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 54, 64, 76, 80, 82, 86, 92, 96, 98, 118, 124, 128, 130, 136, 152, 156, 160, 170,172, 174, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 220, 222, 224, 228, 232, 244, 250, 252, 260, 262, 270, 281, 287, 288, 290, 293, 294, 296, 300, 336, 349, 394, 404, 394, 398
Halı-kilim sanatı
Harezm, 106, 107
Harzemşah, 134, 135
Hayat Ağacı, 44, 204, 205
Hayvan figürleri, 190
Hazar Denizi, 24, 26, 52, 140
Hıristiyan, 60, 70, 130, 138, 164, 184
Hindistan, 22, 28, 36, 38
Hint, 16, 58, 130, 184
Hint-Avrupa, 58, 130, 184
Hive, 28, 29, 188, 189, 220
Hegel, 62, 63
Helenizm, 60
Heredot, 184
Herzfeld, 60, 61
Heykel, 62, 64, 66, 130, 242, 246, 248, 360
Hokant, 28, 29
Hopkins, 174, 175, 176
Hormek, 134, 135
Hun, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 134, 188
Hurriler, 150

I

Iğdır, 52, 53, 132, 133, 360
Irak, 16, 36, 38, 190, 192, 193, 214, 222, 230
Isık Göl, 20, 22, 26, 140, 340
Issık Köl, 144

İ

İç Asya, 180, 188
İdil-Yayık, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 38, 39
İnan Sevin, 150, 151
İran, 6, 7, 17, 26, 27, 36, 37, 39, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 64, 165, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 230, 232, 233, 238, 239, 244, 260, 261, 274, 276, 285, 288, 293, 305, 358, 359, 376, 377
İskit, 20, 36, 58, 140, 182, 184, 185, 186, 210, 352, 353, 354, 355
İskit Mezarlığı, 140
İspanya, 58

Evolutionist, 75, 77, 79, 81, 83, 163

F

Fallers, 73
Felt, 67, 127, 173, 189, 193, 224, 230, 249, 253, 263, 264 282, 297, 322, 325, 329, 344, 347
Field,7, 9, 13, 15, 49, 51, 53, 55, 57, 61, 75, 77, 81, 83, 95, 99, 101, 109, 127, 129, 133, 135, 157, 165, 191, 193, 19 5, 199, 201, 203, 209, 213
Fergana, 213
Fındıkoğlu, 203
Fırat, 195
Filly milk, 185
Figures figures, 191
Fish Lake, 187
Fin-Ugor, 19, 292
Fischer, 165
Foebenius, 75
Folklore, 57, 79, 199, 201, 203
France, 17, 59, 113, 199
Frazer, 83, 163
Frigya, 211

G

Gadamer, 153, 159
Gazipaşa, 246
Genetics theory, 83
Genghis, 27
Germany, 379
Germany, 17, 31, 75, 115, 117, 123, 379
Geometric, 83, 101, 189, 191, 193
Geometrical, 83, 101, 189, 191, 193
Georgia, 53, 131, 133
Grave, 19, 63, 95, 121, 127, 129, 131, 133, 139, 141, 145, 149, 183, 185, 187, 215, 311, 357
Gravestone, 367
Graveyard,141
Greek, 21, 63, 115, 185, 213
Gora, 95, 109, 373
Gordian, 211
Group psychologies, 85
Goddess, 151, 175, 205
Golden Horde, 29, 33, 35, 37, 89, 91
Göka, 85
Gökalp, 201
Gördes, 189, 191
Görkem, 9
Grawin, 187
Griaznov, 189
Grousset, 211
Gümüşoğlu, 81
Gülgever, 171
Gülsayra, 171, 195
Güngör, 69

H

Haack, 191, 195
Hakkâri,34, 35, 79, 132, 133, 148, 149, 170, 171, 207, 209, 211, 215, 134, 235, 248, 249, 270, 271, 274, 364, 365
Harezm, 107
Harzemşah, 135
Hellenism, 61
Herodotus, 185, 211
Hive, 29, 189
Herzfeld, 61
Hokant, 29
Home, 17, 19, 25, 143
Hormek, 135
Horse, 13, 19, 59, 65, 89, 91, 99, 103, 127, 129, 131, 133, 137, 141, 149, 151, 173, 177, 179, 181, 185, 187, 193, 195, 213, 215, 311, 353, 393
Hopkins, 175
Hurris, 151
Hungarian, 33, 61, 95
Hungarians, 31, 33
Hungary, 17, 29, 31, 33, 39

I

Iğdır, 52, 53, 133, 360
Iraq, 17, 37, 39, 190, 192, 193, 214, 223, 230
Iran, 27, 37, 39, 55, 61, 165, 183, 185, 189, 191, 193, 195, 209, 233, 244, 261, 285, 305
India, 17, 23, 29, 37, 39, 155
Indian, 17, 29, 37
Indo-European, 59, 131, 185
Issyk Kul, 23, 27 141, 341

J

Judaism, 165
Jaf Kurds, 175
Japanese, 23
Javanrud, 175
Juan-Juans, 23
Jusdanis, 63
Jung, 161, 163

K

Kachalin, 109
Kadirli, 49, 99, 173, 256
Kanca, 11
Karaağaç, 113, 119
Karadavut, 9
Karahan, 27, 37, 143, 207, 209, 345, 377
Karamağaralı, 131, 133 167, 203
Kara Murat, 143
Karluk, 27
Kars, 10, 11, 52, 53, 132, 133, 222, 223, 246, 266, 267, 264, 265
Karataş, 55
Kayseri, 10, 11, 30, 31, 256, 264, 288, 289, 294, 295, 305, 306, 307, 308, 339, 342, 362, 363, 366, 367
Kazakh, 9, 17, 21, 23, 27, 29, 35, 51, 93, 129, 133, 135, 139, 143, 149

J

Jaf Kürtleri, 174
Japon, 24
Javanrud, 174, 175
Juan-Juanlar, 22
Jung, 160, 161, 162, 163
Jusdanis, 62

K

Kabile, 90, 102, 138, 140, 206
Kaçalin, 108, 109
Kadirli, 48, 49, 99, 100, 173, 256
Kafkaslar, 16, 20, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 394
Kanca, 10, 11
Kanglılar, 22, 24,26, 102
Kanguy, 22, 23, 26, 27
Karaağaç, 112, 113, 118, 119
Karadavut, 8, 9
Karadeniz, 16, 18, 20, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 134, 182, 210, 394
Karahan, 26, 27, 36, 37, 142, 143, 206, 207, 209
Karakalpakistan, 52, 53, 218, 219, 220, 258, 270, 271, 282, 334, 344, 376, 377, 378
Karakoyunlu, 37, 38, 128, 129, 130, 131, 150, 151
Karamağaralı, 130, 131, 132, 133 166, 167, 200, 203
Kara Murat, 142, 143
Karluk, 26, 27
Kars, 10, 11, 52, 53, 132, 133, 222, 223, 246, 266, 267, 264, 265
Karataş, 54, 55, 210, 211
Kao-ch, 102, 103
Kapova Mağarası, 58
Kaşgarlı, 88, 89, 106, 107
Kaşgaylar, 192
Kaya Resimleri, 12, 24, 58, 61, 86, 92, 96, 154, 160, 210, 392, 394
Kayseri, 10, 11, 30, 31, 256, 264, 288, 289, 294, 295, 305, 306, 307, 308, 339, 342, 362, 363, 366, 367
Kavim, 28,30, 40, 44, 58, 242, 174, 178, 184, 210
Kavimler Göçü, 28, 30
Kazak , 16, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 34, 50, 92, 128, 132, 134, 138, 142, 148
Kazaklar, 56, 126, 255
Kazakistan, 8, 18, 20, 24, 26, 28, 28, 50, 52, 53, 54, 60, 97, 134, 135, 140, 146, 182, 214, 215, 222, 224, 226, 230, 232, 236, 240, 242, 252, 258, 260, 264, 266, 268, 272, 274, 276, 282, 288, 290, 293, 296, 298, 300, 305, 310, 312, 314, 316, 318, 320, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 338, 340, 346, 352, 354, 355, 356, 376, 382, 383, 384, 388, 392, 394
Kazan, 32, 33, 34, 35, 88, 89, 90, 91, 204, 264, 276, 306, 307, 310
Keçe, 64, 124, 172, 188, 192, 224, 230, 248, 252, 262, 264, 282, 296, 322, 324, 328, 244, 346
Khudyakov, 78, 148, 149, 394, 395
Kılköy, 80, 81
Kımız, 102, 184, 186, 264
Kıpçak,16, 34, 106
Kırgız, 16, 22, 26, 27, 28, 56, 90, 124, 26, 138, 142, 148, 178, 180
Kırgızlar, 20, 22, 24, 26, 56, 124, 126, 128, 138, 178, 180
Kırgızistan, 6, 8, 20, 26, 27 28, 40, 52, 54, 96, 97 126, 132, 138, 140, 144, 146, 173, 189, 218, 242, 250, 258, 262, 268, 270, 278, 281, 290, 296, 298, 302, 310, 316, 320, 322, 324, 328, 330, 338, 340, 344, 356, 357, 358, 376, 384, 389
Kırıktaş, 80, 81
Kırım, 24, 30, 34, 90, 93, 98, 252, 290, 300, 318, 366, 368
Kırım Hanlığı, 34
Kısrak Sütü, 184, 186
Kızıltepe, 34, 35, 78, 362, 363
Kızıl Yar, 18
Kilim, 44, 46, 48, 50, 52, 64, 80, 82, 96, 118, 120, 124, 152, 170, 172, 174, 178, 182, 186, 192, 194, 206, 208, 210, 212, 214, 218, 220, 222,2224, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 246, 248, 250, 252, 255, 256, 258, 260, 262, 266, 268, 270, 272, 274, 276, 278, 281, 285, 287, 288, 290, 293, 294, 296, 300, 302, 305, 306, 308, 318, 320, 324, 326, 328, 332, 334, 336, 342, 346, 349, 394, 400
Kilim sanatı, 44, 170, 172, 178, 182
Kimekler, 26
Kisselev, 188, 189
Kisilev, 92, 93
Knez, 34, 35, 90
Korkut Ata, 28, 29, 353
Koç, 44, 46, 62, 76, 78, 124, 126, 128, 130, 232, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 148, 150, 178, 180, 184, 186, 190, 194, 204, 209, 210, 212, 214, 352, 354, 355, 360, 394
Koç başlı mezar taşı, 132, 148
Koçkar, 133, 134, 143, 144, 145, 354, 355
Koçkar Ata, 140, 141, 142, 143, 354, 355
Koçkor-Mundus, 134, 135
Kolakowski, 170, 171
Kangs (Gao-chis) , 23, 25, 27, 103
Kapova Caves, 59
Kashgays, 193
Kazakhstan, 7, 9, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 33, 51, 33, 51, 53, 55, 60, 95, 97, 129, 133, 137, 140, 141, 147, 149, 181, 183, 185, 187, 214, 215, 223, 224, 226, 229, 230, 233, 236, 240, 243, 253, 258, 261, 264, 267, 268, 271, 274, 276, 282, 289, 291, 293, 297, 299, 300, 305, 311, 313, 314, 315, 317, 319, 321, 322, 325, 327, 329, 330, 333, 339, 341, 347, 353, 355, 357, 377, 382, 383, 384, 393, 395
Khakassia, 220, 264, 300,3 53
Khudyakov, 78, 149, 394, 395
Kılköy, 81
Kimeks, 27
Kipchak, 17, 35, 107
Kipchak Khan, 35
Kisselev, 189
Kisilev, 93
Kizil Yar, 19
Knez, 35
Korkut Ata, 29, 353
Koçkar, 133, 143, 145, 354, 355
Koçkar Ata, 141, 143, 355
Koçkor-Mundus, 135
Kolakowski, 171
Konya, 31, 210, 211, 222, 223, 240, 246, 260, 261, 294, 295
Kopen, 19
Kosovo, 7, 9, 11, 53, 88, 95, 99, 109, 125, 131, 209, 213, 373
Kont, 81, 83, 175, 189, 191, 195, 209
Kozluca, 149
Koumiss (kumiss), 103, 185, 187, 264
Kögmen, 59
Köprülü, 203
Kubarev, 151
Kun, 134
Kuns (Khuns), 135
Kut, 89, 107, 109
Kurdish, 55, 149, 174, 175, 177, 191, 193, 209, 214, 222, 223, 230, 233, 234, 235
Kurds, 51, 55, 149, 173, 175, 177, 185, 187, 191, 193, 209, 213
Kurdish carpet, 55, 191, 193
Kuzeyev, 93, 95, 99, 127, 396, 397
Kyrgyz, 17, 23, 25, 27, 55, 91, 127, 139, 143, 149, 181,
Kyrgyzs, 21, 25, 127
Kyrgyzstan, 7, 9, 21, 27, 29, 51, 53, 55, 95, 97, 126, 133, 139, 141, 147, 149, 173, 189, 219, 235, 243, 251, 258, 263, 271, 278, 281, 291, 297, 299, 302, 311, 315, 317, 321, 322, 325, 329, 330, 339, 341, 344, 355, 357, 359, 377, 379, 383
Kyzlassov, 189

L

Language, 17, 25, 49, 51, 53, 55, 59, 79, 83, 87, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 131, 139, 153, 157, 167, 173, 183, 193, 203, 213, 215
Leopard, 147, 187
Lou-lan, 181
Lop-nor, 181

M

Macedonia, 7, 53, 55, 81, 99, 103, 215, 256, 258, 263, 299, 307, 370, 373
Mangyshlak, 53, 133, 141, 145, 226, 240, 297, 355
Malinowski, 69
Maine, 75
Mankurt, 13
Maraş, 201
Mardin, 34, 35, 78, 79, 149, 210, 211, 266, 272, 362, 363
Marks, 75
Massaget (Mesket), 181
Melyukova, 183
Menghin, 181
Mental world, 61, 151, 161, 169
Mentality, 63, 69, 83, 117, 151, 153, 157, 159, 161, 167
Mersin, 95, 96, 200, 201, 285
Mesopotamia, 35, 173, 193
Metaphysics, 63, 67
Metamorphism, 71
Methods, 47, 73, 77, 87, 97, 119, 171, 173, 193, 207
Migrant, 61, 157, 179, 181, 185, 193
Migration, 21, 23, 25, 29, 31, 35, 37, 75, 77
Miller, 179, 181
Mills, 73, 117
Minusinsk, 19, 147, 220, 252, 253,
Morgan, 75
Mongolia, 17, 19, 21, 25, 29, 37, 59, 61, 77, 79, 95, 103, 107, 127, 133, 147, 151, 179, 183, 185, 213, 215, 240
Moskva, 377, 379,
Moscow, 35, 244
Motif, 97, 99, 157, 163, 165, 171, 175179, 191, 193, 195, 211
Mother goddess, 45, 47, 151, 175, 205
Mucchielli, 159
Mülayim, 87, 119, 157, 163, 203
Mythology, 57, 165

Konya, 31, 210, 211, 222, 223, 240, 246, 260, 261, 294, 295
Kopen, 18, 19
Kosova, 6, 8, 10, 52, 53, 54, 55, 88, 100, 108, 124, 130, 208, 212, 305, 372
Koyun, 18, 76, 78, 80, 128, 130, 132, 134, 136, 146, 148, 150, 178, 180, 212, 214, 310, 352
Koyun başlı mezar taşı, 128
Kozluca, 148, 149
Kögmen, 58, 59
Kök-Türk, 92
Köprülü, 202, 203
Kubarev, 150, 151
Kuça, 24, 25
Kulpu (kulgu), 95, 96
Kuper, 76, 77
Kurban, 126, 128, 136, 148, 180, 184, 186,
Kumuk, 34, 35
Kun (Hun), 134
Kurgan, 20, 21, 24, 58, 59, 64, 92,180, 184, 186, 400, 401
Kut, 88, 89, 106, 107, 108, 109
Kuzeyev, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 126, 127, 396, 397
Kügersin, 99, 100
Kül Tigin, 88, 89, 132, 133
Kültür, 6, 12, 14, 16, 18, 22, 24, 26, 30, 32, 34, 38, 48, 52, 56, 58, 60, 64, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 96, 98, 102, 112, 116, 118, 120, 122, 124, 128, 130, 136, 138, 146, 150, 152, 154, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 170, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 210, 212, 214
Kültür coğrafyası, 38, 52, 78, 102, 124, 146, 150, 176, 184, 204, 206, 214
Kültür sosyolojisi, 14, 56, 116
Kültür teorisi, 14, 78, 84,
Kültür teorileri, 14, 80, 82
Kültürel hayat, 98, 122, 156, 158, 164, 196, 212
Kürt, 54, 148, 174, 190, 192, 208, 214, 232
Kürtler, 50, 54, 78, 148, 172, 174, 186, 190, 192, 208, 212
Kyzlassov, 188, 189

L

Lou-lan, 180, 181
Lop-nor, 180, 181

M

Macar, 34, 60, 96
Macarlar, 30
Macaristan, 16, 28, 30, 31, 32, 38
Maddi kültür, 152, 198,
Makedonya, 6, 52, 54, 80, 100, 103, 212, 256, 258, 262, 298, 306, 370, 372
Malinowski, 68, 69
Maine, 74, 75
Manas, 8, 9, 52, 53, 86, 133, 134, 358, 359
Mangışlak, 52, 132, 140, 144, 226, 240, 296, 354
Mankurt, 12, 13
Mannhardt, 82, 83, 162, 163
Maraş, 200, 201
Mardin, 34, 35, 78, 79, 148, 149, 210, 211, 266, 272, 362, 363
Marks, 74, 75
Massaget (Mesket), 180, 181
Maveraünnehir, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 36, 37
Melami, 164, 165
Melyukova, 182, 183
Menghin, 181, 182
Mersin, 95, 96, 200, 201, 285
Messerschmid, 148, 149
Metafizik, 62, 66
Metamorfizm, 70
Mevlevi, 164, 165
Mezar, 12, 18, 52, 64, 76, 78, 80, 92, 96, 120, 128, 130, 132, 138, 140, 146, 148, 150, 152, 186, 188, 192, 205, 208, 212, 214, 240, 262, 264, 278, 314, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 359, 364, 366, 370, 394
Mezar taşı, 64, 76, 128, 132, 138, 148, 214, 226, 240, 262, 264, 278, 252, 354, 356, 358, 370
Mezar taşları, 12, 76, 78, 80, 92, 96, 124, 128, 130, 132, 138, 140, 146, 148, 150, 152, 192, 205, 208, 212, 214, 394
Mezopotamya, 34, 172, 192
Mısır, 16, 36, 120, 194
Miller, 178, 179, 180, 181
Millet, 16, 112, 114, 116, 174
Mills, 72, 73, 116, 117
Minusinsk, 18, 19, 146, 147, 148, 220, 252, 253,
Mitoloji, 56, 164
Morgan, 74, 75
Moğolistan, 16, 18, 20, 24, 26, 28, 58, 61, 76, 78, 79, 92, 124, 132, 146, 150, 178, 184, 194, 212, 214, 240
Moldavya, 38
Moldova, 6, 7, 8, 9, 52, 53, 54, 238, 239, 242, 243, 258, 305, 366, 367, 370
Moskova, 34, 244, 376, 378
Motif, 84, 96, 97, 98, 99, 120, 122, 124, 132, 148, 156, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 170, 171, 175, 178, 179, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 210, 211
Moyen-çor, 24, 25
Mucchielli, 158, 159
Musevi, 164
Mut, 362, 363
Mühür, 88, 90, 98, 100, 104,

N

Nahçıvan, 133
Nazımiye, 81
Nation, 65, 97, 113, 115, 117, 123, 141, 153, 159, 161, 163, 175, 201, 203, 209, 211
Native American, 55 Natural sciences, 87
Nconscious behavior, 161
Nikitin, 185
Nirun, 157
Nomad, 101, 175, 179, 201
Nowgorodowa, 61, 127, 147, 240,
Nöldeke, 61
Nubihar, 51

O

Oghuz, 19, 25, 27, 35, 95, 101, 107, 109, 125, 127, 129
Oghuz tribes, 95, 125
Oghuz Kağan Saga, 101, 107, 109, 109
Ogur, 27, 31, 33, 392
On-Oks, 25
Ordos, 19
Orhun monuments, 63, 101
Orkun, 91, 93
Ottoman, 35, 37, 39, 65, 81
Ovacık, 132, 133, 149
Ownership, 87, 101

Ö

Ögel, 105, 107, 127, 143, 201
Ölmez, 107

P

Pacific, 183
Pareto, 161, 163
Pazyryk, 59, 91, 181, 183, 185, 187, 189, 197, 401
Pecheneg, 27, 31, 35, 396, 397
Persian, 17, 29, 31, 59, 65, 79, 81, 83, 91, 131, 173, 175, 179, 183, 189, 191, 193, 195, 209, 212, 312, 233, 399
Pertek , 81, 281, 260, 362, 363
Peoples, 27, 29, 33, 35, 79, 81, 213, 393
Picture, 51, 117, 119, 135, 169, 209
Piotrovsky, 183
Plant motifs, 191
Prizren, 305
Polivanov93
Polatlı, 55, 211
Potapov, 101
Pülümür, 205, 336, 362, 363

R

Rabinow, 71
Radloff, 99, 101, 103, 135, 143
Raimbek, 147
Ram, 63, 77, 79, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 145, 147, 149, 151, 179, 181, 189, 193, 207, 211, 213, 215, 353, 360
Rasim Efendi, 133
Rasonyi (Lydia), 189
Rasonyi (Laszlo), 127
Ratzel, 75, 77
Read, 165, 167
Refahiye, 81
Reichl, , 107
Ricoeur, 159
Riegl, 61
Rize, 133, 367
Religion, 31, 71, 75, 135, 157, 161, 163, 165, 167
Revelation, 71, 73
Rock Paintings, 13, 25, 59, 61, 93,95, 155, 161, 211, 393, 395
Romania, 7, 9, 39, 53, 55, 213, 369
Rome, 13
Roux, 195
Rubruk, 185
Rudenko, 59, 91, 183, 185, 187, 400, 401
Rug, 45, 47, 51, 81, 83, 95, 125, 153, 171, 173, 175, 177, 181, 193, 195, 209, 214, 219, 220, 223, 224, 226, 229, 230, 233, 235, 236, 239, 240, 243, 244, 246, 249, 251, 253, 255, 256, 258, 261, 263, 267, 268, 271, 274, 276, 278, 281, 282, 285, 287, 289, 281, 293, 295, 297, 299, 300, 302, 305, 307, 309, 321, 325, 327, 333, 334, 336, 342, 347, 349, 395, 401
Russia, 17, 21, 35, 53, 89, 212, 219, 220, 233, 244, 297, 353, 377, 379, 379,
Rug art, 45, 171, 179, 183
Russian, 9, 17, 35, 59, 87, 89, 91, 131, 139, 151, 179, 183, 187, 189, 212, 399
Russians, 35, 89, 139, 141, 177, 185, 205

S

Sabars, 27, 31
Sacrifice, 127, 129, 137, 149, 181, 185
Sağdıç, 9
Salihov, 99
Samanis, 37
Santuola, 59
Sasani, 31
Seljuq, 27, 37, 65, 81, 145, 195, 197
Schmid, 73
Semahöyük, 55, 211
Scorpion, 45, 209
Sculpture, 63, 65, 67, 246, 249, 360
Scythian, 21, 37, 59, 141, 183, 185, 187, 213, 353, 355

108, 110
Mülayim, 86, 87, 118, 119, 156, 157, 162, 163, 200, 203
Mülkiyet, 86, 88, 90, 98, 100, 102, 108, 110

N

Nahçıvan, 132, 133
Nazımiye, 80, 81
Nikitin, 185, 186,
Nirun, 156, 157
Nişan, 88, 90, 104, 110,
Nogay, 34, 35
Nowgorodowa, 61, 79, 126, 127, 146, 147, 240
Nöldeke, 60, 61
Nubihar, 50, 51

O

Oğuz, 18, 24, 26, 34, 89, 90, 96, 100, 106, 108, 124, 215, 128, 192, 249, 248, 396, 397
Oğuz Boyları, 96, 124
Oğuz Kağan Destanı, 100, 106, 108,
Ordos, 18, 19
Orkun, 91, 92, 93
Orhun Abideleri, 62, 100
Orta Avrupa, 16, 28, 30, 32, 34, 38
Osmanlı, 34, 38, 64, 65, 80
Ogur, 26, 30, 32, 392
On-oklar, 24
Otar, 126, 127, 396, 397
Ovacık, 132, 133, 148, 149

Ö

Ögel, 104, 105, 106, 107, 126, 127, 142, 143, 200, 201,
Ölmez, 106, 107
Ön Asya, 128, 138
Özbek, 16, 26, 28, 102, 180
Özbekistan, 6, 28, 50, 52, 54, 58, 222, 224, 250, 262, 264, 281, 287, 334, 344, 384, 385

P

Pars, 146, 186
Pareto, 160, 161, 163
Pasifik,182
Pazırık, 58, 92, 180, 183, 184, 186, 188, 196, 400
Polivanov, 92, 93
Peçenekler, 26, 30, 34
Pakistan, 164, 165
Pers, 188
Pertek, 88, 81, 281, 260, 362, 363
Peynir, 184
Pıtrak, 46, 194, 204,
Piotrovsky, 182, 183
Polatlı, 54, 55, 210, 211
Potapov, 101, 102
Prizren, 305
Pülümür, 205, 336, 362, 363

R

Rabinow,70, 71
Radloff, 98, 99, 101, 102, 103, 134, 135, 142, 143
Raimbek, 146, 147
Rasim Efendi, 132, 133
Rasonyi (Lydia), 188, 189
Rasonyi (Laszlo), 124, 127
Ratzel, 74, 75, 76, 77
Read, 164, 165, 166, 167
Refahiye, 80, 81
Reichl, 106, 107
Resim, 58, 64, 66, 86, 92, 116, 118, 120, 168, 186
Ricoeur, 156, 159
Riegl, 60, 61
Rize, 132, 133, 366, 367
Roma, 12, 60, 61, 66, 210
Romanya, 6, 7, 8, 9, 38, 52, 54, 218, 232, 242, 255, 368
Rothacker, 68, 69, 208, 209
Roux, 194, 195
Rubruk, 184, 185
Rudenko, 58, 59, 91, 92, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 400, 401
Rum, 182, 183, 194, 195
Rumania, 219, 233, 243, 255
Rus, 8, 16, 58, 90, 92, 138, 178, 182, 186, 188, 212, 398
Rusça, 8, 12, 86
Rusya, 16, 20, 34, 52, 54, 86, 90, 150, 218, 220, 244, 296, 352, 353, 376, 378

S

Sabarlar, 26, 30, 32
Sağdıç, 8, 9
Salihov, 99, 100
Saha, 6, 8, 12, 14, 18, 19, 30, 30, 52, 54, 56, 56, 74, 80, 82, 96, 100, 124, 128, 132, 190, 194, 200, 202
Sak, 20, 21, 140, 141,
Saka, 18, 19, 24, 25, 210, 213, 352, 353, 355, 400, 401
Sanat, 56, 58, 60, 62, 64, 65, 66, 98, 116, 118, 136, 150, 152, 156, 158, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 182, 188, 194, 200, 202, 212
Sanat tarihi, 56, 60, 118, 188
Santuola, 58, 59
Sasani, 30, 31
Schmid, 72, 73
Selçuklu, 26, 36, 38, 64, 80, 144, 194, 196
Sella Turcica, 186, 187, 189
Semahöyük, 54, 55, 211
Semerkant, 250, 281 Senneh, 191
Sevin (V.), 78, 79
Sevin (E. İ.), 150, 151
Sezer, 82, 83
Slav 28, 30, 31, 32, 33, 78, 79, 80, 81, 208, 209
Sien-piler, 22, 23
Sosyal bilimler, 68, 72, 116, 156, 164
Sırderya, 22 23, 26, 27

Semerkant, 250, 281
Senneh, 191
Sevin (V.), 79
Sevin (E. İ.), 151
Sezer, 83
Shamanism, 101, 143
Sheybanis, 35
Shimig, 149
Shymkent, 214, 223, 236, 267, 272, 293, 347
Siberia, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 39, 44, 47, 53, 55, 59, 95, 133, 154, 177, 183, 195, 205, 215, 395
Sien-piler, 23
Simirnov, 189
Single knot, 81, 83, 191, 209
Skopje, 256, 258, 263, 299, 307, 373
Social group, 17, 19, 65, 71, 73, 75, 83, 85, 87, 99, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 199, 203
Social mentality, 83, 161
Social memory, 83, 297
Social history, 97, 123, 153, 213
Social sciences, 69, 73, 119, 157, 159, 165
Socio-cultural DNA, 85
Socio-cultural genetics, 83
Sociology,13, 15, 49, 57, 83, 87, 97, 113, 117, 155, 165, 167
Spain, 59
Spencer, 75
Stamp, 89, 91, 99, 101, 103, 105, 109, 211, 339
Stepe, 7, 21, 25, 27, 29, 33, 35, 37, 143, 179, 183, 185, 195, 395
Stone age, 19
Strahlenberg, 149
Strzygowski, 61, 65
Sullivan, 71
Sun god, 147
Sungur, 11
Sumerian, 123, 149
Sumers, 35, 95
Sümer, 95, 201
Symmetric, 81, 83, 125, 175, 177, 189, 191, 209
Syria, 17, 37, 39, 117, 193

T

Tagar, 59
Tahran, 244, 376,
Talas, 97, 310, 330, 340, 356, 358
Talas, 23, 97, 127, 133, 189, 311, 341, 357, 359
Tamga, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 206, 207, 396, 397
Tamgalama, 90, 91
Tamgas, 88, 89, 91, 93, 99, 101, 207, 394, 395
Tamha, 90, 91
Tanma, 104, 105
Tanrı Mountains, 27, 147
Tashkent, 51, 363
Tatarstan, 33, 53, 88
Tavkul, 127
Tavro, 99
Tehran, 189, 244, 377
Tekirdağ, 330, 306, 307
Teleüt, 135
Tent, 67, 127, 129, 179, 274, 282, 322
Tian Shan, 1719, 21, 23, 25, 27, 39, 147
Ting-Lings, 21, 26
Textile, 219, 220, 223, 224, 229, 230, 235, 236, 246, 253,258, 264, 267, 278, 281, 287, 291, 293, 299, 317, 333
Tombstone, 67, 77, 129, 133, 139, 141, 147, 149, 191, 226, 240, 263, 264, 353
Tradition, 7, 11, 13, 57, 61, 63, 65, 72, 81, 85, 91, 95, 99, 101, 103, 109, 119, 125, 127, 129, 131, 139, 141, 147, 151, 153, 155, 157, 159, 165, 167, 169, 177, 187, 203, 211, 213, 215, Tribes, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 37, 45, 87, 93, 95, 99, 109, 111, 125, 127, 143, 151, 179, 183, 185, 201, 211, 213, 215, 342
Trofimov, 95, 99, 127
Togan, 141, 183
Tokat, 95, 96, 100, 101, 220, 255, 285, 314,315, 332
Toktamış, 33
Tuğluks, 29
Tuna Bulgars, 33
Turhan, 69
Turkestan, 253, 293, 311, 317, 393
Turkish geography, 7, 9, 39, 54
Turkish saddle (sella turcica), 187
Turkish carpet, 45, 55, 65, 95, 125, 177
189, 205
Turkish culture, 23, 31, 39, 79, 85, 129, 131, 137, 155, 187
Turkish history, 9, 11, 17, 21, 23, 25, 31, 39, 53, 85, 95, 101, 131, 151, 207, 215
Turkish Alphabet, 94, 95, 111, 155
Turkmenistan, 7, 29, 53, 55, 95, 101, 103, 141, 215, 219, 229, 249, 251, 293, 359, 385, 389
Turfan Uigurs, 25
Turkish tribes, 23, 25, 27, 29, 31, 37, 109, 125, 127, 151, 179, 211
Turkologists, 9, 99
264, 276, 307, 339
Tylor, 75, 83, 163
Tuva, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 52, 53, 54, 55, 80, 81, 96, 104, 105, 108, 109, 126, 132, 133, 146, 147, 178, 179,

Sibirya, 16, 18, 22, 24, 38, 44, 46, 46, 52, 54, 56, 58, 96, 132, 156, 176, 182, 194, 204, 214, 394
Simetrik, 80, 82, 124, 174, 188, 190, 208
Simirnov, 188, 189
Siwet-ulan, 132, 133
Spencer, 74, 75
Sosyo-kültürel genetik teorisi, 82
Sosyo-kültürel DNA, 84
Sosyal DNA, 84
Sosyal genetik, 82
Sosyal grup, 18, 56, 64, 68, 70, 72, 74, 80, 82, 84, 86, 98, 112, 114, 116, 118, 122, 152, 154, 156, 160, 162, 164, 198, 202, 208
Sosyal hafıza, 82, 206
Sosyal tarih, 98, 122, 152, 212
Sosyal zihniyet, 82, 156
Sosyoloji, 14, 48, 82, 86, 98, 116, 158, 164, 166
Soyut, 62, 66, 70, 86, 108, 118, 152, 156, 208
Soyut dünya, 86, 156
Sullivan, 70, 71
Sungur, 10, 11
Suriye, 16, 36, 38, 116, 190
Sümer, 96, 124, 200
Sümerler, 34, 148
Strahlenberg, 148, 149
Strzygowski, 58, 60, 61, 64, 65

Ş

Şaman, 102
Şamaş, 148, 149, 150
Şimig, 148
Şupaşkar, 218, 224, 228, 230, 234, 242, 246, 248, 260, 270, 278, 287, 296, 306, 314, 330, 376, 378
Şeybaniler, 34

T

Tabiat bilimleri, 86
Tagar, 58, 59
Tahran, 188, 244, 376,
Talas, 22, 97, 126, 132, 310, 330, 340, 356, 358
Tamga, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 206, 207, 396, 397
Tamgalama, 90, 91
Tamha, 90, 91
Tanma, 104, 105
Tanhu, 22, 23
Tanrı Dağları, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 38, 146, 210
Taş devri, 18
Taşkent, 50, 262, 264,
Taş Oğuz (Dış Oğuz), 215, 249
Taştık, 58, 58
Tatar, 93, 99, 100, 138, 141, 338, 339, 394, 395, 396, 397
Tataristan, 54, 88, 264, 276, 306, 338
Tavkul, 99, 100, 126, 127,
Tavro, 98, 99
Teleüt, 101, 102, 134, 135
Tek düğüm, 80, 82, 188, 190, 208
Tekirdağ, 330, 306, 307
Timuriler, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 90, 91, 180, 181
Ting-lingler, 20, 26
Trofimov, 94, 95, 99, 100, 126, 127
Tobol, 26, 27, 30, 31
Togan, 134, 140, 141, 183, 184
Tokat, 95, 96, 100, 101, 220, 255, 285, 314, 315, 332
Toktamış, 32, 33
Tuğluklular, 28
Tuna Bulgarları, 32
Turfan, 24, 25, 88, 89, 392, 393
Turfan Uygurları, 24,
Turhan, 68, 69
Tuva, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 52, 53, 54, 55, 80, 81, 96, 104, 105, 108, 109, 126, 132, 133, 146, 147, 178, 179, 182, 183, 188, 212, 213, 228, 229, 230, 246, 312, 313, 325, 338
Türgişler, 24, 25, 26, 27, 89, 90
Türk, 6, 8, 10, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 44, 46, 50, 52, 54, 58, 64, 78, 80, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 108, 110, 112, 124, 126, 128, 130, 132, 136, 138, 146,150, 152, 154, 160, 174, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 200, 202, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 368 , 396
Türk alfabesi, 92, 96, 154
Türk boyları, 22, 24, 26, 28, 30, 36, 102, 106, 108, 124
Türk coğrafyası, 6, 8, 38, 54, 96, 100
Türk eyeri, 186
Türk halısı, 64, 188,
Türk kültürü, 6, 22, 32, 84, 128, 132, 136, 186,
Türk tarihi, 8, 10, 20, 22, 26, 30, 38, 52, 84, 100, 130, 150, 206, 214
Türkistan, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 40, 50, 51, 52, 53, 56, 100, 101, 128, 129, 134, 136, 138, 141, 146, 147, 180, 181, 182, 183, 186, 194, 195, 196, 197, 210, 211, 252, 293, 310, 316, 354, 356, 357, 392
Türkmenistan, 6, 28, 52, 54, 96, 100, 140, 174, 218, 220, 226, 228, 248, 250, 252, 258, 262, 278, 300, 308, 330, 334, 336, 358, 386
Türkolog, 8, 98

182, 183, 188, 212, 213, 228, 229, 230, 246, 312, 313, 325, 338
Türgişler, 25, 27, 89

U

Uhlemann 179
Uigur, 21, 23, 25, 89, 107, 109, 179, 187
Ukrain, 7, 33, 53, 173, 183, 229, 235, 240, 244, 251, 255, 256, 278, 293, 302, 330, 334, 340, 342, 347,367, 369, 379, 386, 388
Uigur Ondar, 187
Ural-Altai, 181
Ural-Altay, 185
Ural Mountains, 17, 21, 27
Urenha Turks, 187
Uzbek, 17, 25, 27, 101, 181, 263
Uzbekistan, 7, 29, 51, 53, 55, 223, 224, 251, 263, 264, 281, 287, 334, 344, 384, 385

Ü

Ülkütaşır, 199
Üsküp, 215

V

Van, 46, 47, 52, 43, 132, 148, 149, 164, 167, 190, 191, 256, 290, 291, 349, 360, 364, 365
Vambery, 189

Y

Yakut, 19, 21
Yakutia, 53, 125, 133 141, 147, 401
Yalgın (Yalgan), 91, 99, 201
Yıldırım, 9, 211
Yorulmaz, 7, 9, 17, 103, 129
Young, 73
Yurt, 147, 179
Yüksekova, 133

Z

Zazas, 79
Zile, 95, 96
Zeytinburnu, 133, 135
Zoomorphic, 133
Zübeyir Koşay, 201

W

Weaving, 83, 97, 101, 173, 175, 179, 181, 193
Western, 13, 29, 31, 33, 59, 61, 63, 65, 67, 71, 73, 83, 139, 167, 185, 201
Western Art, 59, 61, 63, 167
Western sociology, 83
Western Turks, 19
West Turkistan, 23, 27
Writing, 87, 89, 93, 105, 119, 121

Tylor, 74, 75, 82, 83, 162, 163

U

Ulus, 174
Ukrayna, 6, 52, 182, 228, 234, 240, 244, 250, 256, 278, 302, 330, 334, 342, 346, 366, 368, 378, 386, 388
UNESCO, 182, 183
Uybat, 140, 141, 352, 353
Ural Dağları, 16, 18, 20, 26
Uranha Türkleri, 186
Uygur Ondar, 186
Uygur, 20, 22, 24, 26, 40, 88, 106, 178, 186
Uhlemann, 178
Ural-Altay, 182, 184, 185

Ü

Ülkütaşır, 198, 199
Üsküp, 212, 215, 256, 258, 262, 298, 306, 370, 372

V

Van, 46, 47, 52, 43, 132, 148, 149, 164, 167, 190, 191, 256, 290, 291, 349, 360, 364, 365
Vahiy, 70
Vambery, 188, 189

Y

Yalgın (Yalgan), 88, 91, 92, 99, 100, 200, 201
Yakut,18, 20, 124, 400
Yazı, 86, 88, 92, 104, 118, 120
Yenisey, 16, 17, 21, 22, 58, 92, 95, 96, 125, 127, 179
Yesi, 50, 51, 138, 141
Yıldırım, 8, 9, 210, 211
Yorulmaz, 7, 8, 9, 16, 17, 102, 103, 128, 129
Young, 72, 73
Yöntem, 46, 72, 76, 86, 96, 170, 172, 182, 192, 204
Yunan, 20, 38, 60, 62, 112, 120, 166, 184, 210
Yurt, 16, 20, 24, 26, 30, 36, 64, 142, 146, 178, 210
Yüksekova, 132, 133

Z

Zaza, 78, 79, 174, 177
Zazalar, 78
Zile, 95, 96
Zihniyet, 60, 68, 82, 116, 122, 150, 152, 156, 158, 160, 162, 168
Zihniyet dünyası, 60, 150, 152, 160, 168
Zeytinburnu, 133, 134, 135
Zoomorfik, 132
Zübeyir Koşay, 200, 201

Mustafa AKSOY

He was born in 1959 in Kadirli. He started his undergraduate study at Firat University, Faculty of Arts and Sciences, Anthropology Department in 1982. As the name of his department was changed by the law of the Higher Education Council (YÖK) in the second semester of his first year, he graduated from the Department of Sociology in 1986.

He completed his master's degree in 1989 at Istanbul University Social Sciences Institute with his thesis "Sociological Analysis of Some Concepts in Safahat" and he completed his PhD degree in 1995 at the same institute with his thesis "Traditions in Villages of Ağrı and Elazığ, on Family, Marriage and Social Life in Terms of Cultural Sociology".

Aksoy's areas of expertise are practical sociology and cultural sociology. Due to his keen interest in field research, he, in his studies, focused in practical sociology, one of the most painstaking fields in sociology. He has carried out field studies in various countries and areas since 1990, and continuing these studies at present.

"The happiest I feel at the moments I meet a new person during a field study or investigating a cultural feature" says Aksoy.

Aksoy's biggest goal is to conduct a field research from Yakutia to Alaska, a wide cultural geography extending from west to east.

Countries Aksoy Conducted Field Studies:
Tuva, Khakasia, Altai, Tatarstan, Chuvashia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Azerbaijan, Turkey, Ukraine, Moldova, Romania, Bulgaria, Macedonia and Kosovo.

His Publications:

1. Kültür Sosyolojisi Açısından Doğu Anadolu, İstanbul 1996. (Second edition of which (published as) Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme, İstanbul, 2007.
2. Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı, İstanbul 1996.
3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları (together with Z. Avşar), Ankara, 1998.
4. Sosyal Bilimler ve Sosyoloji, İstanbul, 2000.
5. Mehmet Eröz Armağanı (Together with Osman Yorulmaz), İstanbul 2011.
6. Avşar Kültür Coğrafyası ve Halk Kültürü (in association with Y. Kalafat and Adnan M. Kaya), Ankara , 2012.
7. Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi, İstanbul, 2013.
8. For Aksoy's other works, articles, and more visual material about the book in your hands, please refer to: www.mustafaaksoy.com

Elinizdeki kitap, halı-kilim ve diğer dokumalarla, at koşumları, kaya resimleri, mezar taşları, evlerin dış cepheleri, sokak işaretleriyle, otobüs duraklarında karşılaştığımız veya arkeolojik ve etnografik eserlerden günümüze kadar gelmiş olan maddî kültür unsurlarındaki "işaretler" ile "damgalar" üzerinde,14 ülkede saha çalışmaları yapılarak tespit edilmiş verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

Bahsedilen maddi kültür unsurlardaki "şekil" ve "damgalar" yorumlanarak farklı bir kültür tarihi yazılmıştır. Ayrıca etnografik eserlerin görülenden farklı boyutları olduğu, bunların en "otantik tarihî belgeler" olarak kabul edilmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Aksoy, "damgalar"ın tarihin bilinen kadim dönemlerinden günümüze kadar geldikleri ve taşıdıkları anlamlarla tarihe şahitlik ettiklerine dikkat çekerek, etnografik eserlere farklı bakış açısı ve bir "kültür teorisi" önermiştir.

Sahasında önemli bir boşluğu dolduran Tarihin Sessiz Dili Damgalar adlı kitap, kültür araştırmaları yapanlar için bir başvuru kaynağıdır.

The book in your hands is prepared under the light of data gathered through the field works carried out in 14 countries about the "signs" and "damgas" on the elements of material culture inherited through archeological, ethnographical works and remains or those which we come across on carpets-rugs and other weavings, harnesses, cave paintings, gravestones, facades of houses, street signs, and bus stops.

By being commented of the "signs" and "damgas" on the aforesaid elements of material cultures a different cultural history has been written. Besides, in this book it is pointed out that the ethnographic works having dimensions different from their appearance must be accepted as the most "authentic historical documents".

Pointing out the importance of "damgas" and their historical background Aksoy, has suggested a "cultural theory" and a different point of view for ethnographic works.

"The Silent Language of History Damgas" filling an important gap in its field is an important reference book for those who carry out cultural studies.